

Rapport betreffende een onderzoek naar de sociaal- economische structuur van een gebied in de provincie Utrecht omvattende Utrecht als centrumgemeente en negen randgemeenten

<https://hdl.handle.net/1874/347629>

UBU

NDZ

815

n. 129

2)

III B. h. 129
2000

THEEK

Universiteit Utrecht
BIBLIOTHEEK CENTRUM UITHOF

RAPPORT BETREFFENDE EEN
ONDERZOEK NAAR DE SOCIAAL-ECONOMISCHE STRUCTUUR
VAN UTRECHT EN NEGEN RANDGEMEENTEN

III B.h. 12g
1 / Ex (2)
ADZ 10815

RAPPORT

betreffende een

ONDERZOEK

naar de

Sociaal-Economische structuur

van

een gebied in de Provincie UTRECHT

omvattende Utrecht als centrum-
gemeente en negen randgemeenten.

Ingesteld in opdracht van de
Provinciale Bebouwings-Commissie

door

L. VAN VUUREN

Hoogleraar in de Sociale Aardrijkskunde
aan de Rijks Universiteit te Utrecht. (Januari-September 1937).

Overal, waar in dit Rapport sprake is van BIJLAGEN, zijn bedoeld de NIET gedrukte Bijlagen, die het grondmateriaal bevatten voor de berekeningen der tabellen, cartogrammen en grafieken. Zij berusten op het Geographisch Instituut der Rijks-Universiteit en kunnen daar op verzoek der bevoegde instantie geraadpleegd worden. De lijst van deze bijlagen vindt men op bldz. XXX t.m. XXXIV.

VOORGESCHIEDENIS.

De gedachte aan een streekplan voor Utrecht en omgeving verwierf opnieuw belangstelling, toen de Gedeputeerde Staten dezer Provincie in 1932 een voorstel hadden gedaan tot grenswijziging voor de gemeente Utrecht.

De Gemeentebesturen van Houten, Jutphaas, Maartensdijk en Oudenrijn wendden zich toen bij schrijven van 13 Juli 1932 tot Gedeputeerde Staten om te komen tot de instelling van een Commissie, als bedoeld in artikel 45 van de Woningwet.

Bovengenoemde Gemeentebesturen toch waren met hun adviseur, wijlen Prof. Mr. Dr. van der Grinten, van meening, dat de oplossing van de moeilijkheden evengoed, zoo niet beter, langs dien weg gevonden kon worden.

Na bespreking op 10 October 1932 tusschen Gedeputeerde Staten en de besturen der vier bovengenoemde gemeenten meenden Gedeputeerde Staten, dat zij hangende het voorstel tot grenswijziging, zich van bemiddeling moesten onthouden, ofschoon uiteraard de Gemeentebesturen vrij bleven den weg van artikel 45 van de Woningwet te bewandelen.

Op verzoek van deze Gemeentebesturen heeft daarna het Bestuur van den Kring van Burgemeesters in Utrecht en omgeving Mr. Donner aangezocht en bereid gevonden een algemeene uiteenzetting te geven over de beteekenis van het Streekplan. Deze uiteenzetting heeft plaats gehad ten Provinciehuize op 11 Januari 1933.

In aansluiting hieraan is op 2 Maart 1933 door de afdeling Utrecht van de Vereniging van Nederlandsche Gemeenten een vergadering gehouden, waarin de Hr. J. M. de Casseres een voordracht gehouden heeft over „Het Streekplan in de praktijk”.

Dientengevolge hebben met instemming van den toenmaligen Commissaris der Koningin, de genoemde vier Gemeentebesturen zich gewend tot den Hr. L. van Vuuren, Hoogleraar in de sociale aardrijkskunde aan de Rijks Universiteit te Utrecht.

Bij schrijven van 4 Mei 1933 gaf bedoelde hoogleraar eenige richtlijnen voor een eventueel sociaal geografisch onderzoek, dat aan het Streekplan diende vooraf te gaan. (Survey).

In Juni 1933 hebben daarop de Gemeenteraden van Houten, Jutphaas, Maartensdijk en Oudenrijn een gelijkkluidend besluit genomen om de Gemeentebesturen van Utrecht, en een groot aantal omliggende gemeenten uit te noodigen tot medewerking aan een onderzoek als door Prof. van Vuuren werd aanbevolen.

Aangezien nog eenig misverstand bleek te bestaan heeft daarop de toenmalige Commissaris der Koningin een vergadering van de betrokken Gemeentebesturen belegd, waarin de hoogleraar zijn plan nader heeft uiteengezet. De meeste Gemeentebesturen waren in beginsel wel tot medewerking bereid, maar verschillende gemeenten, die niet aan Utrecht grensden, hadden bezwaar tegen de kosten van het onderzoek.

In verschillende Gemeenteraden, waaronder ook Utrecht, is toen inderdaad het besluit genomen om aan het onderzoek deel te nemen.

Door de bestuurwisseling, zoowel in de Provincie als in de gemeente Utrecht werd echter geen uitvoering gegeven aan de voornemens tot het instellen van een onderzoek.

Gedurende geruimen tijd werd van de zaak niets meer vernomen, totdat in October 1936 de gemeente Utrecht het initiatief nam tot het doen instellen van een onderzoek door bovengenoemden hoogleraar.

Nadat Burgemeester en Wethouders van Utrecht reeds enkele malen gelegenheid

hadden gehad, kennis te nemen van de denkbeelden van Prof. van Vuuren op het gebied van sociaal-geografische onderzoekingen en van het werk, dat onder leiding van dien hoogleeraar aan het geografisch Instituut der Rijksuniversiteit alhier wordt verricht, vond op 27 October 1936 tusschen Burgemeester en Wethouders en Prof. van Vuuren een bespreking plaats over het instellen van een zoodanig onderzoek in verband met de ontwikkeling van Utrecht.

Bij brief van 11 November 1936, nr. 32/25/1 O.W., deelden Burgemeester en Wethouders aan Prof. van Vuuren mede, dat zij een onderzoek als bedoeld met het oog op verschillende vraagstukken, waarmede het Gemeentebestuur en de hogere organen zich hebben bezig te houden, van belang achtten en dat zij, mits het onderzoek zich niet onnoodig ver zou uitstrekken, ook onder de huidige moeilijke omstandigheden vrijheid konden vinden de uitvoering daarvan te bevorderen. In aansluiting aan de gehouden bespreking werd de opdracht in dien brief als volgt geformuleerd:

„het instellen van een onderzoek naar de grondslagen voor het in groote lijnen bepalen van de behoeften, waarmede de gemeente Utrecht in het belang van de ontwikkeling van haar welvaartsbronnen, een harmonischen opbouw van haar bevolking, de toekomstige huisvesting van die bevolking en voor haar recreatie heeft rekening te houden, en van het gebied, waar de gemeente met het oog hierop rechtstreeks invloed zal moeten kunnen uitoefenen”.

Bij brief van 25 November 1936 verklaarde Prof. van Vuuren zich met deze opdracht te kunnen vereenigen. Met het oog op de in uitzicht gestelde medewerking van de zijde der gemeente werd de duur van het onderzoek geraamd op 6 à 8 maanden.

Hierna volgde onder dagteekening van 1 December 1936 (gedr. verz. nr. 249) het voorstel van Burgemeester en Wethouders aan den Gemeenteraad om tot het doen instellen van het onderzoek te besluiten en daartoe een krediet ten bedrage van f 2.500,— te verleen. De Raad ontving dit voorstel met instemming en besloot dienovereenkomstig in zijn vergadering van 10 December 1936. Nadat vervolgens van de Gedeputeerde Staten de vereischte machtiging tot het doen van de uitgave was verkregen, noodigden Burgemeester en Wethouders bij brief van 4 Januari 1937, nr. 32/25/5 O.W. Prof. van Vuuren definitief tot het instellen van het onderzoek uit. Daarop nam het werk aanstonds een aanvang.

Inmiddels had de kort tevoren tot stand gekomen Provinciale Bebauwingscommissie (waarvan de instelling is bekend gemaakt bij aanschrijving van de Gedeputeerde Staten d.d. 1 September 1936, Provinciaal blad 1936, nr. 70) zich tot Burgemeester en Wethouders van Utrecht gewend naar aanleiding van een bij de commissie ingekomen verzoek van de Gemeentebesturen van Jutphaas, De Bilt, Houten, Maartensdijk, Oudenrijn en Zuilen om de vaststelling van een streekplan voor Utrecht en omgeving, althans de instelling van een vooronderzoek daartoe, in overweging te nemen. De desbetreffende brief van de commissie d.d. 25 November 1936, welke de uitnodiging inhield tot een bespreking en tevens de mededeeling bevatte, dat de commissie zich omtrent een eventueel vooronderzoek had laten voorlichten door Prof. van Vuuren en daardoor in beginsel tot de slotsom was gekomen, dat een zoodanig onderzoek wel aanbeveling zou verdienen, had het Gemeentebestuur nog niet bereikt op den dag, waarop het vermelde voorstel aan den Raad uitging. Ook kon de bespreking tusschen de commissie en het Gemeentebestuur tengevolge van de juist in dien tijd vallende behandeling van de begroting in den Raad niet zoo spoedig worden gehouden als in de bedoeling lag. Zij vond plaats op 11 Januari 1937.

De bespreking leidde ertoe, dat Burgemeester en Wethouders van Utrecht zich bereid verklaarden te bevorderen, dat het reeds aan Prof. van Vuuren opgedragen onderzoek zou opgaan in een ruimere opdracht hem gezamenlijk te verstrekken door Utrecht en de hierbij betrokken randgemeenten. Naar aanleiding van de voordracht van 12 Februari 1937 (Gedr. Verz. nr. 39) besloot de Utrechtsche Gemeenteraad daartoe in zijn vergadering van 18 Februari 1937. De nieuwe opdracht werd in den volgenden zin omschreven:

→ „het instellen van een onderzoek voor het in groote lijnen bepalen van de behoeften,
„waarmede in het gedeelte van de provincie Utrecht, omfattende Utrecht als centrum-
„gemeente en de gemeenten Achttienhoven, de Bilt, Bunnik, Houten, Jutphaas, Maar-
„tensdijk, Oudenrijn, Vleuten en Zuilen, rekening moet worden gehouden bij het treffen
„van voorzieningen in het belang van de ontwikkeling der welvaartsbronnen, een har-
„monischen opbouw van de bevolking, de toekomstige huisvesting van die bevolking
„en haar recreatie”.

VOORWOORD.

Hoewel uit de voorgeschiedenis gebleken moge zijn, dat er zekere controversen bestonden tusschen de verschillende gemeenten of groepen van gemeenten ten aanzien van de oplossing der moeilijkheden, waarin men geraakt was sedert de ontwikkeling van het gebied tot een van de belangrijkste concentratiegebieden van wonen, werken en ontspannen in ons vaderland, zoo verwachtte men niet, dat door het ingestelde onderzoek ten aanzien van de vraag „Streekplan” of „Grenswijziging” stelling genomen wordt.

Steeds en altijd werd door mij bij iedere bespreking op den voorgrond gesteld, dat mijn werk geen ander kon zijn, dan door een zoo nauwkeurig mogelijke analyse van den geworden toestand te trachten daarin een zoodanig inzicht te verkrijgen, dat de Overheid op grond daarvan maatregelen zou kunnen beramen tot overwinning van de bestaande spanningen.

Dit beteekent derhalve, dat na het gereed komen van dit Rapport, het werk nog pas beginnen moet.

Te grooter is juist om die reden mijn erkentelijkheid, dat de Overheid ten slotte toch gemeend heeft aan een hoogleeraar in de sociale aardrijkskunde de opdracht te moeten verstrekken, welke na de toetreding der negen randgemeenten als volgt geformuleerd werd:

„Het instellen van een onderzoek naar de grondslagen voor het in groote lijnen „bepalen van de behoeften, waarmede de gemeente Utrecht en negen randgemeenten „in het belang van de ontwikkeling van hare welvaartsbronnen, een harmonischen op- „bouw van hare bevolking, de toekomstige huisvesting van die bevolking en voor haar „recreatie, rekening te houden hebben”.

Een aldus geformuleerde opdracht was voor mij aanvaardbaar, omdat zij geheel ligt binnen het kader van de wetenschap, die ik de eer heb aan de Utrechtsche Universiteit te doceeren, met name de concrete wetenschap der sociale aardrijkskunde, de jongste, mischiën, in de rij der sociale wetenschappen.

Zij wil allermint stede- of streekplanbouwers vormen, maar zij meent wel, dat hare inhoud en hare methoden onontbeerlijk zijn, om voor uitbreidings- bestemmings- en streekplannen den onmisbaren grondslag te verschaffen, waarop die plannen dienen te berusten. In wezen toch zijn die plannen geen technische problemen, welke in de teekenzalen van ongetwijfeld hoogst bekwame ingenieurs en architecten kunnen worden opgelost, het zijn veeleer ontwerpen, waarin de functie aan ieder onderdeel toegekend, hoe gering die op het oog moge schijnen, behoort te wortelen in degelijke, concrete kennis der sociale structuur.

Toch is dit onderzoek NIET ingesteld om een „survey” te leveren voor een uitbreidings- of streekplan. Daarvoor zou veel meer tijd beschikbaar geweest moeten zijn.

Dit alles moest hier gezegd worden, omdat tijdens den gang van het onderzoek zoo menigmaal het misverstand bleek te bestaan, dat het onderzoek daarvoor werd ingesteld. Men had beter kunnen weten. De opdracht is immers in openbare stukken volledig bekend gemaakt met de noodige toelichting. Niettemin bestond dat misverstand en het bleef hardnekkig bestaan, al was het in wezen onjuist.

Dit wil volstrekt niet zeggen, dat de thans verzamelde en gecoördineerde gegevens niet nuttig zouden kunnen zijn voor een uitbreidings- of streekplan, maar het doel van het onderzoek was een ander.

Overall in den lande heeft zich in de twintigste eeuw in de concentratiegebieden,

tengevolge van de mogelijkheid van de scheiding van werk- en woongemeente, het verschijnsel voorgedaan van den strijd om de „ruimte”. Deze strijd moest uiteindelijk leiden — en heeft ook geleid — tot de volledige verstering van den harmonischen opbouw der bevolking in de stedelijke agglomeraties, die niettemin voor de steeds groeiende lasten van cultureelen, van socialen (werkloosheid), en van economischen aard (productie en circulatie) verantwoordelijk bleven.

Overall werden de spanningen, die daardoor ontstonden nagenoeg onhoudbaar, maar in het concentratiegebied om Utrecht heen vertoonden zij zich ongetwijfeld in hare scherpste vormen.

Daarop was het onderzoek gericht. Daarom moest op korten termijn getracht worden met de beschikbare en zelf verzamelde gegevens aan te toonen hoe en waarom de toestanden dermate scheef getrokken waren, dat er nu een einde moest komen aan het overwegen, dat er gehandeld moest worden.

De weg om daartoe te geraken was aangewezen door de beginselen, waarop de sociale aardrijkskunde berust. Het zijn zeer eenvoudige beginselen, die misschien wel juist daarom vergeten werden in den welvaartsroes, die tot en met het begin van de twintigste eeuw over de wereld gegaan is.

Het eerste beginsel is dat de productie de eenige bron van welvaart is. Dit beteekent **WERKEN**.

Het sluit echter tevens het tweede beginsel in, dat van de onderlinge afhankelijkheid der werkende volkeren en groepen, die immers zoowel door den aard van het gebied als door de eigenschappen van de menschen verschillende producten produceeren.

Hieruit ontstaat noodwendig het derde beginsel, dat van den **RUIL**, van de ruime en vrije uitwisseling van goederen en menschen, waarmede onmiddellijk de circulatie (het verkeer) verbonden is.

Bij eenig nadenken over deze beginselen volgt de belangrijke conclusie dat het welvaartsstreven van de samenleving *functioneel* en *dynamisch* moet zijn. Functioneel door de verschillende eigenschappen der woongebieden, ieder met hun eigen menschen en producten; dynamisch door de voortdurende spanningen, die voortvloeien uit de toename van het aantal en uit de daardoor noodwendig geworden veranderingen in het productieproces.

Het valt niet moeilijk om in te zien, dat deze beide eigenschappen van het welvaartsstreven leiden moeten, wil men de grootst mogelijke welvaart bereiken, tot samenwerking tusschen de verschillende volken; tusschen de verschillende vormen van het productieproces binnen de volken of groepen zelve; en ten slotte tusschen hen die aan de productie deelnemen.

Evenals iedere andere vorm van samenwerking eischt deze noodwendige samenwerking tusschen de volken, tusschen de groepen en tusschen de individuen de bereidheid om het offer te brengen.

Wanneer deze bereidheid ontbreekt dan treedt onherroepelijk de ontwrichting in, met al de daaraan verbonden gevolgen.

Uiteraard ligt hier de taak van de Overheid, die uit de volheid van haar macht deze samenwerking eischt en oplegt.

Om daartoe de juiste middelen aan te wenden, den juiste weg te volgen, moet de Overheid beschikken over de kennis van de feiten betreffende het welvaartsstreven, zooals die door het dynamische en functioneele karakter daarvan voortdurend de sociale structuur en het productieproces wijzigen.

Hier ligt de taak van de concrete wetenschap der sociale aardrijkskunde. Zij wortelt in de concrete verschijnselen, die in de volle werkelijkheid van de samenleving optreden. De resultante dezer verschijnselen zou men kunnen samenvatten in de woorden: Werken, Wonen en Ontspannen.

In dezen gedachtegang ligt de opzet van het onderzoek opgesloten.

Hoofdstuk I tracht een kort historisch overzicht te geven van de functioneele veran-

deringen van het gebied van de vroegste tijden tot aan het begin van de 20e eeuw. Daar ligt het keerpunt, waarop in het gebied de concentratie van werken, wonen en ontspannen dergelijke afmetingen gaat aannemen, dat evenwichtsstorings onmogelijk kunnen uitblijven. Het hoofdstuk is bewerkt door Drs. J. van der Valk en L. van Vuuren.

Hoofdstuk II is gewijd aan de veranderingen in de 20e eeuw. Het omvat een functionele beschrijving van het gebied van onderzoek. Het belangrijke probleem van de „circulatie” (het verkeer) zoomede dat van het agrarische bedrijf en de daarmee verbonden markten en veilingen, zijn in dit hoofdstuk behandeld. Het wordt besloten met een korte beschouwing van den invloed van het relief op werken, wonen en ontspannen. Het is bewerkt door L. van Vuuren.

Het zeer belangrijke Hoofdstuk III bevat de demographische analyse d.w.z. de analyse van den opbouw der bevolking naar leeftijdsklassen, naar beroepen, naar inkomen, waardoor de veranderingen daarin opgetreden, onder den invloed van de hierboven aangewezen factoren, zoo volledig mogelijk gekend worden. Daardoor werd het mogelijk een aanvaardbare prognose te stellen voor den verderen groei der bevolking onder den invloed van de natuurlijke en van de sociaal-economische factoren (concentratie). Het ontzaglijke werk der bewerking van de statistische gegevens, het coördineeren van die gegevens in tabellen, grafieken en cartons, waardoor het visuele beeld ontstaat, dat zoo veel gemakkelijker tot den lezer spreekt, is verricht in gestagen arbeid door Drs. J. C. W. Verstege en Drs. J. R. Houtman, waarna door ons drieën Hoofdstuk III werd samengesteld.

Hierop moest in den boven geschetsten gedachtegang noodwendig volgen Hoofdstuk IV, dat de ruimtelijke resultante behandelt, die uitgedrukt is in den titel van dit hoofdstuk: Wonen, Werken en Ontspannen. De gegevens voor dit Hoofdstuk zijn in hoofdzaak ontleend aan de voor het begin van het onderzoek plaats gehad hebbende woningtelling te Utrecht en de door ons opgezette woningtelling voor de randgemeenten. Het ware zeker niet gelukt dit enorme materiaal in zoo korten tijd te bewerken, indien daarvoor niet de hulp was verkregen van vele studeerenden in de sociale aardrijkskunde, van het Departement van Sociale zaken, dat bereid gevonden werd een aantal werklooze hoofdarbeiders ter beschikking te stellen, zoomede van het Statistische Bureau der Gemeente Utrecht, dat de uitkomsten van de woningtelling te Utrecht gehouden beschikbaar stelde. Het hoofdstuk is tenslotte in hoofdzaak samengesteld door Drs. J. R. Houtman, Mej. Dra. C. J. Ten Hoopen, Drs. J. C. W. Verstege en L. van Vuuren.

De hoogst eigenaardige verschijnselen, welke het onderzoek opleverde ten aanzien van de beweging der bevolking in het concentratie gebied, speciaal ten aanzien van de beroepsgroepen, gaf aanleiding een onderzoek in te stellen naar de werkloosheid in het jaar 1937. Dit onderzoek is opgenomen in Hoofdstuk V. van het rapport. Het is uitgevoerd door Drs. W. Steigenga. De Heeren R. P. Göbel en C. J. Keur resp. Directeur en Commies aan de Gem. Arbeidsbeurs te Utrecht verleenden hun zeer gewaardeerde medewerking voor het verzamelen der gegevens, waarvoor ook weer door het Departement van Sociale zaken arbeidskrachten werden beschikbaar gesteld ter aanvulling van het werk der studenten in de sociale aardrijkskunde. De Heer J. Robertson chef van het Bevolkingsbureau der Gemeente Utrecht stelde de registers der bevolking open ter bewerking van het op de Arbeidsbeurs verzamelde materiaal, waarbij de Heer G. Verhaar, ambtenaar aan dat bureau behulpzaam was. Het Hoofdstuk is samengesteld door den Heer Drs. W. Steigenga, waarbij Drs. H. A. Bomer meerdere nuttige wenken heeft gegeven.

De TIEN kaarten 1 : 10.000 die van iedere gemeente, behoorende tot het gebied van onderzoek, vervaardigd zijn ten einde van ieder kadastraal perceel de functie te kennen, berusten op de opnamen in het terrein van de studenten in de sociale aardrijkskunde, onder de leiding van Drs. H. A. Bomer. Hij teekende al deze Kaarten, terwijl de Heer A. van der Zweep daaruit de samenvatting vervaardigde voor het geheele gebied van onderzoek Schaal 1 : 25.000, zoo ten opzichte van het gebruik van den grond, als ten aanzien van het relief. (Kaart I en II gereproduceerd op schaal 1 : 50.000). De Heer Bomer tee-

kende de Kaart VI op dezelfde schaal betreffende de bestaande en ontworpen nieuwe verkeerswegen, zoomede de Kaart van de staduitbreiding sedert 1840 Schaal 1 : 12.500. (Kaart V).

De Kaart IV 1 : 12.500 van de gemeente Utrecht, waarop het karakter van de wijken is aangegeven naar de huurklassen der woningen is geteekend door den Heer Drs. J. R. Houtman. De Heer Ir. G. de Zwart, chef van de afdeeling Bouw- en Woningtoezicht verleende daarbij zijn gewaardeerde hulp. Op gelijke wijze is de Kaart IX der recreatieterreinen binnen de stad Utrecht tot stand gekomen.

Bij de verwerking der statistische gegevens voor het belangrijke Hoofdstuk III, hebben wij meermalen nut gehad van de gewaardeerde adviezen van den Heer A. Augustinus, Hoofdcommies aan het Statistisch Bureau der Gemeente Utrecht, die ook steeds bereid werd gevonden daadwerkelijke hulp te bieden indien de dienst zulks toeliet.

Wanneer wij erin geslaagd zijn in zoo korten tijd een dergelijke hoeveelheid materiaal te verwerken, dan is zulks slechts mogelijk geweest door de boven mijn lof verheven toewijding der medewerkers. Men bedenke toch, dat het statistisch materiaal NIET verzameld wordt met het oog op een onderzoek als hier werd ingesteld. Al het materiaal moet met steeds weer nieuwe methoden en voorstellingen bewerkt worden om althans tot een aanvaardbaar resultaat te komen. Mede daarom moesten wij ons in dit rapport beperken tot de hoofdzaken. Toch is het mijn vaste overtuiging, dat dit rapport het materiaal levert, dat strekken kan tot het uitzetten van de richtlijnen die er toe leiden kunnen uit de moeilijkheden te komen, waarin het concentratiegebied van Utrecht en Omgeving geraakt is.

De meest aangename herinnering blijf ik behouden aan de rustige, zakelijke gedachte-wisseling met Mr. J. Vink, chef van de afdeeling publieke werken te Utrecht.

Voor het uitdenken van nieuwe methoden bij de verwerking der gegevens voor Hoofdstuk III komt een woord van bijzondere waardeering mijnerzijds toe aan Drs. J. C. W. Verstege. Voor de analyse der begrootings- en rekeningcijfers in dat Hoofdstuk hadden wij den niet genoeg te waardeeren steun van den Heer Koot van de afdeeling financiën te Utrecht.

Aan de Drukkerij en Uitgeverij Broekhoff N.V. v.h. Kemink & Zoon en aan haar personeel breng ik oprechten dank voor de uitvoering van dit drukwerk, evenals aan de Firma Wed. J. Arend & Zn. te Amsterdam voor de reproductie der gekleurde Kaarten I, II en VI.

L. van Vuuren.

INHOUD

	Bldz.
◦ <i>Hoofdstuk I.</i> Het rythme van de functie van 't Sticht. Van de vroegste tijden tot de 20ste eeuw.	1 ◦
<i>Hoofdstuk II.</i> Idem. De Nieuwe Tijd.	14 ◦
Het verkeer te land en te water.	30 ◦
Het agrarische bedrijf.	48
De markten en veilingen.	51
Het relief.	61
Nota Maartensdijk.	62
Brief Jaarbeurs.	64
<i>Hoofdstuk III.</i> De demografische analyse.	66
Inleiding.	66
Algemeene beschouwingen betreffende bevolkingsaanwas.	69
I. Bevolkingsgroei van Utrecht en randgemeenten.	73
A. Bevolkingsgroei van Utrecht.	73
B. Groei van Utrecht en de groote steden.	75
C. Bevolkingsgroei van Utrecht en de randgemeenten.	78
II. De natuurlijke groei.	83
A. Huwelijksvruchtbaarheid.	83
B. Geboorte-frequentie.	87
C. Sterftecijfer.	87
D. Reproductieve kracht.	88
E. Geboorte-overschot.	90
III. De natuurlijke opbouw.	90
A. Drie leeftijdsgroepen.	90
B. Verhouding mannen — vrouwen.	91
C. On-, half- en volproductieven.	92
D. Leeftijdspyramiden.	94
E. Vergelijking leeftijdsopbouw in 1879 en 1930.	96
IV. De sociaal-economische groei.	97
Inleiding: De beteekenis van de migratie en de bevolkingstoename.	97
A. Vestiging en vertrek naar richting.	99
B. Het aandeel van Utrecht in vestiging en vertrek der randgemeenten.	103
C. Vestiging en vertrek der gem. Utrecht naar leeftijd en de invloed op den opbouw der bevolking naar leeftijdsklassen.	105
D. Vestiging en vertrek der gem. Utrecht naar leeftijd en beroep.	107
E. Vestiging en vertrek der gem. Utrecht naar beroep.	111
F. Vestiging en vertrek der gem. Utrecht naar inkomen.	114
G. Invloed van den belastingdruk op de beweging.	119

	Bldz.
V. De sociaal-economische opbouw.	125
Inleiding.	125
A. De sociaal- economische opbouw der bevolking naar de beroepen. .	125
B. De sociaal-economische opbouw der bevolking naar inkomensklassen	137
Het gemiddeld inkomen per aangeslagene en per inwoner.	142
Benadering van de kosten per inwoner in iedere gemeente.	148
VI. Prognose.	160
A. De toekomstige loop der bevolking in het gebied van onderzoek. .	160
B. De toekomstige woningvoorraad in het gebied van onderzoek. . .	164
<i>Hoofdstuk IV. Wonen—werken—ontspannen.</i>	168
Inleiding.	168
I. Stadsuitbreiding en cityvorming.	169
II. De woonfunctie van Utrecht.	172
A. De woningvoorraad.	172
B. De woningreserve.	182
C. Samenwoning.	190
D. Saneering.	195
III. De woonfunctie der randgemeenten.	199
Inleiding.	199
A. Algemeen karakter van den woningvoorraad naar huurklassen. .	201
B. Eigendom en huur.	205
C. Perioden van aanbouw.	206
D. Woningreserve.	211
E. Gemiddelde huurwaarde.	213
F. Samenwoning.	213
IV. Recreatie.	214
A. Parkrecreatie.	214
B. Sport en spel.	216
V. De werkfunctie.	217
A. Agrarische bedrijven.	217
B. Winkels en woonhuizen met nering.	220
C. Industrie.	225
VI. De woon-werkverhouding.	229
A. Personeel groot-industrie.	229
B. Eigenlijke en oneigenlijke forensen.	235
Werkgemeente. Werkende kinderen.	240
Werkgemeenten van bij anderen inwonende personen	240
Herkomst der Utrechtsche forensen.	241
C. Vestiging na 1930 in de randgemeenten.	242
Besluit.	247
Model kaart gebruikt bij de woningtelling in de randgemeenten.	248
<i>Hoofdstuk V. Werkloosheid.</i>	250

LIJST VAN TABELLEN IN DEN TEKST OPGENOMEN

Hoofdstuk I en II.

- Tabel I. Grondgebruik in het Rijk in de jaren 1935 en 1936.
 „ II. Grondgebruik in het gebied van onderzoek in het jaar 1936.
 „ A. Autoverkeer voor één dag van 16 uur (April 1937).
 „ B. Verkeer onderscheiden naar soort en afstandsklasse.
 „ C. Indeeling van personenauto's naar binnen- en buitenlandsche identiteitsletters.
 „ D. Zakelijk en toeristisch verkeer (April 1937).
 „ III. Bodemgebruik per gemeente in het gebied van onderzoek, 1936.
 „ IV. Veestapel per gemeente in het gebied van onderzoek, 1936.
 „ V. Fruitteelt per gemeente in het gebied van onderzoek, 1936.
 „ VI. Bodemgebruik per gemeente, 1930 vergeleken met 1936.
 „ VII. Aanvoercijfers veemarkt Utrecht, 1925—1937.
 „ VIII. Idem Utrechtsche kaasmarkt.
 „ IX. Overzicht der ontvangen marktgeden, 1925—1937.
 „ X. Opbrengst marktgeden veemarkt, 1925—1937.
 „ XI. Marktbedrijf. Nadeelige saldi 1929—1937.
 „ XII. Omzetcijfers producten en ontvangen statiegelden. Groenten- en vruchtenveiling Utrecht en Omstreken.
 „ XIII. Oppervlakte tuingrond in den vollen grond.

Hoofdstuk III.

- Tabel 1. Net-reproduction rate voor verschillende landen in en buiten Europa.
 „ 2. Vergelijking van den groei van de gem. Utrecht en Groot-Utrecht met het Rijk voor de volkstellingsjaren 1879 t/m 1930.
 „ 3. Vergelijking van den groei van het Rijk — Provincie Utrecht — Utrecht + randgemeenten — geurbaniseerd gebied en de gem. Utrecht voor de volkstellingsjaren.
 „ 4. Vergelijking van den groei van Utrecht met die van de andere gemeenten boven 100.000 inwoners, vanaf 1923/1924.
 „ 5. Gemiddelden per jaar en per mille betreffende geboorte, sterfte, vestiging en vertrek van de bevolking in de gemeenten van het gebied in onderzoek gedurende 1925—1935.
 „ 6. Aandeel van Utrecht in den bevolkingsaanwas van het gebied in onderzoek berekend voor 5-jaarlijksche perioden vanaf 1900.
 „ 7. Vergelijking van den jaarlijkschen bevolkingsaanwas van Utrecht en van de 9 randgemeenten vanaf 1918.
 „ 8. Aantal wettige geboorten, gemiddeld per jaar op 1000 gehuwde vrouwen beneden 50 jaar, voor de gemeenten boven 100.000 inwoners en het Rijk, vanaf 1860.
 „ 9. Vergelijkend overzicht van de huwelijksvruchtbaarheid in de gem. Utrecht vanaf 1879.
 „ 10. Vergelijking van de huwelijksvruchtbaarheid van Utrecht, de randgemeenten en Zeist vanaf 1879.
 „ 11. Sterfte in de gem. Utrecht naar leeftijdsgroepen per 1000 in iedere groep voor de jaren 1931 t/m 1936.
 „ 12. Gemiddeld geboortecijfer pro mille voor de gemeenten van het gebied in onderzoek voor de periode 1930—1936.

- Tabel. 13. Verhouding aantal mannen en vrouwen in de gemeenten van het gebied in onderzoek in de volkstellingsjaren.
- „ 14. On-, half- en volproductieven in de gemeenten van het gebied in onderzoek en in het Rijk in de volkstellingsjaren 1879 en 1930.
- „ 15. Aandeel van Utrecht in het vestigingsoverschot van Jutphaas in 1935 en 1936.
- „ 16. Aandeel van Utrecht in het vestigingsoverschot van Zuilen, Maartensdijk, de Bilt en Zeist in de perioden 1921—1925, 1926—1930 en 1931—1935.
- „ 17. Werkelijk inkomen medegenomen door vertrokken aangeslagenen uit Utrecht in de periode 1924—1936 voor inkomensgroepen boven f 1.550.—
- „ 17a. Totaal belastbaar inkomen over 1935/1936 en 1936/1937 voor de R.I.B. en voor de G.F.B. voor de gemeenten van het gebied in onderzoek.
- „ 18. Belastingdruk voor gehuwden met 2 kinderen met inkomens van f 1.000, f 3.000 en f 5.000 in de periode 1926/1927—1930/1931 in de gemeenten van het gebied in onderzoek.
- „ 19. Overzicht belastingdruk 1932/1933 in de gemeenten van het gebied in onderzoek.
- „ 20. Idem voor 1936/1937.
- „ 21. Idem voor de periode 1932/1933—1936/1937, gemiddeld per jaar.
- „ 22. Toename belastingdruk voor een inkomen van f 16.000 in de periode 1932/1933—1936/1937 (crisis).
- „ 23. Overzicht van de toename der beroepsbevolking van het gebied in onderzoek, 1889 vergeleken met 1930.
- „ 24. Aantal mannen werkzaam in den landbouw in de gemeenten van het gebied in onderzoek in 1889 en 1930.
- „ 25. Toename aantal personen werkzaam in Distributie, Huiselijke en Maatschappelijke Diensten, 1889 vergeleken met 1930, in de gemeenten van het gebied in onderzoek.
- „ 26. Toename der bevolking, beroepsbevolking en beroepsgroepen van het gebied in onderzoek, 1889 = 100.
- „ 27. Aantal mannen en vrouwen aanwezig in de beroepsklassen in de gem. Utrecht in 1909 en 1930.
- „ 28. Idem voor het Econ. Geogr. Gebied Utrecht en Omstreken in 1920 en 1930.
- „ 29. Concentratiegetallen voor de bedrijfstakken voor de gem. Utrecht in 1899, 1909 en 1930.
- „ 30. Idem voor het Econ. Geogr. Gebied Utrecht en Omstreken in 1920 en 1930.
- „ 31. Vergelijking concentratiegetallen van Utrecht met Groningen, den Haag, A'dam en R'dam voor 1930.
- „ 32. Verdeeling der aangeslagenen der R.I.B. 1935/1936 over de inkomensklassen: beneden f 2.000, f 2.000—f 5.000 en boven f 5.000, voor de gemeenten van het gebied in onderzoek en de steden boven 100.000 inwoners.
- „ 33. Aantal aangeslagen in de R.I.B. voor iedere inkomensgroep voor elke gemeente van het gebied in onderzoek in % van het totaal aantal aangeslagenen belastingjaar 1935/1936.
- „ 34. Afname van het gemiddeld inkomen van 1930/1931 op 1935/1936 voor het Rijk, de groote steden en de gemeenten van het gebied in onderzoek.
- „ 35. Verandering van het bedrag van het zuiver belastbaar inkomen sedert 1930/1931 in de gemeenten van het gebied in onderzoek.
- „ 36. Veranderingen in het zuiver belastbaar inkomen R.I.B. voor ieder belastingjaar vanaf 1930/1931 (in duizendtallen) voor de gemeenten van het gebied in onderzoek.
- „ 37. Gemiddeld inkomen per aangeslagene voor ieder jaar in de gemeenten van het gebied in onderzoek voor de periode 1928/1929—1935/1936.

Tabel	38.	Verschuivingen van het aantal aangeslagenen, in het belastbaar inkomen en in de opbrengst voor de gem. Utrecht, 1921/1922 vergeleken met 1935/1936.
„	39.	Staat van netto-uitgaven per inwoner volgens de gemeenterekening over 1933 voor de gemeenten van het gebied in onderzoek.
„	40.	Idem voor 1934.
„	41.	„ „ 1935.
„	42.	Staat van inkomsten welke niet op de uitgaven in mindering zijn gebracht, volgens de gemeenterekening over 1933 voor de gemeenten van het gebied in onderzoek.
„	43.	Idem voor 1934.
„	44.	„ „ 1935.
„	45.	Aantal leerlingen uit de randgemeenten, die in Utrecht onderwijs genoten op de verschillende inrichtingen van onderwijs in Juli 1937.
„	46.	Kosten algemeene en bijzondere overheidszorg per inwoner gem. Utrecht.
„	47.	„ „ „ „ „ „ „ „ „ „
„	48.	Berekening toekomstige loop van de bevolking van het gebied in onderzoek volgens de methode <u>Delfgaauw</u> en van Lohuizen.
„	49.	Verhouding van den groei van de bevolking van het gebied in onderzoek tot die van de bevolking van het Rijk.
„	50.	Groei van de bevolking van het gebied in onderzoek en van het Rijk.
„	51.	Berekende bevolking in duizendtallen voor 1955.
„	52.	Berekende benodigde woningvoorraad in 1955.
„	53.	Groei van de bevolking en van den woningvoorraad in het gebied van onderzoek.
„	54.	Vergelijking toename bevolking en woningvoorraad voor het gebied in onderzoek.

Hoofdstuk IV.

Tabel	55.	Gem. Utrecht: Berekend aantal inwoners per wijk op 1 Jan. 1935 en toename in procenten sinds 24 Febr. 1928.
„	56.	„ „ : Onderscheiding van den woningvoorraad naar wijk en huurklasse.
„	57.	„ „ : Verspreiding van den woningvoorraad in procenten van elke huurklasse per wijk.
„	58.	„ „ : Procentueele samenstelling der wijken naar huurklassen.
„	59.	„ „ : Woningen beneden f 250 huur per jaar onderscheiden naar het aantal vertrekken.
„	60.	„ „ : Verspreiding van de woningen beneden f 250 huur per jaar over de verschillende wijken.
„	61.	„ „ : Onderhoudstoestand der woningen beneden f 250 huur per jaar.
„	62.	„ „ : Woningen beneden f 250 huur per jaar onderscheiden naar woningvorm en aantal vertrekken.
„	63.	„ „ : Verspreiding van de leegstaande woningen naar huurklassen en wijken.
„	64.	„ „ : Woningreserve per wijk en per huurklasse.
„	65.	„ „ : Leegstaande woningen onderscheiden naar bouwperiode en woningvorm.
„	66.	„ „ : Leegstaande woningen onderscheiden naar huurwaarde en bouwperiode.
„	67.	„ „ : Leegstaande woningen onderscheiden naar huurwaarde en woningvorm.

Tabel	68.	Gem. Utrecht:	Leegstaande woningen onderscheiden naar onderhoudstoestand.
„	69.	„ „ :	Leegstaande woningen per huurklasse onderscheiden naar onderhoudstoestand.
„	70.	„ „ :	Duur van leegstaan der woningen vergeleken met den onderhoudstoestand.
„	71.	„ „ :	Duur van leegstaan der woningen vergeleken met de grootte der woningen.
„	72.	„ „ :	Duur van leegstaan der woningen vergeleken met de huurwaarde der woningen.
„	73.	„ „ :	Duur van leegstaan der woningen vergeleken met de huurwaarde.
„	73.	„ „ :	Leegstaande woningen onderscheiden naar gemeente-, verenigings- en particuliere woningen.
„	74.	„ „ :	Woningen met samenwoning per wijk en per huurklasse.
„	75.	„ „ :	Woningen met samenwoning.
„	76.	„ „ :	Verspreiding der woningen met samenwoning in huurklassen over de wijken.
„	77.	„ „ :	Vergelijking woningvoorraad en samenwoning voor de verschillende huurklassen.
„	78.	„ „ :	Samenwoning onderscheiden naar het aantal gezinnen.
„	79.	„ „ :	Aard der samenwoning naar huurklassen.
„	80.	„ „ :	De „zuivere” woningreserve.
„	81.	„ „ :	De „zuivere” woningreserve voor woningen tot f 250 huur per jaar, ongeacht den onderhoudstoestand.
„	82.	„ „ :	Woningreserve en samenwoning per huurklasse.
„	83.	Randgemeenten:	Woningvoorraad per gemeente onderscheiden naar huurklassen.
„	84.	„ „ :	Aantal huizen in eigendom uitgedrukt in het totaal aantal huizen.
„	85.	„ „ :	Woningvoorraad per gemeente onderscheiden naar bouwjaren.
„	86.	Gem. Zuilen :	Verdeeling voorraad woonhuizen naar huurklasse, onderscheiden volgens perioden van aanbouw.
„	87.	Gem. Vleuten en Bunnik:	Idem.
„	88.	Randgemeenten:	Vermeerdering aantal woonhuizen na 1930, per gemeente.
„	89.	Veranderingen in den woningvoorraad in de randgemeenten, Utrecht, het Econ.-Geogr. Gebied en „Groot-Utrecht” in de jaren 1930 t/m 1935.	
„	90.	Randgemeenten:	Woningreserve per gemeente.
„	91.	„ „ :	Gemiddelde huurwaarde per gemeente.
„	92.	„ „ :	Samenwoning per gemeente.
„	93.	„ „ :	Gemiddelde bedrijfsgrootte der agrarische bedrijven per gemeente.
„	94.	„ „ :	Aantal boerderijen in eigendom uitgedrukt in het totaal aantal boerderijen, per gemeente.
„	95.	„ „ :	Percentage gezinshoofden werkzaam in de primaire productie per gemeente.
„	96.	„ „ :	Land- en tuinbouw; oppervlakte in % van de totale oppervlakte per gemeente.
„	97.	„ „ :	Percentage agrarische bedrijfswoningen van het totaal aantal woningen, per gemeente.

- Tabel 98. Aantal winkels in Utrecht, de Bilt, en Zuilen en het daarin te werk gestelde personeel in 1930.
- „ 99. Aantal inwoners per winkel in Utrecht, de Bilt en Zuilen.
- „ 100. Aantal inwoners en winkels in Utrecht, de randgemeenten, provincie Utrecht en het Rijk.
- „ 101. Aantal inwoners per winkel in Utrecht, de randgemeenten, provincie Utrecht en het Rijk.
- „ 102. Aantal vrouwen en mannen werkzaam in de nijverheid 1936 vergeleken met 1930.
- „ 102a. Toe- en afname van het aantal bedrijven en het personeel der gem. Utrecht van 1930 tot 1936.
- „ 103. Woon-werkverhouding in de groot-industrie van Utrecht en de randgemeenten.
- „ 104. Woon-werkverhouding in de groot-industrie van Utrecht en elk der negen randgemeenten.
- „ 105. Analyse van de woon-werkverhouding van de groot-industrie van Zuilen.
- „ 106. Analyse van de woon-werkverhouding van de groot-industrie van Jutphaas.
- „ 107. Woon-werkverhouding personeel groot-industrie van de gem. Utrecht en elk der negen randgemeenten.
- „ 108. Overzicht van het functionneeren van de werkwijken als woonwijken in de gem. Utrecht.
- „ 109. Woon-werkverhouding van de arbeiders in de groot-industrie van de gem. Utrecht.
- „ 110. Woon-werkverhouding van de arbeiders in de groot-industrie van Zuilen en Jutphaas.
- „ 111. Oneigenlijke forensen werkzaam in Utrecht.
- „ 112. Studenten-beweging.
- „ 113. Utrechtsche forensen naar woonplaats, beroepsgroep en inkomensklasse.
- „ 114. Percentage forensen van het totaal aantal gezinshoofden voor het gebied van onderzoek.
- „ 115. Vestiging van gezinshoofden in de randgemeenten na 1930, onderscheiden naar beroepen.
- „ 116. Vestiging van gezinshoofden in de randgemeenten na 1930, onderscheiden naar beroep, inkomen en herkomst.
- „ 117. Vestiging van gezinshoofden in de Bilt, Zuilen, Bunnik en Achttienhoven na 1930, afkomstig uit Utrecht.

Hoofdstuk V.

- Tabel a. Omvang der bewerkte gegevens van de Arbeidsbeurs.
- „ b. Aantal ingeschreven werklozen volgens de Arbeidsbeurs op 1 Oct. 1936 en 1 Oct. 1937; afname werkloosheid sinds 1 Jan. 1937; leeftijdsopbouw van de afname sedert 1 Jan. 1936 in %.
- „ c. Aandeel van de leeftijdsklassen in de onafgebroken langdurige werkloosheid.
- „ d. Duur van de laatste inschrijving van mannen jonger dan 18 jaar, tusschen 18—21 jaar en ouderen.

LIJST VAN PLATEN

Plaat I.

- No. 1. Gemiddelde bevolkingstoename 1925—1935.
 „ 2. Gemiddelde geboortefrequeeneie 1925—1935.
 „ 3. Gemiddelde sterfte 1925—1935.
 „ 4. Gemiddeld geboorteoverschot 1925—1935.

Plaat II.

- No. 5. Gemiddeld vertrek 1925—1935.
 „ 6. Gemiddelde vestiging 1925—1935.
 „ 7. Gemiddeld vestigingsoverschot 1925—1935.
 „ 8. Aandeel van de gem. Utrecht in de gemiddelde 5-jaarl. toename van Utrecht + 9 randgemeenten.

Plaat III.

- No. 9. Verloop der huwelijksvruchtbaarheid van het Rijk en de 6 groote steden 1860—1930.
 „ 10. Gemiddelde geboorte per 1000 gehuwde vrouwen, 1879—1930.
 „ 11. Aantal geboorten per 1000 vrouwen 1920—1936.
 „ 12. Geboorteoverschotten in % van de totale bevolking.

Plaat IV.

- No. 13. Leeftijdsgroepen in % van de totale bevolking voor de verschillende gemeenten.
 „ 14. Verhouding mannen-vrouwen in de volkstellingsjaren in de verschillende gemeenten.
 „ 15. Aantal mannen per 1000 vrouwen voor de Bilt en Maartensdijk, 1890—1935.

Plaat V.

- No. 16. Leeftijdspyramide gem. Utrecht, 1930.
 „ 17. „ „ De Bilt, 1930.
 „ 18. „ „ Zuilen, 1930.
 „ 19. „ „ Maartensdijk, 1930.

Plaat VI.

- No. 20. Leeftijdspyramide gem. Jutphaas, 1930.
 „ 21. „ „ Vleuten, 1930.
 „ 22. „ „ Houten, 1930.
 „ 23. „ „ Oudenrijn, 1930.

Plaat VII.

- No. 24. Leeftijdspyramide gem. Bunnik, 1930.
 „ 25. Leeftijdspyramide gem. Achttienhoven, 1930.
 „ 26. Gem. Utrecht: leeftijdsklassen in 1930 en 1879.
 „ 27. Groei van de bevolking van de gem. Houten vanaf 1900.

Plaat VIII.

- No. 28. Groei van de bevolking van de gem. Achttienhoven vanaf 1900.
 „ 29. „ „ „ „ „ „ „ „ Vleuten „ „
 „ 30. „ „ „ „ „ „ „ „ Maartensdijk „ „
 „ 31. „ „ „ „ „ „ „ „ Jutphaas „ „

Plaat IX.

- No. 32. Groei van de bevolking van de gem. Bunnik „ „
 „ 33. „ „ „ „ „ „ „ „ Oudenrijn „ „
 „ 34. „ „ „ „ „ „ „ „ Zuilen „ „
 „ 35. „ „ „ „ „ „ „ „ De Bilt „ „

Plaat XIX.

- No. 67. Gem. Utrecht: vertrekoverschot beroepsloozen 1924 t/m 1929.
 „ 68. „ „ : vestigings- en vertrekoverschot beroepsbevolking 1930 t/m 1935.
 „ 69. „ „ : vertrekoverschot beroepsloozen 1930 t/m 1935.
 „ 70. „ „ : vestigings- en vertrekoverschot productieve beroepen 1924 t/m 1929.

Plaat XX.

- No. 71. Gem. Utrecht: vestigings- en vertrekoverschot productieve beroepen 1930 t/m 1935.
 „ 72. „ „ : „ „ „ distributieve beroepen 1924 t/m 1929.
 „ 73. „ „ : „ „ „ distributieve beroepen 1930 t/m 1935.
 „ 74. „ „ : „ „ „ huiselijke diensten 1924 t/m 1929.

Plaat XXI.

- No. 75. Gem. Utrecht: vestigingsoverschot huiselijke diensten 1930 t/m 1935.
 „ 76. „ „ : vestigings- en vertrekoverschot maatschappelijke diensten 1924 t/m 1929.
 „ 77. „ „ : vestigings- en vertrekoverschot maatschappelijke diensten 1930 t/m 1935.
 „ 78. „ „ : vestiging en vertrek beroepsbevolking 1918—1936.

Plaat XXII.

- No. 79. Gem. Utrecht: vestiging en vertrek beroepsloozen 1918—1936.
 „ 80. „ „ : „ „ „ productieve beroepen 1918—1935.
 „ 81. „ „ : „ „ „ distributieve beroepen 1918—1935.
 „ 82. „ „ : „ „ „ huiselijke diensten 1918—1935.

Plaat XXIII.

- No. 83. Gem. Utrecht: vestiging en vertrek maatschappelijke diensten, 1918—1935.
 „ 84. „ „ : migratie-resultanten van de bevolking, 1925—1936.
 „ 85. „ „ : migratie-resultanten van de groep der primaire en secundaire productie en van de distributie-groep, 1925—1936.
 „ 86. „ „ : migratie-resultanten van de groep der maatschappelijke en der huiselijke diensten, 1925—1936.

Plaat XXIV.

- No. 87. Gem. Utrecht: extra toe- of afname sinds het hoogste of laagste vóór-crisis-jaar voor de verschillende beroepen.
 „ 88. „ „ : Idem voor de beroepsloozen en de totale bevolking.

Plaat XXV.

- No. 89. Gem. Utrecht: migratie in de landbouwbedrijven, 1919—1935.
 „ 90. „ „ : verloop der werkloosheid van de metaalbewerkers, 1919—1936.
 „ 91. „ „ : verloop der werkloosheid van de bouwvakarbeiders, 1919—1936.

Plaat XXVI.

- No. 92. Gem. Utrecht: gemiddeld inkomen per gevestigd-aangeslagene en per vertrokken-aangeslagene, 1923/'24—1935/'36.

- No. 93. Gem. Utrecht: vestigings- en vertrekoverschot van het totaal aantal aangeslagenen, 1923/'24—1935/'36.
 „ 94. „ „ : vestigings- en vertrekoverschot inkomensklasse f 800—f 1500, 1923/'24—1935/'36.
 „ 95. „ „ : vestigings- en vertrekoverschot inkomensklasse f 1550—f 2000, 1923/'24—1935/'36.

Plaat XXVII.

- No. 96. Gem. Utrecht: Vertrekoverschot inkomensklasse f 2050—f 3000, 1923/'24—1935/'36.
 „ 97. „ „ : „ „ f 3050—f 5000, 1923/'24—1935/'36.
 „ 98. „ „ : „ „ f 5050—f10.000, 1923/'24—1935/'36.
 „ 99. „ „ : „ „ f10.050 en meer, 1923/'24—1935/'36.

Plaat XXVIII.

- No. 100. Verloop aantal aangeslagenen gem. Utrecht, 1924—1936.
 „ 101. Verloop werkelijk inkomen der aangeslagenen boven f 1550 gem. Utrecht, 1924—1936.
 „ 102. Verloop gemiddeld inkomen per aangeslagene boven f 1550 gem. Utrecht, 1924—1936.
 „ 103. Verloop aantal aangeslagenen inkomensklasse f 3050—f 5050 gem. Utrecht, 1924—1936.

Plaat XXIX.

- No. 104. Verloop aantal aangeslagenen inkomensklasse f 5050—f 10.000 gem. Utrecht, 1924—1936.
 „ 105. Verloop aantal aangeslagenen inkomensklasse boven f 10.050 gem. Utrecht, 1924—1936.
 „ 106. Gemeentelijke belastingdruk in Utrecht en 9 randgemeenten voor een inkomen van f 1000, 1926/'27—1930/'31.
 „ 107. Idem voor een inkomen van f 3.000.—

Plaat XXX.

- No. 108. Gemeentelijke belastingdruk in Utrecht en 9 randgemeenten voor een inkomen van f 5000, 1926/'27—1930/'31.
 „ 109. Gemeentelijke belastingdruk in Utrecht en 9 randgemeenten, geval I.
 „ 110. „ „ „ „ „ „ „ „ „ II.
 „ 111. „ „ „ „ „ „ „ „ „ III.

Plaat XXXI.

- No. 112. Gemeentelijke belastingdruk in Utrecht en 9 randgemeenten, geval IV.
 „ 113. Bevolkingstoename van de gem. Utrecht in ‰ van de totale toename van 1909—1930, onderscheiden naar 6 bedrijfsklassen en de positie in het bedrijf.
 „ 114. Beroepsgroepen in Utrecht en 9 randgemeenten, volkstelling 1930.
 „ 115. Gem. Utrecht: positie in het bedrijf in ‰ van het in elk bedrijf totaal aantal werkzaam.

Plaat XXXII.

- No. 116. Gem. Zuilen: positie in het bedrijf in ‰ van het in elk bedrijf totaal aantal werkzaam.
 „ 117. Gem. De Bilt: idem.

- No. 118. Verdeeling van de aangeslagenen der R.I.B. in % van het totaal voor Utrecht, randgemeenten en het Rijk.
 „ 119. Inkomen der gem. Maartensdijk vergeleken met het Rijk 1935/'36.

Plaat XXXIII.

No. 120.	Inkomen der gem. De Bilt	vergeleken met het Rijk, 1935/'36.
„ 121.	„ „ „ Oudenrijn	„ „ „ „ 1935/'36.
„ 122.	„ „ „ Utrecht	„ „ „ „ 1935/'36.
„ 123.	„ „ „ Bunnik	„ „ „ „ 1935/'36.

Plaat XXXIV.

No. 124.	Inkomen der gem. Houten	vergeleken met het Rijk, 1935/'36.
„ 125.	„ „ „ Vleuten	„ „ „ „ 1935/'36.
„ 126.	„ „ „ Zuilen	„ „ „ „ 1935/'36.
„ 126.	„ „ „ Jutphaas	„ „ „ „ 1935/'36.

Plaat XXXV.

- No. 128. Inkomensopbouw R.I.B. gehuwde aangeslagenen gem. Utrecht, 1935/'36 vergeleken met 1932/'33.
 „ 129. Gemiddeld inkomen per inwoner van Utrecht en de 9 randgemeenten, 1935—1936.
 „ 130. Netto-uitgaven per hoofd van de bevolking, gemiddeld per jaar gedurende 1933—1935 volgens gemeenterekening, voor Utrecht en de 9 randgemeenten.
 „ 131. Idem netto-inkomsten.

Plaat XXXVI.

- No. 132. Verband tusschen inkomen en procentueele opbrengst van de opcenten Gemeentefondsbelasting gem. Utrecht 1935/'36.
 „ 133. Concentratie der bevolking in % van het Rijk voor gem. Utrecht, Econ.-Geogr. Gebied, Groot-Utrecht en het Rijk, 1879—1955.
 „ 134. Toekomstige loop van de bevolking van Utrecht en randgemeenten.
 „ 135. Gem. Utrecht: stadsuitbreiding en cityvorming 1871—1891.

Plaat XXXVII.

- No. 136. Gem. Utrecht: stadsuitbreiding en cityvorming 1892—1905.
 „ 137. „ „ : stadsuitbreiding en cityvorming 1906—1919.
 „ 138. „ „ : aantal inwoners der binnenstad en buitenwijken.

Plaat XXXVIII.

- No. 138. Gem. Utrecht: Toename van de bevolking in wijken, in procenten van de totale toename van 1928—1935.
 „ 140. „ „ : Wijkindeeling.
 „ 141. „ „ : Verspreiding woningen met een huurwaarde minder dan f 3.— per week.
 „ 142. „ „ : Verspreiding woningen met een huurwaarde van f 156—f 250 per jaar.

Plaat XXXIX.

- No. 143. Gem. Utrecht: Verspreiding woningen met een huurwaarde van f 250—f 350 per jaar.
 „ 144. „ „ : „ „ „ „ huurwaarde van f 350—f 500 „ „
 „ 145. „ „ : „ „ „ „ huurwaarde van f 500—f 800 „ „
 „ 146. „ „ : „ „ „ „ huurwaarde van meer dan f 800 „ „

Plaat XL.

- No. 147. Gem. Utrecht: woningvoorraad onderscheiden naar huurklassen.
 „ 148. „ „ : woningvoorraad Noordelijke Binnenstad (wijk I) onderscheiden naar huurklassen.
 „ 149. „ „ : woningvoorraad Zuidelijke Binnenstad (wijk Ia) onderscheiden naar huurklassen.
 „ 150. „ „ : woningvoorraad Ondiep (Wijk IV) onderscheiden naar huurklassen.

Plaat XLI.

- No. 151. Gem. Utrecht: woningvoorraad Wilhelminapark (wijk VII) onderscheiden naar huurklassen.
 „ 152. „ „ : woningvoorraad Maliebaan (wijk XIc) onderscheiden naar huurklassen.
 „ 153. „ „ : woningreserve per wijk.
 „ 154. „ „ : woningreserve per wijk en per huurklasse.

Plaat XLII.

- No. 155. Gem. Utrecht: woningreserve per wijk en per huurklasse.
 „ 156. „ „ : idem.
 „ 157. „ „ : samenwoning per wijk.
 „ 158. „ „ : woningen met gezinssamenwoning per wijk en per huurklasse.

Plaat XLIII.

- No. 159. Gem. Utrecht: woningen met gezinssamenwoning per wijk en per huurklasse.
 „ 160. „ „ : verspreiding der woningen met ongunstige ligging en tamelijke of slechte onderhoudstoestand (huurwaarde beneden f 5 per week).
 „ 161. Woningvoorraad Bilthoven onderscheiden naar huurklasse.
 „ 162. Woningvoorraad de Bilt onderscheiden naar huurklasse.

Plaat XLIV.

- No. 163. Woningvoorraad Maartensdijk (wijk IV) onderscheiden naar huurklasse.
 „ 164. „ „ (wijk III) „ „ „
 „ 165. „ „ (wijk II) „ „ „
 „ 166. „ „ (wijk I) „ „ „

Plaat XLV.

- No. 167. Woningvoorraad gem. Oudenrijn onderscheiden naar huurklasse.
 „ 168. „ „ Houten „ „ „
 „ 169. „ „ Bunnik „ „ „
 „ 170. „ „ Achttienhoven „ „ „

Plaat XLVI.

- No. 171. Woningvoorraad gem. Vleuten onderscheiden naar huurklasse.
 „ 172. „ „ Hoograven „ „ „
 „ 173. „ „ Nieuw-Zuilen „ „ „
 „ 174. „ „ Rest Jutphaas „ „ „

Plaat XLVII.

- No. 175. Woningvoorraad Zuilen Dorp onderscheiden naar huurklasse.
 „ 176. Randgemeenten: verspreiding woningen met huurwaarde boven f 800 per jaar.
 „ 177. „ : „ „ „ „ f 500—f 800 „ „
 „ 178. „ : „ „ „ „ f 350—f 500 „ „

Plaat XLVIII.

- No. 179. Randgemeenten: verspreiding woningen met huurwaarde f 250—f 350 per jaar
 „ 180. „ : „ „ „ „ f 3 p.w.—f 250 per jaar
 „ 181. „ : „ „ „ „ „ tot f 3 per week.
 „ 182. Gem. Achttienhoven: verdeling woningvoorraad volgens perioden van aanbouw.

Plaat XLIX.

- No. 183. Verdeling woningvoorraad naar huurklassen, onderscheiden volgens perioden van aanbouw gem. Zuilen.
 „ 184. Verdeling woningvoorraad naar huurklassen, onderscheiden naar aanbouw van voor of na 1930 voor Hoograven, overig gedeelte Jutphaas en gem. Jutphaas.
 „ 185. Verdeling woningvoorraad volgens perioden van aanbouw gem. Oudenrijn.
 „ 186. „ „ „ „ „ „ „ gem. Vleuten.

Plaat L.

- No. 187. Verdeling woningvoorraad volgens perioden van aanbouw gem. Bunnik.
 „ 188. Verdeling woningvoorraad naar huurklassen, onderscheiden volgens perioden van aanbouw voor de Bilt.
 „ 189. Idem voor Bilthoven.
 „ 190. Idem voor Maartensdijk (wijken I, II en II).

Plaat LI.

- No. 191. Verdeling woningvoorraad naar huurklassen, onderscheiden naar aanbouw van voor of na 1930 voor wijk IV Maartensdijk.
 „ 192. Verdeling woningvoorraad volgens perioden van aanbouw gem. Maartensdijk.
 „ 193. „ „ „ „ „ „ „ „ Jutphaas.
 „ 194. Gem. Utrecht: parkrecreatie.

Plaat LII.

- No. 195. Utrecht en randgemeenten: voorziening van speeltuinen en speelweiden.
 „ 196. Randgemeenten: gemiddelde bedrijfsgrootte agrarische bedrijven in h.a. per gemeente.
 „ 196a. Randgemeenten: agrarische bedrijfswoningen in eigendom.
 „ 197. Randgemeenten: percentage gezinshoofden werkzaam in de agrarische productie.

Plaat LIII.

- No. 198. Randgemeenten: agrarische bedrijfswoningen.
 „ 199. Gem. Utrecht: verspreiding der winkels.
 „ 200. „ „ : winkeldichtheid uitgedrukt in het aantal woningen per winkel en per wijk.
 „ 201. „ „ : „clandestiene” winkels in % van het totaal aantal winkelwoonhuizen per wijk.

Plaat LIV.

- No. 201a. Verhouding van het aantal woonhuizen met nering tot het totaal aantal woonhuizen in iedere wijk.
 „ 202. Gem. Utrecht: centrifugale bedrijven en industrieterreinen.

Plaat LV.

- No. 203. Gem. Utrecht: centripetale bedrijven.
 „ 204. Gem. Utrecht: Veiligheids- en Arbeidswet-inrichtingen, 1930.

Plaat LVI.

- No. 205. Gem. Utrecht: Veiligheids- en Arbeidswet-inrichtingen, 1936.

- No. 206. Gem. Utrecht: personeel machinale industrie Veiligheidswet-inrichtingen
1924—1936.
 „ 207. „ „ : personeel industrie, 1924—1936.
 „ 208. Dagelijksche trek van arbeiders werkzaam in de groot-industrie in Utrecht en de randgemeenten.

Plaat LVII.

- No. 209. Gem. Utrecht: industriewijken.
 „ 210. „ „ : verspreiding der arbeiders werkzaam in bedrijven met meer dan 50 arbeiders.
 „ 211. „ „ : verspreiding der woonplaatsen van de arbeiders, werkzaam bij industrieën met meer dan 50 arbeiders, gelegen in de binnenstad.
 „ 212. „ „ : idem voor industrieën gelegen in de N.W. industriewijk.

Plaat LVIII.

- No. 213. Gem. Utrecht: verspreiding der woonplaatsen van de arbeiders, werkzaam bij industrieën met meer dan 50 arbeiders, gelegen in Nieuw-Zuilen.
 „ 214. „ „ : idem voor industrieën gelegen bij de Vaartsche Rijn.
 „ 215. Randgemeenten: Utrechtsche forensen.
 „ 216. „ „ : Utrechtsche forensen werkzaam in secundaire productie en distributie.

Plaat LIX.

- No. 217. Randgemeenten: Utrechtsche forensen werkzaam in overige beroepen.
 „ 218. „ „ : Utrechtsche forensen werkzaam in secundaire productie en distributie, onafhankelijken.
 „ 219. „ „ : Utrechtsche forensen werkzaam in secundaire productie en distributie, afhankelijken.
 „ 220. „ „ : Utrechtsche forensen met een inkomen beneden f 2.000.

Plaat LX.

- No. 221. Randgemeenten: Utrechtsche forensen met een inkomen f 2000—f 3000.
 „ 222. Gem. de Bilt: werkgemeente gezinshoofden, onderscheiden naar beroepen.
 „ 223. Gem. Maartensdijk: „ „ „ „ „
 „ 224. Gem. Zuilen: „ „ „ „ „

Plaat LXI.

- No. 225. Gem. Jutphaas: werkgemeente gezinshoofden, onderscheiden naar beroepen.
 „ 226. Gem. Oudenrijn: „ „ „ „ „
 „ 227. Gem. Vleuten: „ „ „ „ „
 „ 228. Gem. Bunnik: „ „ „ „ „

Plaat LXII.

- No. 229. Randgemeenten: Het karakter der wijken als Utrechtsche forensenwoonplaats; onderscheiden naar inkomen f 2000—f 5000.
 „ 230. „ „ : Herkomst der Utrechtsche forensen in procent van het totaal (gezinshoofden).
 „ 231. „ „ : Utrechtsche forensen; procentueele verdeling naar de woonplaats in de randgemeenten.
 „ 232. „ „ : Utrechtsche forensen werkzaam in secundaire productie en distributie; procentueele verdeling naar de woonplaats in de randgemeenten.

Plaat LXIII.

- No. 233. Randgemeenten: Utrechtsche forensen werkzaam in secundaire productie en distributie, afhankelijkken; procentueele verdeling naar de woonplaats in de randgemeenten.
- „ 234. „ : idem voor onafhankelijkken in secundaire productie en distributie.
- „ 235. „ : idem voor overige beroepen.
- „ 236. „ : Utrechtsche forensen met een inkomen beneden f 2000; procentueele verdeling naar de woonplaats in de randgemeenten.

Plaat LXIV.

- No. 237. Randgemeenten: Utrechtsche forensen met een inkomen tusschen f 2000—f 5000; procentueele verdeling naar de woonplaats in de randgemeenten
- „ 238. „ : idem voor een inkomen boven f 5000.

Plaat LXV.

- No. A. Leeftijdsopbouw werklooze grondwerkers op I-X-'37.
- „ B. Leeftijdsopbouw werklooze kantoorbedienden op I-X-'37.

Plaat LXVI.

- No. C. Aantallen werklooze chauffeurs (413), naar den duur der inschrijving bij de Arbeidsbeurs in getal en in procenten.
- „ D. Idem sjouwers (1203).
- „ E. Idem fabrieksarbeiders (906).
- „ F. Idem sigarenmakers (247).

Plaat LXVII.

- No. G. a Idem stucadoors (146).
- „ b Idem opperlieden (247).
- „ H. Idem broodbakkers (242).
- „ I. Idem monteurs (146).

Plaat LXVIII.

- No. J. Idem timmerlieden (470).
- „ K. Leeftijdsopbouw werklooze sjouwers op I-X-'37.
- „ L. Leeftijdsopbouw werklooze sigarenmakers op I-X-'37.

Plaat LXIX.

- No. M. Aantallen werkloozen (4029) naar den duur hunner inschrijving bij de Arbeidsbeurs in absolute cijfers en in procenten.
- „ N. Leeftijdsgroepen werklooze timmerlieden op I-X-'37.

Plaat LXX.

- No. O. Loop van de totale werkloosheid en van de werkloosheid onder de metaalarbeiders te Zuilen in 1935, 1936 en 1937.

LIJST VAN KAARTEN.

- Kaart I. Utrecht en omliggende gemeenten, schaal 1 : 50.000. Gebruik van den grond voor huisvesting, productie en circulatie.
- „ II. Idem, schaal 1—50.000. Relief en vestigingsbeeld.
- „ III. Gemeentegronden om Utrecht.
- „ IV. Gemeente Utrecht, schaal 1 : 12.500. Karakter der wijken door het aangeven van de verspreiding der woningen naar huurklassen.
- „ V. Gemeente Utrecht, schaal 1 : 12.500. Historische bebouwingskaart der gemeente in tienjarige perioden sedert 1840.
- „ VI. Utrecht en omliggende gemeenten, schaal 1 : 50.000. Het bestaande en toekomstige wegennet te land en te water.
- „ VIa. Gemiddeld autoverkeer nabij Utrecht in 1935 en in 1932, voor 1 dag van 14 uur volgens de verkeerswaarnemingen van den Rijkswaterstaat.
- „ VIb. Het verkeer van motorrijtuigen onderscheiden naar identiteitsletters voor 1 dag van 14 uur (18 en 26 Sept. 1935), naar verkeerswaarnemingen van den Rijkswaterstaat.
- „ VIc. Telpunten voor tabel A, B, C en D.
- „ VII. Situatieschets weg no. 22. Rondweg beoosten Utrecht.
- „ VIII. Autobusfrequentie van en naar de stad Utrecht.
- „ IX. Gemeente Utrecht, schaal 1 : 12.500. Recreatie.
- „ X. Blokdiagram van de provincie Utrecht.
- „ XI. Wijkindeeling der gemeente Utrecht tot 1891.
-

LIJST VAN NIET GEREPRODUCEERDE BIJLAGEN ¹⁾.

Hoofdstuk III.

Bijlage	1.	Aanvulling v/d loop der bevolking 1914—1934 voor de gem. Utrecht.
„	2.	Gem. Achttienhoven: loop der bevolking vanaf 1880.
„	3.	„ De Bilt : „ „ „ „ „
„	4.	„ Bunnik : „ „ „ „ „
„	5.	„ Houten : „ „ „ „ „
„	6.	„ Jutphaas : „ „ „ „ „
„	7.	„ Maartensdijk : „ „ „ „ „
„	8.	„ Oudenrijn : „ „ „ „ „
„	9.	„ Vleuten : „ „ „ „ „
„	10.	„ Zuilen : „ „ „ „ „
„	11.	Leeftijdsgroepen 0—14, 14—59, 60 en ouder uitgedrukt in % v/d totale bevolking over de volkstellingen van 1879 t/m 1930 voor verschillende gemeenten.
„	12.	Gem. Utrecht, volkstelling 1879: geslacht, leeftijdsklassen, geh. vrouwen in vruchtb. leeftijd.
„	13.	„ „ „ 1889: geslacht, leeftijdsklassen, geh. vrouwen in vruchtb. leeftijd.
„	14.	„ „ „ 1899: geslacht, leeftijdsklassen, geh. vrouwen in vruchtb. leeftijd.
„	15.	„ „ „ 1909: geslacht, leeftijdsklassen, geh. vrouwen in vruchtb. leeftijd.
„	16.	„ „ „ 1920: geslacht, leeftijdsklassen, geh. vrouwen in vruchtb. leeftijd.
„	17.	„ „ „ 1930: indeeling der bevolking naar geslacht en leeftijdsklassen.
„	18.	Gem. De Bilt : leeftijdsgroepen in de volkstellingsjaren 1879-1889-1899-1909-1920-1930.
„	19.	„ Zuilen : leeftijdsgroepen in de volkstellingsjaren 1879-1889-1899-1909-1920-1930.
„	20.	„ Maartensdijk : leeftijdsgroepen in de volkstellingsjaren 1879-1889-1899-1909-1920-1930.
„	21.	„ Jutphaas : leeftijdsgroepen in de volkstellingsjaren 1879-1889-1899-1909-1920-1930.
„	22.	„ Vleuten : leeftijdsgroepen in de volkstellingsjaren 1879-1889-1899-1909-1920-1930.
„	23.	„ Houten : leeftijdsgroepen in de volkstellingsjaren 1879-1889-1899-1909-1920-1930.
„	24.	„ Oudenrijn : leeftijdsgroepen in de volkstellingsjaren 1879-1889-1899-1909-1920-1930.
„	25.	„ Bunnik : leeftijdsgroepen in de volkstellingsjaren 1879-1889-1899-1909-1920-1930.
„	26.	„ Achttienhoven: leeftijdsgroepen in de volkstellingsjaren 1879-1889-1899-1909-1920-1930.
„	27.	Vestigingsoverschot, migratie resultante, geboorteoverschot, geboorte resultante en totale groei vanaf 1899 t/m 1936 van de gemeenten de Bilt, Maartensdijk, Zuilen en Jutphaas.

¹⁾ De niet gereproduceerde bijlagen blijven in portefeuille op het Geografisch Instituut, waar zij op aanvraag geraadpleegd kunnen worden. Zij bevatten het grondmateriaal der berekeningen in den tekst van het rapport opgenomen.

- Bijlage 28. Idem van de gemeenten Vleuten, Houten, Bunnik, Oudenrijn en Achttienhoven.
 „ 29. Gem. Utrecht: Vestiging en vertrek naar richting 1918 t/m 1936.
 „ 30. Gem. Utrecht: Vestiging en vertrek in 3 jaarlijksche perioden vanaf 1918.
 „ 31. Gem. Zuilen: het aandeel van de gemeente Utrecht in de vestigings- en vertrekcijfers.
 „ 32. „ Maartensdijk : idem.
 „ 33. „ De Bilt : idem.
 „ 34. „ Zeist : idem.
 „ 35. „ Utrecht : vestiging en vertrek naar leeftijd 1918—1936.
 „ 36. „ „ : vestigings- en vertrekoverschot naar beroep, leeftijd en geslacht 1918—1936.
 „ 37. „ „ : vestigings- en vertrekoverschot naar leeftijd en geslacht 1918—1936.
 „ 38. „ „ : vestiging en vertrek naar beroep 1918—1935.
 „ 39. „ „ : gemiddeld inkomen per gevestigd en vertrokken aanslagelinge 1923—1936.
 „ 40. „ „ : belastinggegevens.
 „ 41. „ Achttienhoven: „
 „ 42. „ De Bilt : „
 „ 43. „ Bunnik: „
 „ 44. „ Houten: „
 „ 45. „ Jutphaas: „
 „ 46. „ Maartensdijk: „
 „ 47. „ Oudenrijn: „
 „ 48. „ Vleuten: „
 „ 49. „ Zuilen: „
 „ 50. Gem. belastingdruk van Utrecht en randgemeenten over de jaren 1931 t/m 1936.
 „ 51. Concentratiegetallen voor Utrecht en randgemeenten 1930.

Hoofdstuk IV.

- Bijlage 52. Gem. Utrecht: omschrijving v/d wijkindeeling.
 „ 53. Woningtelling 1936 gem. Utrecht: verdeeling der woningvoorraad over de versch. huurklassen.
 „ 54a en b. „ „ „ „ : woningen beneden f 5 huur p/week, onderscheiden naar onderhoudstoestand.
 „ 55. „ „ „ „ : woningvoorraad onderscheiden naar huurklassen, eigendom of huur, aantal vertrekken, etc.
 „ 56. „ „ „ „ : woningvoorraad onderscheiden naar bouwjaren; gegevens over onbewoonde woningen.
 „ 57. „ „ „ „ : woningvoorraad in de versch. wijken onderscheiden naar huurwaarde en onderhoudstoestand.
 „ 58. „ „ „ „ : woningreserve in de versch. wijken onbewoonde woningen in Tuindorp Maartensdijk, Hoograven en Nieuw-Zuilen.
 „ 60 en 61. „ „ „ „ : onbewoonde woningen i/d versch. wijken onderscheiden naar huurwaarde.
 „ 62. „ „ „ „ : woningvoorraad Hoograven onderscheiden naar huurwaarde, eigendom of huur, aantal vertrekken, etc.

- Bijlage 63. Woningtelling 1936 gem. Utrecht: idem voor Tuindorp.
 „ 64. „ „ „ „ : idem voor Nieuw-Zuilen.
 „ 65. „ „ „ „ : verdeeling v/d door meer dan één gezin bewoonde woningen van bep. huurwaarde naar de versch. wijken.
 „ 66. „ „ „ „ : verdeeling v/d door meer dan één gezin bewoonde woningen van bep. huurwaarde naar het aantal gezinnen in de woningen en naar de vormen van samenwoning.
 „ 67. Woningvoorraad der 9 randgemeenten, onderscheiden naar huurwaarde, eigendom en huur; verhouding inkomen-huurwaarde.
 „ 68. Woningvoorraad der 9 randgemeenten, onderscheiden naar perioden van aanbouw.
 „ 69. Gem. Utrecht en randgemeenten: Industrie: bedrijfsgroepen I—XVIIa-b; plaats der industrie; aantal arbeiders.
 „ 70. Verloop personeelsbezetting Utrechtsche industrie.
 „ 71a, b. Personeelbezetting stad Utrecht 1930, 1936; verschil 1930—'36.
 „ 72a, b, c. Personeelbezetting overige gemeenten prov. Utrecht 1930 en 1936.
 „ 73a, b, c. Woon- werkverhouding groot-industrie in het gebied van onderzoek.
 „ 74. Woon-werkverhouding groot-industrie binnen de Utrechtsche agglomeratie.
 „ 75a, b. Aangeslagen forensen 1924 en 1928 in gebied van onderzoek.
 „ 76. Werkgemeenten gezinshoofden, werkende kinderen en personen in onderverhuring der randgemeenten.
 „ 77. Jaren van vestiging en herkomst der gezinshoofden der randgemeenten.

Hoofdstuk V.

- Bijlage I. Groepeerling van de beroepen volgens de „Alphabetische lijst van beroepen, met vermelding van de nummers van de beroepsgroepen”.
 „ II. Indeeling in bedrijfsklassen volgens de 11e tienjaarlijksche volkstelling van 31 December 1930.
 „ III. Onderverdeeling van de bedrijfsgroep (onderdeel van de bedrijfsklasse), volgens de 11e tienjaarlijksche volkstelling van 31 December 1930.
 „ IV. Voorbeeld van de indeeling van een bedrijfsklasse in bedrijfsgroepen, volgens de 11e tienjaarlijksche volkstelling van 31 December 1930.
 „ V. Model van de bij dit onderzoek gebruikte statistiekaart.
 „ VI. Algemeene staat van den duur van de laatste werkloosheid in verband met den leeftijdsopbouw.
 „ VII. Algemeene staat van de werkloosheid van een duur van meer dan 1 jaar.
 „ VIII. Leeftijd en langdurige werkloosheid. Aandeel van de leeftijdsklassen in de langdurige werkloosheid.
 „ IX. Toename werkloosheid in Utrecht. Overgenomen uit het „Verslag van de Gemeente Utrecht”, 1936.
 „ X. Staat van den duur van de laatste werkloosheid in verband met den leeftijdsopbouw in de groep:
 „ a. van bankwerkers.
 „ Xb. idem loodgieters.
 „ Xc. idem monteurs.
 „ Xd. idem vormers.
 „ Xe. idem „overige metaalgroep”.
 „ XIa. idem behangers en stoffeerdere.
 „ XIb. idem grondwerkers.

Bijlage	XIc. van de metselaars.
„	XId. idem opperlieden.
„	XIe. idem schilders.
„	XIf. idem stucadoors.
„	XIg. idem timmerlieden.
„	XIh. idem meubelmakers en mach. houtbewerkers.
„	XIi. idem „overige bouwvakken”.
„	XIIa. idem sjouwers.
„	XIIb. idem fabrieksarbeiders.
„	XIIc. idem sigarenmakers en tabaksbewerkers.
„	XIId. idem schoenmakers.
„	XIIe. idem land- en boerenarbeiders.
„	XIIf. idem chauffeurs.
„	XIIg. idem broodbakkers-, slaggers- en kruideniersbedienden.
„	XIIh. idem loopknechten, expeditieknechten en magazijnbedienden.
„	XIii. idem wakers, enz.
„	XIIIa. idem kantoorpersoneel.
„	XIIIb. idem reizigers.
„	XIIIc. idem winkelbedienden, enz.
„	XIVa. idem kleedingbedrijf.
„	XIVb. idem drukkersbedrijf.
„	XVa. idem hotelpersoneel.
„	XVb. idem huispersoneel.
„	XVc. idem controleurs, enz.
„	XVI. Duur van de werkloosheid van de ingeschrevenen aan de Arbeidsbeurs te Utrecht op 14 Juni 1932.
„	XVII. Sjouwers en fabrieksarbeiders vergeleken met alle werkloozen, wat betreft de duur van de werkloosheid.
„	XVIII. Leeftijden langdurige werkloosheid van ongeschoolde arbeiders.
„	XIX. „ „ „ van sigarenmakers.
„	XX. „ „ „ in eenige bouwvakberoepen.
„	XXI. Mutatie van de werkloosheid uitgedrukt in procenten van de cijfers aan het begin van de maand, vanaf Januari 1935.
„	XXII. Burgerlijke staat volgens de gevolgde beroepsindeeling.
„	XXIII. Algemeene tabel van de burgerlijke staat van de mannelijke werkloozen, die op 20 September 1937 de leeftijd van 18 jaar hadden bereikt, benevens het aantal kinderen, die op deze datum ten hunnen huize verblijf hielden.
„	XXIV. Algemeene staat, bevattend een overzicht van de samenstelling van de groep thuiszijnde kinderen.
„	XXV. Leeftijdsopbouw van de Utrechtsche bevolking op 1 Januari 1937 volgens het „Statistisch Zakboekje der Gemeente Utrecht”.
„	XXVI. Geboorteplaatsen van de ingeschrevenen aan de Arbeidsbeurs te Utrecht jonger dan 18 jaar.
„	XXVII. Indeling naar beroep en geboorteplaats.
„	XXVIII. Leeftijd en vestiging in Utrecht.
„	XXIX. Totaalstaat van de immigranten werkloos op 20—IX—'37, die sinds 1 Januari 1921 in Utrecht gevestigd zijn en op het tijdstip van vestiging de 21-jarige leeftijd bereikt hadden, volgens den tijdsduur gelegen tusschen tijdstip van vestiging en het daarop volgende tijdstip van inschrijving aan de Arbeidsbeurs te Utrecht.
„	XXX. idem van de metaalgroep.
„	XXXI. idem van de bouwvakken, enz.

- Bijlage XXXIIa. idem van de sjouwers.
- „ XXXIIb. „ „ „ fabrieksarbeiders.
- „ XXXIIc. „ „ „ sigarenmakers, enz.
- „ XXXIId. „ „ „ land- en boerenarbeiders.
- „ XXXIIf. „ „ „ chauffeurs.
- „ XXXIIg. „ „ „ expeditie-, magazijn- en loopknechten.
- „ XXXIIh. „ „ „ „Overige Algemeene Bemiddeling”.
- „ XXXIIIa. „ „ „ kantoorpersoneel.
- „ XXXIIIb. „ „ „ reizigers.
- „ XXXIIIc. „ „ „ winkelbedienden, enz.
- „ XXXIVa. „ „ „ kledingbedrijf.
- „ XXXIVb. „ „ „ drukkersbedrijf.
- „ XXXVa. „ „ „ hotelpersoneel.
- „ XXXVb. „ „ „ huispersoneel, enz.
- „ XXXVI. Vertrekgemeenten van de immigranten, die zich in 1935 in Utrecht hebben gevestigd.
- „ XXXVII. Indeling naar beroep en geboorteplaats (gem. Zuilen).
- „ XXXVIII. Totaalstaat van de immigranten werkloos op 21—VIII—'37 die sinds 1-1-'25 in Zuilen gevestigd zijn en op het tijdstip van vestiging de 21-jarige leeftijd bereikt hadden, volgens den tijdsduur gelegen tusschen tijdstip van vestiging en tijdstip van de daarop volgende inschrijving aan de Arbeidsbeurs te Zuilen.
- „ XXXIX. idem metaalbewerkers.
- „ XXXX. idem bouwvakarbeiders.
- „ XXXXI. idem „overige beroepen”.
- „ XXXXII. Leeftijd en vestiging totale groep werkloozen in Zuilen.
- „ XXXXIII. Vertrekgemeenten van de tusschen 1925 en 1930 in Zuilen gevestigde arbeiders, die op 21 Augustus 1937 als werkloos stonden ingeschreven (op tijdstip van vestiging 21 jaar).
- „ XXXXIV. idem 1931 en 1936.
- „ XXXXVa. Onderzoek naar vestiging en vertrek van de metaalbewerkers en bouwvakarbeiders in de gemeente Zuilen in het eerste half jaar van 1929, 1933 en 1937.
- „ XXXXVb. idem vergeleken met de totale migratie van de bevolking van de gem. Zuilen.
-

LIJST VAN NIET GEREPRODUCEERDE GRAFIEKEN EN CARTOGRAMMEN ¹⁾.*Hoofdstuk III.*

Grafiek	11a.	Aantal geboorten per 1000 vrouwen v/d gem.	Vleuten, Bunnik, Houten, Achtthhoven en Oudenrijn.
"	11b.	Geboorte en sterfte in ‰ van de totale bevolking van de	gem. Utrecht en De Bilt.
"	11c.	" " " " " "	gem. Zuilen
"	11d.	" " " " " "	Jutphaas.
"	11e.	" " " " " "	Oudenrijn en Maartensdijk.
"	11f.	" " " " " "	Vleuten.
"	11g.	" " " " " "	Bunnik.
"	11h.	" " " " " "	Houten.
"	11i.	" " " " " "	Achtthhoven.
"	12a.	Geboorteoverschotten in ‰ van de totale bevolking van de gem.	Houten, Achtthhoven, Bunnik en Oudenrijn.
"	13a.	Verdeeling der bevolking in 3 leeftijdsgroepen in 1879 en in 1930 voor	Utrecht en de randgemeenten.
"	36a.	Geboorte, sterfte, vestiging en vertrek vanaf 1850 van de gem.	Utrecht.
"	36b.	Vestiging en vertrek 1900—1936 van de gem.	De Bilt.
"	36c.	" " " " " " " "	Zuilen.
"	36d.	" " " " " " " "	Maartensdijk.
"	36e.	" " " " " " " "	Jutphaas.
"	36f.	" " " " " " " "	Oudenrijn, Achtthhoven, Bunnik, Houten en Vleuten.
"	42a.	Gem. Utrecht: vestiging en vertrek van en naar de gem.	Vleuten, en Jutphaas.
"	42b.	" " : " " " " " "	andere gemeenten
"	42c.	" " : " " " " " "	gem. Amersfoort Soest en Baarn.
"	42d.	" " : " " " " " "	Hilversum, Laren, Blaricum en Bussum.
cartogram	43a.	Gem. Utrecht: vestigings- en vertrekoverschot naar richting	1921—'23.
"	43b.	" " : " " " " "	naar richting 1924—'26.
grafiek	58a.	" " : " " " " "	naar leeftijd en geslacht 1918—1920.
"	61a.	" " : " " " " "	naar leeftijd en geslacht 1930—1932.
"	61b.	" " : " " " " "	naar leeftijd en geslacht 1933—1935.
"	64a.	" " : " " " " "	naar leeftijds- en be- roepklassen I-VI en naar geslacht, 1921—'23.
"	64b.	" " : " " " " "	naar leeftijds- en be- roepklassen I-VI en naar geslacht, 1924—'26.

¹⁾ Deze niet gereproduceerde grafieken en cartogrammen blijven op het Geografisch Instituut in portefeuille, ter raadpleging op aanvraag. Zij werden niet gereproduceerd om de kosten van het drukken niet hooger op te voeren.

grafiek	64c.	Gem. Utrecht :	vestigings- en vertrekoverschot	naar leeftijds- en beroepsklassen I-VI en naar geslacht, 1927—'29.
"	65a.	"	" : " " "	naar leeftijds- en beroepsklassen I-VI en naar geslacht, 1936.
"	77a.	"	" : " " "	naar leeftijd en geslacht in de „diverse beroepen”, 1924—1929.
"	77b.	"	" : " " "	naar leeftijd en geslacht in de „diverse beroepen”, 1930—1935.
"	83a.	"	" : vestiging en vertrek in de „diverse beroepen”,	1918—'35.
"	102a.	"	" : verloop aantal aangeslagenen en werkelijk inkomen in de inkomensklasse f 1.550—f 2.000.	
"	102b.	"	" : Verloop aantal aangeslagenen en werkelijk inkomen in de inkomensklasse f 2.050—f 3.000.	
cartogram	131a.	Verzorgingsgebied Gemeentelijk Gas-bedrijf	Utrecht.	
"	131b.	Verzorgingsgebied Gemeentelijk Electriciteits-bedrijf	Utrecht.	

Hoofdstuk IV.

grafiek	149a.	Woningvoorraad naar huurklassen wijk C (wijk Ib.)	gem. Utrecht.
"	149b.	" " " Indische Buurt (wijk II.)	gem. Utrecht.
"	149c.	" " " A'damsche str. weg (wijk III)	gem. Utrecht.
"	150a.	" " " Vogelenbuurt en Tuinwijk (wijk V.)	gem. Utrecht.
"	150b.	" " " Wittevrouwen (wijk VI.)	gem. Utrecht.
"	151a.	" " " Sterrenbuurt (wijk VIII.)	gem. Utrecht.
"	151b.	" " " Rivieren- en Dichterswijk (wijk IX.)	gem. Utrecht.
"	151c.	" " " Oog in Al (wijk X).	gem. Utrecht.
"	151d.	" " " Cartesiusweg (wijk XIa.)	gem. Utrecht.
"	151e.	" " " Vechtzijde (wijk XIb.)	gem. Utrecht.
"	152a.	" " " Krommerijn (wijk XIId.)	gem. Utrecht.
"	152b.	" " " Croeselaan (wijk XIe.)	gem. Utrecht.
"	152c.	" " " Tuindorp	gem. Maartensdijk.
"	152d.	" " " Nieuw-Zuilen	
"	152e.	" " " Hoograven	
"	154a.	Woningreserve naar huurklassen v/d wijken II, III en IV	gem. Utrecht.
"	154b.	" " " v/d wijken V, VI en VII	gem. Utrecht.
"	154c.	" " " v/d wijken VIII, IX en X	gem. Utrecht.
"	156a.	" " " van Nieuw-Zuilen, Tuindorp en Hoograven.	

- Grafiek 193c. Woningreserve naar huurklassen van Bilthoven, De Bilt en de gem. De Bilt.
- „ 193d. „ „ „ gem. Zuilen.
- „ 193e. „ „ „ van Hoograven, Jutphaas Dorp en gem. Jutphaas.
- cartogram 201a. Verhouding van het aantal woonhuizen met nering tot het totaal aantal woonhuizen in de 9 randgemeenten.
- „ 211a. Gem. Utrecht: woonplaatsen der arbeiders werkzaam in industrieën met meer dan 50 werkkrachten, gelegen in de N.O. Industriewijk.
- „ 213a. Gem. Utrecht: woonplaatsen der arbeiders, werkzaam in industrieën met meer dan 50 werkkrachten, gelegen in de industriewijk Leidsche Vaart.
- Grafiek 215a. Utrechtsche forensen, in percentage v/d beroepsbevolking van ieder der randgemeenten.
- „ 217a. Utrechtsche forensen v/d randgemeenten, werkzaam in de secundaire productie en distributie en in de „overige beroepen”, in % v/d beroepsbevolking van iedere gemeente.
- „ 219a. Utrechtsche forensen werkzaam in de secundaire productie en distributie, onderscheiden naar onafhankelijke en afhankelijke positie.
- „ 221a. Utrechtsche forensen v/d randgemeenten onderscheiden naar de inkomensklassen beneden f 2000 en f 2000—f 5000, in % v/d beroepsbevolking van iedere gemeente.
- cartogram 229a. Het karakter der wijken v/d randgemeenten als Utrechtsche forensen-woonplaats, onderscheiden naar de inkomensklassen beneden f 2000 en f 2000—f 5000.
- Grafiek 229b. Utrechtsche forensen verdeeld over de inkomensklassen in ieder der randgemeenten.
- „ 230a. Herkomst der Utrechtsche forensen, werkzaam in de secundaire productie en distributie (onafh. en afh. positie).
- „ 230b. Herkomst der Utrechtsche forensen, werkzaam in de secundaire productie en distributie en in de „overige beroepen”.
- „ 230c. Herkomst der Utrechtsche forensen, onderscheiden naar de inkomensklassen beneden f 2000 en f 2000—f 5000.
- „ 238a. Aantal gezinshoofden, onderscheiden naar beroep, dat zich na 1930 heeft gevestigd in Tuindorp, Hoograven en Nieuw-Zuilen.
-

HOOFDSTUK I.

HET RYTHME VAN DE FUNCTIE VAN 'T STICHT.

Van de vroegste tijden tot de 20e eeuw.

Dat de geschiedenis van Utrecht terugging tot in de oudste tijden van ons volksbestaan was sinds eeuwen een bekend feit, maar eenige zekerheid over het vermoedelijke tijdstip van de stichting en den omvang van die eerste vestiging werd pas verkregen door de opgravingen, die gedurende de laatste acht jaren zijn verricht op het Domplein, onder leiding, beurtelings, van Dr. E. A. van Giffen en van Prof. Dr. C. W. Vollgraff.

Uit de verslagen van deze opgravingen blijkt, dat op + 2 m. N.A.P. de resten zijn gevonden van een in 47 n. Chr., op bevel van Claudius gestichte legerplaats: een barak met tenen wanden en een aarden wal. De opstand van de Bataven deed de barak omtrent 1 Mei 69 in vlammen opgaan. Een kleilaag met schelpresten gemengd (ook zeeschelpen), stammend uit de overstroming van 70, scheidt deze vondsten van die van de jongste Romeinsche legerplaats, die een langer bestaan beschoren is geweest dan haar voorgangster. Ongeveer 170 n. Chr. zijn verschillende vernieuwingen aangebracht en werd de legerplaats omgeven door een steenen muur. Haar einde meent men te mogen stellen omtrent het jaar 258.

Overstromingen en ophooging door bewoning, waarschijnlijk mede door opgebrachte klei, veranderden het relief in dien zin, dat de jonge vestiging als het ware op een „terp” kwam te liggen. Op de hoogtekaart van de stad Utrecht ziet men nu nog duidelijk, dat het gedeelte van de stad, dat de hoogste deelen omvat en dat naar alle zijden vrij scherp daalt, in het zuiden ingenomen wordt door het N.W. deel van den Dom. De Dom staat juist op den Westelijken rand, terwijl aan de Oost- en Noordzijde Domstraat en Oudkerkhof dit deel begrenzen. Dit is zeker een bevestiging van het vermoeden uitgesproken door Prof. Dr. Vollgraff, dat de oudste vestiging van Utrecht gelegen is geweest op een eilandje tusschen oude Rijn-armen. Deze rivier kwam toen uit het zuid-oosten en splitste ten oosten van Oudwijk de Vecht af, die via de Biltsche grift en het Ooster-stroompje ten noorden van de latere Weerd ongeveer zijn huidige bedding begon te volgen. De Rijn zelf viel in het latere stadsgebied op de plaats waar nu de Nieuwe Gracht bij het Servaasbolwerk eindigt, volgde de richting van deze gracht tot aan de huidige Jansdam om, via Minrebroederstraat en Ganzenmarkt in de bedding te komen van wat nu de Oude Gracht heet; volgde deze tot in wijk C, om dan met een scherpe bocht naar het zuiden te buigen en het latere stadsgebied bij de plaats van de latere Catharijne poort te verlaten. Van den westelijken tak, die het oudste Utrecht aansluitend bespoelde, is het gedeelte tusschen stadhuysbrug en Gaard als haven behouden.

Aangezien de cultureele invloed van de Romeinen in deze landen uiterst gering is geweest, moet men zich van de functie van Utrecht in den Romeinschen tijd geen overdreven voorstelling maken. De Romeinen hadden zich aan den Rijn ingericht voor den oorlog tegen de Germanen, later (47 n. Chr. Keizer Claudius) vooral voor de grensverdediging en waren genoodzaakt maatregelen te treffen voor de voedselvoorziening van hun troepen (getuige de Romeinsche boerderijen langs de Linge en de zorgen besteed aan den weg naar Friesland). De verdere functie van het gebied was voornamelijk een han-

delsfunctie. Het onderhield nauwe relaties met het handelscentrum van Dorestad en was een doorgangsgebied naar Brittannië. Daarvoor waren wegen aangelegd, die uit het oosten komend, langs Utrecht liepen en zich dan door het veengebied naar Agrippina (Voorburg) en van daar naar den Maasmond richtten. Om dezen weg te beveiligen werden in ons land versterkingen aangelegd. Nijmegen in het oosten en op de splitsing van Rijn en Vecht, ongeveer bij het tegenwoordige Rhijnauwen: Vechten, en verdere vestingen aan den Beneden-Rijn. Door de Vecht en het meer Flevo, richtte zich de handel naar Friesland. Vechten was in deze tijd de vlootbasis, terwijl Utrecht de legerplaats en volgens Vollgraff ook een handelswijk bevatte. Zoo moet Utrecht, gelegen aan het kruispunt van wegen, reeds in den Romeinschen tijd een levendig verkeer hebben aanschouwd, waarvan ook het oude schip getuigenis aflegt, dat in 1930 in een doode Vecht-arm nabij Utrecht werd opgegraven.

In de 12de eeuw werd het zuidelijk gedeelte van de Oude Gracht gegraven en het Noordelijke doorgetrokken tot aan de Vecht. De verzanding van den Rijnmond bij Katwijk schiep de noodzaak naar nieuwe waterwegen te zoeken. De functie van den Ouden Rijn ging over op de Lek, de Vecht en de Hollandsche IJssel.

In de 15de eeuw werden Jansdam en Ganzenmarkt dichtgeworpen en de Kromme Nieuwe Gracht doorgegraven als Drift en Plompetorengracht. In het zuiden van de Kromme Nieuwe gracht werd de oude Rijnloop uitgediept en in goeden staat gebracht. (Nieuwe Gracht).

De vorm die het stadswater-(net) op deze wijze kreeg en tot op dezen dag behield, zou van grooten invloed zijn op de bebouwing van de stad.

Inmiddels heeft zich echter bij de commercieele functie van Utrecht de godsdienstige gevoegd, die de stad gedurende eeuwen maakte tot een geestelijk centrum, dat evenzeer uitdrukking vond in het groeiende stadsbeeld. Door Willebrordus aan het einde van de 7de eeuw tot bisschopszetel verheven, ging de kleine nederzetting Utrecht een snellen groei en grooten bloei tegemoet.

Met de stichting van de Thomaskapel, ongeveer 600, werd Utrecht een vooruitgeschoven post van het Christendom tegen de noordelijke landen (Friesland). Gelegen aan een knooppunt van waterwegen wist het de verbreiding der religie voordeelig te binden aan de uitbreiding van de invloedssfeer van den handel. Na eenigen tijd in de handen van de tegenstanders te zijn geweest (Radboud van Friesland zetelde te Utrecht tot Pepijn van Herstal hem verdreef) werd de vestiging door Noormannen verwoest. Maar toen bisschop Balderik de Noormannen verdreef en de stad herbouwde, brak voor Utrecht een bloeitijd aan, waardoor uiteraard ook de handel in de rustige periode van 80 jaren, die nu volgde, zich ontwikkelde.

Men bedenke hierbij de functioneele beteekenis van de invallen der Noormannen. Zij zijn het geweest die aan het zuidelijke Europa, Engeland en Nederland inkluis, de beteekenis van de rivieren als *INVALSPOORTEN* van de zee uit hebben geopenbaard. Dat was een totaal onbekende functie. Veilig zat men achter de zeekust. Wie zou het wagen den oceaan te klieven en dan langs de rivieren binnen te vallen? Daaraan is voor een groot deel het onverwachte succes dier Noormannen toe te schrijven.

Om dit nieuwe gevaar te keeren stelde de Frankenkoning Karel de Groote zijn wachters, zijn Graven aan de riviermonden. Zij worden de stamvaders der Hollandsche graven. Daardoor, d.w.z. doordat zij leiding gaven aan de structuurverandering, die volgde en volgen moest op de verandering in de functie van onze groote rivieren, bereiden zij mede den „neergang” van 't Sticht voor tegenover de „opkomst” van het jonge westen.

Door de toenemende beteekenis van Lek en IJssel lag Utrecht centraal in de delta der groote rivieren, die de stad met plaatsen tot diep in Europa verbonden, terwijl landwegen in alle richtingen gingen.

De Vecht, belangrijke stroom als schakel in de vaart naar Friesland en de Deensche landen, had te Muiden een bisschoppelijken tol, welke sedert 975 te Utrecht zelf werd ge-

heven. De IJssel, welke nog in verbinding stond met den Rijn, had een tol, die door den Bisschop aan het Gein werd geheven. Later stichtte 't Sticht de vesting Montfoort ter bescherming van dezen weg. De Vaartsche Rijn in de 13de eeuw voltooid bracht de verbinding tusschen Utrecht en de Lek tot stand. De plaats vanwaar zich het verkeer over de Delta verspreidde en waarheen het samenvloede was Keulen. De weg van Keulen over de Waal leidde naar Tiel. Tusschen Utrecht en Tiel nu was in die tijden een nauw contact; de Utrechtenaren hadden tolvrijdom in Tiel.

Door de IJssel had Utrecht verbinding met de Hollandsche en Zeeuwsche wateren, en verder door het Zwin met Vlaanderen. De lakenhandel Keulen-Engeland ging over Utrecht. De visscherijproducten der Noordelijke landen van Europa werden te Utrecht geruild tegen mijnbouwproducten van Goslar.

Maar dan wordt de zwakke plek in Utrechts* positie merkbaar, n.l. de lengte van de verbindingen met de zee, welke het niet geheel kon beschermen.

Mede hierdoor werd het mogelijk, dat een nieuwe macht in het jonge westelijke delta-gebied opkwam, die in den loop der komende eeuwen haar uitdrukking zou vinden in de overwegende positie der beide Hollanden.

Graaf Dirk III luidde in 1015 de honderdjarige oorlog tusschen Utrecht en Holland in met de stichting van een tol bij het latere Dordrecht. Voorloopig echter kon hij slechts aan Tiel de belangrijke handelsfunctie die het bezat ontnemen.

Utrecht werd nog niet in zijn groei gestuit, omdat het steun vond bij het Duitse Keizerrijk.

Onder de regeering van het Salische Huis verkreeg Utrecht betrekkingen met een uitgebreid gebied, waarin meer vrede heerschte dan voorheen.

Bij deze functioneele factoren voegden zich de politieke verhoudingen, die de opkomst van Utrecht bevorderden.

Zoolang de bisschopskeuze bij den Keizer berustte, waren de bisschoppen rijksambtenaren, belast met het bestuur van een deel van het Roomsche Rijk. Zij waren de eenige vertrouwden van den keizer in zijn voortdurende moeilijkheden met de erfvorsten, vooral met die van de Saksen, die in toenemende mate naar zelfstandigheid streefden. Waar de Keizer er op uit was om den invloed en de macht van de bisdommen binnen zijn gebied te vergrooten heeft Utrecht rijkelijk geprofiteerd van deze machtsverhoudingen. Krachtig is de steun geweest die Utrecht van den Keizer ondervond bij den strijd met Holland. Vlaarding en IJsselmonde werden gesticht ter bescherming van de deltamonden en toen Willem de Veroveraar zag hoe de hegemonie over de delta onder het Sticht werkelijkheid scheen te zullen worden, zich in den strijd ten voordeele van Holland mengde en Utrecht teruggedreef, compenseerde Hendrik IV 't Sticht voor zijn verlies met bijna geheel Groningen en Friesland om de noordelijke handelswegen onder één beheer te brengen. Indien Hendrik IV's pogingen geslaagd zouden zijn dan zou Utrecht in dien tijd inderdaad het economische centrum zijn geworden van het geheele deltagebied onder bisschoppelijk bestuur. De functie van Utrecht als handelscentrum in de delta zou dan een groote vlucht hebben kunnen nemen.

De ommekeer kwam toen Paus Gregorius VII den keizer gedeeltelijk de investituur ontnam, en dientengevolge de trouw van den bisschop verminderde. Bovendien stierf in 1125 de laatste keizer van het Salische Huis, Hendrik V, binnen de muren van Utrecht en kwam het Saksische Huis, dat geparenteerd was aan het Hollandsche, aan de regeering.

Utrecht was toen op het toppunt van zijn bloei.

In 1122 werd een aanvang gemaakt met de ommuring. Talrijke producten werden binnen de muren verhandeld. Het verschil in peil van Vecht en Rijn maakte het voor de kooplieden ook noodzakelijk binnen Utrecht hun waren om te slaan. Granen en wijn van den Rijn gingen via Utrecht naar Friesland, Noordelijk Duitschland, Noorwegen en

Denemarken, in ruil voor producten van die landen, inzonderheid visch, hout en granen. Steen voor gebouwen zond Andernach. Zout kwam van Engeland en Thüringen, van de mijnen van Goslar goud en zilver. De handel tusschen de Oostzee en Brugge liep voor een deel over Utrecht. De bisschop had het tolrecht te Staveren. Druk was het verkeer met Reval als schakel in den weg Constantinopel—Kiew—Nizji Novgorod—Reval—West Europa.

In dezen tijd had Utrecht reeds een omvang, die het tot en met het eerste kwart van de 19e eeuw zou behouden, en was de oppervlakte van de stad drie maal grooter dan die van eenige andere stad in de Nederlanden.

Voor het grootste gedeelte evenwel was het stadsoppervlak onbebouwd. Hoewel men bij het vaststellen van het tracé van de muren wel rekening zal hebben gehouden met de uitbreiding van het bebouwde oppervlak noodig voor de toename van het aantal inwoners, is het niet aan te nemen, dat men uitsluitend of zelfs bij voorkeur om deze reden een zoo groote overmaat van grond zou hebben ingesloten. Beter zal men doen bij het zoeken naar een verklaring voor het groote oppervlak van de oude stad Utrecht te denken aan de kerkelijke goederen, die tamelijk wel door de geheele stad verspreid lagen. Enkele van hen hadden een eigen rechtsgebied, de z.g. emuniteiten, maar zij waren slechts vijf in getal en hadden alle bij elkaar nog niet zoo'n grooten omvang. St. Martinus, St. Salvator en St. Pieter grensden aan elkaar en besloegen te samen een stuk gronds begrensd door het huidige Domplein, Trans, Kromme Nieuwe Gracht, Achter St. Pieter en Keistraat. Ten noorden daarvan lag de montade van St. Jan, die het huidige Janskerkhof bevatte en de noordelijke en westelijke huizen-complexen tot achter de huizen van de Voorstraat (Westzijde). De vijfde montade was die van St. Maria, die de huidige Mariaplaats met de ruimte die nu het gebouw voor Kunsten en Wetenschappen inneemt, omvatte.

Men ziet, deze montaden waren alle gelegen in het midden van de stad en kunnen niet de ver zuidelijke plaatsing van de Tolsteegpoort verklaren. Wanneer men dat wil doen, dan moet men in de eerste plaats den loop van de waterwegen rondom en door Utrecht in dien tijd reconstrueeren. De Kromme Rijn naderde Utrecht daar ter plaatse uit het Oosten via Oudwijk en Abstede en draaide met een scherpe bocht het stadsgebied binnen. In de poging zooveel mogelijk kerkelijk bezit (kloosterterrein en dergelijke) binnen de beveiliging der muren te trekken was bovengenoemde ombuiging in de rivierloop de door de natuur bepaalde meest zuidelijk mogelijke grens. De westelijke wal sloot de montade van St. Maria in, terwijl het Geertekerkje dat 200 m buiten de wallen viel naar binnen werd overgebracht. De noordelijke wal vond zijn plaatsing gedictieerd door het Ooster-stroompje en zijn moerassige boorden. De oostelijke wal sloot de driehoek, zij het met een flauwe bocht.

Het aldus ingesloten stadsgebied bestond uit twee door functie en bebouwing te onderscheiden deelen. Hoewel er eerst in 1167 sprake was van steenen huizen en in 1368 de rieten huisdaken voor goed verboden werden, zal toch het noordelijk deel van de stad ingenomen zijn geweest door een meer opeen gedrongen bebouwing van kleinere huizen dan het zuidelijk deel der stad. In het noordelijke deel immers werden de jaarmarkten gehouden en woonde het overgrootste deel der stedelingen, die in den handel en het handwerk een bestaan vonden. In het zuiden was er eigenlijke slechts één woonwijk te vinden rondom de St. Nicolaaskerk. Voor het overgrootste deel werd het zuiden ingenomen door ruime kloostergoederen en andere plaatsroovende bezittingen. Een poging om een gedeelte van den handel over te brengen naar het Zuiden door twee jaarmarkten daar te doen houden, leed schipbreuk op het taai verzet van de bewoners van de handelsbuurt, de Stathe. De rustige tijden die een harmonische ontwikkeling zouden hebben kunnen bevorderen waren trouwens snel voorbij.

Na den dood van Hendrik V (1125) volgde in het H. Roomsche Rijk het bestuur van het Saksische Huis, zooals gezegd vermaagschapt aan de graven van Holland en erf-

vijanden van de vorige keizers. Had het deelen van de bisschopsinvestituur tusschen Paus en Keizer de band tusschen bisschop en Keizer losser gemaakt en was de belangrijkheid van den bisschop als rijksambtenaar sterk achteruit gegaan, waardoor de keizerlijke interesse voor Utrecht was verminderd, na 1125 verloor Utrecht bijna geheel de machtige steun van het centrale bestuur van het rijksgebied. Holland daarentegen zag kans om zich hoe langer hoe meer te bemoeien met het Sticht, door, met de wapenen in de hand, invloed te gaan uitoefenen op de bisschopskeuze.

1139 sloeg Dirk VI een beleg voor de stad. Utrecht doorstond het beleg, maar moest belangrijke concessies doen om vrede te verkrijgen. In 1156 moest Utrecht afstand doen van Friesland en ook Gelre, gelegen aan de waterwegen in het achterland van Utrecht, begon een voortdurende bedreiging te vormen. Holland en Gelre gingen samenwerken om Utrecht te bestrijden.

't Sticht stichtte vier sloten om zich te beschermen tegen de van alle zijden oprindende vijanden: Ter-Horst tegen Gelre, Montfoort tegen Holland, Woerden tegen Amstel en Vollenhove, in het Oversticht, tegen de Friezen. Maar de 12e eeuw eindigde en de dertiende begon met voortdurende invallen en interventies van de najverige bureu. Meer en meer wist Holland zijn invloed te doen gelden bij de bisschopskeuze en de zelfstandigheid van de stad verminderde voortdurend. Alleen Willem II, Roomsche Koning en Graaf van Holland nam uiteraard een bemiddelende positie in en liet zich het stadsburgerschap opdragen. Niettemin was de geestelijke functie danig verzwakt, de handelsfunctie ging denzelfden weg op. In 1148 had Utrecht de Oude Gracht doorgetrokken tot den IJssel en later tot de Vecht en in 1257 stichtte 't Sticht ter bescherming van dien vaarweg Vreeland. Duidelijk bleek nu dat de strijd tusschen Holland en Utrecht een strijd om de handelswegen was, want in de komende eeuwen richtten zich bij herhaling de aanvallen van Amstel, van het opkomend Amsterdam op dit slot Vreeland. Krachtig waren onder deze moeilijke omstandigheden toch nog de pogingen van Utrecht om zich te handhaven. Na volledige verzanding van den Rijnmond schiep het een nieuwen vaarweg, door in 1285 den Vaartschen Rijn te graven in een verbeterde poging om, centraal gelegen in de delta, alle vaarwegen over de stad te leiden en aldus het handelscentrum van het deltagebied te blijven. De bevolking nam toe en niet uitsluitend ten gevolge van de religieuze functie, maar vooral de handwerkende stand won in aantal. Men kan dat constateeren aan de uitbreiding van de bewoning buiten de muren (vooral bij Catharijne- en Tolsteegpoort en in het vlek Abstede), minder een gevolg van gebrek aan ruimte binnen de muren dan wel van verschillende pogingen om aan de strenge reglementeering van het handwerk binnen de stadsmuren te ontkomen. Ongeveer 1270 werden de gilden gesticht en zij versterkten het burgerlijk element. Het bisschoppelijk bewind had reeds sedert de regeering van Hendrik IV veel van zijn belang voor den bloei van de stad verloren, zooals hierboven werd uiteengezet, maar sedert de bisschopskeuze in belangrijke mate stond onder den invloed van den najverigen vijand, was het bisschoppelijke bewind eer een gevaar voor den bloei van de stad.

Er ontstond langzamerhand een belangentegenstelling tusschen de burgerbevolking en de bisschoppen, die duidelijker aan den dag ging treden naarmate Holland met meer succes ging intervenieeren. En het waren de gilden, waarin zich het latente verzet organiseerde. Onderlinge twisten en partijschappen deden Utrechts machtige positie snel afbrokkelen, vooral de handelsfunctie leed hieronder.

Wellicht was toch de Oude Rijn in dien tijd niet zoo volkomen onbelangrijk als vaarweg, als men tegenwoordig gewoonlijk aanneemt. Gedurende de 15e eeuw was Utrecht in ieder geval voortdurend in de weer geweest om zijn handelspositie op peil te houden. In 1402 sloot het een verbond met Albrecht van Beieren, waarvan de belangrijkste bepaling was dat de Utrechtenaren in zijn land eeuwig op de oude tollén mochten varen.

In 1452 trachtte de Raad, die ter bevordering van den koophandel was opgericht, te

geraken tot een nauwe samenwerking met de Hansesteden. Aan die steden werden tenminste voorrechten geschonken. In 1464 sloot Utrecht verdragen met Harderwijk, Muiden, Weesp en Doff. Toch zal de toestand niet zoo rooskleurig zijn geweest, hetgeen wij wel mogen aannemen uit de pogingen, die Utrecht heeft gedaan om, nadat het met de Hanse niet wilde vloten, de Engelsche concurrenten van de Hanse, de z.g. „Merchants Adventurers” binnen de stad te krijgen, wat voor korten tijd van 1464 tot 1467 gelukte. Oorspronkelijk hadden deze Engelsche kooplieden zich te Antwerpen gevestigd, maar de Engelsche wolnijverheid en de handelspolitiek van Philips van Bourgondie tegen Engeland maakten, dat hun positie in de Scheldestad bedreigd werd en zij zich meer stroomopwaarts wilden vestigen, evenals de Hanse vroeger van Brugge via Deventer naar Utrecht was getrokken. De omvang van hun handel hier ter stede is niet meer na te gaan, maar wel is bekend, dat de geheele Genueesche natie vrijgeleide genoot, en dat er kooplieden uit Braunschweig en Keulen kwamen. Utrecht was toen bijzonder soepel met zijn verlengingen van verblijf en handelsvergunningen en heeft zeer zijn best gedaan om het den Engelschen gasten naar den zin te maken. Het mocht niet baten. Toen Philips van Bourgondie in 1467 een verdrag met Engeland sloot, verdwenen de „Merchant Adventurers” even snel als zij gekomen waren. Utrecht had zijn aantrekkelijkheid voor den internationalen handel voor een groot gedeelte verloren.

Een andere aanduiding voor de langzame verandering in de functie van Utrecht kunnen wij vinden in de lijst van de gilden, die wij bezitten uit het jaar 1386. Bij een der geschillen toch tusschen de burgerlijke bevolking en de kerkelijke overheid besloten de gilden, bij wijze van protest-demonstratie, ostentatief gezamenlijk de stad te verlaten. Van dezen uittocht is een beschrijving bewaard gebleven in het Utrechtsche Buurspraackboek, waarin de gilden opgesomd staan.

Het zijn er 19, waarvan de vleeschhouwers, bakkers, wolwevers en dergelijke, voor de onmiddellijke behoefte-voorziening belangrijke beroepen, het grootste deel vormen en waarvan er slechts vier met den handel te maken hebben, te weten de Mersluden (kooplieden), en de koren-, boter- en leerkopers.

Onder dezen uit den aard der zaak, veel moeilijkheden veroorzakende economischen achteruitgang van Utrecht (Peters meent in de Nederlandsche Steden, dat Utrecht in dezen tijd zeker verkleind zou zijn geworden, had niet het geestelijk bezit zich uitgebreid en beslag gelegd op de vrijgekomen terreinen) werd het voor het bisschoppelijk bewind voortdurend moeilijker zich te doen eerbiedigen. Toen daarbij in het eerste kwart van de 16e eeuw de moeilijkheden, die de Hervorming veroorzaakte kwamen, was de Bisschop gaarne bereid om zijn wereldlijk gezag over te dragen aan Keizer Karel V. Dit was in het jaar 1528. Karel V stichtte toen het bekende kasteel het Vredenburg om de Utrechtenaren in bedwang te houden. 50 jaar later reeds (in 1577, toen Utrecht zich voor den Prins verklaarde) werd het door de Utrechtsche burgerij aangevallen en met den grond gelijk gemaakt.

Hoe zag het stadsbeeld er in dezen tijd uit?

Hoewel de woelige geschiedenis van die dagen haar stempel op het stadsuiterlijk zal hebben gedrukt, was de grootste vijand van de middeleeuwsche stad ongetwijfeld de beruchte stedebrand. De houten huizen met de rieten daken, de afwezigheid van bluswater en de primitieve manier van blusschen hebben dikwijls groote steden in haar geheel in vlammen doen opgaan. In 1131, 1177, 1279 zijn er groote branden te Utrecht geweest, die o.a. mede aanleiding gaven tot het graven van gedeelten van de stadsgrachten, maar die in ieder geval er zorg voor hebben gedragen, dat het uiterlijk van de stad zich voortdurend vernieuwde. Het zuidelijk deel der stad was daarbij voor een belangrijk gedeelte ingenomen door geestelijke goederen evenals het gebied van de montades, dat wij eerder reeds omschreven. Het noordelijk gedeelte der stad bevatte de oude handelswijk en was het dichtst met kleine huisjes bezet. Voorts schijnen de woonhuizen voornamelijk langs de grachten en aan den binnenzoom der wallen gevestigd geweest te zijn. Zoo schijnt, on-

danks den achteruitgang na de 12e eeuw, de stad vrij dicht bewoond te zijn geweest. De vele kerken met hun slanke torens en de hooge dom in het centrum hebben aan de stad, als men oude prenten mag gelooven, een bekoorlijk en rijk uiterlijk verleend. Van vrij vroeg dateeren overigens de berichten over de maatregelen, die de overheid heeft genomen tot „ordering” van het landschapsbeeld en tot verhooging van de aantrekkelijkheid en de woonbaarheid van het stadsgewest. Hoewel deze pogingen van het stadsbestuur zich niet konden uitstrekken over het gebied der zgn. emuniteiten, welke immers aan de jurisdictie der burgerlijke overheid onttrokken waren, zoo mag men toch nooit de functie van deze agrarische productiegebieden binnen de middeleeuwsche stad vergeten.

Zij zijn het geweest, die de stad in onrustige tijden van oorlog en beleg in staat stelden, binnen de muren in de allernoodigste eerste levensbehoeften der bevolking te voorzien, terwijl zij in vredetijd het stadsbeeld ongemeen verrijkt zullen hebben. *In de middeleeuwsche stad vindt de functioneele gebondenheid van het primaire (agrarische) en het secundaire (industrieele) productie-proces haar meest pregnante uitdrukking.*

Niettemin heeft het stadsbestuur voortdurend met de montades onderhandeld over verbreding van de wegen, grondruil en meer andere aangelegenheden, maar zeggenschap heeft de burgerlijke overheid over de emuniteiten pas verkregen na de hervorming, toen zij tot het rechtsgebied van de stad zijn gaan behooren. *Haar zegenrijke werking is het geweest, die Utrecht in staat gesteld heeft tot het ^{begin} van de 20e eeuw binnen de oude stadswallen ruimte voor de vestiging van de bevolking te vinden.*¹⁹

De heer Peteri geeft in zijn proefschrift, „Overheidsbemoeingen met stedenbouw tot aan den vrede van Munster”, (Alkmaar 1913), een opsomming van bouwvoorschriften en andere bemoeingen met het stadsuiterlijk van de overheid van Utrecht. Van de 28 concrete gevallen die hij opsomt (en die vallen tusschen de jaren 1389 en 1666) zijn er 20 van verbreding van bestaande straten of rooilijn-verbetering. De overige zijn dempingen zooals bijv. van de Ganzenmarkt en de Neude of normalisatie, rechtlijnig maken van stegen en straten.

Het reeds in die dagen toenemende verkeer en vergroting van de voertuigen heeft de overheid er voortdurend zorg voor doen dragen, dat de verkeersaders van de stad op voldoende breedte bleven en de verbindingen van de stadsdeelen in voldoende aantal aanwezig waren. Over Oude en Nieuwe Gracht werden een groot aantal steenen bruggen gelegd, waarvan de meesten nu nog intact en in gebruik zijn en waarvan sommige zoo breed waren, dat zij als marktplein werden gebruikt. De Drieharingsteeg, Heerenstraat, Steenweg, Mariaplaats, Korte Jansteeg, Korte Smeesteeg, alle verbindingen van het centrum der stad naar buiten of toegangswegen tot marktplaatsen, hebben de bijzondere zorg van de stadsoverheid gehad. In de Viestraat, al van ouds een der drukste straten van de stad, werden de luifels en uitstekende deelen van de pui verboden.

De harmonische opbouw, die oude steden vertoonen, het levendige pittoreske straten-net en de gemakkelijke toegangen tot het hart van de stad (men denke b.v. aan de rijke fantasie in stadsbouw en stadsordering, die Neurenberg laat zien) mag dan ook voor een belangrijk deel worden toegeschreven aan de reële instelling van de overheid, haar nuchter, zakelijk inzicht en haar begrip voor het aantrekkelijke van ruimte en orde, dat zoo treffend in tal van vindingrijke en ongecompliceerde oplossingen van problemen, waarvoor zij kwam te staan, uitdrukking vindt.

De Utrechtsche overheid stond bij de doorvoering van dit intuitieve beginsel — goede verbindingen van alle deelen met elkaar — voor de moeilijkheid, dat zij te maken had met een voor dien tijd zeer groot stadsgebied, het grootste van dit gedeelte der delta. Zij deed dit door twee parallelgrachten te maken, die het stadsgebied in drie smalle lange stroken verdeelden. Op deze wijze had zij bij brand het water overal min of meer bij de hand. In het zuidelijke smalste deel concipieerde zij het stratennet als verbindingen van de wallen naar de bruggen en als verbindingen van die bruggen onderling.

Alle straten, die maar een korte lengte hadden, kwamen loodrecht op de grachten te

staan. Het noordelijk gedeelte, dat breeder was, schonk gelegenheid tot toepassing van boogvormige straten met radiale inwendige verbindingen, terwijl zij, dank zij de montades, later in staat was om groote pleinen te scheppen. Op deze wijze maakte men het meest efficiente gebruik van den grond, zonder de stad „vol” te maken of stijf. Zij voorzag haar van vier poorten, naar elke windstreek één. De zuidelijke en noordelijke, resp., de Tolsteegen en de Weerdpoort, kwamen ongeveer op de lengteas van de stad te liggen. De Westelijke en oostelijke, de Catharijne- en Wittevrouwenpoort, iets ten noorden van de breedte-as, zóó dat er ten noorden en ten zuiden van de verbindingslijn van laatstgenoemde poorten ongeveer een gelijk aantal woningen zal zijn geweest. Zoo waren de verbindingen met buiten de stad voor allen gemakkelijk te bereiken. Aan deze poorten nestelden zich kleine nederzettingen, die door de stad niet gaarne werden gezien en in hun bloei tegengewerkt door gildenvoorschriften en dergelijke. Deze vlekken zijn later de kernen geworden van de nieuwere stadsdeelen. Alleen de bebouwing buiten de Weerdpoort werd ommuurd. Toen in de 17e eeuw de oostelijke aangrenzende parkgrond meer en meer wandel- en lustoord werd, en de Maliebaan als speelbaan werd ingericht, werd nog iets ten zuiden van de Wittevrouwenpoort het Maliepoortje ingericht ten grieve van de wandelaars, maar overigens heeft de stad het eeuwen kunnen doen met den opzet van het middeleeuwsche Utrecht.

Maar wat wil men? Het toenmalige Utrecht dankte zijn logische en toch zoo zinvolle vormenrijkdom aan de religieuse functie der middeleeuwen, die haar uitdrukking vond in het kruis gevormd door den Dom met de vier Kapittelkerken, terwijl het later in de zeventiende eeuw deelde in den geestelijken opgang van het Nederlandsche volk. In die tijden van Rembrandt en Vondel, van de Nederlandsche Renaissance uitte de volkskracht zich mede in het streng logische en toch zoo fantasierijke beeld van onze steden en polders. Amsterdamsche kooplieden schiepen de zegepalende Vecht, Beemster en Schermer. In de dagen van neergang van onze volkskracht in de tweede helft van de 19e eeuw komt de karakterlooze Haarlemmermeer tot stand. Volkskracht en Volksgeest weerspiegelen zich nu eenmaal onmiskienbaar in Stads- en Landschapsbeeld!

Het bovenstaande moet niet worden verstaan in dien zin, dat er nooit plannen voor de uitbreiding van de stad zouden zijn gemaakt. In de eerste plaats is er het beroemde plan van 1664 van Burgemeester Moreelse, die de stad een uitbreiding had willen geven naar het westen met singels, die met dubbele rijen linden zouden worden bezet, waarbij van de Catharijnesingel een hoofdverkeersweg te water zou zijn gemaakt. Van dit plan werden alleen de evenwijdige singels aan de westzijde uitgevoerd. Deze werden overgenomen door Jhr. Everard Meyster in zijn ontwerp, dat in een grootere uitbreiding voorzag dan dat van Moreelse. De stad zou worden uitgelegd in alle windrichtingen; in het noorden zou een haven gegraven moeten worden, die aansluiting gaf op een kanaal dat Utrecht zou verbinden met de Zuiderzee, destijds een wereldzee. Van deze plannen kwam niets tot uitvoering. Alleen de gedachte aan een Eemkanaal dook later nog eens op. In 1720 nl., in den tijd van de speculatieve vennootschappen heeft een toen opgerichte maatschappij van Scheepvaart, Koophandel en Verzekeringe, een dergelijk Kanaal geprojecteerd en geld ervoor geworven. Het bleef bij plannen en de maatschappij beperkte haar werkzaamheden tot het stichten van een suikerraffinaderij op een der bolwerken.

Had Utrecht om, in het begin van dit opstel uiteengezette redenen, in de 15e en 16e eeuw zijn aandeel in de functie van het deltagebied verloren, de depressie in het economisch leven van de stad werd gaandeweg overwonnen, omdat Utrecht de functie van regionaal marktcentrum behield en uitbreidde. Het werd een goed geoutilleerd en veelzijdig gericht landelijk centrum. Halma beschrijft dit in „beschrijving der stad Utrecht, 1725” (Tooneel der vereenigde Nederlanden) met deze heldere woorden: „het Omliggende land is zeer vruchtbaar, bestaande in vette wei-, koren-, veen- en moeraslanden, en plantagien, zoo overvloedig vruchten en behoeften uitleverende, dat er al vrij wat veel overig is om naburige provincien te spijzen en te voorzien, als voornamelijk met vermaak kan gezien

worden op Zaterdagsche marktdagen wanneer de naburige steêluiden uit andere provincien hier komen om hetgeen hun ontbreekt in te koopen en te vervoeren, daar de menigvuldige toewegen te lande en te water groot gemak toe verschaffen; te dien einde dient de Steenstraat niet vergeten, een weg die stadswaarts van De Bilt af, tot aan de Witte Vrouwenpoort, nu al verre over de vierdehelfhonderd jaar bestraat, voor die uit Gelderland, over Amersfoort en van den heikant komen; te water dienen d'Oude Rijn, Vecht en IJsel, alle loopende stroomen, mitsgaders de twee groote vaarten, d'eene over de driehonderd jaren Lekwaarts en d'andere in 't midden der laatste eeuwe, naar den Hollandschen Rijn, nederwaarts gegraven, en met trekwegen voorzien; waardoor ze gemakkelijk tot binnen de stad konden vâren, hunne waren en goederen in- en uitschepen,” Halma geeft dan nog een opsomming van alle markten: boter, kaas, groente, hoenders, ganzen, vogels, visch, schapen, paarden. Er zijn week-, vastenavonds- en vrije jaarmarkten, en voorts nog twee vleeschhallen.

De veranderde omstandigheden hebben niet alleen een verandering teweeg gebracht in het marktwezen, maar nog een veel sterkere verandering in de structuur van de beroepsbevolking. Het beste bewijs hiervoor is de verandering, die er in de gilden heeft plaats gehad. Somden wij reeds een lijst van gilden op uit de veertiende eeuw, Utrechtsche plakkaatboeken, gebundeld in 1750, bevatten in het derde deel een lijst van de belangrijkste gilden van omstreeks 1650. Dit zijn goud- en zilversmeden, smeden en tinnegieters, sloten- en loopmakers, het bijlhouwersgilde, het steenbikkersgilde, het kuipersgilde, glazenschrijvers en glazenmakers, boekverkoopers en boekdrukkers, draperieën-, droogscheerders-, bourat en greijnwevers, stofjenswerkers, ververijen- en lakenkoopersgilde, zijde passementwerkersgilde, marktliedengilde en het strijkamt van wollen en linnenlakenen, botterluijden-, vettewarengild, tabakverkoopersgild, bakkersgilde, grutters- en gortensgild, molenaarsgild, korenkoopersgild en korendragersgild, wijnkoopersgild, brouwersgild en biertappersgild, zakkendragers, koornmeesters en turfvolsters. Dan zijn er nog te lezen ordonnantien aangaande het ter markt brengen en verkoopen van warmoes- en aardvruchten, aangaande het vleeschhuis, verkoopen van beesten, beesten- verkens- en ganzemarkt, en ordonnantiën aangaande de post en de vrachtvaart. Hieruit blijkt zeer duidelijk, dat de oude gilden, die betrekking hadden tot den verren handel (zooals het koopluijden-gilde, certijds een van de machtigste) verdwenen zijn en vervangen door gilden van manufacturiers. Door de komst van Fransche réfugiés is zeer veel tot deze gunstige oplossing van de depressie in Utrechts economisch leven bijgedragen geworden. Zij hebben zich in grooten getale te Utrecht gevestigd.

Utrecht was toen een zeer mooie stad, aantrekkelijk gelegen in de nabijheid van het schoone parklandschap van Oudwijk en de Utrechtsche Heuvelrug, met een fleurig vertier, ook al door het geestelijke leven van de universiteit, welker driehonderdjarig bestaan wij in 1936 vierden. De Utrechtsche overheid, als van ouds bedacht op het uiterlijk van de stad, had reeds vroeg een vervanging van houten huizen door steenen in de hand gewerkt en reeds ten tijde van Leicesters kortstondig verblijf te Utrecht bevatte de stad vele woningen, gedeeltelijk afkomstig uit geestelijk bezit, die kleine paleizen moeten zijn geweest. Bij de Utrechtsche vredesonderhandelingen, die een einde maakten aan den Spaanschen successieoorlog in 1715, heeft de stad de vele gezantschappen een zeer behoorlijk onderkomen kunnen bieden en werden fantastische huren betaald. Ook Koning Lodewijk Napoleon heeft, zij het korten tijd, met veel genoegen te Utrecht gewoond.

Met den Napoleontischen tijd is overigens een einde gekomen aan de zoo rustige staatsontwikkeling en de, voor zoo ver wij dat bij de schaarsche gegevens kunnen beoordeelen, harmonische groepeerling van de bevolking in de verschillende afdeelingen van het productie-proces. Utrecht begint snel te groeien. En het staat daarin niet alleen. Wij zijn in het tijdperk van de snel voortschrijdende mechanisatie van den fabrieksarbeid, „De trek naar de stad” begint. In geheel west-Europa neemt de bevolking snel toe en met haar ook die der stedelijke agglomeraties. Het platteland toch is al spoedig niet meer in staat het ge-

boorte-overschot op te nemen. Daarmee begint er een anderen adem te komen in het verhaal van de geschiedenis. Er begint onrust te heerschen, die zich uitsprekt in de feiten. De ontwikkeling gaat met schokken. Wij zien dat achteraf zoo in, maar de tijdgenoot was niet voorbereid. Hij kon moeilijk voorzien wat ging komen en zag in de snelle toename van de bevolking en werkgelegenheid terecht een reden om zich te verheugen. Hij was nog ingesteld op omvang en grootte en gaf zich rekenschap van den inhoud van dezen aanwas. De stad Utrecht heeft niet dan met groote schade voor haar uiterlijk schoon en harmonisch stratennet en met een groote vermindering van haar „bewoonbaarheid” den toevloed van immigranten gedurende de negentiende eeuw een onderkomen kunnen verschaffen. En waar, zooals reeds eerder opgemerkt werd, landschapsbeeld en stadsbeeld onmiskenbaar de volkskracht en volksgeest weerspiegelen, vertoont de aanwas van Utrecht uit dezen tijd de smakeloosheid en karakterloosheid, die het kenmerk van de vorige eeuw is.

Zeer duidelijk leert men het bovenstaande beseffen na de lezing van een geschriftje uit het jaar 1835 van de hand van Mr. J. Scheltema, getiteld: „Overzicht van de voornaamste verfraaiingen, veranderingen en verbeteringen, welke sedert den jare 1820 te Utrecht zijn tot stand gebracht.”

Schrijver noemt eerst alle verbeteringen van het uiterlijk schoon van de stad, waarbij de voornaamste plaats wordt gegeven aan de afbraak van de poorten van de stad (behalve de Wittevrouwenpoort, welks afbraak eerst in 1858 werd aanbesteed); gedeeltelijke opruiming van de muren en de beplanting van de wallen naar een ontwerp van den vermaarden Haarlemschen tuinarchitect Zocher. Dan volgen klachten over de Maliebaan, welker beplanting en bestrating hij onvoldoende vindt. Men kan nu over deze afbraak van poorten en muren denken zooals men wil, het blijkt toch dat het stadsschoon een voortdurend onderwerp van zorg van de overheid en burgerij van Utrecht uitmaakte als van ouds. Het belangrijkste deel van het geschrift voor ons zijn echter de bladzijden die hij besteedt aan de industrie. Die bladzijden zijn een waar loflied. Hoog wordt er opgegeven van de verbeteringen in suikerraffinaderijen en in een zijdespinnerij, en lang is de lijst van nieuwe fabrieken, die er in de vijftien jaren, waarover de brochure handelt, in Utrecht zijn gesticht. Het zijn een wolspinnerij en een snuifmolen; uitbreiding tengevolge van de toepassing van stoom in een geneesmiddelenfabriek; een koperpletterij; een loodwit- en platloodgieterij; een fabriek van extracten; een fabriek van laarzenschachten; een vuurvaste steenenfabriek; een fabriek van houtzajin; een van vloeibaar bereide chloorkalk; een ijzergieterij en een fabriek van werktuigen met smederij; een fabriek van beenzwart en verfwaren; een fabriek van brandspuiten; verder kaarsemakerijen, stokerijen van likeuren, etc. De schrijver vat zijn betoog dan ook samen met de woorden: „Op geen punt van mijn onderzoek heb ik mij meer verwonderd dan over het groot aantal nieuwe fabrieken”. Ook de winkels en het aantal inrichtingen van vermaak schijnt zich te hebben vergroot. De bebouwing neemt toe en wel buiten de stadswallen, want op pag. 35 heet het: „Mij is verder nog bijzonder in het oog gevallen hoeveel er buiten de stad aan singels, baan en de wandelingen is gebouwd”. Utrecht moet nog altijd een zeer aantrekkelijke woonstad zijn geweest want even verder staat te lezen: „De lijst der groote huizen, welke thans door renteniers, die van 1820 zich geheel vrijwillig hier hebben gevestigd, zou de verwondering van velen wekken.” Maar dit hooggestemde loflied op den vooruitgang van de stad eindigt met een protest tegen de slechte woningtoestanden in de laagste huurklassen, waarin de woningen slecht en ongezond zijn, de prijzen stijgen. Tevens bepleit de schrijver een noodzakelijke vermeerdering en verbetering van de uitvalswegen. Over dezen snellen groei van Utrecht staan ons enkele cijfers ter beschikking. In 1750 had Utrecht ver over de 4000 huizen, die een onderkomen verschafden aan 25244 inwoners, verdeeld over 5683 huisgezinnen binnen de stadssingels en 1448 er buiten in de „Vrijheid”, waarvan de grenzen op enkele kleine stukken na, samenvallen met de grenzen van de gemeente Utrecht van heden. In gegevens, die Koning Lodewijk aan den Land-Drost van dit gewest vroeg, staat voor Utrecht voor 1808 opgegeven een inwonersaantal van 29796. In 60 jaren dus een bevolkingstoename van 4000 zielen.

Mr. Scheltema geeft in zijn bovengenoemde brochure voor 1821:34384 en voor 1834:44185 inwoners. Van 1808 tot 1821 dus weer een toename van ruim 4000 zielen en in de daarop volgende 13 jaren een vermeerdering van 9791, waarvan 5495 door geboorte-overschot, de rest door vestigings-overschot.

Voor het jaar 1858 geeft J. M. Teeuwisse in: De stad Utrecht in haren voormaligen en tegenwoordigen toestand beschouwd, Utrecht 1858, een aantal woningen van 8500, bezet door 10000 gezinnen, uitmakende 50700 personen, waarvan er 37900 binnen de singels wonen en 12800 er buiten. Nemen wij aan dat de gemiddelde gezinssterkte van hen die binnen en hen die buiten de singels wonen gelijk was, dan willen deze cijfers zeggen, dat binnen de singels 7480 gezinnen geherbergd werden, erbuiten 2520. Daarna gaat de toename van het aantal in versnelde vaart. Van 1750 tot 1858 had de bevolking zich nog niet verdubbeld, maar de volgende 40 jaren brachten haar van 50000 op 100000.

Over de verdeling en de beweging van de bevolking over de stad in die jaren geeft een artikelenreeks in het Utrechtsch Dagblad van 1899 leerzame cijfers. In 1851 was de bevolking binnen de singels 36192 en buiten de singels 11854 zielen groot. In 1897 was de bevolking binnen de singels teruggelopen tot 34288, die buiten de singels vooruitgegaan tot 62174, of wel vervijfvoudigd. Van deze 62174 menschen woonden er 1435 in het landelijke deel der gemeente. Over de vier voorsteden verdeeld is deze toename:

	1851	1891
Wijk Lauwerecht ¹⁾	4546	11471
Wijk Abstede	2687	21186
Wijk Tolsteeg	2426	4023
Wijk Catharijne	2195	11527

D.w.z. de uitzetting der stad heeft plaats gehad naar het oosten en naar het westen.

Het artikel waaraan deze gegevens ontleend zijn maakt deel uit van een serie, die tijdens haar verschijnen grooten aandacht heeft getrokken, blijkens de reactie, die zij in den Gemeenteraad van Utrecht verwekte. Deze artikelen leggen met groote juistheid de hand op de stedenbouwkundige euvelen van Utrecht en hun inhoud is te opmerkenswaardig dan dat wij ze hier niet zouden behandelen.

De schrijver maakt zich ernstig ongerust over de wijze, waarop in de tweede helft van de vorige eeuw de stadsuitbreiding tot stand is gekomen. Het kernpunt van zijn betoog is een critiek op de verbindingen der stadsgedeelten onderling. Twee gordels doorbreken de structuur van het stadslichaam en wel de singels en de spoorwegen.

Terwijl over de oude en nieuwe gracht tesamen wel een dertig bruggen liggen, be draagt het aantal overgangen over de singels voor elk verkeer, een brug bij het Paardeveld voor voetgangers en twee houten hulpbruggetjes. Waar 2/3 van de stadsbevolking buiten de singels woont is dit ten eenenmale onvoldoende. Maar een tweede veel ernstiger ongerief zijn de spoorwegen, vooral het stuk tusschen den Leidschen Rijn en het Merwedekanaal en de zoog. Oosterspoorweg (met het station Maliebaan). Voor dezen Oosterspoorweg was het oorspronkelijk plan geweest om dien spoorweg op het terrein van de gasfabriek in de stad te brengen, hem over Lucasbolwerk naar het Servaasbolwerk te leiden, waar dan het station zou zijn gesticht. De maatschappij had van hooger hand daarvoor al toestemming ontvangen en de gemeente Utrecht, hierdoor tegen den muur gedrongen, heeft zich ten slotte gewonnen moeten geven met den loop van dezen spoorbaan, zooals die op het oogenblik is. Dat echter voor een plan als bovengenoemd toestemming kon worden gegeven, stelt wel zeer duidelijk in het licht, hoe in een tijd, toen het stedenbouwkundige probleem het belangrijkste was (de toename van het aantal ging in voortdurend versneld tempo), het inzicht ontbrak. Door den aanleg van de spoorwegen is Utrecht hopeloos verknoeid, de harmonie van bebouwing en huisvesting van de bevolking werd voor langen tijd verstoord. Het voorzichtig ordenend werk van eeuwen werd vernietigd.

¹⁾ Deze indeeling stamt van de jaren 1815—1823, toen deze wijken onafhankelijke plattelandsgemeenten waren; in 1823 kwamen ze weer onder de jurisdictie van Utrecht.

Een ieder kan zien hoe Utrecht buiten de singels opgebouwd is uit een aantal volkomen los van elkaar staande wijken, innerlijk van een verbrokkelde structuur, en onderling met elkander verbonden op ondoelmatige wijze. Bij een beschrijving van de stad zal nog duidelijker blijken hoe er van eenig rythme in de stadsbebouwing, van eenige ordenende gedachte geen spoor is en dat is voor een belangrijk gedeelte te wijten aan de spoorbanen, met hunne kruisingen à niveau.

Dat dit alles reeds aan het einde van de vorige eeuw werd ingezien maakt deze feiten nog ernstiger. Klemmend is het betoog, dat in de bovenaangehaalde artikelen van het Utrechtsch Dagblad wordt gehouden voor een verlegging van den oosterspoorweg naar de lunetten, of een opheffing van het station Maliebaan (dat reeds toen een teleurstelling bleek te zijn en aan geen enkele behoefte, noch van goederen-, noch van passagiersvervoer voldeed) en Halte Biltstraat als eindpunt te kiezen. De voordeelen van dien maatregel worden duidelijk in het licht gesteld. De wijk achter Oudwijk krijgt behoorlijke toegangen, de woningbouw aan de overzijde van de Biltstraat kan op efficiënte wijze geschieden. De stad zou bewoonbaar kunnen worden. Hoe de spoorwegemplacementen in het westen de stadsontwikkeling in die richting hebben tegengehouden of voor zoover aanwezig scheef getrokken hebben wordt een ieder duidelijk, die een blik slaat op den plattegrond van het huidige Utrecht. De grieven van 1899 zijn nog voor het meerendeel van kracht. Het aantal overgangen over den oosterspoorweg, reeds toen te gering geacht, is sedert uitsluitend met een enkele luchtbrug bij de Baanstraat vermeerderd. De tunnel in den Leidschen weg is te laat gekomen om de wijk Croeselaan te kunnen redden en het omhoog brengen van de spoorbaan, zooals nu geschiedt, kan alleen nog dienen om het westelijke Utrecht nog tot een aannemelijk werk- en woongebied te maken. Het tragische van dezen ontwikkelingsgang is, dat te Utrecht altijd wel het inzicht aanwezig is geweest, maar de maatregelen te laat zijn gekomen. In 1864 is het eerste voorstel gedaan tot verandering van den spoorwegovergang aan den Leidschen weg en in 1899 was er nog niets aan gedaan. Einde der vorige eeuw werd zeer duidelijk het onduidbare van de spoorwegbelemmeringen in het oosten der stad aangetoond en heden is de toestand nog niet veranderd. Met het verloren gaan van het principe der middeleeuwsche overheid — goede verbindingen van alle deelen van het stadsgewest met elkaar — waardoor dit tot een samenhangend, organisch geheel kon groeien — is Utrecht voortdurend onbewoonbaarder geworden.

Heeft het gemeentebestuur van Utrecht geen pogingen ondernomen om dezen toestand te verbeteren of gedeeltelijk te voorkomen? Ja, dat heeft het wel gedaan, maar op een tijdstip, dat de verwording die het stadsbeeld had ondergaan niet meer kon worden teniet gedaan, doch slechts kon worden gestuit.

Uit oude kaarten blijkt, dat Utrecht buiten de stadssingels in 1838 nog slechts bestond uit wat verspreide woningen en enkele gesloten huizenblokken in de buurt van Catharijne-, Rijn- en Van Wijckskade. Ongeveer 1890 was de gesloten bebouwing aan de oostzijde voortgeschreden tot aan de Bollenhofschestraat, die op geringen afstand parallel liep met de Biltsch Grift, terwijl een aanvang was gemaakt met de F. C. Donderstraat en de royale woningen aan het gedeelte van de Biltstraat, dat ten oosten van de spoorlijn gelegen is. Ten oosten van de spoorlijn waren tevens al groote stukken gebouwd van de huizencomplexen, die gelegen zijn tusschen de Ramstraat en de Zonstraat, met dien verstande, dat de bebouwing ten westen van de Oudwijkerveldstraat en de Oudwijkerdwardsstraat bleef, behalve de Schelpstraat, Bankstraat, Iepstraat en tusschengelegen kleine straten. Aan de noordzijde schrijdt de bebouwing ter weerszijde van de oude Bemuurde Weerd gestadig voort, speciaal het gedeelte, dat door het oude Oosterstroompje en de Otterstroom wordt ingesloten. De bebouwing langs den Amsterdamschen straatweg en tusschen den Amsterdamschen straatweg—Catharijnesingel en de spoorlijn naar Amersfoort strekt zich reeds uit tot de Dirkje Mariastraat. Ook van de z.g. Indische buurt, gelegen tusschen Vleutenschen Leidsche-Vaart, was het gedeelte tusschen Kanaalstraat-Leidschedwardsstraat-Bleekerskade en Lombokstraat reeds gebouwd alsmede het ten zuiden daarvan gelegen gedeelte

tusschen de Leidsche Dwarsstraat en Damstraat. In het Zuiden van de stad had de buurt tusschen Tolsteegsingel-West en Westerkade zijn bebouwing reeds gekregen, evenals groote gedeelten van de terreinen, gelegen tusschen den Krommen Rijn, het Ledig Erf en de Oosterkade.

Groen in den vorm van parken of plantsoenen was toen slechts aanwezig op het Paardenveld, op de oude wallen en gesloopte muren en in de Maliebaan.

Ten noorden van de Ramstraat en ingesloten door de Biltsche Grift en de R.K. begraafplaats, was toen nog gelegen het buiten van de heeren Ram. Toen deze hun terrein wilden verkoopen als bouwgrond voor een bebouwing, die hetzelfde karakter zou krijgen als de leelijke buurt achter de Mengelberglaan, drong tot het gemeentebestuur van Utrecht door, welk een verarming het stadsbeeld in de voorafgaande jaren was gaan vertoonen en besloot men dit buitengoed te koopen en de bebouwing aan strenge voorschriften te binden. Het waren vooral het toenmalige college van B. en W. en enkele raadsleden, die deze veranderde politiek ten opzichte van den grond voorstonden. De raad in zijn geheel volgde slechts traag dit inzicht. Dit blijkt uit de protesten, die ons duidelijk doen zien hoe nieuw de inzichten van B. en W. in 1889 voor het meerendeel der burgers van Utrecht waren. Plannen voor een parkaanleg op het Oudwijkerveld, dat zich uitstreckte tusschen den voormaligen Nicolaasweg en den Meentstroom waren in dien tijd reeds in voorbereiding en zoo kon men verhinderen, dat de aansluiting van het latere Wilhelminapark op de Maliebaan gemist zou worden door een leelijke wijk. Voor aanleg en bebouwing van het Wilhelminapark, de Emmalaan en het Hoogelandsche park heeft men een prijsvraag uitgeschreven en een tiental jaren later vindt men op de kaart van Utrecht reeds die mooie wijk ingetekend. Sedert dat oogenblik is het gemeentebestuur van Utrecht zich voortdurend met grooter succes gaan bemoeien met de bebouwing van de periferie van de stad.

Maar welke goede zorgen de overheid ook mag hebben gehad, de leelijke wijken, die de tusschen de singels gelegen oude stad omsluiten, heeft zij niet kunnen verwijderen. Het bezwaar van den „ijzeren gordel" van de spoorwegen heeft zij niet kunnen opheffen. Toen het nieuwe inzicht baan brak was reeds te veel onbereikbaar geworden.

Tot nu toe vervulde Utrecht de functie van regionaal centrum, al vertoonen zich in het begin van de twintigste eeuw reeds de teekenen, die een nieuwe periode inluiden; daarin zullen Utrecht en de randgemeenten uitgroeien tot een concentratiegebied van wonen en werken, waardoor ook de randgemeenten, die nagenoeg alle nog in landelijke rust verkeerden, in het groeiproces betrokken worden.

Utrecht gaat door de enorme ontwikkeling van het verkeer iets terugwinnen van de vroegere landelijke en internationale functie. De nieuwe tijd is aangebroken met nieuwe problemen, met nieuwe moeilijkheden, die om oplossing vragen.

Deze nieuwe tijd zullen wij trachten te schetsen in het volgende hoofdstuk door een functioneele beschrijving van het gebied.

HOOFDSTUK II.

DE NIEUWE TIJD.

FUNCTIONEELLE BESCHRIJVING VAN HET GEBIED.

I. *Algemeene beschouwingen.*

Het welvaartsstreven van de samenleving laat zich in ieder gebied in drie groote groepen verdeelen, die ieder op zich zelve, hoewel zeer nauw onderling verbonden, toch regionaal een volstrekt eigen karakter aannemen. Deze drie deelen zijn: de productie in haar vollen omvang, de circulatie van menschen en goederen (verkeer) en ten slotte de huisvesting.

De productie valt bij nadere beschouwing in te deelen in twee groote groepen, welke men kan onderscheiden als de productie, welke gericht is op de voortbrenging van grondstoffen en voedsel, en die welke deze grondstoffen en voedselvoorraden bewerkt. De eerste productietak wordt in dit Rapport verder aangeduid met den naam van *de primaire productie*, waartoe in ons gebied behooren de bewerkers van den grond, de tweede groep wordt aangeduid met den naam van *de secundaire productie* en omvat de groep der industriele productie in haar vollen omvang.

Deze onderscheiding is principieel. Zij sluit in zich de spanningen, welke in ieder gebied noodwendig te voorschijn treden ten gevolge van het in wezen zoo diep doorwerkende verschil dezer beide productievormen. Het eigen karakter van ieder gebied bepaalt ongetwijfeld de verschijningsvormen dezer spanningen in de samenleving, maar overal kan men deze spanningen herleiden tot een strijd om „de ruimte”, om „den grond”.

Zelfs in die gebieden of deelen van een gebied, waar de primaire productie overwegend de bron van welvaart gebleven is, en ook daar, waar de secundaire productie ten slotte min of meer volledig de overhand kreeg, blijft de strijd om de ruimte, om den grond, de problemen beheerschen. Zwaarder nog wordt uiteraard die strijd in de zgn. concentratiegebieden, waartoe het gebied van Utrecht en randgemeenten behoort, waar de beide hoofdvormen der productie in onmiddellijk contact op elkander botsen.

De eigen aard immers van ieder dier vormen van het productieproces eischt een geheel andere bevrediging van de behoefte aan grond. Dit geldt zoowel voor de productie zelve als voor de huisvesting van hen die er aan deelnemen en voor de circulatie.

Om de gedachte te bepalen, hoezeer de eigen aard van deze beide hoofdvormen van productie verschilt ten aanzien van het gebruik van den grond, mogen cijfers dienen welke opgenomen zijn in Tabel I (bldz. 15).

Reeds bij een oppervlakkige beschouwing van deze cijfers komt uit, hoe geheel anders de behoefte aan grond is voor het welvaartsstreven in gebruik bij de door ons onderscheiden hoofdgroepen der productievormen.

Beschouwen wij deze cijfers iets nader, dan blijkt, dat 2.344.465 h.a. beschikbaar voor de primaire productie verdeeld is over 234.145 bedrijven, van 1 h.a. af opwaarts. Op grond van verschillende overwegingen mag men nu aannemen, dat in 1936 rond 300.000 gezinnen of 1.500.000 menschen (5 menschen per gezin in de agrarische productie) direct van de totale opp. beschikbaar voor de primaire productie afhankelijk zijn, dat is 1,6 h.a. per persoon. (= 16.000 M²).

Tabel I.
Grondgebruik in het Rijk in de jaren 1935 en 1936.

1935		1936	
Grondgebruik	Oppervlakte in h.a.	Grondgebruik	Oppervlakte in h.a.
Bouwland	920.052	Bouwland	930.688
Blijvend grasland	1.297.682	Blijvend grasland	1.290.634
Tuingronden	116.788	Tuingronden	123.143
Primaire productie	2.334.522	Primaire productie	2.344.465
Erven van gebouwen en v. lustplaatsen	71.010	Erven van gebouwen en v. lustplaatsen	72.203
Onbelastbare eigendommen	83.553	Onbelastbare eigendommen	84.520
Secundaire Prod. Huisvesting en Recreatie.	154.563	Secundaire Prod. Huisvesting en Recreatie.	156.723 44.528
Wegen en Spoorwegen	43.671	Wegen en Spoorwegen	44.528
Circulatie	43.671	Circulatie	44.528

Voor de secundaire productie (huisvesting en recreatie inbegrepen) is beschikbaar in 1936 156.723 h.a. De bevolking bedroeg op 1 Jan. 1936 8.474.506. Daaruit volgt dat in het Rijk voor de secundaire productie, huisvesting en recreatie per inwoner slechts 0,02 h.a. nodig is. (= 200 M²).

Voor de circulatie is, op gelijke wijze berekend, in het Rijk nodig 0,005 ha. (= 50 M²) per hoofd van de bevolking.

Deze cijfers worden nog sprekender, wanneer wij ze vergelijken met 1903. Voor het rijk bedroeg toen de oppervlakte beschikbaar voor de primaire productie 2.020.876 h.a. De toename van 1903 op 1936 bedroeg derhalve 16%.

Voor de secundaire productie, huisvesting en recreatie bedroeg in 1903 de oppervlakte die beschikbaar was 122.876 h.a. De toename van 1903 op 1936 bedroeg derhalve 27,5%.

Voor de circulatie werd in 1903 een oppervlakte geoccupeerd van 30.961 h.a. De toename van 1903 op 1936 bedroeg derhalve 43%.

Deze cijfers toonen beter dan vele woorden den strijd om de ruimte aan, welke voortvloeit uit de verschillende geaardheid van de hoofdvormen van het productie-proces. De noodzaak tot industrialisering, tot uitzetting van de oppervlakte nodig voor de circulatie, komt in de procentueele toename goed tot uitdrukking. Deze toename gaat verre uit boven de toename van de oppervlakte voor de primaire productie, welke slechts 16% bedroeg.

Men bedenke daarbij nog dat in de besproken periode als het ware plotseling door het gereed komen van de Wieringermeer niet minder dan 20.000 h.a. aan de primaire productie zijn toegevoegd.

In die zelfde periode is de bevolking toegenomen met 56%. Men ziet derhalve, dat de ruimte nodig voor de secundaire productie en huisvesting is toegenomen in een verhouding van 1 : 2 tot het bevolkingsaccres. Dit is een verhouding die nagenoeg overal in staat is het evenwicht te handhaven.

De sterke toename van de oppervlakte noodig voor het verkeer brengt duidelijk tot uitdrukking welke hooge eischen dit in het moderne productieproces stelt.

Nu spreekt het wel van zelve, dat deze strijd om de ruimte zeer verscherpt wordt in de stedelijke agglomeraties, in de zgn. concentratie-gebieden. Het is echter buitengewoon moeilijk hiervoor cijfermateriaal te geven. Voor het gebied van onderzoek kunnen de volgende cijfers dienen om de gedachte te bepalen.

Tabel II.
Grondgebruik in het gebied van onderzoek.

Jaar 1936 Gebieden	Bedrijfs- oppervlakte (prim. prod.) H.A.	Rest-oppervl. (sec. productie Huisv. Recr. Circul.) H. A.	Aantal Inwoners	Rest-oppervl. per inw. M ² .
Geb. v. Onderz.	14.705	5.831	218.745	266
Gem. Utrecht	912	1.386	161.828	85
Randgemeenten	13.793	4.445	56.917	780
Houten en Achttienhoven	4.128	363	3.392	1.070

In bovenstaande tabel werden vier gebieden onderscheiden, terwijl voor ieder gebied voor 1936 is opgegeven het aantal h.a. in gebruik voor de primaire productie, en het aantal h.a. in gebruik voor secundaire productie, huisvesting, recreatie en circulatie. De gegevens laten niet toe een verdere scheiding te maken. Bovendien is opgenomen het aantal inwoners van ieder gebied en daaruit berekend hoeveel M² per inwoner geoccupeerd wordt voor industrie, huisvesting, recreatie en circulatie.

In het gebied van onderzoek blijkt dit te zijn 266 M² per inwoner, terwijl dit cijfer voor het Rijk 250 was. Voor de Gemeente Utrecht is slechts 85 M² per inwoner beschikbaar. Voor de randgemeenten 780 en voor de bij uitstek agrarische gebieden van Houten en Achttienhoven 1070 M².

De stedelijke agglomeratie stelt uiteraard geheel andere eischen. In 1936 was in de Gemeente Utrecht voor de circulatie (spoorwegen inbegrepen) noodig 21 M² per inwoner, voor de huisvesting (gebouwen en erven buiten de openbare gebouwen) 40 M² per inwoner en voor de recreatie 3,1 M². Voor een stedelijke agglomeratie hebben deze algemeene cijfers wel beteekenis, maar vooral voor de recreatie-terreinen, voor de sportterreinen en speelplaatsen komt het veel meer aan op de verdeling dier ruimten, over de woonwijken. Zij behooren zóó organisch in het geheel opgenomen te zijn, dat voor een woonwijk binnen de 400 M. een gemakkelijk bereikbaar terrein voor reactie beschikbaar is.

Deze algemeene gegevens mogen voldoende zijn om de spanningen die voortvloeien uit het welvaartsstreven in het algemeen en in het bijzonder in een concentratie-gebied duidelijk te maken.

Zij toonen bovendien aan, welk een nauw verband er bestaat tusschen de verschillende vormen van het productie-proces en den daarvoor beschikbaren grond. Dit verband heeft onmiddellijk ten gevolge, dat het stagneeren van den vereischten groei der ter beschikking zijnde ruimte, voor ieder der hoofdgroepen van het welvaartsstreven, de harmonie in een bepaald gebied verstoort.

Ten einde nu de functioneele verdeling van de beschikbare ruimte in iedere gemeente van het gebied van onderzoek te leeren kennen, werden voor dit Rapport op een schaal van 1 : 10.000 kaarten vervaardigd, waarop het gebruik van den grond voor huisvesting, productie en circulatie nauwkeurig voor ieder kadastraal perceel is aangegeven.

Uit deze kaarten op een schaal van 1 : 10.000 werd voor het geheele gebied van onderzoek een kaart vervaardigd op een schaal 1 : 25.000, waarop het gebruik van den

grond voor huisvesting, productie en circulatie nauwkeurig is aangegeven. Deze kaart is gedrukt op een schaal 1 : 50.000 als Kaart I bij dit Rapport gevoegd.

Deze kaarten berusten op de opname in het terrein verricht door studenten in de sociale aardrijkskunde aan de Rijks Universiteit te Utrecht. Het zij mij vergund dezen studenten voor dit zoo moeilijke en tijdroovende werk mijn dank te betuigen. De heeren Drs. H. Bomer en A. van der Zweep hebben het aldus verkregen materiaal op duidelijke wijze in kaart gebracht. Deze kaarten geven dus den werkelijken toestand weer in den zomer van 1937, aangaande de functoneele verdeling van den beschikbaren grond in het gebied van onderzoek. Zij vormen den grondslag voor de beschrijving van het gebied. Daartoe was het echter noodig, nog een kaart samen te stellen, waarop het reliëf van den bodem in groote trekken is afgebeeld, omdat het reliëf een grooten invloed heeft op de occupatie van den grond voor productie, huisvesting en verkeer.

Deze kaart van het reliëf, waarop mede het vestigingsbeeld en de Defensie is aangegeven, is vervaardigd op een schaal van 1 : 25:000 (gedrukt op schaal 1 : 50.000). De daarop gestelde cijfers in het terrein geven de hoogte aan in centimeters boven N.A.P. In de gebieden der lagere gronden beneden N.A.P. houde men er rekening mede, dat de cijfers betrekking hebben op het gemiddelde zomerpeil, zoodat het maai-veld ongeveer 60 c.m. hooger ligt. (Kaart II).

II. Beschrijving van het gebied.

Zoowel ten aanzien van het reliëf als van de bodemsoorten is het gebied van onderzoek zelfs tot in onderdeelen vergelijkbaar met het Rijk. Nagenoeg de geheele oostelijke helft wordt voor het noordelijke deel ingenomen door de hogere zandgronden, waarop het grootste gedeelte van de gemeenten de Bilt, Maartensdijk en het noordelijk deel van Achttienhoven gelegen zijn. Het zuidelijk deel van de oostelijke helft wordt nagenoeg geheel ingenomen door de hooger gelegen rivierklei, geoccupeerd door de gemeenten Bunnik, Houten, een groot deel van Jutphaas en de gemeenten Utrecht en Zuilen. Naar het westen zetten deze hogere rivierkleigronden zich nog met een smalle strook voort langs de noordelijke boorden van den ouden Rijnloop in de gemeente Vleuten. Deze gronden liggen allen boven N.A.P. De genoemde westelijke strook verdeelt de kleinere westelijke helft van de lagere gronden in twee deelen, het noordelijke deel behorende tot de zuidelijke helft der gemeenten Maartensdijk en Achttienhoven, het zuidelijke deel behorende tot de gemeenten Jutphaas en Oudenrijn.

Deze twee deelen zijn als het ware verbonden door de lagere gronden in het westelijk deel van Vleuten en Zuilen.

Het kan niet op den weg van dit Rapport liggen om de wordingsgeschiedenis van dezen tegenwoordigen toestand te schetsen. Wel moet echter gewezen worden op de strook hogere rivierkleigronden, welke zich uitstrekt langs de boorden van den Krommen Rijn, door de gemeenten Bunnik, Utrecht en Vleuten (langs den Ouden Rijnloop) en langs de Vecht door de gemeenten Utrecht en Zuilen, zuidelijk Maartensdijk en Achttienhoven. In deze strook nl. ligt de rivierklei op rivierzand, waardoor in verband met het vroegere productieproces der steenbakkerijen, ten gevolge van het afvletten van de klei, een prachtige zavelgrond ontstaan is, waarop zich een intensieve tuinbouw heeft ontwikkeld. De donkere lilakleur op de kaart I van het grondgebruik toont dit duidelijk aan. Het overige deel van de hogere kleigronden in Houten en Jutphaas wordt geoccupeerd door den akkerbouw en het belangrijke boomgaardenbedrijf, dat men ook aantreft langs de boorden van den Ouden Rijn in de gemeenten Oudenrijn en Vleuten. De lagere gronden van de westelijke helft in de gemeenten Maartensdijk en Achttienhoven, Jutphaas en Oudenrijn dragen het veeteeltbedrijf gericht op de zuivelproductie.

Deze verschillende geaardheid van het oostelijke en het westelijke deel van het gebied van onderzoek heeft echter niet alleen voor het productie-proces belangrijke gevolgen gehad. Daar immers, waar de oostelijke zandgronden aansluiten aan de lager gelegen klei-

gronden van het westen is een overgangsgebied ontstaan, waarin de spanningen, die een gevolg zijn van deze verschillen in bodemgesteldheid, door andere occupatie-vormen, door een geheel andere planten-associatie, op verrassende wijze tot uitdrukking komen. Dit is vooral het geval langs den westrand van de Gemeente Maartensdijk; langs den weg naar Hilversum; maar de spanningen bereiken toch een hoogtepunt langs den weg naar Zeist.

Naar het westen en naar het zuiden strekken zich de wijde horizonten uit van het weidegebied van het westelijke *jonge* Nederland, waarin slechts hier en daar een kerk-torentje of een slanke boomenrij langs de watergangen, de ruime architectuur van het landschap accentueert. Naar het oosten en noorden verheffen zich in zacht, maar toch duidelijk waarneembaar relief, de zandgronden van het oude Nederland. Op den achtergrond het donkere groen van de door den mensch geschapen dennenbosschen, op den voorgrond, mede ten gevolge van de menging van zand en klei, liggen, aan het einde van prachtige toegangslanen, omzoomd door oude eiken of beuken, de imposante landhuizen der oude Utrechtsche geslachten.

Ook langs de boorden van den Krommen Rijn, waar de strook zavelgronden van de verlande rivieren aansluit bij de kleigronden van het westen, liggen functioneel de oude landhuizen temidden van hoog opgaande, tot prachtige ontwikkeling gekomen loofhoutopstanden. In het oosten Rhijnauwen, de beide Amelisweerden, Oostbroek, en aan de westzijde Rijnhuizen, Oude Gein, het vroegere Huis de Geer en het Huis de Voorn.

Functioneel lagen zij daar temidden van de landerijen, de boomgaarden, de hoveniersgronden. Zij vormden zoo een cultuurlandschap vol harmonie en schoonheid, dat zijn cultureel, economisch, finantieel en bestuurscentrum vond in de stad Utrecht. Daarmede bestonden voor hoog en laag zeer nauwe relaties, waarheen heel de samenleving zich richtte. In de tweede helft van de 19e eeuw werd de schoonheid van dit cultuurlandschap ongetwijfeld verhoogd onder den invloed van een algemeene strooming in ons vaderland, gericht op de verfraaiing der lustplaatsen met vreemde, soms zelfs exotische boomsoorten en gewassen, die in ons klimaat konden aarden. Daaraan dankt Utrecht nu nog de aanwezigheid van de catalpa's (trompetboom), de Amerikaansche cypressen, de ginko, alles in het Hoogelandsche Park, het oude buiten van Ram, waar ook nog een der schoonste exemplaren van de haagbeuk van ons land te bewonderen valt. In het Oorsprongpark een zeldzaam exemplaar van de varenbeuk, evenals de voren genoemde nu gelukkig opgenomen in het stadsbeeld.

Tot 1877 toe, toen langzamerhand het einde naderde van een vrij langdurige periode van welvaart, heerschte in dit gebied een harmonische eenheid, waarbinnen de administratieve grenzen nauwelijks gevoeld werden. Die harmonie vond haar uitdrukking in een cultuurlandschap van groote schoonheid, waarin de oude stad functioneel, als cultuurdraagster, het door ieder aanvaarde middelpunt was.

In deze eenheid was natuurlijk ook de industrie, zij het op bescheiden wijze opgenomen. Met de opening van het Merwedekanaal in 1889, om aan Amsterdam een goede verbinding met den Rijn te bezorgen, werd een nieuwe periode ingeleid. De strijd om de ruimte voor het massale secundaire productieproces en voor de huisvesting der daaraan verbonden arbeiders nam toen een aanvang. Men kan niet ontkennen, dat de stad Utrecht en hare omgeving daar ietwat onwennig tegenover hebben gestaan. *Functioneel is dit kanaal eigenlijk tot nu toe nog niet in het welvaartsstreven van dit gebied ingeschakeld.* Wel zijn langs de boorden van het kanaal groote industriele inrichtingen verrezen, maar het valt niet te ontkennen, dat hun bedrijf ook nu nog als het ware buiten Utrecht en randgemeenten omgaat, behalve dan de huisvesting van de daaraan verbonden werkers.

Nu werd de stad Utrecht, waarvan wij hierboven de functioneele positie in het gebied schetsten, geplaatst voor de belangrijke sociale problemen, welke verbonden zijn aan de huisvesting van een groot aantal arbeiders, beambten en leiders verbonden aan de groote industriele inrichtingen. Dit geschiedde in 1913/14 (vestiging Werkspoor en Muinck Keizer), toen de gemeente Zuilen nog een volmaakt landelijk karakter droeg met een aantal in-

woners van 1206 zielen. Eigenlijk was dit het geval met alle andere randgemeenten. Maartensdijk had toen 2518 inwoners, Oudenrijn 773, Jutphaas 3086, Vleuten 1890, Bunnik 1412. Alleen de stad Utrecht kon de zware sociale taak op zich nemen, waarbij ten slotte ook het particulier initiatief een schoone taak te vervullen had. Van Utrecht werd de oplossing verwacht. Nu eerst begonnen de administratieve grenzen, die tevoren zoo weinig beteekenden, haren invloed te doen gevoelen. *De gemeente Utrecht moest den strijd om den grond aanvaarden.* Het was immers van het grootste belang, dat tijdig maatregelen genomen werden om de opdrijving van de prijzen der bouwgronden onder den invloed van de plotseling opgetreden groote vraag te voorkomen. In volle vertrouwen op de toekomst heeft de gemeente zich toen verzekerd van den eigendom van groote complexen gronden, ook buiten het gebied der gemeente. Bij dit Rapport is een kaart gevoegd, waarop die gronden die nog beschikbaar zijn met een roode kleur zijn aangegeven (Kaart III), terwijl de groen gekleurde stukken reeds bebouwd zijn. De eerste liggen thans nagenoeg alle buiten de gemeentegrenzen, behoudens de complexen in den noordwestelijken hoek tusschen het Merwedekanaal en de westgrens van de gemeente, buitendien nog enkele stukken in het zuidoosten tusschen de Kromme Rijn en de Genie Kazerne. Het is wel duidelijk, dat hiermede de oplossing niet verkregen was. Een stad moet nu eenmaal bepaalde eischen stellen ten aanzien van de straatbreedte, het niveau van het wegdek, de rioleering, de voorziening van gas en electriciteit, waarvoor aan Utrecht, althans voor die gronden, welke gelegen waren buiten de gemeentegrenzen, de publieke rechtsgrond ontbrak. Hier ligt voor een goed deel de oorsprong van de langzaam groeiende moeilijkheden.

Men kan uiteraard achteraf oordeelen, dat de genomen maatregelen niet kloek genoeg van opzet, niet breed genoeg van gedachte zijn geweest, maar dan vergeet men, dat het vertrouwen van Utrecht op een nadere regeling in dezen tijd ten volle gerechtvaardigd was. Zeker, wanneer men ziet wat eenige jaren later tot stand zou komen in het mijngebied van Zuid Limburg, waar vergelijkbare problemen ontstonden, dan blijven daarbij de hier genomen maatregelen in de minderheid. Dit voorbeeld van innige samenwerking van overheid en particulier initiatief, dat zijn uitdrukking vond in de oprichting van stichtingen en maatschappijen als „Tijdig” en de centrale bouwvereniging „Ons Limburg”, ter voorkoming van het opdrijven van de grondprijzen ten nadeele van de volkshuisvesting, mag zonder twijfel *eenig* in ons land genoemd worden. Men bedenke echter, dat hier geen centraal gelegen oud stedelijk cultuurcentrum aanwezig was, dat met recht vertrouwen mocht hebben in de toekomst.

Tusschen de jaren 1921 en 1935 ligt de vestiging van groote industrieën in Jutphaas, voor welker arbeiders en andere werkers aanvankelijk ook de huisvesting op de zorgen van Utrecht berustte. De nieuwe wijk Hoograven dateert pas van 1932.

In dien tusschentijd was binnen de gemeentegrenzen van Utrecht nagenoeg iedere ruimte voor den bouw van arbeiderswoningen geoccupeerd. Utrecht was geworden tot de woonstad voor minstens 50% van de arbeiders verbonden aan de industrieën in de onmiddellijke omgeving. Het behoeft niet te verwonderen, dat deze omstandigheid zich in het stadsbeeld uitspreekt. De bij dit Rapport gevoegde kaart van de verspreiding der woningen naar huurklassen geeft een duidelijk beeld van de daardoor gegroeide toestanden (Kaart IV). Niet alleen werd daardoor het harmonische stadsbeeld verstoord, maar er was geen ruimte meer om de beter gesitueerde werkers aan deze industrieën of andere instellingen verbonden, een aangename woonruimte te bieden.

In dezen nood werd een aanvang gemaakt met de exploitatie van Oog-in-Al, die zoolang de verkeerssituatie bij den overgang over het Merwede-kanaal niet verbeterd wordt, de oplossing niet kan brengen. Hierin moet dan ook de oorzaak gezocht worden voor het ontstaan van Tuindorp in de Gemeente Maartensdijk, waar aan die beter gesitueerden woning geboden werd. Behalve dat hierdoor die beter gesitueerden onttrokken werden aan de finantieele draagkracht der Gemeente Utrecht, traden hier moeilijkheden op die hun oorsprong vinden in het relief van den bodem.

Deze verschillen in niveau (het stratenplan van Utrecht ligt op 2.50 m. plus N.A.P., dat van Tuindorp hoogstens op 1 m. plus N.A.P.) vereischen dwingend samenwerking om aan alle gestelde eischen van huisvesting en verkeer te voldoen. Eerst dan is het mogelijk tot een organisch geheel te komen.

Bij de concentratie-factor, die een gevolg was van de industrialisatie, voegden zich in deze periode twee andere factoren, die juist in tegengestelde richting werkten. In de eerste plaats de City-vorming, in de tweede plaats de trek naar buiten.

Beide verschijnselen gaan hand in hand, beider invloed is eigenlijk moeilijk te scheiden. De stad Utrecht heeft zich door den ruimen middeleeuwschen opzet geruimen tijd binnen de singels kunnen handhaven. Bij dit Rapport is een kaart gevoegd waarop voor de 10-jarige perioden van 1840 af de bebouwing is aangegeven (Kaart V). Vóór 1840 blijkt de stad zich binnen de singels te kunnen handhaven.

Het voormalige karakter van de stad binnen de singels gaat vooral functioneel verloren. Meer en meer wordt zij ingenomen door kleinere centripetale bedrijven, die thans in grooten getale binnen de singels gevestigd zijn. Het bij dit Rapport gevoegde cartogram 203 geeft daarvan een duidelijk beeld.

De oude patricische woningen aan Oude en Nieuwe Gracht worden verlaten, kortom het is het volledige beeld van de stedelijke agglomeratie, die zich in het centrum van een concentratie-gebied bevindt. Bezieet men de kaart V, waarop de bebouwingsjaren zijn ingeteekend, dan blijkt duidelijk hoe de peripherie van de gemeente geheel ingenomen wordt door wijken met een zeer gemengd karakter, dat duidelijk blijkt uit de kaart IV, waarop de woningen naar huurklasse zijn ingeteekend. Alleen de naaste omgeving van Hoogelandsche park, Emmalaan en Wilhelminapark maken daarop een uitzondering.

Tot zekere hoogte ook de wat oudere Vogelbuurt en het aansluitende nieuwere Tuinwijk, dat met Tuindorp op het gebied van Maartensdijk, vrijwel een gelijkvormig karakter draagt in de huurklasse f 300.— tot f 500.— per jaar. In dit karakter bewegen zich ook nog vrijwel, als een gesloten geheel, de nieuwe buurten om het H. J. Schimmelplein en Oog in Al, maar voor het overige deel zijn alle complexen omsloten door buurten van een geheel ander karakter, terwijl in de binnenstad, vooral in het zuiden en in het noorden, de slechtste woningtoestanden heerschen.

Maar daarmee zijn wij ook aangekomen aan het westelijk deel van de stad dat al evenzeer — hier echter door een dubbele barrière — van de binnenstad en haar omgeving gescheiden werd. In 1843 was de spoorweg van Amsterdam via Nieuwersluis naar Utrecht in exploitatie genomen, in 1844 volgde de lijn Utrecht-Driebergen, terwijl in 1863 de lijn Utrecht-Amersfoort naar het noorden de begrenzing bracht. In 1889 werd het Merwedekanaal geopend, waardoor de bovenbedoelde dubbele barrière in het westen voltooid was. Onder deze omstandigheden is het niet te verwonderen, dat binnen deze omknelling, mede onder den druk der nu snel toenemende bevolking, ieder stukje grond, dat maar eenigszins in aanmerking kwam, geëxploiteerd werd. Intusschen kan het niet ontkend worden, dat door deze onsystematische bebouwing, het karakter van de stad zoodanig veranderde, dat zij hare aantrekkelijkheid als woonplaats voor een groot deel heeft ingeboet. De City-vorming, die als algemeen en zelfs toe te juichen verschijnsel ook in Utrecht doorzette, terwijl de beter gesitueerden aanvankelijk nog woonplaats konden vinden in de oostelijke wijken van Emmalaan en Wilhelminapark, tastte nu ook de Maliebaan en de nog overgebleven woningen voor gegoeden in de binnenstad aan. De hierdoor ontstane beweging werd gestimuleerd door het steeds scherper optreden van het verlangen om buiten te wonen.

De Maliebaan, de vroegere trots van Utrecht, werd volledig ontluiserd. Zoowel de City-vorming als de trek naar buiten worden in dit Rapport zoo nauwkeurig mogelijk geanalyseerd. Daarbij zal blijken, dat het voornaamste motief voor het buiten wonen waarschijnlijk gelegen is in goedkooper en toch aantrekkelijker wonen.

In wezen derhalve vindt ook dit verschijnsel zijn oorzaak in het probleem van den

grond. De stad stelt geheel andere eischen aan het stratenplan, aan de rioleering, aan het niveau, alvorens een terrein bouwrijp is. Daardoor stijgen natuurlijk de grondprijzen en daarmee de huren. Hierdoor is het onder meer te verklaren, dat het Tuindorp in Maartensdijk een zoo groot succes geworden is. Men heeft Tuindorp gebouwd op het polder-niveau (zie reliefkaart) en men verzorgt de afwatering en het afvoeren van rioolwater door een bijzondere inrichting, die bij de behandeling van het relief nader beschreven zal worden. Men heeft daardoor ongetwijfeld bereikt, dat de grondprijzen laag gebleven zijn, terwijl het geheel, dat een aangenamen indruk maakt, ongetwijfeld aantrekkelijk is.

Er is echter nog een andere belangrijke factor, waarop de aandacht gevestigd moet worden. Bij de beschrijving van het relief aan de hand van de reliefkaart (Kaart II) bleek Tuindorp te liggen in het zuidelijk deel van den polder met een gemiddeld zomerpeil (grondwaterpeil) van -10 c.m.

Het maaiveld mogen wij voor Tuindorp Maartensdijk in het algemeen op 1 m. + N.A.P. stellen.

Men zal dus in dezen bodem bij wijze van spreken reeds als men de spade in den grond steekt op het grondwater stuiten. Daarbij komt, dat de bodemgesteldheid hier blijkens de geologische kaart $1 : 50.000$ (blad 31 kwartbl. IV) zoodanig is, dat onder een zeer dunne rivierkleibedekking, die practisch nergens dikker is dan 4 d.m., onmiddellijk de veenbodem volgt, die wel naar het oosten toe tegen de hogere gronden uitwigt, maar hier toch nog een dikte bereikt tot 2 m. Men zal dus ook hier, om den grond bouwrijp te maken, groote onkosten hebben, voor de verwijdering van de veenlaag, om haar te vervangen door scherp zand. Men moet echter toegeven, dat dit nog goedkooper is dan het ophoogen van den grond tot het Utrechtsch stratenpeil, dat in de Lorentzlaan nog 2.03 + N.A.P. en in de Adriaan Beyerkade 1.67 + N.A.P. bedraagt. Immers ook bij deze ophooging zal tevoren de veenlaag verwijderd moeten worden. Het bouwrijp maken van den grond zal dus in Maartensdijk ook in het poldergebied goedkooper blijven. Toch is het onder de hierboven aangegeven omstandigheden mede in verband met de gesteldheid van den bodem, welke ook heerscht in het overige gebied dat op de reliefkaart blauw gekleurd is, verklaarbaar, dat daar nergens bebouwing voorkomt, dan uiteraard in de kernen van de landelijke gemeenten Achttienhoven en Jutphaas.

Wij zagen reeds dat dit blauw gekleurde gebied behoort tot het uitgestrekte westelijke weidegebied van het jonge Nederland, dat bij uitstek bestemd is voor landelijke occupatie en landelijke vestiging. Functioneel is het aan de stedelijke agglomeratie en aan het concentratiegebied gebonden voor de zuivel- vleesch- en verdere voedselvoorziening en ten slotte door veiling- en marktwezen.

De aandachtige beschouwer van het terrein en de reliefkaart bemerkt echter spoedig, dat hier nog een andere factor zijn invloed doet gevoelen. *Het is de defensiefunctie van dit gebied.* Op de reliefkaart is de dubbele gordel van verdedigingswerken in rood aangegeven, zoodat hij duidelijk uitkomt. Daartusschen ligt de bekende verboden kring, waarbinnen permanente bebouwing *niet of althans zeer moeilijk* mogelijk is. Een uitzondering daarop maakt de bekende bebouwing op het gebied van Maartensdijk: het huizencomplex Steinenburg. Wij komen op de functie, die deze belangrijke groene strook in het concentratiegebied ten aanzien van de vestiging had kunnen vervullen, uitvoerig terug. Thans wordt onze aandacht in beslag genomen door de in het terrein waarneembare defensiefunctie van dit gebied als inundatiestrook. Deze functie blijkt uit de kaden, die hier het terrein naar het westen afsluiten. Ezelsdijk en Hoogedijk verbinden de oude forten de Bilt en Blauwkapel. Ten westen van de Hoogedijk ligt Tuindorp Maartensdijk in het inundatiegebied.

Nu is het inundatiepeil geheim, maar men begrijpt reeds uit de enkele vermelding van dit feit, hoe sterk de reliefverhoudingen hier hun invloed kunnen doen gelden. Dit klemt temeer nu er plannen bestaan Tuindorp-Maartensdijk uit te breiden ten noorden van den spoorweg naar Amersfoort. Het relief doet zich echter niet alleen gelden door de defensie-

functie, het doet zich evenzeer gelden ten aanzien van den afvoer van het hemelwater en van het huisvuilwater. Het zijn in hoofdzaak deze bezwaren, die naar het ons wil voorkomen een uitbreiding van het vestigingsgebied over het westelijke weidegebied tot nu toe hebben tegengehouden. Daarbij voegde zich echter de afsluiting in het westen door het Merwedekanaal. Inderdaad is een uitbreiding van het vestigingsgebied over de oostelijke hooge gronden naar onze meening, zowel functioneel als hygiënisch en sociaal-economisch, het meest aanbevelenswaardig.

Wij komen thans in dit verband terug op de functie, die de groene strook van het inundatieterrein *had kunnen vervullen*. Eigenlijk kan men niet dankbaar genoeg zijn, dat een dergelijke wijde groene strook door de eischen van de defensie in dit concentratiegebied aan de bebouwing onttrokken werd. Men stelle zich een oogenblik voor, dat men met vooruitzienden blik en *in volledige samenwerking* deze groene strook geleidelijk had aangekocht en ingericht voor speel-, sport- en wandelterreinen, zonder wegeaanleg, uitsluitend met voetpaden en rijwielpaden, met een lage, meest bloemen- en heesterbeplanting, en dat daaromheen de woonwijken zich gegroepeerd hadden in open bebouwing, dan ware voor dit concentratiegebied wel haast een ideale toestand bereikt. Maartensdijk had dan de oude kern van het dorp geheel kunnen uitbreiden, als woongebied op de hooge gronden, aansluitend aan de grens met Bilthoven in het oosten en aan de Hollandsche Rading in het noorden. Welk een schoone gelegenheid ware dit geweest om hier ideale woonwijken te stichten met organisch ingeschakelde recreatieterreinen in het zachte relief der beboschte diluviale gronden om het industriele concentratiegebied van Utrecht en omgeving heen. De prachtige groene strook tusschen woon- en werkgebied ware dan een weldaad geweest. De vergelijking schijnt iets overdreven en toch durven wij haar hier te stellen, wij zouden dan in het hart van Nederland een woon- en werkgebied in het kleine hebben kunnen scheppen als in den loop der tijden om de stedelijke agglomeratie van Londen in groot formaat ontstaan is. Wie kent niet den fenomenalen groei van de millioenenstad in deze richting sedert de laatste twintig jaren, door de geweldige ontwikkeling van het motorverkeer en het elektrische suburb-spoorwegstelsel mogelijk gemaakt. Wie kent niet deze counties en suburbs, als Hampstead Garden, waar ieder huis in zijn eigen tuin staat en de open bebouwing werd gehandhaafd door den eisch van een oppervlak van minstens 8 acre. Daar is een eigen gemeenschap ontstaan met tennisvelden, recreatie-terreinen, een eigen clubleven, waar men met vreugde en opgewektheid terugkeert na den harden arbeidsdag in de stedelijke agglomeratie en de City. Eigenlijk is Bilthoven de levende getuige van deze mogelijkheid ook voor ons gebied, al zal wel niemand de wijze waarop deze gedachte door onvoldoende voorbereiding verwezenlijkt werd, bewonderen. Niettemin, misschien juist daarom een deugdelijk voorbeeld! Bilthoven is niet tegen de stedelijke agglomeratie aangebouwd. Het heeft zich zelfstandig ontwikkeld. Los eigenlijk ook van de gemeente de Bilt, waarin het een eigen bestaan voert en toch organisch en functioneel in bovenstaanden gedachtegang gebonden aan, ja! voor een goed deel mogelijk gemaakt, door de nabijheid van het concentratiegebied, waarvan het zelf, v.z.v. betreft de vestigingsconcentratie, deel uitmaakt. Gelukkig is de ontwikkeling nog niet zoo ver voortgeschreden, dat het onmogelijk zoude zijn de hier geschetste gedachte te verwerkelijken. Bij goeden wil is nog veel te bereiken.

Om misverstand te voorkomen dient hier aangeteekend te worden, dat Bilthoven slechts in het bovenstaande verband ten voorbeeld gesteld is. De uitvoering van deze „suburb” als woongebied kan moeilijk anders dan als een volslagen mislukking beschouwd worden. Wie de kaart van 1 : 10.000 beschouwt welke bij dit Rapport gevoegd is, en waarop de toestand zooals die was in den zomer van 1937 nauwkeurig werd aangegeven, moet wel tot de overtuiging komen, dat iedere leidende gedachte voor de ontwikkeling van een tot aangenaam wonen bestemde nederzetting in dit aan natuurschoon zoo rijke gebied volkomen ontbreekt. Dit moet tmeer verwonderen, omdat men hier toch te doen heeft met een betrekkelijk jonge ontwikkeling, zoodat met de moderne eischen van het gebruik van den grond, met de

eischen van het steeds groeiende verkeer, met de juiste wijze, waarop gebruik gemaakt kan worden van het aanwezige relief en het natuurschoon rekening had gehouden kunnen worden. De bestaande bebouwing echter is eer een bespotting dan een vervulling van al deze eischen. Een vreemdeling, die eenmaal in het zonderlinge labyrint van woonwegen is doorgedrongen, doordat hij met eenige malen vragen het huis heeft gevonden, waar hij zijn moest, komt bij donker zeker niet zonder geleide op den hoofdweg terug. Nu is door de gemeente de Bilt een nieuw uitbreidingsplan ontworpen, waarbij de bestaande bebouwing eigenlijk als bebouwde kom is beschouwd, waarmede voor goed deze zonderlinge toestand wordt bestendigd.

Men zou hoogstens eenige bezwaren ten aanzien van een goede en frequente verbinding der woonwijken, die zich als een krans om de groene strook en ten oosten daarvan gevormd hadden, met het werkgebied hebben moeten overwinnen, maar het wil ons voorkomen, dat men daarin zeker wel had kunnen slagen. Dit klemmt temeer nu bij uitbreiding naar het westen een dubbele barrière zal overwonnen moeten worden na het gereed komen van het nieuwe Merwedekanaal. Iedere verbinding naar die zijde eischt dure bruggenbouw op een dusdanig niveau, dat de scheepvaart daardoor niet gehinderd kan worden. Ook de bebouwing van Zeist, dat langzamerhand tot een volkomen zelfstandig vestigingsgebied is uitgegroeid, zou niettemin gunstig bij dit geheele vestigingsbeeld hebben aangesloten.

Om dit woongebied strekt zich in het noorden en oosten het prachtige bezit uit van het Utrechtsch Landschap, dat door deze Stichting behouden blijft. Van de woonwijken uit kan men dus ook in de verre toekomst ten volle genieten van het waardevolle natuurschoon, waardoor de aantrekkingskracht van het geheel als ideaal woon- en werkgebied in niet geringe mate wordt verhoogd.

Het is inderdaad een van de weinige lichtpunten, waarop in dit Rapport gewezen kan worden, dat in de Stichting het Utrechtsch Landschap op zeer gelukkige wijze de aanvullende functies van de gemeenschap en van de overheid tot uitdrukking zijn gebracht. Onder leiding van den afgetreden Commissaris van de Koningin is het werk begonnen en het wordt thans onder beheer van den tegenwoordigen Commissaris met groote kracht voortgezet. Vooral in den laatsten tijd werd door verre boven onzen lof verheven burgerzin en beleidvol optreden van het Bestuur der Stichting het bezit van Het Utrechtsch Landschap uitgebreid. Op het gebied van de Gemeente Maartensdijk ligt thans een groot bezit van het Utrechtsch Landschap, dat zich uitstrekt van Rusthoven in een naar het noorden breeder wordende strook aansluitende aan de Hollandsche Rading en noordwaarts reikende tot het kruispunt van den ouden zandweg van de Bilt naar de Lage Vuursche met de Hollandsche Sloot. Ten zuiden van de Maartensdijksche weg ligt verder op het gebied van de Gemeente de Bilt het prachtig bosch- en heidecomplex, dat het nieuwe katholieke sanatorium omgeeft en dat zich ook aan de andere zijde van de Gezichtslaan uitstrekt, van de oude boerderij De Middag westwaarts tot aan de Eyckensteinsche Laan. Van de oude Tol aan den Soestdijkerstraatweg zal weldra de Provinciale weg naar het westen het zuidelijk deel van dit bezit doorsnijden. Thans is deze weg reeds gereed tot aan de boerderij De Middag, om vandaar verder geleid te worden naar het westen, waar aansluiting gevonden dient te worden bij het bestaande hoofdwegennet. Dit tracé staat echter nog niet vast. Reeds nu kan de wandelaar dus vanaf het even genoemde kruispunt in het noorden tot de Jan Steenlaan in het zuiden toe, dat is over een afstand van bijna 6 k.m., rustig wandelen door een prachtig afwisselend landschap van weide, bosch en heide.

Het is aan rapporteur bekend, dat de Stichting niet alleen voortdurend werkzaam blijft om dit bezit doelmatig af te ronden en aan te sluiten, maar er bestaan ook plannen om het net van fietspaden uit breiden, terwijl men bezig is met de vervaardiging van een goede wandelkaart, waarop de mooie plekjes zullen worden aangegeven. Zoo kan de aantrekkelijkheid van het gebied in ruimen kring bekend worden. Het is slechts te hopen, dat ieder naar vermogen de Stichting in haar zo verdienstelijken arbeid steune (vgl. interview opgenomen in het Utr. Dagblad van 19/3-'38).

Naar het zuiden sluit zich daarbij, functioneel en geheel passend in dit vestigingsgebied, het bekoorlijke stroomgebied van den Krommen Rijn aan, evenals het niet minder aantrekkelijke tuinbouwgebied van Bunnik met de oude boomgaarden en nieuwe bloemenvelden.

Ten zuiden daarvan strekt zich het geheel agrarisch gebleven gebied van de gemeente Houten uit, dat zeker in de naaste toekomst die functie zal blijven behouden. In het zuiden wordt deze gemeente binnen kort definitief afgesloten door het nieuwe kanaal naar Wijk bij Duurstede, dat zich in het westen op het gebied van de gemeente Jutphaas even ten oosten van Rijnhuizen aansluit bij het nieuwe tracé van dit kanaal, waar het zich naar het noorden wendt en zoo de westelijke afsluiting voltooit. Het is langs dezen westelijken tak, dat men nieuwe vestiging van industrieën verwacht, die hier zeker èn door de verbreding van het kanaal, waardoor gelegenheid voor het lossen en laden ontstaat, èn door het raccordement met de hier ontworpen intercommunale verkeerswegen (weg 12, weg 26 en weg 2 van het Rijkswegenplan) een aantrekkelijk gebied kunnen vinden. Dit zou dan geheel aansluiten bij de hierboven ontwikkelde denkbeelden.

Men vraagt zich vaak tevergeefs af, waarom in dit zoo centraal gelegen gebied de economische beteekenis van het aantrekkelijk maken van het gebied op den grondslag van de door de natuur geschonken eigenschappen in en na de tweede helft van de 19e eeuw zoo weinig begrepen is, terwijl toch in de dagen van geestelijken en economischen opgang van ons volk, in de Gouden eeuw, de Amsterdamsche kooplieden en regenten een klaar begrip bleken te hebben van de schoonheid onzer lage landen, waarvan de Zegepralende Vecht nu nog getuigenis aflegt.

Toch is deze Vechtstreek merkwaardigerwijs na de 18e eeuw functioneel, noch sociaal of organisch in het centrale concentratiegebied van Utrecht betrokken geworden. Zelfs nu nog staat zij, sociaal en economisch, slechts in zeer los verband met het gebied van de stedelijke agglomeratie. Na de ontdekking van de schoonheid van de zandgronden, heeft zich daarheen wel het „wonen” verlegd, maar tot een harmonische ontwikkeling van het gebied, op den grondslag der natuurlijke eigenschappen, is het niet gekomen. Zelfs niet toen in den modernen tijd het Plassengebied van Loosdrecht zich ontwikkelde tot een watersportterrein van groote beteekenis. Toch ware het gemakkelijk geweest, ook dit gebied in te schakelen in plaats van het zich nagenoeg geheel te laten richten naar het noorden, naar Amsterdam en het Gooi.

Beziet men het vraagstuk van deze zijde, dan blijkt wel, hoe weinig profijt getrokken is van de centrale ligging van het gebied en van de aan dat gebied inhaerente eigenschappen. Eigenlijk zijn er maar twee instellingen in Utrecht, die getuigen van een helder inzicht in de voordeelen van deze centrale ligging. Dit spreekt zich duidelijk uit in het stadsbeeld, in de Cityvorming.

Het Jaarbeursgebouw op het Vreeburg en vooral het nieuwe Administratiegebouw van de Nederlandsche Spoorwegen zijn karakteristiek voor de Cityvorming en getuigen meteen van de centrale ligging van Utrecht, welke deze stad zoo bij uitstek geschikt maakt voor de vestiging van instellingen, die een landelijke functie hebben. Vooral de Jaarbeurs is een typisch instituut, dat geheel functioneel thuis hoort in het centrum van het land. Het heeft echter thans ook door de instelling van de agrarische beurs groote beteekenis gekregen voor die deelen van het gebied van onderzoek, die deelnemen aan de agrarische productie.

Gaarne had de rapporteur hier eenige cijfers ingeschakeld betreffende den invloed van de Jaarbeurs op den geldomzet in Utrecht zelve. Wie de enorme menigte menschen gezien heeft, die vooral op hoogtijdagen van de Jaarbeurs, bij het bezoek van Leden van het Koninklijk Huis, van de Regeering, van Buitenlandsche Gezanten, Ministers enz. binnenstroomen, heeft zich natuurlijk ook afgevraagd wat dit alles beteekent voor de Stad Utrecht. Bedenkt men daarbij, dat de voorbereiding voor iedere Jaarbeurs veel werk medebrengt, dat daarnaast groote hoeveelheden drukwerk vervaardigd en gedistribueerd worden, dan wordt

het nog verleidelijker een poging te wagen om dit alles onder cijfers te brengen, waardoor het in meer concreten vorm tot ons zou spreken.

Daarom heb ik mij tot den Secretaris Generaal van het Jaarbeurs Instituut gewend om te trachten gegevens machtig te worden, die dan door mij in dien geest bewerkt hadden kunnen worden.

Hoewel dit niet mogelijk gebleken is, zoo is het antwoord, dat de Heer Graadt van Roggen mij wel heeft willen geven, toch van zooveel belang voor een juister inzicht in den invloed van de Jaarbeurs voor het zakenleven en de neringdoende burgerij van Utrecht, dat ik mij veroorloof het achter dit hoofdstuk in extenso op te nemen met de daarbij behoorende bijlagen.

Tot deze instellingen moet ook gerekend worden de dienst van het Staatsboschbeheer, welke een zeer geslaagde plaats gekregen heeft in het Hoogelandsche Park en dus buiten de city. Daar is nu ook gevestigd het hoofd van den Cultuurtechnischen Dienst, welke dienst mede in het centrum des lands een geëigende plaats gevonden heeft. Jammer is het dat 25 jaren geleden de vestiging van de Heide Maatschappij voor Utrecht verloren is gegaan. Hoe logisch had deze instelling zich door haren arbeid aan de beide andere hier genoemde instellingen en aan den Boschraad kunnen aansluiten.

De Provinciale functie van Utrecht is vooral ten aanzien van de agrarische gebieden over het algemeen juister ingezien. De verplaatsing van de veemarkten en de veilingsgebouwen naar het westen, waar zij raccordement hebben op het net van de Nederlandsche land-, water- en spoorwegen, getuigt van dat juiste inzicht. Het is verheugend, dat ook dit Instituut haar provinciale functie zag uitgebreid tot een landelijke, nu wel vast staat, dat de landelijke vereeniging voor de paardenfokkerij hare hengstenkeuringen te Utrecht zal doen houden. Ook de vereeniging voor het houden van vee- en paardentoonstellingen te Utrecht zag haar taak, niet het minst door eigen activiteit, uitbreiden tot een landelijke, sedert hare tentoonstellingen inzendingen verkrijgen uit het geheele land. Door verschillende maatregelen heeft het bestuur van Utrecht getoond een helder inzicht te bezitten in de beteekenis van deze uitbreiding der provinciale tot een landelijke functie. Dit is geheel in overeenstemming met het voordeel, dat de centrale ligging van Utrecht biedt. De sterke ontwikkeling van het tuinbouwgebied onder de energieke leiding van den Hr. Boers in Vleuten gaf mede het aanzijn aan de ondanks de crisis nog levenskrachtige vereeniging „Groenten- en Vruchtenveiling Utrecht en omstreken”, welke bij de exploitatie van de Groenten- en Vruchtenveiling nog onlangs den steun van Utrechts* Gemeentebestuur mocht ondervinden. (Gedrukte verzameling 1937 no. 255). Ook deze instelling wist hare werkzaamheid te ontwikkelen tot een landelijke.

Vooraf ten aanzien van de agrarische productie ziet men derhalve, dat de strijd om de ruimte in de stedelijke agglomeratie in vollen gang is. Het is hier de plaats er op te wijzen hoe in dezen strijd om de ruimte langzamerhand de stukken binnen de stad, die nog in handen waren van de vroegere hoveniers, verdwijnen. Dit is thans weer het geval met Pijlsweert, dat nu geheel in het zgn. uitbreidingsplan Pijlsweert is opgenomen. De kaart van het bodemgebruik (kaart I) draagt thans nog op deze plek de signatuur van den tuinbouw. Binnenkort echter zal dit terrein in gebruik genomen worden voor woningbouw en voor een doorbraak ten bate van een grooten verkeersweg, die parallel aan den Amsterdamschen straatweg naar het hart van de stad zal voeren. In dit verband mag opgemerkt worden, dat het geen aanbeveling verdient de aangevraagde toestemming te verleenen tot het bouwen van een tamelijk uitgebreid woningcomplex in den zuidwestelijken hoek van de gemeente Maartensdijk in de omgeving van de St. Anthoniedijk. Het wil mij toch voorkomen, dat de hoveniers, die nu uit Pijlsweert zullen moeten wijken, nieuwe geschikte tuingronden zullen kunnen vinden juist in dit gebied. De grond schijnt zich hier goed te leenen voor het tuinbouwbedrijf, waarvan getuigenis afgelegd wordt door de kleine bedrijven, die ter plaatse in den jongsten tijd zijn ontstaan. Dit is overigens ook in overeenstemming met hetgeen de geologische kaart aangeeft.

De beteekenis van dit alles is duidelijk. Hoemeer de centrale ligging van het concentratiegebied door wijze maatregelen, maar vooral ook door *krachtige uitingen van energie en activiteit uit het bedrijfsleven zelve*, wordt uitgebuit, des te meer zal daardoor voor nagenoeg alle maatschappelijke lagen van de bevolking stijging van werkgelegenheid en daarmee van koopkracht tot stand komen.

Het behoeft immers geen betoog, dat hierdoor op meerdere dagen in de week een groot aantal menschen uit de geheele omgeving, ja! van gebieden ver buiten de provinciale grenzen, naar Utrecht komen, waardoor goede kansen voor het winkelbedrijf, het restaurant- en hotelbedrijf geboren kunnen worden. Dit was ook een van de redenen, waarom wij meenden, de Cityvorming te moeten toejuichen. Daardoor wordt in een betrekkelijk klein bestek de gelegenheid geboden om de noodige inkoop te doen. Nu is het rapporteur natuurlijk wel bekend, dat de belangen van den zgn. midden- of winkelstand op dit oogenblik doorkruist worden door de groote activiteit en daarmee verbonden uitbreiding van den invloedssfeer der warenhuizen en der geconcentreerde winkelbedrijven, maar daarmee is nog niet gezegd, dat de voornaamste oorzaken van den achteruitgang van den winkelstand in dit concentratiegebied, in de actie dier groote instellingen gezocht moet worden. Voor ons liggen de voornaamste oorzaken van dien achteruitgang veel meer in de conjunctuur, waardoor in verband met de beweging der bevolking binnen het gebied, de harmonische opbouw dier bevolking althans van de stedelijke agglomeratie danig verstoord is. Aan die beweging, aan de conjunctuur en aan de winkeldichtheid in de verschillende deelen van het gebied van onderzoek zal dan ook in dit rapport alle aandacht besteed worden. In dit verband mag er de aandacht op gevestigd worden, dat de Utrechtsche winkelstand natuurlijk ook te lijden heeft gehad van de nieuwe verzorgingskernen, die op de oostelijke zandgronden, vooral te Bilthoven, ontstaan zijn. In hoeverre het mogelijk geweest ware in die locale behoeften te voorzien door het stichten van filialen uitgaande van de Utrechtsche zaken zelve valt thans moeilijk meer te beoordeelen.

De City-vorming is wel de meest kenmerkende trek voor het centrum van een concentratiegebied. Zij voltrekt zich uiteraard in de stedelijke agglomeratie en wordt daar vooral gekenmerkt door het ontstaan van nieuwe gebouwen met een karakter, dat de zakelijke functie van de City tot uiting brengt. Voor Utrecht is deze beweging eigenlijk nog pas in gang.

Tot nu toe hebben de groote zaken, die de landelijke en de provinciale functie in het stadsbeeld tot uiting brengen, zich er toe bepaald bestaande gebouwen uit te breiden zonder echter daarbij duidelijk het City-karakter te versterken. Het stadhuis zal misschien door de nieuwe uitbreiding een groot oppervlak beslaan, maar of het geheel dan inderdaad het karakter zal dragen van de zetel van bestuur van de vierde stad van Nederland moet worden afgewacht. Toch ligt hier het centrum van de City. Maar noch het groote gebouw van Vroom en Dreesman, noch de zetel van de oudste, werkelijk een belangrijke provinciale functie vervullende, bankinstelling van Vlaer & Kol, gevestigd in het oude gebouw van Sinkel, brengen het City-karakter tot uitdrukking. Veel meer komt dit karakter langzamerhand tot uiting op de Neude door het monumentale postkantoor, zoomede door de verbreding van de Potterstraat met de nieuwe zakengebouwen.

Bij dit centrum sluit zich een van de merkwaardigste deelen van de Utrechtsche City aan. Wij bedoelen de Oude Gracht, thans wel nagenoeg over de geheele uitgestrektheid van de Twijnstraat, in het zuiden, tot de Weerdsuis, in het noorden. Zij is door de Cityvorming, vooral in het zuiden, totaal van karakter veranderd. De vroegere rust met de voorname woningen van het Utrechtsche patriciaat zijn volkomen verdwenen.

Aan beide zijden draagt deze gracht thans het zakelijke karakter van de City, al is in het uiterlijk van de gebouwen slechts weinig veranderd. Toch kan men niet zeggen, dat het stedelijk schoon door deze verandering sterk geleden heeft. Wel zijn enkele vroegere, bekoorlijke hooge boogbruggen verdwenen voor de eischen van het zware verkeer, maar

nog altijd is het gezicht, dat men van de Hamburgerbrug naar den Dom toe heeft een van de meest bekende en mooiste stadsgezichten van Utrecht.

Ook het gezicht van de Maartensbrug naar het zuiden op de oude bogen der vroegere gebouwen is nog altijd karakteristiek. Naar de andere zijde, naar het stadhuis toe, wordt helaas veel bedorven door de aanwezigheid van de leelijke overkluizing voor de Vischmarkt. Evengoed als de agrarische markten hebben moeten wijken naar den westelijken rand van de stad, zal ook een oplossing gezocht moeten worden voor de Vischmarkt. Dit geheele deel van de stad zou tot een zeer aantrekkelijk geheel gemaakt kunnen worden, dat nauwelijks zijn gelijke in Nederland zou vinden, indien burgerzin en overheid de handen samen voegden om de zoo karakteristieke „werven” een meer verzorgd uiterlijk te geven. Hierbij behoeft het practische doel niet uit het oog verloren te worden. Men stelle zich voor, dat op daartoe geëigende plekken onze nationale bollencultuur en bloemkweekerij gelegenheid kreeg op een passende wijze reclame voor dit zoo echt vaderlandsche product te maken! Het spreekt wel van zelve, dat door practische steigerruimten de gelegenheid moet blijven bestaan om de uitgestrekte kelders onder de zakengebouwen aan weerszijden van de gracht voor het bedrijfsleven te behouden. Het zelfde geldt voor het zuidelijk deel van de Nieuwe Gracht tusschen het Servaas Bolwerk tot aan de Trans. Een klein denkbeeld van de verhooging van de schoonheid der stad, die hierdoor zou kunnen ontstaan verkrijgt men door de verdienstelijke poging, die tot verfraaiing van de werven gedaan is door de firma Peek en Cloppenburg.

In de toekomst zal dit beeld nog belangrijk aan schoonheid kunnen winnen, indien de sluizen bij de kruising van het nieuwe kanaal met het oude, de waterstand en de versanding van het grachtwater in Utrecht volkomen kunnen beheerschen. Dit zal echter slechts mogelijk zijn, indien de gemeente Utrecht er toe over wil gaan de oude gemeentesluis bij Vreeswijk mede in te richten tot afsluiting bij lage standen van de Lek, hetgeen gebeurd is bij de nieuwe Rijkssluisen.

Op deze wijze is het onze vaste overtuiging, dat de City van Utrecht tot een van de schoonste van Nederland zou kunnen worden.

Waardig sluiten hierbij aan de kerkelijke en wereldlijke gebouwen uit de middeleeuwen en uit de zestiende en zeventiende eeuw, die welhaast in geen stad van Nederland in een zoo beknopt bestek in het stadsbeeld zijn opgenomen, al moet men toegeven, dat in dit opzicht veel noodeloos en onbedachtzaam, misschien ook wel onbegrepen, ten offer gevallen is aan een tijd zonder eerbied voor de werken, waarin vroegere geslachten hun grenzenloos vertrouwen in Gods Almacht en Liefde hadden verbeeld in de materie. Wie kan zich ontworstelen aan deze laatste gedachte, wanneer hij van den hoek van de Domstraat het oog laat gaan langs de steeds hooger strevende lijnen van den Domtoren, den toren van NEDERLAND, zooals Bannier hem nog onlangs terecht noemde, welke lijnen een steeds ijler en fragieler wordend bouwsel omvatten, om zich in den geheel opengewerkten bovensten lantaarn te verliezen in het stralende licht van de hemelen zelve.

Even verheven van conceptie is de Dom en de daarbij aansluitende Kruisgang, in welke serene sfeer men op mooie zomeravonden de stem van den zingenden toren beluisteren kan. Eigenlijk behoorde de verbinding tusschen dezen kruisgang en de prachtige vergaderzaal der kanunnikken altijd geopend te zijn, welke zaal, thans de aula der Universiteit, de Zeven Vereenigde Nederlanden geboren zag worden. Jan van Nassau houdt voor den ingang de wacht, opdat het pijlenbundelke bijeen blijve!

Onbedorven is ook nog de gevel van Paushuize, de residentie van den Gouverneur der Provincie.

Een groote bekoring gaat uit van de intieme pleintjes, waarvan dat om de Klaaskerk zeker uitmunt door rustige stemming en een mooie omlijsting. Naast het imposante gebouw van de Stichting Renswoude ligt het Centrale en Aartsbisschoppelijk Museum. Het centrale Museum kan door de uitnemende zorgen van Dr. W. C. Schuylenburg wedijveren met andere gelijksoortige instellingen in ons land. Men vraagt zich af of en zoo niet, waarom

dit eigenlijk zoo weinig in den lande bekend is. Iedereen herinnert zich nog wel de schitterende ontvangst door het Gemeentebestuur tijdens de feesten van de Universiteit in 1936 in den tuin van het Museum. Velen waren toen onder de bekoring van de intieme sfeer, die van dit stemmige geheel uitging. Misschien is dit een aanwijzing om door dergelijke ontvangsten het Museum meer in het centrum van de gemeenschap te plaatsen. Het is dit ten volle waard, mede door het vermaarde Utrechtsche schip, dat inderdaad uniek schijnt te zijn voor west-Europa. Alleen dit schip reeds zou het réchtvaardigen geheele groepen van buitenlandsche en binnenlandsche geleerden met hunne gezelschappen in Utrecht bijeen te zien. Even bekoorlijk is nog altijd het Janskerkhof, waar de fraaie patricische woningen een voorname omlijsting vormen. Zoo zijn er nog tal van punten in Utrecht, die zoowel door hun historische beteekenis als door het cachet, dat zij aan bepaalde stadsdeelen verleen, ten volle de aandacht verdienen. Wij vestigen in het bijzonder de aandacht op de Sionskameren, de kameren van Pallaes en nog vele andere Stichtingen, die aan het stadsbeeld een eigen karakter schenken.

Dit geheel is eigenlijk omsloten door de oude stadswallen met hunne bolwerken en plantsoenen, die hier in Utrecht door het relief, de fraaie beplantingen, de breede weerspiegelende watervlakten van de singels, zeker tot de schoonste stadsdeelen behooren.

Dr. W. A. F. Bannier heeft op dit alles in een bijzonder aardig artikel, opgenomen in Reizen en Trekken van Vrijdag 12 Nov. 1937, de aandacht gevestigd op verzoek van het nieuwe bureau der Nederlandsche reisvereniging, dat op dien dag te dezer stede geopend werd. Moge het niet bij dit artikel blijven! *Het is ten volle geoorloofd, datgene wat ons nog rest van het verledene op passende wijze uit te buiten tot meerdere welvaart van het heden.* De vereniging Oud Utrecht beperkt zich uiteraard tot het wekken van belangstelling bij de burgerij in wijden kring, maar zij zal zeker bereid zijn hare medewerking te verleen om ook anderen, die van verre gekomen zijn, rond te leiden in de stad, wier geschiedenis zoo nauw samengeweven is met die van Nederland.

Wij wezen verder reeds op de landelijke functie, tot uitdrukking komende op het Vreeburg door het Jaarbeursgebouw, dat daar weldra, na het gereed komen van den nieuwen schouwburg, overwegend dit plein zal stempelen tot het bij uitstek centrale punt, waar handel, nijverheid en landbouw van binnen- en buitenland twee malen per jaar nieuwe relaties kunnen aanknoopen. Op den duur zal het misschien lastig worden dit plein zijn ongetwijfeld gewichtige functie van wekelijksch marktterrein te doen behouden. Reeds nu moet gedurende den tijd, dat het plein in beslag genomen wordt door de Jaarbeurs, daarvoor naar andere terreinen worden omgezien. Nu moge het Janskerkhof daarvoor voorloopig, zoowel door centrale ligging als door gemakkelijke bereikbaarheid, voldoen, op den duur zal toch omgezien moeten worden naar een juistere oplossing van dit probleem, dat zoo bij uitstek de provinciale functie van Utrecht tot uiting brengt.

Indien het in de toekomst mocht gelukken voor de weekmarkten een goed terrein te vinden, dan ware zeker te overwegen het Vreeburg in overeenstemming te brengen met de landelijke en internationale functie, waarvan het groote Jaarbeursgebouw zoo duidelijk de uitdrukking is.

Men zou kunnen denken aan een monumentale fontein met groote, des avonds ook te verlichten, waterpartij, waarin het middenstuk gevormd wordt door een goed uitgevoerd meer dan levensgroot statue van de STADSPATROON St. Maarten, waaromheen zich een ruime aanleg van bloemenperken uitstrekt (w.o. onze nationale bollencultuur gelegenheid geboden wordt tot reclame in de Jaarbeursdagen). Enkele fraaie boomgroepen en een aantal gemakkelijke banken zouden zeker aan dit plein een karakter kunnen verleen, dat in het centrum van de stad op waardige wijze zou aansluiten bij de belangrijke functie van het Jaarbeursinstituut.

Het City-karakter komt verder reeds sterk tot uiting in Nobel- en Nachtegaalstraat, vooral sedert de jongste verbreding van de Nachtegaalstraat, die helaas gepaard ging met het verlies van het Park Tivoli, al kan men niet ontkennen, dat de daar ontstane woonwijk

tot een gelukkige oplossing is gebracht. Van hieruit heeft de City-vorming eigenlijk praktisch de geheele Maliebaan veroverd. Niettemin kon de Maliebaan zeker haar voormalig karakter van voorname wandelwijk, althans uiterlijk, bewaren, ware het niet, dat gedurende den laatsten tijd het onderhoud veel te wenschen overlaat. (Volstrekt ontoelaatbare bezuiniging o. d. plantsoendienst).

Ook aan de westzijde heeft de City-vorming reeds over de singels heen gegrepen. Nagenoeg de geheele Catharijnesingel en het Moreelsepark draagt thans een zakelijk aspect. Merkwaardig komt de ontwikkeling van de Nederlandsche architectuur tot uiting in de drie gebouwen van de Ned. Spoorwegen in het Moreelsepark. Het oudste gebouw vertegenwoordigt de karakterlooze stijl van de laatste helft van de 19e eeuw, de periode van neergang van ons volk. Daarnaast verrijst het tweede gebouw, dat in zijn mengeling van Fransche en andere stijlen de Nederlandsche onmacht toont; maar dan volgt daarop de herleving van de eigen Nederlandsche bouwkunst; het hervinden van de vormgeving met het aloude nationale materiaal, de baksteen, in het karakteristieke, nieuwe, monumentale gebouw der Nederlandsche Spoorwegen van Van Heukelom.

De Nederlandsche Spoorwegen hebben echter nog weinig profijt getrokken van het heerlijke uitzicht, dat men van het hoogste platform van dit gebouw over de geheele omgeving heeft. Wel zijn des zomers rondritten met de A.T.O. ingevoerd, aansluitende aan de spoorwegen — en dat is een gelukkige gedachte geweest, ook voor Utrecht — maar deze tochten behoorden te beginnen met een bezoek aan het hoogste platform van dit gebouw. Daar kan men in een paar woorden het geheele karakter van de omgeving, ja! van geheel ons Vaderland doen leven voor den bezoeker. Geen geleerde verhandelingen, maar een opgewekt betoog, dat met reuzenschreden de eeuwen doorloopt, want in het landschap, dat zich daar voor de oogen van den bezoeker ontplooit heeft ons volk zijn geschiedenis geschreven! Het lezen in dat voor ieder opengeslagen boek moet echter geleerd worden!

De laboratoria wijzen op de universitaire functie van Utrecht, evenals de helaas hopeloos verknoeide gebouwen van de Rijks Klinieken, aangedrukt tegen een bijzonder sterk belaste spoorbaan.

De Voorstraat en hare voortzetting over de Wittevrouwe- naar de Biltstraat, tevoren de hoofdverkeersweg voor alles wat van het oosten binnen Utrecht kwam en van het Westen er doorheen moest, is reeds lang van karakter gewijzigd en geheel opgenomen in de City-vorming. Nog slechts enkele woonhuizen hebben zich daar gehandhaafd. Uit deze korte beschrijving moge gebleken zijn hoezeer de stedelijke agglomeratie van Utrecht een centrale beteekenis heeft gekregen in het concentratiegebied. Daarbinnen is de strijd om de ruimte, om den grond in vollen gang. De spanningen die daardoor ontstaan zijn, kunnen zonder overdrijving onhoudbaar genoemd worden.

Functioneel bleek dat de voornaamste factoren die tot deze ontwikkeling geleid hebben ten nauwste samenhangen met:

- a. *de centrale ligging van Utrecht in Nederland*, waardoor het reeds op weg is een landelijk centrum van beteekenis te worden. Ja, men kan zeggen, dat door het Jaarbeurs-instituut deze landelijke functie een internationale beteekenis verkreeg. Ook de aanwezigheid van het bestuur der Nederlandsche Spoorwegen en v. d. Universiteit hangen hiermede samen.
- b. *De provinciale functie van Utrecht*, waardoor het de zetel van het Provinciaal bestuur en provinciaal centrum werd voor de agrarische omgeving, is een van de voornaamste oorzaken geweest, dat Utrecht zich kon ontwikkelen tot een distributiecentrum voor de geheele omgeving.
- c. *De gewichtige defensiefunctie van Utrecht* deed haar invloed gevoelen op het geheele vestigingsbeeld. Tot voor korten tijd helaas in nadeeligen zin, vooral ten aanzien van de toegangswegen. Zij kan echter bij voldoende inzicht en samenwerking leiden tot oplossingen die elders maar zeer moeilijk bereikbaar zouden zijn.

d. *Het relief van het gebied* vertoont twee facetten. De eerste is onverdeeld gunstig. Zij schonk aan dit concentratiegebied een schat van natuurschoon op de hogere *oostelijke zandgronden*, die tot nu toe niet altijd in haar volle beteekenis begrepen, althans niet tot een organisch juist gebruik daarvan geleid heeft.

De tweede betreft de lagere *westelijke gronden*, die vnl. ingenomen worden door het agrarische bedrijf. De water-, spoor- en landwegen geven aan dit westelijk gebied geheel natuurlijk het karakter van *werkgebied*, zoowel voor de *agrarische* als voor de *industriële* productie. Dezelfde natuurlijke eigenschappen van het gebied schenken het *oostelijke* deel zijn bestemming tot *woongebied*.

Wil men van de hierboven opgenoemde factoren ten volle profijt trekken voor dit concentratiegebied van wonen en werken, waartoe in beide opzichten de nagenoeg onverdeeld gunstige eigenschappen van het gebied alle gelegenheid bieden, dan zal een van de belangrijkste voorwaarden, die daartoe vervuld moeten worden, de juiste regeling van de „circulatie”, van het verkeer, zijn. Daarom zal in deze algemeene beschrijving van het gebied een afzonderlijke beschouwing gewijd worden aan de toekomstige regeling van dat verkeer v.z.v. dit thans in hoofdlijnen is vastgelegd.

HET VERKEER (de circulatie).

1. *Het Verkeer te water.*

Wanneer men op de Kloveniersburgwal te Amsterdam staat, aan het einde van de Doelenstraat, met het gezicht naar het Doelenhotel, dan merkt de aandachtige beschouwer in den uitersten vleugel van dat Hotel aan den waterkant nog een gevelsteen op, die helaas met een modern verflaagje bedekt is. Toch kan men nog duidelijk daarop lezen, het onderschrift: „Swijgt Utrecht”. Het is de levende getuige van den strijd, die al dateert uit de late middeleeuwen, tusschen het opkomende Amsterdam en de welvarende handelsstad, die Utrecht door zijn gunstige ligging ten opzichte van de waterwegen toen nog was. Het is evenzeer de levende getuige van den strijd tusschen het jonge opkomende westen, de beide Hollanden tegen het Sticht. In het voorafgaande hoofdstuk werd deze strijd, die zijn oorsprong vond in de gunstige centrale ligging van Utrecht, maar ook in historische factoren, tamelijk uitvoerig geschetst. Utrecht wist geruimen tijd den strijd met succes te voeren, het lag immers op het kruispunt van de internationale wegen van dien tijd. De oost-west gerichte waterwegen, die via den Rijnstroom de verbinding brachten tusschen het Duitsche Rijngebied en Brittannie, met de noord-zuid gerichte wegen door de Vecht en het meer Flevo naar Friesland. De naam Rijn Kade bij de Jaarbeurs herinnert nog aan dezen tijd, evenals het oude Utrechtsche schip in het Centraal Museum nog heenwijst naar een veel ouder verleden, toen de noordelijke route langs de Vecht van groote beteekenis was. Utrecht kon echter den strijd tegen de natuurlijke en historische krachten niet volhouden.

Het liet nog wel in 1285 den Vaartschen Rijn graven om zijn positie als centraal punt in de Delta te handhaven, maar eigenlijk was de strijd toen reeds verloren. De ontwikkeling van het westen, de groei van de handelssteden in dat gebied, de veranderde politieke constellatie, dit alles had ten gevolge, dat de verbeterde pogingen van Utrecht, zoowel in de verdedigingslijn tegen Amsterdam in de noordelijke venen, als in de versterkingen om Utrecht heen, vruchteloos bleven. In de 17e eeuw ontwierp Jhr. Meyster nog wel zijn Eemkanaal, dat Utrecht dwars door de Utrechtsche heuvelrug in verbinding moest brengen met de toenmalige wereldzee, de Zuiderzee, een gedachte die in de 18e eeuw nogmaals opdook, maar de strijd voor Utrecht was verloren, Amsterdam en het jonge westen, de beide Hollanden, hadden de volledige zege behaald.

Men meene niet, dat de tendenzen, die hier boven nogmaals in groote trekken werden

aangegeven, van voorbijgaanden aard zijn geweest. Zij blijven doorwerken. In de tweede helft van de 19e eeuw zette Amsterdam de actie in om zich meester te maken van een gedeelte van den Rijnvaart, uiteraard ten koste van Rotterdam, welke pogingen inderdaad bekroond werden door het in 1889 geopende Merwedekanaal. Tot Utrecht op Amsterdamsch peil, boven de Muntsluizen op het ongeveer 1 m. hooger gelegen Utrechtsch peil. De eerste aanleg van een „Moerdijkkanaal”, dat thans door Antwerpen geëischt wordt om Rotterdam te ontlasten, van datgene wat deze functioneele Rijnhaven nog over had van het Rijnverkeer, is nu in het eigen vaderland, door het Amsterdamsche overwicht in ons staatsbestel, tot stand gekomen. *Meen niet dat het hier ging om een Utrechtsch belang.*

Utrecht heeft zich dan ook in den aanvang al zeer weinig om het kanaal bekommerd. De Nederlandsche spoorwegen al evenmin. Van spoorraccordementen, die aansluiten op den waterweg is pas sprake in den allerlaatsten tijd toen het voor een groot deel te laat was. Zelfs de herinneringen aan de Keulsche Vaart konden Utrecht niet bewegen behoorlijke los- en laadplaatsen aan te leggen. De Oude Rijn bleef wat hij was en nog heden ten dage is het onmogelijk in het stadsgebied van Utrecht vrachten, die zwaarder zijn dan één ton te lossen. De voornaamste kleinere industrieën lagen langs den Vaartschen Rijn door de voorvaderen reeds in de 13e eeuw tot stand gebracht, terwijl Jaffa te water aansluiting had op den Ouden Rijn, later op de sluis in het Nieuwe Merwedekanaal. Dit heeft ten gevolge, dat omstreeks 1914 Werkspoor en de Muinck Keizer zich dáár vestigen, waar raccordement op spoor- en waterweg gemakkelijk verkregen kunnen worden, *dat is op het gebied van de gemeente Zuilen*, waar beide wegen elkander kruisen. Werkspoor moet dan nog zorgen voor een eigen haveninstallatie. Eerst omstreeks 1922/24 wordt door Utrecht de industriehaven e.a. aangelegd, even ten noorden van den spoorweg naar Gouda, met raccordement op de spoorwegen, maar zonder behoorlijk raccordement op de landwegen. Deze industrie-haven beteekent thans slechts iets voor de electriche centrale en voor den aanvoer van bouwmaterialen. Overigens is het een volledige mislukking geworden. Het is natuurlijk altijd moeilijk hiervoor bepaalde oorzaken aan te wijzen. Maar wij meenen toch niet al te ver bezijden de waarheid te zijn, indien wij aannemen, dat de vestiging van industrieën op de terreinen langs deze haven niet aantrekkelijk is gemaakt. Noch de aansluiting op den spoorweg, noch de aansluiting op de landwegen voldoen aan in billijkheid te stellen eischen. Het is mogelijk, dat de voltooiing van het noordelijke deel van den westelijken rondweg, loopende van de ontworpen Vechtbrug aan het eind van de Marnixlaan, zuidwaarts door de St.-Jozeflaan, Cartesiusweg en Jozef Haydnlaan naar den Hommel, daarin een gunstige verandering brengt. Men bedenke echter, bij deze vraagstukken steeds, dat de overheid wel de gelegenheid kan scheppen voor de vestiging van industrieën, maar het initiatief blijft bij den ondernemer. De driehoek tusschen de spoorwegen naar Amsterdam en naar Gouda in deze buurt is ingenomen door spoorwegwerkplaatsen uiteraard buiten ieder verband met de waterwegen.

Zoo is dit kanaal voor Utrecht niet anders, dan een sociale scheiding in het westen gebleven. Een scheiding die te scherper haar invloed deed gevoelen, omdat, behalve voor de spoorwegen, nergens gezorgd werd voor overgangen voor de landwegen op een niveau, dat voldoende vaarruimte toeliet. De brug bij de Munt zal een belemmering voor het „wonen” in Oog-en-Al blijven, tot zij op een behoorlijk niveau gebracht of geheel overbodig geworden is.

Voor de nieuwe veemarkten en de veilingsgebouwen aan de Croeselaan is gezorgd voor behoorlijke aansluiting te water op het Merwedekanaal en wel zoodanig, dat vaarweg en haven in open verbinding met dit kanaal staan. Ook de spoorwegen zorgden voor een raccordement op deze markten. *Beide maatregelen kwamen helaas te laat.* Zij werden genomen, juist in den tijd van de sterke ontwikkeling van het vrachtautoverkeer, ook voor het vervoer van vee te land, dat inderdaad, mits onder scherpe contrôle, groote voordeelen biedt boven het transport te water en per spoor. Het is dan thans ook zoo, dat noch het vervoer per spoor, noch dat te water voor den aanvoer op de veemarkten en op de veiling

een noemenswaardige beteekenis heeft. Hierdoor hebben de met veel kosten aangelegde havens op de terreinen van veemarkten en veiling hun functioneele beteekenis verloren. Nu deed zich eerst recht de knellende band van den spoorweg in het westen van de stad gevoelen. Zoowel van het noorden als van het oosten en zuid-oosten concentreerden de vrachtauto's zich bij de Catharijne-brug en moesten dan door de nauwe tunnel onder den spoorweg door geleid worden langs den toch al zwaar belasten en veel te smallen weg langs den Ouden Rijn. Onder deze omstandigheden verwaarloosde Utrecht ook de gemeentesluis te Vreeswijk. De waterstanden in de Lek namen voortdurend af. Ten slotte was de toestand zoo, dat alleen bij zeer hooge waterstanden de gemeentesluis kon functioneeren. Intusschen nam het verkeer over het Merwedekanaal naar Amsterdam steeds toe, zoodat ook de rijks-sluisen niet meer in staat waren, een snelle doorvaart te waarborgen. Het spreekt wel van zelf, dat Amsterdam nu opnieuw eischen ging stellen ten aanzien van de Rijnverbinding. De hoofdstad van het Rijk is nu echter niet meer tevreden met een vergrooing van de sluisen bij Vreeswijk en een verbreding van het bestaande kanaal, waardoor minstens 90% van haar wenschen vervuld geweest zouden zijn, zij eischte met klem een verbinding à niveau (Amstellandpeil) met Wijk bij Duurstede en vandaar een verbinding met de Waal ongeveer bij Tiel.

De Provincie en Utrecht spanden zich nu voor den zegewagen van de hoofdstad. Men bedenke bij deze beschouwingen, dat de plannen gemaakt worden in de „hausse-periode” (1925—1930). De Rijnvaart had een enorme vlucht genomen toen 8 April 1926 aan Dr. Ir. L. R. Wentholt de opdracht verstrekt werd de bestaande plannen voor de verbetering der verbinding Amsterdam-Boven Rijn met elkander te vergelijken en uitgewerkte voorstellen in te dienen, *terwijl bij dit onderzoek de rechtstreeksche Rijnvaart van Amsterdam en de binnenvaart van Amsterdam naar Rotterdam de bijzondere aandacht zouden moeten hebben. Kon er al een provinciaal belang gemoeid zijn met dit kanaal, over een Utrechtsch belang werd niet gerept.*

Dit Utrechtsche belang is pas in de plannen gekomen door de voorstellen van den toenmaligen hoofdgenieur van den provincialen waterstaat Ir. A. A. Mussert, waardoor het nieuwe kanaal langs het oude bed gevoerd zoude worden op Amstellandpeil onder handhaving van het Utrechtsch peil voor de stadswateren door sluisen bij de Munt en bij de Liesbosch.

De voordeelen verbonden aan deze gedachte, waardoor Utrecht onmiddellijk zou worden opgenomen in het groote scheepvaartnet van den Rijn naar Rotterdam en Amsterdam v.v. zijn uiteengezet in de Verzameling gedrukte stukken der Gemeente Utrecht 1934 No. 147 van 6 Juli 1934.

Nu men toch eenmaal het beginsel van een functioneele verdeling van de taak der zeehavens in onze delta ten bate van de hoofdstad had prijsgegeven, nu Amsterdam toch het volle pond eischte en verkreeg ten koste van de Rijnhaven bij de gratie van de natuurlijke verhoudingen, Rotterdam, nu was het zeer verklaarbaar, dat Utrecht trachtte een zoo gunstig mogelijke toestand voor de groeiende stad te verkrijgen.

Toch valt het niet te ontkennen, dat in de bovengenoemde nota van 6 Juli 1934 door de gemeente Utrecht een standpunt werd ingenomen, dat niet te handhaven was in verband met de in 1934 totaal gewijzigde toestanden vooral op het gebied van de circulatie te land en te water. De wereldcrisis deed zich in dat jaar in haar volle kracht gevoelen. Mocht men daarover optimistisch denken in dien zin, dat ook de crisis wel weer gevolgd zou worden door een periode van groote welvaart, dan moest men daarbij toch rekening houden met het feit, dat bepaalde veranderingen juist in het verkeer te land en te water bezig waren zich te voltrekken, afgescheiden van de wereldcrisis. Te dien aanzien zouden derhalve de vroegere verhoudingen NIMMER TERUGKEEREN.

Om dit duidelijk te maken dient nagegaan te worden, waarin bovengenoemde nota haar oorzaak vond. Deze is daarin gelegen, dat men via de provincie van de gemeente

Utrecht een bijdrage kwam vragen in de kosten van de werken voor het nieuwe kanaal, waarvan het bedrag ten slotte bepaald werd op maximaal f 300.000.

Hierdoor kreeg de gemeente Utrecht de gelegenheid eischen in overweging te geven, die het belang van het westelijke werkgebied en de aansluiting daarvan op het groote scheepvaartnet van Nederland zooveel mogelijk konden bevorderen.

Had men toen deze zaak functioneel beschouwd, in bovenbedoeld verband, dan waren misschien toch andere uitkomsten verkregen, dan nu het geval is. Hierin ligt ook de reden, dat wij de vrijheid vinden nogmaals de aandacht voor deze zaak te vragen. Immers mocht het ons gelukken die overtuiging te vestigen, dan zou daarin misschien aanleiding gevonden kunnen worden om ten aanzien van de nu nog vervulbare wenschen van Utrecht iets milder te oordeelen. Wat toch is het geval?

Bij het schrijven van de nota van 6 Juli 1934 stond vast, dat de Rijks Waterstaat wel het éénpandige kanaal van Amsterdam naar Wijk bij Duurstede had overgenomen, maar voor het gedeelte van dit kanaal gelegen tusschen de spoorbrug in de spoorlijn naar Rotterdam en de kruising van het nieuwe kanaal met het oude Merwedekanaal bij Jutphaas een ander tracé gekozen had ten westen van Utrecht.

Men zal moeten toegeven, dat dit denkbeeld inderdaad vele voordeelen heeft.

In de eerste plaats is het niet gewenscht, dat een groot scheepvaartkanaal gelegd wordt onmiddellijk tegen den westelijken rand van de bebouwing der stedelijke agglomeratie. De gemeente Utrecht kende reeds de talrijke bezwaren, die daaruit voor het verkeer en voor de exploitatie van de terreinen ten westen van dat kanaal als bouwterrein voortvloeiden. Men meent wel, dat men deze bezwaren door het bouwen van hooge bruggen op bepaalde punten kan ondervangen, maar dit is onjuist. *Een dergelijk kanaal is en blijft een sociale scheiding, welke men ook door ruime en kostbare overbrugging niet kan opheffen.* De voorbeelden daarvan zijn in ons vaderland zoo talrijk, dat ik mij van den plicht ontslagen acht deze voorbeelden op te noemen, temeer, omdat de moeilijkheden, die het tegenwoordige kanaal reeds oplevert zoo manifest zijn, dat elke toelichting overbodig genoemd mag worden.

Het was dan ook een gezond denkbeeld van den Rijks Waterstaat om de nieuwe westelijke tak van het groote scheepvaartkanaal op ongeveer 1,75 k.m. ten westen van de stedelijke agglomeratie te ontwerpen.

Daardoor werd de mogelijkheid geboden, langs dat kanaal een industriegebied tot ontwikkeling te brengen, waarvoor dan ook ter plaatse het kanaal belangrijk verbreed wordt, opdat het doorgaande verkeer op den drukken vaarweg geen hinder ondervindt van de los- en laadplaatsen en de daaraan gemeerde schepen.

Het valt dan ook te betreuren, dat het gemeentebestuur van Utrecht in de bovengenoemde nota is blijven aandringen op het handhaven van het oude kanaal en nog wel op Amstelpcil. De Rijks Waterstaat wenschte de daarmee verbonden meerdere kosten niet te dragen, die op f 1.787.000 berekend werden.

Had men toen de consequenties van de plannen van den Rijks Waterstaat goed functioneel doordacht, dan ware men zeker tot het besluit gekomen, dat het oude kanaal, dat immers nu in den ouden toestand met alle daaraan verbonden bezwaren gehandhaafd bleef, slechts nadeelen kon opleveren voor een juiste ontwikkeling van het concentratiegebied, waartegenover geen enkel reëel voordeel gesteld kan worden. Van het oogenblik af, dat vast stond, dat de Rijks Waterstaat het nieuwe tracé gekozen had, diende men de consequentie te aanvaarden, dat daarmee aan het oude kanaal iedere betekenis ontnomen was, het kon niet anders blijven dan een sociale scheiding, die hoe eerder hoe beter verdwijnen moest door volledige demping in het belang van de ontwikkeling van het westelijke werkgebied.

Er zijn verschillende redenen aan te voeren, welke het verklaarbaar maken, dat het gemeentebestuur van Utrecht deze consequentie niet getrokken heeft. Men had immers kort tevoren de terreinen van de veemarkten en de groenteveilingen met groote kosten à niveau aangesloten op het oude kanaal. Men had ook gezorgd voor spoorwegraccorde-

ment en dan valt het zwaar deze met groote moeite en opoffering tot stand gebrachte werken met één slag prijs te geven. Men verwachtte immers daarvan een groote ontwikkeling van deze markten. Toch was in 1934 de geheele omvorming van het transport in de richting van het verkeer te land met vrachtauto's, zoowel voor het vee als voor de groenten, reeds in vollen gang. Het spoorweg-raccordement heeft eigenlijk nooit aan de verwachtingen beantwoord.

Het is nu dan ook zoo ver gekomen, dat slechts voor een zeer klein gedeelte nog gebruik gemaakt wordt van den waterweg voor den aanvoer van groenten; van veebooten is reeds lang geen sprake meer. *Men kan zonder overdrijving zeggen, dat de havens voor veemarkt en groenteveiling thans nagenoeg geheel functieloos zijn.* De tweede reden, die het begrijpelijk maakt, dat men in Utrecht deze radicale oplossing niet aandurfde is n.m.m. voor een goed deel gelegen in het feit, dat de K. v. K. van Utrecht zich schaarde aan de zijde van den Rijkswaterstaat vooral ten aanzien van het betoog, dat het oude kanaal zoo vele voordeelen zou kunnen bieden voor de vestiging van industrieën.

De Rijks Waterstaat werd daardoor gesteund in zijn plannen. In de nota van den Directeur Generaal v. d. Rijks Waterstaat, gevoegd bij den brief van Gedeputeerde Staten van 16 Febr. 1934 nr. 408/328 wordt dan ook de nadruk gelegd op de beteekenis van het oude kanaal voor de vestiging van industrieën. Bovendien wordt door den Directeur Generaal krachtig gewezen op het voordeel, dat Utrecht verkrijgt in de mogelijkheid zich nu verder westwaarts te kunnen uitbreiden, omdat het oude kanaal zonder bezwaar op verschillende plaatsen overbrugd zal kunnen worden.

Beide voordeelen zijn nu reeds volkomen illusoir geworden. Een blik op de kaart aangevende de nieuw ontworpen verbindingen te land en te water om Utrecht heen (Kaart VI) of op de door Gemeentewerken uitgegeven zwartdruk, is voldoende om te zien hoe ten noorden van den Leidschenweg de navolgende groote verkeerswegen tegen elkan- der aangedrongen liggen:

1. De drukke Amsterdamsche straatweg, waarbij zich straks nog de nieuwe parallelweg voegt.
2. De spoorwegen Utrecht—Amsterdam en Utrecht—Gouda.
3. Het oude Merwedekanaal.
4. De nieuw ontworpen rondweg van den Amsterdamschen straatweg naar den Hommel.
5. Het verbreedde nieuwe kanaal.
6. De om onbegrijpelijke redenen tegen het nieuwe kanaal aangebogen nieuwe autoweg van Amsterdam (weg 2) aansluitende op weg 26 naar Vianen.

Dit geheele systeem wordt bovendien doorsneden door den toegangsweg voerende van weg 2 naar Utrecht, uitmondende langs den Vleutenschen weg en de Kanaalstraat bij de Catharijnebrug.

Daarmede is dit gebied van de Gemeente Utrecht verloren voor iedere functie in het welvaartstreven. Vestiging van industrieën is daar onmogelijk, de mogelijkheid daartoe wordt geboden op het gebied van de gemeenten Oudenrijn en Jutphaas.

Dáár zal men het kanaal voldoende breedte geven, zoodat daar gelegenheid geboden wordt voor den aanleg van los- en laadplaatsen, zonder de vaart op den grooten scheepvaartweg te hinderen.

Het is nu dus zóó geworden, dat de voordeelen, die men in de verschillende nota's van den Rijks Waterstaat (o.a. in die van den Directeur-Generaal afgedrukt in het voorstel van de Provinciale Staten van Utrecht van 16 Febr. 1934 nu 408/328) opsomt op de creditzijde van Utrecht, alle liggen op het grondgebied van Jutphaas en Oudenrijn, terwijl aan het Utrechtsche grondgebied ten noorden van de Muntsluizen iedere verdere ontwikkelingsmogelijkheid is ontnomen. Ten westen van den ontworpen rondweg, tot waar de bebouwing nu reeds gevorderd is, roepen het nieuwe kanaal en de daartegen aangedrongen

VOORRANGSWEG no. 2 een onverbiddeijk halt toe aan iedere verdere ontwikkeling in die richting. Hetzelfde is het geval met den driehoek ten noorden van den spoorweg naar Gouda.

Zoo gezien blijft voor Utrecht en omgeving slechts over het voordeel van een grootere zekerheid van het op peil houden van en de waterverversching in de stadsgrachten. Daartoe zal zoodra de zijtak naar Vreeswijk geheel voltooid is en de Koninginnesluis derhalve tijdelijk buiten gebruik gesteld kan worden, daarin een ebbe-keering worden aangebracht, waardoor het inderdaad mogelijk zal worden bij vloed water in te laten en bij eb vast te houden voor doorvoer naar Utrecht. De gemeente zal dan echter zelf haar sluis ook van ebbe-keering moeten voorzien of daarin een inlaatruol moeten bouwen, waardoor dan die sluis vervalt. Dit voordeel blijft echter voor Utrecht ook behouden, wanneer men overgaat tot demping van het kanaal van de Liesbosch af tot aan de spoorbrug in de lijn naar Gouda.

De voordeelen, die men door deze demping verkrijgen zal, kunnen als volgt geformuleerd worden:

1. Het concentratiegebied van Utrecht krijgt daardoor inderdaad gelegenheid het westelijke werkgebied tot een harmonische ontwikkeling te brengen. De ongunstige vorm van de rivierenwijk die nu bekneld ligt tusschen de oude kanalen kan dan een gunstige oplossing verkrijgen in westelijke richting, aansluitende aan den ontworpen rondweg. Alle moeilijkheden voor Oog in Al en voor de daarbij aansluitende noordwestelijke wijken van Utrecht worden opgeheven. Nieuwe industrieën kunnen zich ruim vestigen aan het nieuwe kanaal, waarheen ook de enkele industrieën, die nu ten westen van het oude kanaal gevestigd zijn, zullen moeten worden overgebracht. Dit klemt temeer, omdat naar mijn inzicht de waterwegen en de binnenscheepvaart in de toekomst wel degelijk nog een belangrijke functioneele taak vooral in het transport van massagoederen zullen hebben te vervullen. Men bedenke daarbij, dat weliswaar het vrachtautoverkeer veel van het op snelvervoer gerichte stukgoederenverkeer heeft overgenomen, maar dat b.v. voor een schip van 200 ton nog altijd veertig van de grootste toelaatbare vrachtauto's (van 5 ton) noodig zijn. Het is dan ook mijn vaste overtuiging, dat in de toekomst, zoodra ook maar eenigermate weer gezondere gedachten omtrent de noodzakelijkheid van onderlinge samenwerking en co-ördineering van de transportmiddelen veld winnen, het massatransport weder den goedkoopsten weg d.i. den waterweg zal kiezen. Daarbij komt nog, dat de moderne vaarwegen, ook het nu in aanleg zijnde kanaal van den Bovenrijn naar Amsterdam, toegankelijk zijn voor de kleine motorzeeschepen, die meer en meer een belangrijke taak in de kustvaart op de Noordzee gaan vervullen.

Bedenkt men dit alles dan lijdt het geen twijfel of in de toekomst zal Utrecht, wanneer het daartoe instaat gesteld wordt, mede kunnen profiteren van de voordeelen aan den grooten scheepvaartweg verbonden. Dit zal echter alleen het geval zijn, als een oordeelkundig gebruik gemaakt wordt van de beschikbare „ruimte”. Want ook hier is dit probleem in wezen een strijd om de ruimte.
2. Het verkeer uit het westen van den Haag en Rotterdam en dat van het zuiden van Vianen komende, kan nu van het kruispunt van weg 12 en weg 26 dadelijk naar de stad geleid worden in de richting van het Ledig Erf. Dit is een groot voordeel, omdat dan niet alle verkeer geconcentreerd wordt op de Catharijnebrug. Voor dezen weg is dan alleen overbrugging noodig van het nieuwe kanaal.
3. Het spoorwegraccordement, dat nu reeds aangelegd werd naar de veemarkten, kan doortrokken worden naar de nieuwe industrieterreinen aan het nieuwe kanaal. Voor de waterverbinding van Jaffa kunnen gemakkelijk voorzieningen getroffen worden. Het spreekt ten slotte wel vanzelf, dat deze werken niets veranderen ten aanzien van het transport voor de langs den Vaartschenrijn op het gebied van Jutphaas gevestigde

industrieën, aangezien natuurlijk dit vaarwater open blijft en moet blijven voor de waterverversing van de Utrechtsche grachten.

4. Men kan op eenvoudige wijze voor het westelijke woon-werkgebied bom- en gasvrije schuilplaatsen verkrijgen.

Een belangrijke vraag, welke thans beantwoord moet worden betreft de kosten van de demping van het oude kanaal van de Liesbosch tot de brug in de spoorlijn naar Gouda en van de daarmede verbonden kleinere voorzieningen. Daartoe moet nog een punt besproken worden van den aanleg van het groote kanaal en de offers, welke het Rijk zich gemeend heeft te moeten getroosten uitsluitend in het belang van de hoofdstad. Het is dit punt, dat ons aanleiding gaf om hierboven te schrijven, dat bij nadere overweging, daaruit een milder oordeel ten aanzien van de voor Utrecht nu nog vervulbare wenschen zou kunnen voortvloeien.

Het Rijk heeft immers geheel voor zijn rekening genomen het zijkanaal naar Vreeswijk met den daaraan verbonden bouw van de nieuwe sluizen te Vreeswijk. De kosten daarvan zullen ongeveer 6.000.000 gulden bedragen hebben. Men kan zich voorstellen, dat Amsterdam deze eisch gesteld heeft. *Toch gold het hier slechts een tijdelijk voordeel voor Amsterdam, terwijl het doodvonnis over het dorp Vreeswijk daardoor voltrokken is.*

Heeft men zich wel afgevraagd, wat de functie van deze sluizen en van dit zijkanaal zal zijn, wanneer het geheele kanaal tot aan de Waal gereed zal zijn? Voor de afvaart, d.i. dus voor van den Rijn en van Limburg komende schepen, die voor Amsterdam bestemd zijn, zullen deze sluizen dan GEEN BETEEKENIS meer hebben. Deze schepen varen geheel langs het nieuwe kanaal, waarop zij van Wijk bij Duurstede in eenen trek doorvaren naar Amsterdam.

Voor de opvaart, d.i. voor de schepen van Amsterdam naar den Rijn of naar Limburg bestemd, hebben deze sluizen al evenmin betekenis. Zij zouden het alleen kunnen hebben voor de schepen in zgn. „driehoeksvaart”, dat zijn de schepen, die meestal ledig van Amsterdam naar Rotterdam gaan om daar retourlading naar den Rijn of naar Limburg te vinden. In de hausse-periode beteekende dat driehoeksverkeer van Amsterdam via Vreeswijk nog wel iets. De analyse van de scheepvaart door het Merwedekanaal van Ir. A. C. Maris, dateert van een telling gehouden tusschen 28 Juli en 10 Augustus 1930. Zij is gepubliceerd in de Ingenieur van 1931 no. 6. Wij hebben ons nog gewend tot Dr. Hanrath van het Centraal Bureau v. d. Statistiek om jongere gegevens betreffende deze driehoeksvaart te verkrijgen, maar ook hij kon ons daaraan niet helpen. Het is ons dus onmogelijk het verloop van dit driehoeksverkeer gedurende den crisistijd in cijfers te geven. Het zal uiteraard, evenals het geheele verkeer, sterk gedaald zijn. Nu is het altijd zeer moeilijk om voorspellingen in zake de binnenscheepvaart te doen. Op advies van Dr. Hanrath hebben wij daarom het oordeel gevraagd van den Hr. T. W. Keyzer te Santpoort, voorzitter van de schippersvereniging Schuttevaer. Bij schrijven van 2 Maart j.l. deelt de Hr. Keyzer mij voorloopig als zijn meening mede, dat er twee redenen bestaan, die er toe kunnen leiden dat het verkeer van Amsterdam via Vreeswijk naar Rotterdam, ook na het gereed komen van den Waterweg tot Tiel, nog niet geheel zal verdwijnen. De voornaamste reden is daarin gelegen, dat op het kanaal tot Vreeswijk vrijdom van rechten bestaat, terwijl op den gemoderniseerden vaarweg van Amsterdam naar Rotterdam nu nog een heffing van 5 cent per ton plus bruggelden geheven wordt. Vooral dit bedrag kan geslept worden via Vreeswijk.

Ik wendde mij bovendien tot het Centraal Bureau voor de Rijn- en Binnenvaart te den Haag. Dit Bureau is van meening, dat de zijtak over Vreeswijk behalve voor lokaal verkeer nog gebruikt zal worden voor de navolgende vaarrouten:

- A. Amsterdam-Dordrecht en verdere bestemmingen, t.w. Breda, Antwerpen en Gent en Wilhelminakanaal (Tilburg).
- B. Amsterdam-Dieze en Zuid Willemsvaart ('s-Hertogenbosch, Veghel enz.).
- C. Amsterdam-Rotterdam.

De laatste vaarroute zal dan de concurrentie ondervinden van den weg binnendoor van Rotterdam naar Amsterdam.

Hoe dit zij, men zal moeten toegeven, dat de zijtak naar Vreeswijk en de daar gebouwde nieuwe sluizen, waarbij zelfs nog ruimte gereserveerd is voor uitbreiding, na het gereedkomen van den nieuwen vaarweg Amsterdam-Waal, geheel ontlast wordt van het groote Rijnverkeer.

Het zal slechts een secundaire functie blijven vervullen, waarvoor n.m.m. de Koninginnesluizen desnoods met verbetering van de Gemeentesluis zeker voldoende geweest zoude zijn.

PRACTISCH BETEKENT DIT DAT HET GELD AAN DEN ZIJTAK NAAR VREESWIJK EN AAN DE DAAR GEBOUWDE GROOTE SLUIZEN UITSLUITEND BESTEED IS OM TIJDELIJK EEN AMSTERDAMSCH BELANG TE DIENEN MET NAME ZOO LANG DE GEHEELE SCHEEPVAARTWEG NAAR TIEL NOG NIET GEREED IS.

Deze uitgave van 6.000.000 gulden was temeer onnoodig, omdat de inmiddels ingetreden crisis het scheepvaartverkeer door de Koninginnesluizen belangrijk verminderd had. Utrecht had bovendien de toezegging kunnen doen de eigen sluis bij Vreeswijk, die toch van zoo uitnemend belang voor Utrecht was, te moderniseeren. Dan had Amsterdam best kunnen wachten, totdat het geheele kanaal gereed was om de 100% van zijn eischen vervuld te zien. Daarbij had men dan nog het voordeel gehad, dat Vreeswijk had kunnen blijven voortbestaan, zij het dat het dan alleen de verzorgingsfunctie had te vervullen voor de schepen, die in driehoeksvaart en voor de verbinding met het Zuiden nog gebruik maakten van de Koninginnesluizen. Deze sluizen hadden met de gemoderniseerde gemeentesluis zeker voldoende capaciteit om ook in de toekomst dit verkeer te bedienen.

Het wil mij voorkomen, dat door het bovenstaande betoog gebleken is, dat de demping van het oude kanaal van de monding in den Vaartschen Rijn af tot aan het splitsingspunt met het nieuwe kanaal, een belangrijke voorwaarde is voor de verdere ontwikkeling van het welvaartsstreven in het concentratiegebied in het hart des lands met Utrecht als centrum.

Bovendien moge uit dat betoog gebleken zijn, dat er thans alle aanleiding is om de daarmede verbonden werken zoo spoedig mogelijk te doen uitvoeren ten laste van het crediet voor de werkverruiming.

Onder alle voorbehoud werd door mij in overleg met een ter zake deskundig man een globale raming van de aan deze werken verbonden kosten opgemaakt. Deze raming volgt hieronder.

I.	Vaartsche Rijnpad van de sluizen bij Oog in Al tot monding Vaartsche Rijn.		
	Lengte kanaal	= 3400 m.	
	Bodembreedte	= 20 m.	
	Bovenbreedte	= 38.6 m = tot 39 m.	
	Diepte	= 4.85 m.	
		20 + 39	
	Benodigde zand	————— × 4.85 = 143 m ³ /m ¹ .	
		2	Totaal 3400 × 143 m ³ = 486.200 m ³ .
II.	Sluiscomplex met toegangen c.a.		
	Lengte	= 800 m.	
	Aangenomen		
	Bovenbreedte	= 75 m.	
	Bij taluds overeenkomstig Amstelpand is		
	bodembreedte	= 62.4 m.	
	Diepte	= 5 m.	
		75 + 62.4	
	Benodigde zand	————— × 5 = rond 350 m ³ /m ¹ .	
		2	Totaal 800 × 350 m ³ = 280.000 m ³ .

III. Gedeelte Amstelboezempand van

splitsingspunt nieuwe kanaal tot II.

Lengte = 400 m.

Bodembreedte = 20 m.

Bovenbreedte = 39 m.

Diepte = 5 m.

20 + 39

Benodigde zand $\frac{\quad}{2} \times 5 = \text{rond } 150 \text{ m}^3/\text{m}^1.$

Totaal $400 \times 150 \text{ m}^3 = 60.000 \text{ m}^3$

tesamen 826.200 m^3

Klink 20% 165.200 m^3

Totaal 991.400 m^3

992.000 m^3 zand à f 1 = f 992.000.—

Overbrugging Leidsche Rijn = f 50.000.—

Bijkomende werken. onvoorzien. = f 150.000.—

Totale kosten f 1.200.000.—

Bedenkt men hierbij, dat het concentratiegebied door deze demping de beschikking krijgt over 208.600 m^2 grondoppervlak, waarvan men in dit westelijke werkgebied den prijs gevoegelijk mag stellen op gemiddeld f 3.— per m^2 (ik reken daarbij ook op dien grond die bestemd zal moeten worden voor wegen enz.) dan wordt daardoor gewonnen f 625.800 grondwaarde.

Eigenlijk bedragen derhalve de kosten van het werk slechts rond f 600.000.

HET VERKEER TE LAND.

Het is thans wel een algemeen aanvaard beginsel, dat de moderne ontwikkeling van het verkeer op de landwegen afzonderlijke banen eischt voor het doorgaande intercommunale verkeer, dat langs een weldoordacht plan van *voorrangswegen* door het geheele land geleid wordt, aansluitende op bepaalde punten aan de landsgrenzen bij een naar hetzelfde beginsel ontworpen wegennet in de buurlanden. Deze voorrangswegen moeten voldoen aan hooge eischen ten aanzien van de toelaatbare snelheid en veiligheid. Daartoe moeten in deze wegen in de eerste plaats alle kruisingen à niveau vermeden worden. Daar, waar deze wegen elkander kruisen en waar toegang verleend wordt tot den voorrangsweg van uit het locale wegennet, worden door vernuftig uitgedachte systemen oplossingen gezocht en gevonden ten einde ook daarbij de hoogste graad van veiligheid te bereiken.

Hieruit volgt reeds, dat deze verkeersbanen in wijden boog om de stedelijke agglomeraties heen geleid zullen moeten worden, terwijl van die voorrangswegen uit dan radiale wegen, voor gemengd verkeer, tot in de stedelijke agglomeratie geleid moeten worden. Daarbij kan men dan het systeem toepassen, dat ook deze radiale wegen, die naar de stad leiden, opnieuw opgevangen worden door een rondweg, die organisch in het wegen- en stratenstelsel van de stedelijke agglomeratie behoort te zijn opgenomen. *Deze tweede rondweg behoort functionneel in het verkeersapparaat van de stad thuis.* Van alle zijden moet men toegang tot dien rondweg kunnen verkrijgen, om op de radiale wegen over te kunnen gaan, ten einde de voorrangswegen voor het doorgaande verkeer te bereiken. Zoo ontstaan de goed doordachte uit- en invalspoorten tot de stad. Het verdient alle aanbeveling om de stedelijke agglomeratie zoodanig in sectoren te verdeelen, dat de uit de verschillende richtingen te verwachten verkeersstroom van de voorrangswegen langs de radiale wegen en

den rondweg in de daartoe geëigende sector binnen- en uitgeleid wordt, zoodat geen verkeerscongestie in de stedelijke agglomeratie op een bepaald punt ontstaat.

Wanneer wij thans de ontworpen verkeerswegen, zooals zij op kaart VI zijn ingeteekend aan deze beginselen willen toetsen, dan kan men het beste de beschouwingen in het westen beginnen.

Van noord naar zuid is ten westen van het grootte scheepvaartkanaal de belangrijke noord-zuidverbinding ontworpen van Amsterdam via Vianen naar Maastricht. Van deze noord-zuidverbinding liggen weg 2 en weg 26 in elkanders verlengde in ons gebied. Deze grootte voorrangsweg voor het doorgaande verkeer noord-zuid v.v. zal ook het verkeer uit het noorden en uit het zuiden, dat bestemd is voor Utrecht moeten opnemen, waarvoor dan gelegenheid geboden moet worden om van den voorrangsweg, langs bepaalde radiale wegen de stedelijke agglomeratie te bereiken. Op 2 kilometer ten zuiden van den Leidschen weg wordt deze grootte voorrangsweg gekruist door de grootte voorrangsweg nr. 12 van het Rijkswegenplan, welke bestemd is om het verkeer van het westen, van Rotterdam en den Haag, via Driebergen naar het oosten des lands te leiden. Op dit kruispunt zal derhalve het doorgaande verkeer, dat uit het zuiden en uit het westen komt en bestemd is voor Utrecht gelegenheid moeten vinden de stedelijke agglomeratie te bereiken.

Het voordeel, dat hierin gelegen is bestaat daarin, dat al het doorgaande verkeer in de richting noord-zuid v.v. en oost-west v.v. om de stedelijke agglomeratie heen geleid wordt, waardoor het verkeersnet daarbinnen ontlast wordt.

Het kan zijn nut hebben aan de hand van de kaart van het Rijkswegenplan gevoegd bij het K.B. van 12 November 1937 na te gaan, welk verkeer op deze voorrangswegen te verwachten is.

Over weg 2 van Amsterdam is het verkeer te verwachten, dat bestemd is voor het zuiden des lands, dat dan bij Vianen de keuze krijgt voor het oostelijke of voor het westelijke deel van het zuiden (resp. weg 27 en weg 26). Voorts zal zich langs dezen weg bewegen het verkeer, dat bestemd is voor het Utrechtsche concentratiegebied.

Het verkeer immers, dat van Amsterdam bestemd is voor het oosten des lands zal van Amsterdam langs weg 1 gaan en heeft dan bij Hoevelaken de keuze voor verschillende richtingen. Het komt er derhalve op aan, dat het van Amsterdam komende verkeer, dat voor Utrecht bestemd is gelegenheid krijgt, op daartoe geëigende punten, van den voorrangsweg af te buigen, om binnen het concentratiegebied geleid te worden. In het thans ontworpen systeem krijgt dit verkeer daartoe in de eerste plaats gelegenheid bij de brug, die in de gemeente Maarssen over het Merwedekanaal gebouwd wordt, waarlangs de Amsterdamsche straatweg te bereiken is. Dit verkeer ontmoet derhalve in de stedelijke agglomeratie het eerst den rondweg van den Amsterdamschen straatweg naar den Hommel. Het kan zich op dat punt reeds verdeelen in verkeer bestemd voor het westelijke werkgebied, dat den rondweg kiest en in verkeer bestemd voor de stad zelve, welk laatste verkeer den Amsterdamschen straatweg blijft volgen naar de Catharijnebrug. Een tweede gelegenheid wordt geboden ten zuiden van de spoorlijn naar Gouda, waar de radiale toegangsweg aftakt via de brug over het Merwedekanaal ten zuiden van de spoorbrug. Deze radiale weg ontmoet in de eerste plaats de rondweg bij de Thomas à Kempisweg, waar het verkeer voor het werkgebied zich kan splitsen naar noord en zuid, terwijl het voor de stad bestemde verkeer via den nieuwen tunnel bij de Catharijnebrug komt.

Men kan deze oplossing niet anders dan gelukkig noemen, behoudens het reeds behandelde bezwaar, dat weg 2 te dicht op het nieuwe kanaal gedrongen is. Deze weg nad een veel gunstiger beloop gehad, indien hij westwaarts verplaatst was tot ongeveer in ùe gemeentegrens van Utrecht.

Beschouwen wij thans het verkeer, dat uit het westen langs weg 12 en uit het zuiden langs weg 26 nadert. Het doorgaande verkeer uit het westen zal op den voorrangsweg 12 blijven v.z.v. het bestemd is voor het oosten des lands. Deze weg wordt met een brug over het nieuwe en het oude kanaal ten zuiden van de Liesbosch naar het oosten buiten Utrecht

omgeleid. Het uit het westen komende verkeer, dat bestemd is voor het concentratiegebied zal over moeten gaan op weg 2 om dan via de brug over het nieuwe kanaal ten z.w. van den Hommel den rondweg bij den Hommel te ontmoeten, waar het zich splitsen kan, wanneer het bestemd is voor het westelijke werkgebied, maar overigens ook weer geleid wordt naar de Catharijnebrug, met de kans van oponthoud bij de Muntsluizen, tenzij men tot demping van den oostelijken tak overgaat.

Daarbij zal zich nagenoeg het geheele verkeer uit het zuiden voegen, dat langs weg 26 nadert. Dit verkeer toch zal voorloopig zeker niet bij het kruispunt met weg 12 overgaan op dien weg om dan langs den Jutphaaschen weg het concentratiegebied te bereiken.

Zoo wordt het geheele verkeer uit het noorden, westen en zuiden, dat bestemd is voor de stad geconcentreerd bij de Catharijnebrug. Daar zal zich ook alles concentreeren, dat Utrecht verlaten wil en bestemd is voor de genoemde richtingen. Het is juist, dat men zich van dat punt uit dadelijk kan splitsen in drie richtingen; niettemin zullen vooral op Jaarbeursdagen en bij den afloop van vergaderingen en congressen zich moeilijkheden op dat punt voordoen. Het is ook in strijd met de hier boven ontwikkelde beginselen om de uit- en invalspoorten functioneel over de stad te verdeelen. Daarom is het wel jammer, dat de brug ten zuidwesten van den Hommel reeds gebouwd is, anders had die brug functioneel een veel betere plaats gevonden op het snijpunt van de lijn, die het kruispunt van weg 12 en weg 26 verbindt met de Balijelaan.

Wanneer wij thans de ontworpen plannen in het oosten behandelen, dan wordt helaas de toestand nog bedenkelijker. Het verkeer van het oosten wordt de stad binnen geleid bij de oude forten, waar het feitelijk den rondweg had moeten ontmoeten, opdat al het verkeer, dat voor het concentratiegebied bestemd was, en in het bijzonder dat voor het westelijke werkgebied, zich daar noord- en zuidwaarts had kunnen splitsen, om langs den rondweg zijn bestemming te bereiken. Het voor de stad bestemde verkeer blijft de Biltstraat volgen. Helaas is het oostelijk gedeelte van den rondweg functioneel uit het verkeerssysteem van de stedelijke agglomeratie gelicht en ingeschakeld in het systeem van voorrangswegen. De stedelijke agglomeratie van Utrecht krijgt daardoor, aan den oostelijken rand van de bebouwing en vlak tegen de bebouwing aan, een voorrangsweg, waarop practisch gesproken alleen toegang verleend wordt bij het Stadion en dan nog alleen v.z.v. betreft het doorgaande motorverkeer.

Daarbij komt, dat deze voorrangsweg, juist omdat het een voorrangsweg is, waarbij alle kruisingen à niveau vermeden moeten worden en waarop zoo min mogelijk gelegenheid moet zijn om zijdelings verkeer op te nemen, een allerzonderlingst lengteprofiel heeft moeten verkrijgen, dat allermint thuis hoort tegen den rand van een stedelijke bebouwing. Om dit duidelijk voor te stellen werd een reliefskaart (Kaart VII) vervaardigd, waardoor men zich althans eenigermate een voorstelling kan maken van de werking van dezen weg in het stadsbeeld. Vanwege den dienst der Gemeentewerken is buitendien een fraaie maquette van dezen weg met de aangrenzende gebouwen vervaardigd en opgesteld in het Gemeentehuis. Bij het bezichtigen van deze maquette moet de beschouwer zich goed realiseeren, dat hij den toestand van bovenaf ziet. Deze toestand lijkt daardoor gunstiger dan hij in werkelijkheid zijn zal.

Wij zullen om dit duidelijk te maken het lengteprofiel van den weg nagaan. De voorrangsweg begint in het zuiden bij den Liesboschweg op een niveau van 4.32 m boven N.A.P. De weg daalt dan van dat punt tot het niveau van 1.50 boven N.A.P. om van daar naar de Hoogravensche Wetering te stijgen tot 2.50 boven N.A.P. d.i. ongeveer het stratenpeil van Utrecht. De weg moet daarna echter de spoorlijnen van 's-Hertogenbosch en van Arnhem passeeren en moet derhalve van de Hoogravensche Wetering via het Houtensche pad opstijgen tot een niveau van niet minder dan 9.96 m. boven N.A.P. om de spoorwegen te passeeren. Dit hoogste punt van den weg ligt ruim 7.50 m. boven het stratenpeil van Utrecht. De weg daalt dan naar het noorden af tot een hoogte van 7.12 m. boven N.A.P., op welke hoogte de Koningsweg gepasseerd wordt en blijft deze hoogte behouden

tot ongeveer bij den Tamboersweg. Vandaar gaat het met een helling van 1 : 55 naar beneden om onder de Prins Hendriklaan door geleid te worden op een niveau van 2.34 m. beneden N.A.P. Vandaar stijgt de weg weer met een helling van 1 : 50 naar 2.50 m. boven N.A.P. om iets boven het stratenniveau van Utrecht te komen en zoo in noordelijke richting à niveau de Biltsche straatweg (weg 25 v.h. Rijkswegenplan) te kruisen en aansluiting te geven op den noordwaarts gerichten weg 22 van het Rijkswegenplan, *waarvan niemand nog weet welke bestemming hij zal krijgen.*

Het zal wel zeer moeilijk zijn om in west Europa een tweede voorbeeld te vinden waarbij een voorrangsweg met een zoo zonderling lengteprofiel de oostzijde van een bebouwing afsluit.

Wanneer men de oorzaken tracht te vinden, die geleid hebben tot dezen voorrangsweg, in dezen vorm en op deze plaats, dan blijkt dat de Rijkswaterstaat een verbinding gewenscht heeft tusschen weg 12 en weg 25. Beziet men echter de kaart van het Rijkswegenplan, *dan is die verbinding feitelijk aanwezig*, zij leidt over Driebergen via weg 12 en weg 25 om bij de Bilt weg 23 naar Hoevelaken te ontmoeten. Het doorgaande verkeer zou daartoe dan ongeveer 12 k.m. moeten omrijden, hetgeen in den tegenwoordigen tijd toch wel niet als een bezwaar gevoeld kan worden. Dit bezwaar valt bovendien geheel in het niet tegenover de nadeelen, die deze voorrangsweg bezit voor het concentratiegebied. *Nadeelen, die vooral daarin gelegen zijn, dat het oostelijke deel van den rondweg geheel en al van zijn functie voor een logische verdeling van het verkeer beroofd wordt.*

Psychologisch is het toch wel verklaarbaar, dat het gemeentebestuur van Utrecht gewicht is voor de voorstellen van den Rijkswaterstaat. Immers dit gedeelte van den rondweg wordt nu op rijkskosten aangelegd en men meende natuurlijk, dat men voldoende concessies zou verkrijgen tot opheffing van de hierboven opgesomde bezwaren. Het valt niet te ontkennen, dat in deze richting iets bereikt is. In de eerste plaats zal het Houtensche pad onder het spoorwegviaduct worden geleid, zoodat de agrarische gemeente Houten hare verbinding met de veilingen en de veemarkten behoudt. Bovendien wordt het viaduct over den spoorweg zoodanig verbreed, dat daarop aan de westzijde plaats verkregen werd voor wielrijders, die nu dus geen last meer zullen ondervinden van den overweg. Verder is voor den Koningsweg ook een doorgang gemaakt, zoodat het verkeer daarover ongestoord kan doorgaan, onder den voorrangsweg door. Bij eenig nadenken ziet men spoedig, dat deze voordeelen slechts geringe beteekenis hebben in intercommunalen zin, want de voorrangsweg blijft onbereikbaar en men kan den weg evenmin verlaten. Toegang tot dien weg wordt slechts verleend ter hoogte van het Stadion, waar tevens gelegenheid geboden wordt den weg te verlaten om het stratennet van de stad te bereiken. Hier krijgt derhalve het doorgaande verkeer met motorwagens gelegenheid om de stad te verlaten, zoowel om naar het zuiden te gaan langs weg 12, als om langs weg 25 het oosten des lands te bereiken. *Voor het gemengde verkeer blijft de weg echter gesloten.* Dit punt heeft voor het concentratiegebied slechts beteekenis als uitvalspoort voor het oostelijke gedeelte van de stad in de richting van het oosten en noordwesten van het land.

Hiermede zijn wij dan ook aan het einde van de concessies, die de gemeente Utrecht heeft weten te bereiken. Zij die de maquette beschouwen zouden in de meening kunnen verkeeren, dat bij de Prins Hendriklaan nog gelegenheid geboden werd om langs een parallelweg weg 25 te bereiken. Deze weg is slechts een onbeduidende tertiaire weg om aan de landerijen ten oosten van den voorrangsweg en aan de IJslub Vooruit nog uitpad te verlenen. Voor het verkeer heeft deze weg geen beteekenis.

De hierboven ontwikkelde bezwaren tegen dezen voorrangsweg langs den oostrand van de stedelijke agglomeratie wil men te niet doen met het bekende feit, dat het oostelijke terrein toch niet voor bebouwing in aanmerking kan komen, aangezien daartegen de defensiebelangen zich verzetten. Rapporteur kan deze rechtvaardiging niet aanvaarden, omdat het inundatieterrein op de reeds aangegeven wijze ingeschakeld kan worden in het ooste-

lijke woongebied en dan voor dat woongebied een zegen kan zijn, die men te danken zal hebben juist aan de defensiebelangen.

Maar ook al zou men deze redenen niet aanvaarden, al zou men meenen, dat die oplossing weinig aantrekkelijk is, dan verdwijnt daarmee nog niet het voornaamste bezwaar, *dat daarin gelegen is dat het oostelijke deel van den goed geprojecteerden rondweg, geheel de functie verliest welke daaraan op grond van de hierboven aangegeven algemeene beginselen was toegedacht.* Immers nu dit deel van den rondweg bestemd is tot *voorrangsweg*, kan het niet meer de taak vervullen om het radiaal daarop uitkomende motorverkeer, dat bestemd is voor het westelijke werkgebied naar behooren te splitsen in een deel, dat het noordelijke deel van den rondweg kiest en in een deel, dat naar het zuiden afbuigt om het zuidelijke werkgebied te bereiken. Het uit het oosten naderende motorverkeer, dat bestemd is voor het westelijke werkgebied zal onder deze omstandigheden onherroepelijk de Biltstraat blijven volgen om via de Catharijnebrug het westen te bereiken. Iets dat men juist door het aanleggen van den rondweg had willen vermijden en inderdaad ook vermeden zoude zijn als de rondweg functioneel rondweg gebleven was.

Het is rapporteur uiteraard bekend, dat het niet meer tegen te houden is, dat deze weg wordt aangelegd als snelverkeersweg, ondanks het zonderlinge lengteprofiel, dat misschien nog beteekenis kan hebben als bezienswaardigheid van Utrecht.

Maar het is misschien nog mogelijk, wanneer men de hierboven ontwikkelde bezwaren nog eens onder de oogen wil zien, de bestemming van dezen weg tot voorrangsweg, uitsluitend bestemd voor doorgaand motorverkeer, te herroepen, om aan den weg de functie van rondweg in het systeem van het concentratiegebied te hergeven.

Ook daarmee zijn echter de moeilijkheden nog niet volledig opgelost. De rondweg toch zal slechts dan volledig zijn functie, om het intercommunale verkeer op te nemen en logisch over het concentratiegebied te verdeelen, kunnen vervullen, indien ook het zuidelijke deel van dien rondweg tot stand komt. Dit zuidelijke deel is door de gemeente geprojecteerd uitgaande van het zuidelijkste punt van den westelijken rondweg naar het oosten om met overbrugging van het oude Merwedekanaal en van den Vaartschen Rijn in oostelijke richting aan te sluiten op den oostelijken rondweg, even ten zuiden van het Fort de Luttenen, nr. 4.

Wij merkten reeds op, dat dit deel van den rondweg organisch tot het geheele systeem behoort en derhalve reeds om die reden niet gemist kan worden. Er is echter nog een andere overweging die dezen weg onmisbaar maakt. Het werk en woongebied van Hoograven heeft zich in den laatsten tijd zeer sterk ontwikkeld. Dit werk- en woongebied is in het systeem van de thans ontworpen verkeerswegen aan de westzijde afgesloten door den Vaartschen Rijn, aan de zuidzijde door den voorrangsweg nr. 12, waarop geen toegang wordt verleend en aan de oostzijde door den voorrangsweg nr. 22 (oostelijke rondweg), waarop al evenmin naar het schijnt toegang verleend zal worden. De eenige mogelijkheid voor dit woon- en werkgebied om opgenomen te worden in het verkeerssysteem van het concentratiegebied zal in de toekomst misschien geboden worden door den geprojecteerden tunnel bij de Albatrosstraat onder de spoorwegen van Arnhem en den Bosch door. Het behoeft wel geen betoog, dat hierdoor de stedelijke agglomeratie onnoodig belast wordt met het verkeer uit dit zich sterk ontwikkelende woon- en werkgebied.

Wordt de oostelijke rondweg in zijn functie van rondweg hersteld, zoodat daarop alle verkeer mogelijk wordt, en houdt men rekening met de in overweging gegeven demping van het oude kanaal van de Liesbosch af tot den spoorbrug, dan vervallen daardoor n.m.m. vele bezwaren, die thans tegen den aanleg van dit zuidelijke deel van den rondweg schijnen te bestaan.

Immers indien wordt overgegaan tot het dempen van het oude kanaal dan kan al dadelijk een dure brug vervallen. Bovendien vervallen de moeilijkheden om ook op dit punt toegang te verleen tot den voorrangsweg nr. 22, welke immers ophoudt voorrangsweg te zijn. De ontwikkelingsmogelijkheden van dit geheele woon- en werkgebied worden in

dezen gedachtengang zooveel grooter, dat het onnoodig schijnt daarop uitvoerig in te gaan.

De jongste ontwikkeling van de economische verhoudingen eischen met klem, dat het verkeer op juiste wijze, vooral in de concentratiegebieden, geregeld worde. De welvaart binnen die concentratiegebieden is voor een groot deel afhankelijk van de transportmogelijkheden, van ruime gelegenheid om van de voorrangswegen ongehinderd het werk- en woongebied binnen de agglomeratie te bereiken en even ongehinderd die agglomeratie weder te kunnen verlaten.

Dit klemt te meer, omdat in ons kleine vaderland het verkeer in wezen een regionaal verkeer is. Dat beteekent dat dit verkeer geconcentreerd wordt op bepaalde concentratiegebieden. Het doorgaande verkeer neemt daarin slechts een bescheiden plaats in.

Voor het concentratie gebied van UTRECHT wil dit zeggen dat nagenoeg al het verkeer dat uit de verschillende richtingen over de voorrangswegen nadert ook DAARBINNEN GELEID EN WEDER ERUIT GELEID moet kunnen worden, zonder dat daarbij stagnatie optreedt.

Om dit aan te toonen geven wij hieronder een verkeersanalyse voor het concentratie gebied, die gebaseerd is op de tellingen welke verricht werden door den Rijkswaterstaat gehouden in 1932 en 1935.

Een goed overzicht van dit verkeer verkrijgt men door de beschouwing van de bij dit rapport gevoegde Kaart VI a.

Op die kaart vindt men de verschillende toegangswegen naar het concentratiegebied ingetekend. Het zijn de wegen van Amsterdam, van Hilversum, van Amersfoort, de beide wegen van Arnhem, welke zich bij Vollenhoven vereenigen met den weg van Amersfoort, de Jutphaascheweg en de weg van den Haag en Rotterdam. Langs die wegen zijn bij de telpunten de aantallen personen- en vrachtauto's aangegeven, welke daar passeerden gedurende één dag van 14 uur. Men vindt bij ieder telpunt 2 cijfers, het eene voor 1935 en het andere, dat tusschen haakjes geplaatst is, geeft het cijfer voor 1932.

Het eerste wat ons bij deze cijfers opvalt is de toename van het verkeer in de periode van 1932—1935. Verder ziet men de getallen sterk groeien naar het concentratiegebied toe. Dit wijst reeds op het verschijnsel, dat het verkeer in hoofdzaak regionaal is en ook daarop, dat in het concentratiegebied zelve uiteraard een levendig verkeer zich voegt bij het verkeer van elders.

Het is jammer, dat de Rijkswaterstaat geen telling heeft verricht op den weg van Utrecht via Houten en Schalkwijk naar Culemborg. Wij verkregen van den Provincialen Waterstaat de cijfers voor het telpunt bij de spoorwegkruising Schalkwijk voor de jaren 1932 en 1936.

Daaruit blijkt, dat in 1932 daar passeerden 310 personen auto's, 3 autobussen en 175 vrachtauto's, totaal 488. Voor 1936 zijn die cijfers (na de openstelling van de brug bij Vianen) 157, 21 en 139, totaal 317. Duidelijk blijkt hier de invloed van de brug. Dit verkeer zal gevoegd moeten worden bij het verkeer langs den Jutphaaschen weg, om het verkeer uit het zuiden te benaderen. Er doet zich hier nog een moeilijkheid voor, die daarin gelegen is, dat het verkeer langs den Jutphaaschen weg, zooals het geteld is door den Rijkswaterstaat in 1932 en 1935 in beide gevallen afwijkt van den regel, dat naar het concentratiegebied toe het verkeer zich verdicht. In plaats daarvan ziet men in beide genoemde jaren hier een vermindering. Het is mij niet mogen gelukken hiervoor een verklaring te vinden. Waar blijven de ongeveer 300 motorrijtuigen tusschen Vreeswijk en Jutphaas?

Ten einde een juister inzicht te krijgen in dit verkeer, gesplitst naar de Provinciale letters van de motorrijtuigen, werd met de welwillende medewerking van Ir. van Gils te den Haag, kaart VI b. vervaardigd, waarop voor de telpunten gelegen direct bij het concentratiegebied, op de toegangswegen tot dat gebied, een analyse is geteekend voor ieder telpunt naar de identiteitsletters. (Prov. let.).

Nu blijkt duidelijk de groote invloed van het verkeer binnen het concentratiegebied. Voor ieder telpunt is in de middelste cirkel het aantal motorrijtuigen opgenomen met de

letter L. Een blik op de kaart doet zien hoezeer dit aantal overweegt. Dit is vooral het geval bij het telpunt 2501, dat ongeveer gelegen is bij het Meteorologisch Instituut. Dit punt is overigens verreweg het punt met de grootste verkeersdichtheid. Het wordt onmiddellijk gevolgd door het telpunt 1205, dat gelegen is bij de Muntbrug.

Hieruit blijkt, dat het verkeer west-oost v.v. in het concentratiegebied overheerscht. Het telpunt 0206, dat op den Amsterdamschen straatweg gelegen is, geeft dadelijk een veel minder dicht verkeer. Althans voor de motorrijtuigen uit Amsterdam. Men zal dit wel mogen toeschrijven aan den slechten toestand van de verbinding met Amsterdam. De geheele kaart doet verder duidelijk uitkomen hoe regionaal het verkeer eigenlijk is. Bij ieder telpunt overwegen de letters L. G. H. en M., die 80 à 90% van het verkeer innemen.

Tabel A.
Autoverkeer voor een dag van 16 uur. (zie Kaart VIc.)

No. Waarn. punt	Wegaanduiding. Plaatsaanduiding. Waarnemingsdata in April '37	Totaal Auto-verkeer	No. Waarn. punt	Wegaanduiding. Plaatsaanduiding. Waarnemingsdata in April '37	Totaal Auto-verkeer
021	Amsterdam—Utrecht km. 8.427, Vr. 16, Wo. 21, Ma. 26	1343	232	de Bilt—Amersfoort km. 88.000, Vr. 16	1837
022	Amsterdam—Utrecht km. 5.600, Vr. 16	1586	243	Woudenberg—Arnhem Wo. 21	1262
023	Amsterdam—Utrecht km. 19.155, Vr. 16, Wo. 21, Ma. 26	1088	251	Utrecht—de Grebbe km. 74.700, Ma. 26	6200
113	Haagsche Schouw—Bodegraven km. 38.050, Wo. 21	1059	252	Utrecht—de Grebbe km. 83.015, Vr. 16, Wo. 21, Ma. 26	1325
121	Bodegraven—Utrecht km. 57.056, Vr. 16, Wo. 21, Ma. 26	1785	253	Utrecht—de Grebbe km. 97.900, Wo. 21	957
231	de Bilt—Amersfoort km. 80.880, Vr. 16, Wo. 21, Ma. 26	1582	271	Utrecht—Breda Brug Vianen, Wo. 21	1442

Door de welwillendheid van Ir. van Gils beschikken wij ook over een nadere analyse van het verkeer, zooals dit in April 1937 geteld is op de toegangswegen naar het concentratiegebied. De telpunten werden aangegeven op kaart VI c. De uitkomsten zijn verwerkt in de hier achter volgende tabellen A. B. C. en D. Bij deze telling is het verkeer gesplitst naar soort en afstandsklasse.

Uit tabel B blijkt, dat het verkeer over de korte afstanden van 0—60, van 60—100 en van 100—200 km. verre overweegt. Binnen die afstandsklassen overweegt weer sterk de kortste afstand van 0—60 km. Het regionale karakter van het verkeer en het overwegen van de personenauto's blijkt duidelijk uit deze tabel.

In de volgende tabel C werd het verkeer van de verschillende soorten van motorrijtuigen gesplitst naar binnen- en buitenland en voor het binnenland in identiteitsnummers. Ook deze tabel bevestigt het verre overwegen van het regionale verkeer (letters G.H.L.M.)

De volgende tabel D splitst het verkeer in zakelijk en toeristisch verkeer. Uit deze tabel blijkt duidelijk de beteekenis van het concentratiegebied. Tusschen 80 en 90% van het verkeer op alle toegangswegen is zakelijk verkeer. Slechts voor de richting west-oost v.v. blijkt het toerisme 21 tot 25% van het verkeer in te nemen.

Hieruit volgt nu een belangrijke conclusie voor den gang van het verkeer in en naar het concentratiegebied.

HET REGIONALE KARAKTER VAN HET VERKEER, DAT BLIJKENS DE TELLINGEN VAN DEN RIJKSWATERSTAAT VOOR ONS GEHEELE LAND GELDT, HEEFT TEN GEVOLGE DAT DE ONTLASTING VAN DE WEGEN BIN-

NEN DE CONCENTRATIEGEBIEDEN, DIE MEN VERWACHTTE VAN DE OMLEIDING VAN HET DOORGAANDE VERKEER LANGS DE VOORRANGSWEGEN, SLECHTS ZEER GERING ZAL ZIJN.

Hieruit volgt voor ons gebied een belangrijk feit. Het verkeer naar Utrecht toe is voor 80 à 90% bestemd voor het concentratiegebied zelve. De ontlasting voor de stedelijke agglomeratie, die men verwachtte van de voorrangswegen zal niet belangrijk zijn. Hierdoor krijgen de hiervoren ontwikkelde bezwaren ongemeene beteekenis.

Tabel B.

Verkeer onderscheiden naar soort en afstandsklasse. (zie Kaart VIc.)

No. waarn. punt en datum 1937	Personen-auto's							Autobussen						
	0 tot 60 km.	Van 60 tot 100 km.	Van 100 tot 200 km.	Meer dan 200 km.	Verkeer naar of van buitenland	Onbekend	Totaal aantal	0 tot 60 km.	Van 60 tot 100 km.	Van 100 tot 200 km.	Meer dan 200 km.	Verkeer naar of van buitenland	Onbekend	
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15
022 16-4	323	260	173	83	41	—	880	22	—	—	—	4	—	26
113 21-4	106	151	274	97	10	7	645	1	3	2	—	—	—	6
232 16-4	713	144	217	109	8	2	1193	30	—	—	—	—	—	30
243 21-4	137	145	302	151	46	3	784	70	12	17	3	4	—	106
251 26-4	2746	440	637	294	46	4	4167	246	13	4	2	1	—	266
253 21-4	164	141	142	54	7	2	510	2	4	2	—	—	—	8
271 21-4	234	189	270	80	58	7	838	76	5	4	2	5	—	92
	Vrachtauto's							Vrachtauto's + aanhangwagens						
022 16-4	405	98	68	27	2	1	601	21	14	28	16	—	—	79
113 21-4	86	72	145	55	—	4	362	2	3	17	22	—	2	46
232 16-4	235	81	121	53	3	3	496	15	16	41	44	—	2	118
243 21-4	63	60	92	61	4	—	280	5	16	25	39	7	—	92
251 26-4	978	203	249	150	4	2	1586	39	24	48	68	1	1	181
253 21-4	198	111	60	12	—	—	381	9	22	19	8	—	—	58
271 21-4	163	108	94	26	9	1	401	22	30	44	14	1	—	111
	Totaal autoverkeer													
022 16-4	771	372	269	126	47	1	1586							
113 21-4	195	229	438	174	10	13	1059							
232 16-4	993	241	379	206	11	7	1837							
243 21-4	275	233	436	254	61	3	1262							
251 26-4	4009	680	938	514	52	7	6200							
253 21-4	373	278	223	74	7	2	957							
271 21-4	495	332	412	122	73	8	1442							

Tabel C. (zie Kaart VIc.)
 Indeling van personenauto's naar Binnen- en Buitenlandsche Identiteitsletters.

No. Waarn. punt en datum 1937	Binnenland												Buitenland			Onbekend	Totaal		
	A	B	D	E	G	H	K	L	M	N	P	R/X	B	D	Overige landen		Binnenland	Buitenland	Generaal
	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16		18	19	20
022 16-4	4	1	1	7	527	62	—	178	14	55	2	2	12	9	6	—	853	27	880
113 21-4	4	2	3	15	58	374	2	103	54	10	3	10	1	4	2	—	638	7	645
232 16-4	15	4	6	52	102	192	3	672	112	17	7	8	3	—	—	—	1190	3	1193
243 21-4	7	7	2	8	189	86	—	97	327	20	14	4	1	14	7	1	761	22	784
251 26-4	30	14	12	83	418	492	11	2740	277	54	11	9	5	9	2	—	4151	16	4167
253 21-4	4	—	—	5	76	61	—	267	78	5	3	4	—	5	2	—	503	7	510
271 21-4	3	4	4	11	210	226	5	188	59	108	8	2	7	—	3	—	828	10	838
Autobussen																			
022 16-4	—	—	—	—	13	1	—	12	—	—	—	—	—	—	—	—	26	—	26
113 21-4	—	1	—	—	—	4	—	1	—	—	—	—	—	—	—	—	6	—	6
232 16-4	—	—	—	2	—	—	—	28	—	—	—	—	—	—	—	—	30	—	30
243 21-4	—	—	—	—	6	1	—	5	94	—	—	—	—	—	—	—	106	—	106
251 26-4	—	—	—	—	2	3	—	257	4	—	—	—	—	—	—	—	266	—	266
253 21-4	—	—	—	—	—	—	—	4	4	—	—	—	—	—	—	—	8	—	8
271 21-4	—	—	—	—	8	9	—	73	—	1	—	—	1	—	—	—	91	1	92
Vrachtverkeer																			
022 16-4	1	1	1	—	414	33	2	180	20	25	3	—	—	—	—	—	680	—	680
113 21-4	3	1	—	2	23	235	—	78	60	6	—	—	—	—	—	—	408	—	408
232 16-4	21	10	3	20	27	127	6	295	97	5	2	—	—	1	—	—	613	1	614
243 21-4	2	1	1	1	67	23	—	71	172	9	22	1	—	2	—	—	370	2	372
251 26-4	25	9	4	19	113	312	8	1077	185	8	7	—	—	—	—	—	1767	—	1767
253 21-4	1	—	—	1	32	28	—	310	66	1	—	—	—	—	—	—	439	—	439
271 21-4	1	1	1	1	60	216	8	142	26	55	—	—	—	1	—	—	511	1	512
Totaal Autoverkeer																			
022 16-4	5	2	2	7	954	96	2	370	34	80	5	2	12	9	6	—	1559	27	1586
113 21-4	7	4	3	17	81	613	2	182	114	16	3	10	1	4	2	—	1052	7	1059
232 16-4	36	14	9	74	129	319	9	995	209	22	9	8	3	1	—	—	1833	4	1837
243 21-4	9	8	3	9	262	110	—	173	593	29	36	5	1	16	7	1	1237	24	1261
251 21-4	55	23	16	102	533	807	19	4074	466	62	18	9	5	9	2	—	6184	16	6200
253 21-4	5	—	—	6	108	89	—	581	148	6	3	4	—	5	2	—	950	7	957
271 21-4	4	5	5	12	278	451	13	403	85	164	8	2	8	1	3	—	1430	12	1442

SLECHTS WANNEER DE RONDWEG TEN VOLLE IN ZIJN FUNCTIE VOOR DE LOGISCHE VERDEELING VAN HET VERKEER BINNEN HET CONCENTRATIEGEBIED HERSTELD ZAL, ZIJN KAN MEN VERWACHTEN DAT HET STEEDS TOENEMENDE VERKEER MET MOTORRIJTUIGEN ZONDER BELANGRIJKE STOORNISSEN ZAL KUNNEN PLAATS VINDEN.

Bovendien zal vermeden moeten worden, dat nagenoeg alle verkeer, dat van het noorden, westen en zuiden naar het concentratiegebied gericht is of met die bestemming het concentratiegebied verlaten wil, geconcentreerd wordt op de Catharijne brug. Dit zal slechts mogelijk zijn, wanneer men overgaat tot demping van den tak van het oude kanaal, waardoor de aanleg van den weg vanaf het kruispunt van weg 12 en weg 2 naar de Balijelaan slechts een overbrugging van het nieuwe kanaal noodig heeft.

Tabel D. (zie Kaart VIc.)
Zakelijk en Toeristisch Verkeer.

No. waarn. punt	Wegaanduiding Plaatsaanduiding Waarnemingsdata in April 1937	Personenauto's			No. waarn. punt	Wegaanduiding Plaatsaanduiding Waarnemingsdata in April 1937	Personenauto's		
		Totaal aantal	Zaken %	Toerisme %			Totaal aantal	Zaken %	Toerisme %
0.22	Amsterdam—Utrecht Km. 5.600, Vr. 16	880	89	11	251	Utrecht—de Grebbe Km. 747.00, Ma. 26	4167	76	24
113	Haagsche Schouw—Bodegraven Km. 38.050, Wo. 21	645	79	21	253	Utrecht—de Grebbe Km. 97.900, Wo. 21	510	85	15
232	de Bilt—Amersfoort Km. 88.000, Vr. 16	1193	77	23	271	Utrecht—Breda Brug Vianen, Wo. 21	838	92	8
243	Woudenberg—Arnhem Tusschen km. 10.— en km. 15.—, Wo. 21	784	83	17					

ONAFWIJSBARE VOORWAARDEN VOOR EEN GEREGELDE GANG VAN HET VERKEER BINNEN HET CONCENTRATIEGEBIED IS VOORTS DAT DE GEHEELE RONDWEG DUS OOK DE ZUIDELIJKE TAK EVEN TEN NOORDEN VAN DE LIESBOSCH TOT STAND KOMT.

Ook dit zal in hooge mate bevorderd kunnen worden door de demping van den ouden kanaaltak, waardoor in dien zuidelijken Rondweg slechts de overbrugging van den Vaartschen Rijn noodig zal zijn.

Het autobusverkeer binnen de geheele Provincie heeft zich op zeer gunstige wijze ontwikkeld. Ten einde dit aan te toonen werd kaart VIII vervaardigd waarop de frequentie van de autobuslijnen van en naar de stad Utrecht is aangegeven. Men ziet uit die kaart duidelijk de centrale functie van Utrecht binnen de Provincie. Met het gereed komen van de verbetering der provinciale wegen mag men verwachten, dat vooral het zuidwesten met name de Lopikerwaard een meer frequente busverbinding zal verkrijgen. Dit zelfde zal zeker het geval zijn, indien Wijk bij Duurstede den invloed gaat ondervinden van het gereed komen van het nieuwe kanaal met de sluizen aldaar. Wijk bij Duurstede moet dan de vroegere functie van Vreeswijk overnemen, waardoor het ongetwijfeld een grotere busfrequentie noodig zal hebben dan nu. Het behoeft wel geen betoog, dat deze busdiensten de functie hebben het werk- en woongebied met een hooge busfrequentie te verbinden, zooals reeds het geval is met Bilthoven, maar dat bovendien op marktdagen door de bussen gelegenheid geboden wordt om zich uit wijden omtrek naar Utrecht te begeven en vandaar terug te keeren.

Wij hebben het verkeer zoo uitvoerig behandeld, omdat in den tegenwoordigen tijd de

welvaart van een concentratiegebied in hooge mate afhankelijk is van een goede regeling van het verkeer voor alle soorten van transportmiddelen. Dit stelt ongetwijfeld hoge eischen aan de wegen, maar wanneer daarbij niet gezorgd wordt voor een logische functioneering van het verkeer, dan zullen de kosten, die besteed worden aan de verbetering van de wegen niet dat voordeel opleveren, dat men er van verwacht.

HET AGRARISCHE BEDRIJF.

Het ware ongetwijfeld gewenscht geweest, in verband met de verstrekte opdracht, ook het agrarische bedrijf in het gebied van onderzoek scherp te analyseeren. In het voorafgaande is meermalen gewezen op de belangrijke functie, welke het concentratiegebied en in het bijzonder de stad Utrecht vooral ten aanzien van het marktwezen vervulde en nog steeds vervult. Toch zijn er goede redenen aan te voeren, welke er toe geleid hebben van een gedetailleerd analytisch onderzoek af te zien.

In de eerste plaats waren de beschikbaar gestelde gelden ten eenenmale onvoldoende om dit analytisch onderzoek uit te voeren in den geest van het door mij opgestelde rapport betreffende de Maasgemeenten in N.O. Noord Brabant.

In de tweede plaats zijn door de bijzondere economische toestanden tengevolge van de wereldcrisis de verhoudingen in het agrarische bedrijf zoo abnormaal geworden, dat men zich de vraag moet stellen of een analytisch onderzoek wel die vruchten zou afwerpen, die evenredig zijn aan den tijd en de moeite, welke er aan besteed zouden moeten worden. Niettemin heeft de crisis in het agrarische bedrijf tengevolge gehad, dat de overheid is overgegaan tot een inventarisatie van land- en tuinbouw. Na machtiging door den Minister van Economische Zaken werden wij door den Leider van de afdeling Statistiek in staat gesteld, voor de gemeenten tot het gebied van onderzoek behoorende de uitkomsten van de in 1936 gehouden inventarisatie uit de registers der totaalcijfers over te nemen. Deze uitkomsten zijn opgenomen in de hieronder volgende tabellen III, IV en V.

Tabel III.
Bodemgebruik per gemeente in het gebied van onderzoek 1936.

Gemeenten	Absolute grootte in H.A.						% van Tot opp. Prim. Prod.			% v. Tot. opp. der gem.	
	Akkerbouw	Grasland	Tuinb. en Boomg.	Prim. Prod.	Tot. opp. Bedr.	Tot. opp. Gem.	Akkerbouw in %	Grasland in %	Tuinb. Bg. in %	Prim. Prod. in %	Opp. Bedr. in %
Utrecht	33	754	125	912	925	2298	3,6	82,7	13,7	39,7	40,3
Vleuten	99	1196	129	1424	1461	1511	7,0	84,0	9,1	94,2	96,7
Jutphaas	127	2033	21	2181	2287	2574	5,8	93,2	1,-	84,7	88,9
Bunnik	213	995	22	1230	1241	1454	17,3	80,9	1,8	84,6	85,4
Houten	448	2624	51	3123	3195	3440	14,3	84,0	1,6	90,8	92,9
Zeist	153	722	22	897	1382	5001	17,1	80,5	2,5	17,9	27,6
De Bilt	182	978	26	1186	1491	2989	15,3	82,5	2,2	39,7	49,9
Maartensdijk	179	1991	48	2218	2275	3139	8,1	89,8	2,2	70,7	72,5
Achtthhoven	12	980	13	1005	1027	1051	1,2	97,5	1,3	95,6	97,7
Zuilen	10	382	12	404	444	632	2,5	94,6	3,0	63,9	70,3
Maarsse	10	677	9	696	701	845	1,4	97,3	1,3	82,4	83,0
Maarsseveen	6	613	32	651	653	961	0,9	94,2	4,9	67,7	68,0
Haarzuilens	28	551	5	584	588	698	4,8	94,3	0,9	83,7	84,2
Oudenrijn	32	1030	15	1077	1082	1448	3,0	95,6	1,4	74,4	74,7
Geb. van Onderzoek	1335	12963	462	14760	15428	20536	9,0	87,8	3,1	71,87	75,13

Uit de onderste rij cijfers van tabel III, die voor het totale gebied van onderzoek de

Tabel IV.
Veestapel 1936.

Gemeenten	Veestapel						
	Melk- en Kalkkoeien	Totaal Rundvee	Varkens	Paarden	Hoenders	Schapen	Eenden
Utrecht	821	1406	868	218	4190	458	152
Vleuten	1489	2245	1316	131	7835	341	153
Jutphaas	2397	3748	1921	245	9175	982	118
Bunnik	1063	1651	838	150	5077	278	164
Houten	3051	5056	3462	460	16790	866	166
Zeist	767	1155	926	104	13175	106	67
De Bilt	1035	1612	1138	146	20426	391	121
Maartensdijk	2204	3616	2501	224	32563	544	358
Achttienhoven	1149	1762	970	80	3789	276	90
Zuilen	409	719	407	41	1722	187	10
Maarssen	736	1231	692	50	2032	300	157
Maarsseveen	764	1249	855	48	3281	233	80
Haarzuilens	671	1001	462	57	1900	226	102
Oudenrijn	1164	1867	1133	104	2487	468	—

oppervlakte cultuurgrond aangeven, onderscheiden naar akkerland, blijvend grasland, tuinbouw en boomgaarden, blijkt duidelijk, dat in het gebied als geheel de veehouderij, al dan niet in den vorm van gemengd bedrijf, overweegt. Niet minder dan 87,8% van de oppervlakte cultuurgrond wordt ingenomen door blijvend grasland. Het akkerland neemt 8,7% in beslag, terwijl de tuinbouw (boomgaarden inbegrepen) 3,1% van de oppervlakte cultuurgronden occupeert.

Bezien wij de cijfers per gemeente, dan blijken vooral de gemeenten Oudenrijn, Zuilen, Achttienhoven en Jutphaas met resp. 95,6%—94,6%—97,5%—93,2% blijvend grasland te bezitten, terwijl in geen enkele gemeente in het gebied van onderzoek het percentage

Tabel V.
Fruittelt in het gebied van onderzoek 1936.

Gemeenten	Fruittelt					Bloembollen
	Totaal klein fruit	Pit- en Steenvruchten			Totaal	
		zonder onderteelt	mét ondert. akkerbouw	mét ondert. gras		
Utrecht	Are 163	158	—	6835	7085	—
Vleuten	23	—	75	5702	7724	48
Jutphaas	6	2822	328	15748	19094	—
Bunnik	21	536	1438	21682	24061	5
Houten	12	3683	2761	39530	46757	—
Zeist	14	1720	256	6398	8509	—
De Bilt	35	573	—	8247	9215	—
Maartensdijk	13	31	—	2342	2458	3
Achttienhoven	—	—	—	14	14	—
Zuilen	—	—	—	1827	1827	—
Maarssen	—	72	—	1564	1716	—
Maarsseveen	6	15	—	998	1013	34
Haarzuilens	—	—	152	5770	5922	—
Oudenrijn	—	125	185	1229	1563	—

blijvend grasland beneden de 80% daalt. Het percentage cultuurgrond in gebruik voor den akkerbouw bereikt de hoogste cijfers in Bunnik, Houten en de Bilt, waarvan het percentage resp. bedraagt: 17,3%—14,3%—15,3%. De percentages der andere gemeenten blijven alle ver beneden de 10%. Maartensdijk heeft daarvan nog het hoogste percentage, nl. 8,1%, onmiddellijk gevolgd door Vleuten met 7%. Voor Maartensdijk is dit een gevolg van de oostelijke helft der gemeente met de hooge zandgronden. Het totale percentage voor tuinbouw en boomgaarden is voor het concentratiegebied tamelijk laag, nl. 3,1%. Natuurlijk spannen Utrecht en Vleuten daarbij de kroon. Utrecht had in 1936 nog 13,7% tuinbouwgrond, welk percentage wel snel zal verminderen door het tot stand komen van de uitbreiding Pijlsweerd. Vleuten heeft een percentage van 9,1% aan tuingrond, terwijl Utrecht en Vleuten nagenoeg gelijke oppervlakten tuingrond bezitten (in 1936 resp. 125 en 129 H.A.). Voor de andere gemeenten schommelt het percentage tusschen 1—3% van de oppervlakte cultuurgrond.

In verband met de verstrekte opdracht, die immers in hoofdzaak het welvaartsprobleem betreft, werd aan de hand van de beroepstelling de werkgelegenheid per ha. cultuurgrond voor iedere gemeente berekend volgens de cijfers van 1930. Dit kan alleen voor 1930 geschieden, omdat in dat volkstellingsjaar de laatste beroepstelling plaats had. In tabel VI zijn voor de jaren 1930 en 1936 de oppervlakten cultuurgrond per gemeente van het gebied van onderzoek opgenomen, terwijl achter de cijfers van 1930 werd aangegeven aan hoeveel personen per ha. cultuurgrond werkgelegenheid geboden wordt. In de berekening zijn allen begrepen, die in den landbouw een bestaan vinden.

Tabel VI.
Bodemgebruik per gemeente. 1930 vergeleken met 1936.

Gemeenten	in ha.		Opp. cultuurgrond. Inventarisatie 1935
	Opp. cultuurgrond.	Opgave Directie v.d. Landbouw. 1930	
Achttienhoven	990	0,170	1005
De Bilt	1316	0,281	1186
Bunnik	1166	0,213	1230
Haarzuilens	642	0,199	584
Houten	3139	0,156	3123
Jutphaas	2214	0,231	2181
Maarssen	763	0,207	696
Maarsseveen	675	0,322	651
Maartensdijk	2397	0,209	2218
Oudenrijn	1318	0,161	1077 - 241
Utrecht	1484	0,474	912 (-572)
Vleuten	1338	0,352	1424
Zeist	1316	0,280	1897 (+581)
Zuilen	466	0,214	404

Bezien wij deze cijfers iets nader, dan blijkt hoe gering de werkgelegenheid per ha. cultuurgrond in het algemeen is. Dit sluit volkomen aan bij de opmerkingen, welke gemaakt werden in het voorafgaande ten aanzien van de opname-capaciteit van het agrarische bedrijf. Ter voorkoming van misverstand zij hierbij opgemerkt, dat dit uiteraard geheel iets anders is dan de welvaart en de werkgelegenheid, welke een *gevolg* zijn van de agrarische productie (verwerking van de producten, transport en marktwezen, crediet en handel). Niettemin volgt uit de cijfers betreffende de werkgelegenheid, die het agrarische bedrijf op zichzelf biedt, met klem de noodzakelijkheid om de jeugd van de agrarische gebieden in staat te stellen in andere beroepen over te gaan. Deze taak rust voor het grootste gedeelte op het cultuurcentrum van het concentratiegebied, op de stad Utrecht. Zij heeft inderdaad door de zorgen voor een uitgebreide gelegenheid ter verkrijging van vakopleiding

zeer goed deze taak begrepen en uitgevoerd. Niettemin kan het zijn nut hebben hier nog eens te verwijzen naar het rapport, dat door een commissie onder voorzitterschap van prof. G. Minderhoud werd uitgebracht aan de Geldersch-Overijselsche Maatschappij van Landbouw over de vraag, welke maatregelen er getroffen zouden kunnen worden, om het levenspeil van de stedelijke en plattelandsbevolking nader tot elkander te brengen.

De commissie wijst in het hoofdstuk, dat handelt over het vakonderwijs ten platte lande, er terecht op, dat het vakonderwijs ten platte lande even noodzakelijk is als landbouwscholen. Zij stelt de vraag waarom niet reeds nu meerdere landbouwjongeren zich een toekomst zoeken in andere richting.

Men kan daar tegen in brengen, dat reeds thans groote werkloosheid heerscht, maar dan wil de commissie erop wijzen, dat reeds bij de eerste opleving in 1936 een groot gebrek bestond aan geschoolde metaalarbeiders.

Hier ligt naar het inzien van rapporteur inderdaad een taak voor de verschillende gemeenten in dit concentratiegebied. In nauwe samenwerking met de stad Utrecht moet het mogelijk zijn ten platte lande eenvoudige inrichtingen te scheppen, waar bekwame vakmensen de landbouwjongeren, nadat zij de lagere school hebben afgehoopen, praktisch opleiden tot geschoolde arbeiders. Zij behoeven daartoe volstrekt niet de middelbaar technische scholen te bezoeken, zelfs niet de ambachtsscholen. Men kan ze op het dorp zelf opleiden, indien men daartoe slechts de geschikte onderwijskrachten kan vinden en aanstellen. In iedere agrarische gemeenschap kunnen tegenwoordig bekwame vakmensen een plaats vinden als herstellere van motoren en andere landbouwwerktuigen. Maar ook in andere richtingen kan men de jongeren, die geen plaats kunnen vinden op het ouderlijke bedrijf, of als pachter en landarbeider, voor een ander beroep reeds op het dorp zelf bekwamen. Breng het vakonderwijs tot opleiding van goed onderlegde jonge arbeiders naar het platte land over, de hogere vakopleiding blijve in de stad.

Ook voor de eenvoudige administratieve beroepen schijnt het mogelijk de eerste opleiding naar het platte land te verplaatsen. Een en ander in aansluiting aan de lagere scholen ten platte lande. Men vergete toch niet wat de onderwijzer gedaan heeft tot verdieping van het inzicht der landbouwjongeren in landbouwtechniek en bedrijfshuishouding zelve. Vooral het bedrijf op onze zandgronden dankt daaraan zijn opkomst. Ons onderwijzerscorps lijdt zeer onder het gebrek aan plaatsen. In deze richting ware met deze toegewijde krachten, liefst zelf afkomstig uit het agrarische milieu, veel te bereiken. Stel naast de lagere school op het dorp een eerste vakopleiding voor administratieve beroepen onder leiding van bekwame onderwijzers, van wie men desnoods, evenals voor het landbouwonderwijs, nog een bepaalde acte kan eischen en gij zult en de landbouwjongeren en de onderwijzers daarmee een dienst bewijzen in het belang van de volkswelvaart.

DE MARKTEN.

De stad Utrecht heeft, nadat de middeleeuwsche bloeiperiode, den tijd van den internationalen handel, voorbij was, de functie van regionaal centrum vervuld ten aanzien van het agrarische productie-proces. Onbestreden was de stad tot in de twintigste eeuw de plaats waar de draden van het landbouwbedrijf samenkwamen. Het crediet, de leiding, de verkoop en de distributie der voortgebrachte producten vonden in Utrecht de instellingen en de markten, waarvoor het stadsbestuur zich steeds veel moeite heeft gegeven. Het gevolg daarvan was uiteraard zeer belangrijk voor de behoeftevoorziening van het platte land, waarvoor de Utrechtsche middenstand zorgde. Zoowel het een als het ander heeft in de laatste twintig jaren groote veranderingen ondergaan.

Tengevolge van de ontwikkeling van het verkeer hebben de Utrechtsche markten voor vee, paarden, groenten en fruit een veel grootere werkingssfeer gekregen. Onder den invloed van de vorderingen van de landbouwtechniek en de uitnemende leiding van het landbouwbedrijf, van de opkomst van het tuinbouwgebied om Utrecht heen, onder de

krachtige leiding van den Heer Boers, van de ontwikkeling verder van de fruitteelt, die vooral in den laatsten tijd zich sterk moderniseerde, behooren de Utrechtsche agrarische markten tot de eerste in den lande.

Wij hebben in het vorenstaande er reeds op gewezen, dat de stad zich ervan bewust is geweest die ontwikkeling te moeten bijhouden. De stadsontwikkeling zelve dwong tot het verplaatsen dezer agrarische markten en veilingen naar de peripherie van de stad, onder behoud van behoorlijke toegangswegen te water en te land. Helaas zijn deze maatregelen al weder door de snelle veranderingen, die zich in het transportwezen voltrekken achterhaald. In de inlichtingen, die ons zeer welwillend werden verstrekt door den Directeur van Markt en Havendienst, en door den directeur van de Ver. Groenten- en Vruchtenveiling „Utrecht en Omstreken”, kan men lezen, dat voor de *veemarkt* ruim 95% der dieren per auto wordt aangevoerd, terwijl ook in de aanvoeren op de groentenmarkten een wijziging is ingetreden in dien zin, dat die aanvoeren veel minder met paard en wagen plaats vinden. Dit geschiedt thans ook reeds per vrachtauto. Voor de *veemarkt* heeft noch de aanvoer per schip, noch die per trein meer iets te beteekenen.

In denzelfden geest spreken de inlichtingen verstrekt door den directeur van de veilingen. Ook daar heeft de vrachtauto nagenoeg alle vervoer aan zich getrokken. Het vervoer met paard en wagen, dat nu nog wordt toegepast door de hoveniers, zal met het verdwijnen dier gronden (uitbreiding Pijlsweerd) zeker ook sterk afnemen, zoo niet geheel verdwijnen, terwijl de aanvoer per schip en wagon GEEN BETEEKENIS meer heeft.

Deze inlichtingen bevestigen ten volle wat door ons werd aangeteekend bij het verkeer.

Voor de verdere ontwikkeling van de markten zal het van het grootste belang zijn, dat de verkeerswegen te land in alle richtingen ruime gelegenheid bieden de markten en veilingen te bereiken en te verlaten. Een goede regeling daarvan is levensvoorwaarde geworden voor den bloei van deze bedrijven.

Dit klemmt te meer nu de werkingssfeer zich zoo heeft uitgebreid. Bij het regelen van aan- en afvoerwegen zij men erop bedacht, dat ten aanzien van de groentenveilingen het productiegebied in hoofdzaak ten westen van Utrecht gelegen is, terwijl het consumptiegebied voor een goed deel ten oosten daarvan gezocht moet worden (mooi buiten wonen!). Voor de fruitveilingen ligt het productiegebied in hoofdzaak ten zuiden en ten oosten van Utrecht, terwijl het consumptiegebied in het algemeen gelegen is in het westen van ons land met de groote steden.

Tabel VII.
Aanvoercijfers Veemarkt Utrecht.

Jaar	Paarden 1	Runderen 2	Gras- kalveren 3	Nuchtere kalveren* 4	Schapen 5	Lamme- ren 6	Var- kens 7	Biggen 8	Bokken en Geiten 9	Totalen
1925	12437	34583	9569	23469	7053	8540	33938	15287	—	144876
1926	12040	35153	8540	26864	2986	11843	32679	17927	—	148032
1927	11415	38622	9235	30223	3248	14934	39393	15089	—	162159
1928	10991	36936	9557	33049	4688	13919	36297	13483	13	158933
1929	9004	38531	6850	33563	4592	18304	37026	22839	178	170887
1930	9376	36337	7757	32784	4650	22239	32997	33250	199	179589
1931	9917	45082	9302	30057	4671	16574	37730	29623	224	183180
1932	8282	49789	11205	30540	3499	15798	29120	28633	412	177278
1933	8147	54293	8638	31766	5387	13851	20648	34007	442	177179
1934	8442	46792	10783	38151	4869	15626	23929	29877	657	179126
1935	8353	40637	8824	41439	5576	12169	19623	32181	664	169466
1936	9202	44226	9381	45832	5462	16202	21213	23665	540	175723
1937	10234	39325	8778	47008	5974	13729	25512	24560	426	175546

* Ingevolge de marktverordening wordt in het tijdvak 1 Febr.—30 Juni iederen dag markt gehouden. In de praktijk op Woensdag en Zaterdag.

De veemarkten hebben hunne werkingssfeer evenzeer in wijde omgeving uitgebreid.

Helaas beschik ik te dien aanzien niet over jonge gegevens. Door mij werd in 1932 met de studenten gedurende zes weken een telling gehouden, waarvan de kaarten nog op het geografisch instituut aanwezig zijn. Een nieuwe telling zou teveel geld en tijd gekost hebben. Men kan er echter zeker van zijn, dat de aanvoeren naar de veemarkten eigenlijk het geheele land omvatten, al heeft de naaste omgeving het leeuwenaandeel. Wel danken wij aan den directeur een opgave van de aanvoeren op de veemarkten v.z.v. betreft de aantallen aangevoerde dieren. Deze opgave is opgenomen in bovenstaande Tabel VII.

Tabel VIII.
Utrechtsche Kaasmarkt.

Jaar	Aantal aangevoerde wagens	Aantal kazen	Aantal K.G.
1925	5319	207492	1067902
1926	5564	207594	1124165
1927	5347	188242	1082529
1928	5432	219056	1264539
1929	4786	221478	1245436
1930	4611	207958	1256109
1931	4187	180437	1137103
1932	3364	153608	925062
1933	3819	166257	1026443
1934	2973	130285	830443
1935	2998	144511	876261
1936	3023	146775	893840
1937	2459	115107	739041

Het zou weinig zin hebben deze cijfers aan een gedetailleerde beschouwing te onderwerpen, omdat niet bekend is *vanwaar de aanvoeren kwamen*, terwijl bovendien de invloed van de crisismaatregelen moeilijk te waardeeren is.

Wel kan men zeggen, dat met de enorme verbetering, die de groote verkeersweg naar het zuiden en westen spoedig zal ondergaan, een gepaste reclame voor de markten zeker aanbeveling zal verdienen.

Ook betreffende de kaasmarkt die wekelijks op Vrijdag gehouden wordt, werden door den directeur de cijfers van de aanvoeren verstrekt. Zij werden opgenomen in tabel VIII.

Al heeft deze kaasmarkt blijkens deze cijfers geen groote beteekenis gehad, zoo valt toch op, dat de daling inzet in 1929, het jaar waarin de crisis begint. Inderdaad bleek bij nader onderzoek, dat de sterke daling, die zich verder in deze cijfers vertoont in hoofdzaak toegeschreven behoort te worden aan de afname van onze *kaas-export*. De gemeenten van het gebied van onderzoek zullen daarop weinig invloed kunnen uitoefenen.

Als laatste tabel moge hieronder een opgave volgen van de ontvangen marktgeldten sedert 1925.

In deze opgave ontbreken nog de marktgeldten die ontvangen werden van 1925 t.m. 1937 op de Utrechtsche Veemarkt. Zij volgen hieronder in Tabel X.

Tegenover deze inkomsten van het marktwezen, waarbij men ermede rekening dient te houden, dat ook nog uit anderen hoofde inkomsten worden verkregen, staan uiteraard uitgaven, voor de gemeente Utrecht. Ten einde een denkbeeld te verkrijgen, welke offers de gemeente zich uit dien hoofde getroost, om daardoor de welvaart van de eigen burgerij en die van het omgevende gebied te bevorderen, volgen hieronder de ons verstrekte gegevens nopens de nadeelige saldi van het marktbedrijf, als GEHEEL beschouwd, van het jaar 1929 af. Tevoren vormde het marktbedrijf een onderdeel van den Algemeenen Dienst, zoodat over de voorafgaande jaren geen cijfers gegeven kunnen worden.

Tabel IX.
Overzicht ontvangen Marktgeden.

Jaar	Groentenmarkt ¹⁾	Bloemenmarkt	Automarkt ²⁾	Vischmarkt	Pluimveemarkt	Boter-, kaas- en Eierenm.	Zaterdagavondmarkt.	Zaterdagochtendm.	
								Oude-kl. en oud ijzerm.	Manufacturenmarkt
1925	f 8875,38	f 875,65	—	f 10326,06	f 1599,49	f 1007,45		f 14321,30	
1926	- 9558,70	- 908,55	—	- 9507,56	- 1752,55	- 1052,95		- 15478,30	
1927	- 9680,08	- 882,10	—	- 7876,74	- 1706,40	- 1066,25		- 15244,50	
1928	- 8451,28	- 854,—	—	- 7913,31	- 2036,86	- 963,90		- 14816,—	
1929	- 8567,13	- 635,30	—	- 8012,30	- 2274,99	- 902,70		- 13426,10	
1930	- 8349,62	- 782,25	—	- 7563,14	- 2266,80	- 971,96		- 13651,60	
1931	- 6552,36	- 851,25	—	- 6580,58	- 2079,61	- 949,25		- 13876,—	
1932	- 6768,88	- 1059,10	f 826,50	- 6409,58	- 1874,26	- 804,10		- 14797,95	
1933	- 6781,89	- 1208,85	- 33,—	- 5486,93	- 2049,89	- 680,10	f 5795,30	f 4406,15	f 6103,45
1934	- 7717,25	- 1240,85	- —,—	- 5744,86	- 1539,59	- 621,15	- 6253,80	- 4567,20	- 6094,30
1935	- 7010,75	- 1256,60	- —,—	- 5398,90	- 1259,65	- 536,95	- 5433,10	- 4453,30	- 6072,45
1936	- 6474,18	- 1305,10	- —,—	- 4881,43	- 1246,42	- 459,10	- 5939,70	- 4713,25	- 6027,65
1937	- 5895,97	- 1396,80	- —,—	- 4917,14	- 1236,65	- 467,10	- 5290,70	- 4515,90	- 6200,95

¹⁾ Volgens de marktverordening elken werkdag. In de praktijk wordt deze markt gehouden op Dinsdag, Donderdag en Zaterdag.

In 1931 werd de nieuwe groentenmarkt in gebruik genomen. Grossiers in groenten en fruit namen vaste plaatsen in onder luifels, waarvan de opbrengst was in: 1931 f 2874,80

1932 „ 3400,84

1933 „ 3400,84

1934 „ 3400,84

1935 „ 3400,84

1936 „ 2890,72) huurverlaging

1937 „ 2380,60) toegepast.

Deze bedragen behooren dus voor een juist inzicht bij de gewone marktgeden worden geteld.

²⁾ Volgens de marktverordening bestaat deze markt nog, en wel op Woensdag. Wegens verplaatsing van deze markt in 1933 van het Vredenburg naar het Veemarktplein komt er geen aanvoer, zoodat praktisch deze markt niet meer bestaat.

Tabel X.
Opbrengst marktgeden Utrechtsche Veemarkt 1925—1937.

Jaar	Opbrengst	Jaar	Opbrengst
1925	f 29.727,53	1931	f 60.734,55
1926	- 29.757,80	1932	- 60.575,05
1927	- 32.477,95	1933	- 60.564,15
1928	- 35.959,65	1934	- 58.433,40
1929	- 52.692,75	1935	- 53.289,95
1930	- 55.251,10	1936	- 56.609,70
		1937	- 55.243,25

Tabel XI.
Marktbedrijf. Nadeelige Saldi 1929—1937.

Jaar	Nadeelig Saldo	Jaar	Nadeelig Saldo
1929	f 48.706,07	1933	f 51.857,77
1930	- 59.612,01	1934	- 41.153,18
1931	- 36.709,76	1935	- 50.127,91
1932	- 52.716,74	1936	- 29.111,24
		1937	- 2.232,56

Beschouwen wij deze cijfers iets nader dan blijkt, dat van 1929 tot en met 1935 het volkomen gerechtvaardigde offer, dat de gemeente Utrecht zich getroost voor de in hoofdzaak agrarische markten vrij regelmatig schommelt tusschen de 40 en 50 duizend gulden, indien we een oogenblik de eerste crisisjaren 1930 en 1931 buiten beschouwing laten. In 1936 treedt plotseling een vermindering in tot f 29.111.24 en in 1937 tot f 2.232,56. De oorzaak van deze sterke vermindering moet gezocht worden in de gegarandeerde afdrachten van de Groenten- en Fruitveilingen volgens het oude contract. Deze afdrachten werden geleidelijk hooger (1½% van den omzet) en de Vereeniging voldeed getrouw aan die verplichtingen, door uit het gevormde waarborgfonds het tekort aan te vullen. Dit kon niet langer zoo voortgaan zonder het bestaan van de Vereeniging in gevaar te brengen, waarom het contract, dat feitelijk voor tien jaren gesloten werd, reeds in November 1937 terug te brengen tot een negenjarig contract en een nieuw contract met gunstiger voorwaarden te sluiten (Gedrukte Verzameling 1937. No. 255.5 Nov. 1937). Daardoor is de afdracht over 1937 zoo hoog, dat zij het nadeelig saldo doet terugloopen tot het genoemde bedrag. Over 1938, waarvoor dan het nieuwe contract in werking treedt, verwacht men bij den Dienst van het Marktwezen weer een nadeelig saldo van rond 16.000 Gld. en voor 1939 van rond 20.000 Gld. Bovendien moet men rekening houden met de ingetreden renteverlaging bij de beoordeeling van deze vermindering der nadeelige saldi.

Er was eind 1936 een kapitaal in het marktbedrijf geïnvesteerd van rond f 2.650.000,— men begrijpt daardoor welk een invloed de renteverlaging heeft op het nadeelig saldo. Voor 12.200,— Gld. mag de vermindering van dat saldo gesteld worden op rekening van de renteverlaging en voor 11.000 Gld. op de hoogere bijdrage van de Groenten- en Fruitveilingen.

In dit verband kan het zijn nut hebben hier reeds dadelijk de omzetcijfers van de Groenten- en Vruchtenveilingen te Utrecht te doen volgen voor de jaren 1919—1937. Zij zijn opgenomen in Tabel XII.

Tabel XII.

Omzetcijfers, Producten en ontvangen Statiegelden: Groenten- en Vruchtenveiling.
Utrecht en Omstreken.

Jaartal	Bedrag producten	Bedrag Statiegeld
1919	f 949.134,39	f 342.039,08
1920	- 865.302,27	- 336.648,80
1921	- 1.160.375,71	- 445.179,60
1922	- 1.026.521,90	- 440.932,50
1923	- 1.024.936,23	- 530.243,30
1924	- 1.294.206,11	- 687.895,20
1925	- 1.568.164,88	- 933.503,50
1926	- 1.600.836,89	- 945.116,15
1927	- 1.668.736,95	- 928.476,55
1928	- 2.226.348,81	- 1.015.433,—
1929	- 2.343.782,21	- 1.195.387,05
1930	- 2.402.436,50	- 1.369.254,60
1931	- 2.311.510,20	- 1.401.357,60
1932	- 2.245.941,41	- 1.279.668,10
1933	- 2.191.007,26	- 1.313.305,65
1934	- 2.255.849,91	- 1.386.298,43
1935	- 2.026.321,72	- 1.387.554,48
1936	- 2.222.544,34	- 1.422.436,22
1937	- 2.393.180,66	- 1.576.697,66

Het omzetcijfer van het statiegeld in het jaar 1932 was belangrijk lager dan dat in 1931.

Dit is ontstaan doordat in 1932 het statiegeld van de kist is verlaagd van f 0.80 tot f 0.60, en dat van Pootjesbak van f 0.50 tot f 0.40.

DE VEILING

Wij zijn hiermede genaderd tot de Groenten- en Fruitveilingen voor Utrecht en Omstreken. Reeds uit de in Tabel XII gegeven cijfers moge de gunstige ontwikkeling gebleken zijn. Toch vergete men hierbij niet, dat de abnormale omstandigheden, waaronder het tuinbouwbedrijf thans werkt, het inzicht in den werkelijken toestand aanmerkelijk vertroebelen. Men behoeft — om hieraan herinnerd te worden — slechts de laatste jaarverslagen der Vereeniging te raadplegen, om te zien hoe enorm de bedragen zijn, die als steunuitkeering zijn uitbetaald. Over de jaren 1936 en 1937 waren deze bedragen resp. f 140.228,11 en f 100.662,31. Voegt men daarbij nog de lijsten der onverkoopbare GESCHIKTE en AFWIJKENDE producten over dezelfde jaren, dan behoeft het geen lang betoog om aan te toonen hoe weinig deze tijden veroorloven zich een eenigszins betrouwbaar denkbeeld van de toekomst te maken.

Wij hebben er reeds op gewezen, dat de werkingssfeer zich zeer heeft uitgebreid. Dit blijkt ten volle uit de opgave in het jaarverslag over 1937 bevattende een lijst van de plaatsen van aanvoer op de Groenten- en Fruitveiling „Utrecht en Omstreken” met de geveilde bedragen. Nagenoeg alle tuinbouwgebieden van ons land komen daarop voor. Ongetwijfeld zou voor menig gebied met een speciaal product (b.v. Bergen op Zoom met asperges) de deelneming over 1937 nog grooter geweest zijn, ware het niet, dat de teeltregeling voor den groentenkweek hierop haar invloed deed gevoelen. Door deze teeltregeling is de tuinder verplicht op dezelfde veiling zijn producten te veilen. Bovendien heeft dit tengevolge, dat het product duurder wordt, omdat hierdoor dikwijls dubbele veilingskosten erop zullen drukken, zooals b.v. voor de Bergen op Zoomsche asperges het geval zal zijn v.z.v. die eerst in Bergen op Zoom en daarna in Utrecht werden aangeboden.

Bovendien blijkt echter uit de opgave van de geveilde producten met de daarbij behorende bedragen over 1937 wel zeer duidelijk welk een voorname plaats het tuinbouwgebied van Utrecht en omgeving inneemt. Voor 1937 en 1936 waren deze bedragen voor de gemeenten tot het gebied van onderzoek behorende:

Utrecht..... 1937..... f 382.269,59 1936 f 346.480,07.

Men ziet hieruit van welk een groote beteekenis het hoveniersbedrijf nog voor de volkswelvaart bezat. Natuurlijk zitten daarbij ook nog opbrengsten van enkele andere tuinbouwperceelen binnen het gebied van de gemeente, maar een groot deel dezer producten wordt geleverd door de hoveniers van Pijlsweerd. Bedenkt men dan nog, dat ook buiten de veilingsbedragen nog inkomsten bestaan voor de hoveniers, die niet op de veiling verkoopen (aan hen is het markten toegestaan, niet aan hen die op de veiling verkoopen) en voorts, dat het gezin voor een goed deel van den grond zal gevoed worden, dan begrijpt men ook zonder nauwkeurige berekening de groote beteekenis van dezen tuinbouwgrond voor de volkswelvaart. Het is mijn vaste overtuiging, dat de opbrengst van de gronden van Pijlsweerd na de bebouwing ver daarbij ten achter zal blijven. Nu moge het waar zijn, dat de gemeente Utrecht dien grond niet missen kon voor de huisvesting en voor het verkeer, maar men vergete niet het probleem, dat hierdoor in het leven wordt geroepen voor deze aloude groep van tuinders, die met een handvol geld uit hun bedrijf gezet worden. Daarom is het jammer, dat het geheele vestigingsprobleem in dit concentratiegebied niet als „een geheel” behandeld werd. Daarom ook vond rapporteur de vrijheid/toch vooral te zorgen, dat deze menschen elders (i.c. in het Z.W. van Maartensdijk) de beschikking krijgen over gronden waar zij het bedrijf, waarin zij geschoold zijn, kunnen voortzetten. Hier vertoont zich de strijd om den „grond”, om de „ruimte” in zijn volle scherpte.

Maar hiermede is het probleem niet opgelost. Al geeft men deze menschen de beschikking over anderen tuingrond, daarmede krijgen ze HUN tuingrond niet terug, zooals

die geworden is onder den gestagen, moeizamen arbeid van geheele generaties. Tuingrond is geen natuurproduct, dat men willekeurig kan vervangen, tuingrond is een product van menschelijken arbeid en geest. Honderden jaren lang hebben deze „hoveniers” dien grond bewerkt. Zij hebben ervan gemaakt een productiemiddel, dat bijna onbegrijpelijke productiemogelijkheden biedt. Het was het bestaansmiddel van geheele geslachten. Dit heeft nu de stedelijke mentaliteit aan deze geheele groep ontnomen voor een zekeren prijs, waarvan men zegt dat die te laag was. Dit heeft met ons probleem niets te maken. *Die grond was niet te betalen.* Het gaat hier om de menschelijke groep, die nu met een hand vol guldens staat *maar zonder bedrijf.* En waar zullen zij nu heen? Dat is het probleem! De stad denkt daar niet aan. De stad heeft ruimte nodig. Daarvoor moet alles wijken. Men vergeet, dat men hierdoor dikwijls groepen die veel bijdragen tot de volkskracht en de volkswelvaart, waarin bovendien zedelijke waarden leven, die hun eigen beteekenis voor ons volk hebben, volledig ontwortelt. Daarvoor is de onderlinge samenwerking nodig om te komen tot ruimtelijke „ordering”. Zij moet zich uitstrekken over het geheele concentratiegebied.

Vleuten veilde in 1936 voor f 236.634,61 en in 1937 voor f 270.599,71. Voor Vleuten behoeven wij thans nagenoeg geen rekening te houden met opbrengsten elders op veilingen of markten, maar dan blijkt ook wel het groote verschil in opbrengst en karakter tusschen het hoveniersbedrijf met zijn gevarieerde waardevolle producten en het kweekersbedrijf van Vleuten, dat bij de tegenwoordige prijzen voor druiven etc. wel erg in het nauw zit, ondanks den steun.

Bunnik veilde in 1936 voor f 38.844,65 en in 1937 voor f 41.897,31.

De aanvoer van Bunnik heeft uiteraard geheel met vrachtauto's plaats, terwijl voor Vleuten, voor een wel is waar zeer klein gedeelte, nog transport te water geschiedt.

De Bilt veilde in 1936 voor f 9.750,14 en in 1937 voor f 8.079,89.

Bilthoven alleen in 1936 nog voor een te verwaarloozen bedrag van f 131,—. Daar heeft de strijd om den grond zich blijkbaar voltrokken.

Houten met zijn boomgaarden veilde in 1936 voor f 20.284,12 en in 1937 voor f 26.171,11.

Iutphaas in 1936 voor f 19.935,81 en in 1937 voor f 28.931,60.

Maartensdijk in 1936 voor f 346,23 en in 1937 voor f 1.109,68.

Zuilen in 1936 voor f 10.131,26 en in 1937 voor f 14.929,47.

Oudenrijn in 1936 voor f 6.180,52 en in 1937 voor f 4.009,22.

Achttienhoven in 1936 voor f 1.816,53 en in 1937 voor f 1.258,52.

Tellen wij nu de bedragen van het gebied van onderzoek samen dan blijkt dat dit gebied veilde in 1936 voor f 690.403,57 en in 1937 voor f 779.255,10. Dat is resp. 31 en 33% van de totale omzet van de veiling in die jaren. Men ziet hieruit dat de tuinbouw en boomgaard-productie voor het gebied van onderzoek een belangrijke beteekenis heeft en zeker de volle aandacht verdient in het concentratiegebied.

Daarom zoude het van groot nut geweest zijn, indien voor het gebied van onderzoek de opbrengst per ha. der tuinbouwgronden en boomgaarden nauwkeurig had kunnen worden vastgesteld. Dit bleek echter niet mogelijk te zijn.

In de oppervlakte „tuinbouw en boomgaarden” van Tabel III zijn *niet* begrepen de boomgaarden waarvan de onderteelt door een anderen gebruiker wordt geëxploiteerd. De boomgaarden met onderteelt akkerbouw, en de belangrijke oppervlakte der grasboomgaarden, werden ter vermijding van dubbeltellingen bij de inventarisaties respectievelijk, al naar den onderteelt, onder met akkerbouwgewassen of onder blijvend grasland geteld. De getallen in Tabel III geven dus de beteekenis van den tuinbouw in dit opzicht onvoldoende weer. Het bleek niet mogelijk te dien aanzien geheel volledige cijfers te verkrijgen, omdat bij de specificatie van het fruit in 1936 geen onderscheid is gemaakt tusschen onderteelt verhuurd en zonder onderteeld. Bovendien zijn de gespecificeerde gegevens uitgedrukt in gemeten maat, de gegevens van de indeeling der bedrijven daarentegen in kadastrale maat.

Wel kon de Leider van de Afdeelingstatistiek mededeelen, dat in ieder geval in de in Tabel III genoemde gemeenten de navolgende oppervlakten buiten beschouwing zijn gebleven:

Tabel XIII.
Fruitteelt in den vollen grond
(gemeten maat)

Gemeenten	Met onderteelt akkerbouw h.a.	Met onderteelt gras h.a.
Utrecht	—	68
Vleuten	1	57
Bunnik	14	217
De Bilt	—	82
Houten	28	395
Jutphaas	3	157
Maartensdijk	—	23
Zuilen	—	18
Oudenrijn	2	12
Achttienhoven	—	—

Wij wezen reeds op den invloed van het klimaat, dat menigmaal groote verschillen in den opbrengst van een bepaald jaar doet ontstaan. Daaraan is waarschijnlijk het groote verschil tusschen 1936 en 1937 toe te schrijven. Men leest in het verslag van de veiling over 1937: „Het geringe restant van 1936, dat in het voorjaar van 1937 nog een weg via de veiling naar den consument zocht, was te klein om door hooge prijzen goed te maken, waar de kwantiteit te kort schoot, doch deze geringe aanvoer werd overvloedig gecompenseerd door wat de fruitveilingen in den zomer en in het najaar van 1937 aanboden, een aanvoer van fruit als onze veiling nog nooit te aanschouwen gaf”.

Er zijn nog andere omstandigheden die de bepaling der opbrengsten per ha. uiterst moeilijk maken. In de eerste plaats zij gewezen op het feit, dat in Houten een coöperatieve veiling bestaat met vrij grooten omzet, terwijl in Bunnik een particuliere veiling werkt, die mede een groot deel van het gebied, dat niet in het onderzoek betrokken is, omvat.

Wij komen nu tot het tweede punt, dat aan zoo groote veranderingen onderhevig is geweest met name tot de voorziening van het platte land door de in Utrecht gevestigde middenstand. Er zijn nog steeds velen, die de vermindering van deze voorzieningen stellen op rekening van de verplaatsing der markten naar de peripherie van de stad. Ook in de jaarverslagen van de Groenten- en Fruitveilingen kan men nog vinden, dat er wel een weg te vinden geweest zoude zijn om de markten in hoofdzaak geconcentreerd te houden op het Vredenburg, waardoor dan de boeren veel eerder tot inkoop in de stad zouden overgaan. Het wil ons voorkomen, dat deze meening het probleem onjuist benadert. Niet door de verplaatsing van de markten is de voorziening door de Utrechtsche middenstand van het platte land van karakter verandert. Deze verandering was reeds lang ingetreden voor de verplaatsing van de markten haar beslag verkreeg. Reeds toen was door de verbetering van het verkeer het geheele karakter van die voorziening veranderd. Ook al waren de markten niet verplaatst, zou die toestand zijn ingetreden. Het is bijna onnoodig te wijzen op de groote werkingssfeer, die de warenhuizen verkregen hebben door de verkeersverbetering. Daarbij heeft zich gevoegd het ontstaan in tal van platte landsgemeenten van eigen verzorgingskernen, waar althans een groot deel van de behoeftebevrediging van het platte land kan plaats hebben.

Niettemin blijft er ruimte te over om door juiste maatregelen, die van de middenstandsbedrijven zelve behooren uit te gaan, om te trachten den stroom van bezoekers der markten tot zich te trekken.

Men kan daartoe verschillende wegen inslaan. Een van deze wegen is zeker een speciale verzorging van de etalages op marktdagen, zooals men dat vroeger ook wel op het Vredenburg zag. Die zal dan thans gepaard moeten gaan met een gepaste reclame op het marktterrein zelve. Daartoe kan zeker in overleg met de gemeente Utrecht en met den dienst van Haven- en Marktwezen den weg gevonden worden. Het is volstrekt niet ondenkbaar, dat die middenstandsbedrijven, die speciaal werk maken van de voorziening der omringende agrarische gemeenschap op marktdagen en bij tentoonstellingen de gelegenheid krijgen om in een soort winkelgalerij etalageruimte te verkrijgen, waarin dan met kennis van zaken de nieuwste landbouwwerktuigen en verdere utensilien ten toon gesteld kunnen worden. Ditzelfde kan geschieden met de andere waren waarvan men weet, dat zij in de agrarische gemeenschap aftrek kunnen vinden. De tijden dwingen nu eenmaal tot het zoeken van nieuwe wegen. Het heeft weinig zin of wij terugblikken naar toestanden die toch niet meer terugkeeren. Op de terreinen aan de Croeselaan is na nauwkeurige bestudeering en onderling overleg zeker gelegenheid te vinden in bovenbedoelden geest iets tot stand te brengen. Wanneer men in de stad blijft zitten wachten dan komt men er zeker niet. Men moet den menschen de gelegenheid bieden met de nieuwste producten van de nijverheid in den ruimsten zin van het woord kennis te maken, door directe aanschouwing.

Een zeer voornaam middel om de markten nog meer te doen strekken tot het verruimen van de afzetgelegenheid voor de Utrechtsche bedrijven is gelegen in de zorgen voor de circulatie in den ruimsten zin van het woord. Zoowel de toegangen van de directe ~~zoo~~ als van de wijdere agrarische omgeving behoort op nauwkeurige wijze bestudeerd te worden. Wij mogen daarvoor verwijzen naar hetgeen hieromtrent onder het hoofdstuk verkeer is opgemerkt. Men komt er niet door de verbetering van de groote toegangswegen, die in den vorm van voorrangswegen de stad omgeven. Van deze voorrangswegen behoort men op gemakkelijke wijze het concentratie gebied te kunnen binnenvallen en wel zoo, dat men van het zuiden komende gemakkelijk toegang krijgt tot de zuidelijke sector van het concentratiegebied enz. De weg die van het kruispunt van weg 2 en weg 12 leiden zal naar het Ledig erf of daaromtrent *zal er onvoorwaardelijk moeten komen*. De veemarkten hebben na de tot standkoming van de vaste brug bij Zalt Bommel ongetwijfeld reeds den invloed ondervonden van de veemarkt in den Bosch, waarvoor zooveel reclame gemaakt wordt, al is dien invloed niet onder cijfers te brengen. Het beste verweermiddel is gelegen in ruime toegangen voor de geheele Betuwe van den weg van Vianen naar de marktterreinen te Utrecht.

Op de marktterreinen zelve zal men de uitvalspoorten naar alle richtingen goed moeten bestudeeren. De gelegenheid om hierbij voldoende ruimteontwikkeling te verkrijgen is volgens rapporteur gelegen in het dempen van den ouden tak van het Merwede kanaal en het opofferen van de haventerreinen op de veemarkten. De aanvoer per schip heeft nagenoeg geen beteekenis meer. De afvoer per schip heeft nog beteekenis voor bepaalde fruitsoorten. Daartoe kan een gemakkelijke korte verbinding met de haventerreinen aan het nieuwe kanaal tot stand worden gebracht.

Ten slotte moge nog een enkel woord gezegd worden ten aanzien van de agrarische productie in het algemeen. Zij verkeert thans in groote moeilijkheden. Hoezeer de oplossing daarvan zeker in grooter verband gezocht zal moeten worden, zoo mag men de regionale werkzaamheid in deze richting niet onderschatten. Regionaal kan in het concentratiegebied op de bestemming van den grond grooten en n.m.m. heilzamen invloed worden uitgeoefend. Zoo ergens „*ordening*” noodzakelijk is dan is het op dit gebied. In ieder con-

concentratiegebied van ons vaderland, waar wonen, werken en ontspannen hooge eischen stellen, daar kan alleen door een weldoordacht plan steunend op diepgaand onderzoek, ook van de agrarische productie, het doel bereikt worden. Teveel is en zijn bij deze plannen den nadruk gelegd op het wonen en op de ontspanning, zoomede op het werken, maar dan in de secundaire productie. Dit zal moeten veranderen. De stedelijke mentaliteit zal moeten begrijpen, dat het platte land ten volle de aandacht verdient. Zelfs nog meer in het belang van de stad zelve als in dat van het platte land. Zie ik de komende toestanden juist, dan ligt het zwaartepunt veel meer in een ruimtelijke organisatie dan in alle mogelijke beperking die men aan het bedrijf oplegt. In dit opzicht nu kan in ieder concentratiegebied uitermate veel bereikt worden. Maar dan moet een innige samenwerking tot stand komen waarin met ALLE belangen rekening gehouden wordt.

De koopkracht van het platte land behoeft bij deze ruimtelijke ordening volstrekt niet te verminderen. De vorderingen van de landbouwtechniek en van de bedrijfsvoering in iederen tak van het agrarisch productieproces veroorloven thans de productie per oppervlakte eenheid zoodanig op te voeren, dat men zoowel in het weide-bedrijf, in den akkerbouw, in het gemengde zuivelbedrijf en in den tuinbouw, met *kleinere* oppervlakten kan bereiken, datgene dat bij een veel extensievere cultuur bereikt werd. De voorbeelden om dit aan te toonen zijn zeer talrijk.

Een koopkrachtige welvarende en kerngezonde agrarische omgeving is voor de stad van groote beteekenis. Grooter dan men wel algemeen aanneemt.

Wij besluiten deze beschouwingen over de agrarische bedrijven met de hieronder volgende gegevens betreffende het klimaat, welwillend verstrekt door Dr. C. Braak.

KLIMATOLOGISCHE GEGEVENS VAN UTRECHT—DE BILT

	Jan.	Febr.	Mrt.	Apr.	Mei	Juni	Juli	Aug.	Sept.	Oct.	Nov.	Dec.	Jaar.
Gemiddelde temperatuur (24-uurgem.)	1.9	2.6	4.6	7.9	12.2	15.3	16.9	16.6	13.8	9.7	5.1	2.6	9.1
Gemiddelde temperatuur (8 + 14 + 19 uur) : 3	2.2	3.0	5.3	9.3	13.9	17.1	18.7	18.1	15.0	10.4	5.5	2.9	10.1
Gem. dagelijksch maximum	5.0	6.1	9.3	12.8	17.9	20.6	22.1	21.7	19.0	14.0	8.4	5.5	13.5
Gem. dagelijksch minimum	0.1	0.3	12.8	3.6	7.4	10.2	12.3	12.0	9.5	6.1	2.6	0.6	5.4
Gem. betrekkelijke vochtig- heid in % (8 + 14 + 19 uur) : 3	88	84	78	73	70	70	73	76	80	85	87	89	79
Gem. aantal uren zonnenschijn	55	75	118	162	215	203	205	186	152	103	62	40	1596
Gem. bewolking (0—10) (8 + 14 + 19 uur) : 3	7.2	6.7	6.5	6.5	6.0	6.3	6.3	6.3	6.0	6.4	7.0	7.4	6.5
Gem. neerslag, m.m.	57	44	50	46	52	61	79	88	70	77	64	72	760
Gem. windsnelheid in m.p.s. (24 uur)	4.8	4.6	4.5	4.3	3.8	3.6	3.5	3.5	3.5	3.8	4.2	4.6	4.1

Door de ligging in het midden van het land is het klimaat te Utrecht—De Bilt te beschouwen als een goede representant van het gemiddelde klimaat van Nederland.

De gemiddelde jaartemperatuur, $10^{\circ}.1$, ligt tusschen de hoogste waarde, $11^{\circ}.0$, te Maastricht en de laagste, $9^{\circ}.6$, te Groningen. Met het gemiddeld dagelijksch maximum van $22^{\circ}.1$ in de warmste maand kunnen als verst uiteenlopende cijfers die van Maastricht, $23^{\circ}.6$, en Den Helder, $19^{\circ}.2$, worden vergeleken, terwijl tegenover een gemiddeld dagelijksch minimum van $-0^{\circ}.3$ in Februari staan de minima $1^{\circ}.2$ te Wijster en $1^{\circ}.5$ te Vlissingen. Het jaargemiddelde van de betrekkelijke vochtigheid varieert in ons land van 75% te Maastricht tot 84% te Hoorn, ook in dit opzicht vertegenwoordigt het cijfer van De Bilt een gemiddelden toestand. Ook wat het aantal uren zonneschijn betreft, houdt De Bilt het midden tusschen het iets zonniger Westen (Den Helder, 1666 uren per jaar) en het iets minder zonnige Oosten (Groningen 1481 uren), terwijl de gemiddelde bewolking ligt tusschen 7.1 te Groningen en die van het Westen, waar het jaargemiddelde met 6.4 slechts weinig lager is dan dat van De Bilt. Wat den jaarlijkschen neerslag betreft, behoort Utrecht—De Bilt tot de stations met de hoogste cijfers. De windsnelheid is nabij de Westkust belangrijk grooter dan te De Bilt (jaargemiddelde te Den Helder 6.4, te Vlissingen 5.9 m.p.s.) en neemt verder naar het Oosten slechts weinig af.

HET RELIEF.

Na al hetgeen omtrent den invloed van het relief reeds is gezegd in de algemeene functioneële beschrijving van het gebied, behoeft hierover eigenlijk in het verband van het onderwerp van dit rapport niet veel meer gezegd te worden. Wanneer men kaart II bekijkt waarop het relief in groote trekken is aangegeven, dan kan ieder dadelijk de relatie zien die er bestaat tusschen het relief en het gebruik van den bodem dat op kaart I is voorgesteld. De hooge gronden dragen in het algemeen de vestigingen, het akkerbouwland en den tuinbouw, terwijl het weidegebied zich daaromheen uitstrekt op de lager gelegen gronden.

Van belang is dat daarop thans uitzondering gemaakt wordt door Tuindorp Maartensdijk. Het is in het algemeen reeds onjuist, wanneer een kleinere randgemeente tegen den rand van de stad gaat bouwen, hier werd het bezwaar verergerd door de bestaande reliefverschillen.

De polder Maartensdijk ligt in het algemeen ruim een meter lager dan het stratenniveau van Utrecht. Bij den aanleg van Tuindorp Maartensdijk heeft men dan ook bijzondere maatregelen moeten treffen om de riolering van dit gebied te verzorgen.

De Burgemeester van Maartensdijk heeft mij ter zake een rapport van den gemeenteopzichter doen toekomen, waarvoor gaarne op deze plaats dank wordt gebracht. Alvorens dit rapport hier af te drukken moge een enkele algemeene opmerking vooraf gaan.

De beschouwing van de kaart betreffende het relief doet uiteraard de vraag rijzen naar de afwatering der hoogere gronden bezuiden en beoosten Utrecht.

Zonder in details ter zake te treden is het van belang op te merken, dat rond 32.000 ha. van deze zuidelijke hoogere gronden afwateren door de stadsgrachten van Utrecht op de Vecht bij de Weerdsuis. Bovendien moet er de aandacht op gevestigd worden, dat door het inlaten van Rijnwater in het Merwedekanaal (of dit nu later door een syphon geschiedt zal doet niet ter zake) het mogelijk wordt den inhoud van de stadsgrachten in 24 uur stroomen geheel te ververschen. Wij maakten er reeds melding van dat naar de meening van den Directeur van den Rijks Waterstaat na de voltooiing der kanaalwerken deze toestand voor Utrecht nog gunstiger zal worden, omdat men dan water voor die doorstroming kan reserveeren, d.w.z. door de inrichting van keersluizen kan verhinderen terug te stroomen, indien ten minste ook de bestaande gemeentesluis te Vreeswijk gesloten wordt.

De gemiddelde stand van de Vecht beneden de Weerdsluizen veroorlooft deze wijze van handelen. In 1933 waren de gemiddelde standen aldaar t.o.v. N.A.P. als volgt:

Jan.—0,14; Febr.—0,13; Maart—0,13; Apr.—0,18; Mei—0,07; Juni—0,07; Juli—0,09; Aug.—0,15; Sept.—0,14; Oct.—0,16; Nov.—0,04; Dec.—0,19.

Wij willen er nog op wijzen, dat de stand van de Vecht afhankelijk is van de loozingsmogelijkheden bij Muiden, d.w.z. van den stand van het water op het IJselmeer. Deze waterstand is op zijn beurt weer afhankelijk van de heerschende winden. Zoo veranderde de stand op de Vecht bij de Weerdsluis j.l. Zondag (19 Juni 1938) plotseling van $-0,60$ tot $+0,03$ t.o.v. N.A.P. Pas wanneer ook de Zuidpolders gereed zullen zijn kan n.m. meening het electriche gemaal gemist worden. Onder den invloed van de N.W. winden waarmede men in deze Junimaand te kampen had, zag men, zooals bovenstaande cijfers aantoonen, het peil op de Vecht rijzen. Dit is mede van uitnemend belang voor Tuindorp Maartensdijk, dat immers via het Zwarte water op de Vecht loost. Nu is de gemiddelde stand van het Zwarte Water t.o.v. N.A.P. $+0,50$, zoodat inderdaad in normale omstandigheden dit water ruim gelegenheid heeft om op de Vecht te loozen. Er kunnen echter omstandigheden optreden ook buiten de genoemde natuurlijke verhoudingen (defensie) die die loozing niet meer mogelijk maken, dit is in Maartensdijk ook zoo begrepen. Uit het rapport van den gemeenteopzichter, dat wij hieronder woordelijk overnemen, blijkt dit voldoende. Ik wil daarbij slechts opmerken, dat het mij niet mogelijk is de afdoendheid dezer maatregelen te beoordeelen. Wel staat het n.m.m. vast, dat indien de toestand zoo blijft de gemeente ongetwijfeld zal moeten overgaan tot een inrichting voor biologische of chemische of bio-chemische reiniging van het rioolwater. Een eisch welke men ook aan de gemeente Utrecht wil stellen. Voor Utrecht is deze eisch niet zoo dringend, omdat de Vecht een prachtige „sceptic tank” blijkt te zijn. Een uur gaans stroomafwaarts van de Weerdsluizen is het water weer normaal, terwijl van Utrecht geen water in de polders komt, hetgeen bij Maartensdijk wel het geval is.

Het rapport van den gemeenteopzichter van Maartensdijk luidt als volgt:

Rapport betreffende rioleering Tuindorp.

De rioleering van het Tuindorp is verdeeld in drie afdeelingen welke alle drie afzonderlijk loozen op een reinigingskelder met pompgemaal.

Op pompgemaal no. 1 loost het gedeelte Tuindorp liggende ten Westen van het Zwarte Water en ten Westen van het gasspoor.

Op pompgemaal no. 2 loost het gedeelte liggende ten Oosten van het Zwarte Water.

Op pompgemaal no. 3 loost het gedeelte liggende ten Oosten van het gasspoor.

De bijbehorende kelders hebben resp. een inhoud van 500, 100 en 230 M³.

De pompen worden gedreven door electriche motoren welke automatisch in- en uitschakelen.

De hoogten der rioolloozingen in de kelders zijn resp. (rioolbodems) 50 cM—N.A.P.; 10 cM—N.A.P. en 2 cM + N.A.P.

Alle drie de pompstations loozen op het Zwarte Water, waarvan het peil varieert doch practisch niet hooger komt dan 60 cM + N.A.P.

Het hoogste punt tot waarop de pomp het rioolwater moet oppompen ligt in de afvoerleiding van pomp no. 1 op 50 cM + N.A.P., van no. 2 op 94 cM + N.A.P. en van no. 3 op 70 cM + N.A.P.

De wijken loozende op de pompgemalen 2 en 3 zijn voorzien van een z.g. gemengde rioleering d.w.z. dat zowel het hemelwater als de afvoeren der woningen loozen op de aan de bovengenoemde kelders aangesloten riolen. De wijk loozende op kelder no. 1 heeft slechts gedeeltelijk een gemengde rioleering. Een gedeelte van deze wijk is voorzien van een afzonderlijk regenwaterriool, loozende op den polder.

De capaciteit der pompen bedraagt elk 1000 L. per minuut.

De woningen zijn via een beerput met overstort aangesloten op het gemeenteriool.

Wat betreft het functioneeren van het totaal zij opgemerkt dat nog nooit eenige

stagnatie is ondervonden, behoudens enkele kleine motorstoringen aan pompgemaal no. 1, hetwelk reeds ruim 5 jaar dienst doet.

Mocht een zoodanig abnormaal hooge waterstand in het Zwarte Water ontstaan, dat het water zelfs tot boven het hoogste punt van de afvoerleiding zou komen dan zou toch het geheel normaal doorwerken, aangezien bij uitschakeling der motoren de in de afvoerleidingen aangebrachte terugslagkleppen zouden worden gesloten door het naar binnen stroomende water .

Wanneer bij voormelde hooge waterstand, de desbetreffende kelders dusdanig zijn gevuld, dat de motoren weer gaan werken, bezitten deze motoren, die centrifugaalpompen aandrijven, meer dan voldoende capaciteit om het niveau-verschil te overwinnen.

Voormelde genomen maatregelen zijn derhalve onder alle omstandigheden als afdoende te beschouwen.

Maartensdijk, 17 December 1937.

De Gemeente-Opzichter,
P. W. HARTELIJM.

Hooggeachte Professor van Vuuren,

Naar aanleiding van Uw schrijven van 20 Maart j.l. moet ik U zeer tot mijn leedwezen mededeelen, dat wij nog niet beschikken over een statistisch bureau, waarin de gegevens verwerkt hadden kunnen worden, waarover U gaarne de beschikking zoudt willen hebben. Ik kan U alleen doen toekomen de opgave van het aantal deelnemers over een aantal beurzen, voor zoover wij daaromtrent over betrouwbare gegevens beschikken. Evenwel moge ik voor het doel, dat U met deze cijfers beoogt, er wel Uwe aandacht op vestigen, dat dit aantal deelnemers niet identiek is met het aantal standhouders, aangezien wij als deelnemende firma aannemen den fabrikant of importeur, wier artikelen ter beurze worden verhandeld. Het gevolg hiervan is, dat er zich gevallen voordoen, waarbij verschillende in den catalogus vermelde deelnemers vertegenwoordigd zijn door één standhouder. Wat betreft bijv. de buitenlandsche deelnemers moet U zich hieruit niet het beeld vormen als zouden er ook zooveel vreemdelingen uit het aangegeven buitenland als deelnemer ter jaarbeurs zijn geweest, aangezien deze opgave voor een deel firma's betreft, wier artikelen door een Nederlandschen vertegenwoordiger ter beurze werden verhandeld.

Eenig houvast voor een schatting naar den omzet van geld, welken deze deelnemers in Utrecht doen plaats vinden, hebt U aan deze cijfers dus niet. Een juiste schatting wordt eveneens belemmerd door het feit, dat verschillende standhouders een of meer helpers medebrengen; dit aantal wisselt zeer af naarmate het artikelen betreft, die een standhouder voert en de grootte van zijn stand. Ook zijn deze helpers niet alle dagen dezelfde, daar verschillende firma's er de gewoonte op na houden om op den eenen beursdag bijv. de reizigers of vertegenwoordigers uit de provincie Groningen in haar stand als helpers te doen optreden en de volgende dagen de vertegenwoordigers uit andere provinciën. Er is dus niet de minste schatting te maken, noch wat betreft het aantal menschen, dat door de deelnemers naar Utrecht wordt gebracht, noch wat betreft den omzet van geld. Hierbij dienen in het oog te worden gehouden de bedragen aan loonen en materialen, welke uitgegeven worden bij de voorbereiding eener beurs, eenerzijds door den Technischen Dienst voor den opbouw van de paviljoens en het gereed maken van het uitwendige der stands, anderzijds voor de inrichting der stands door de deelnemers zelf.

Ook het bedrag aan drukwerk, dat in Utrecht wordt geplaatst tijdens een Jaarbeurs of bij de voorbereiding daarvan, moet niet onbelangrijk zijn.

U gelieve in bijlage II een overzicht aan te treffen van het aantal m² verhuurde expositieruimte. Deze cijfers geven een vrij nauwkeurig en betrouwbaar beeld van den omvang en den groei der verschillende jaarbeurzen. De Agrarische jaarbeurs was voor de eerste maal verbonden aan de najaarsbeurs 1936 en had voor de tweede maal in het najaar 1937 plaats. Het verschil in cijfers tusschen de najaarsbeurzen tot en met de 33e en de 35e en 37e najaarsbeurs kan gevoegelijk op rekening van de Agrarische jaarbeurs worden geschreven.

Wat betreft de toegangsbewijzen, verkochte dagkaarten en doorlopende kaarten, beschikken wij niet over de noodige gegevens, welke een eenigszins betrouwbaar beeld zouden kunnen geven voor Uw doel. Het systeem van onze entreebewijzen maakt het niet mogelijk om een eenigszins nauwkeurig beeld te geven van het bezoek. Bij de schatting onzerzijds, welke uitsluitend in percenten plaats heeft, gaan wij uit van eenige gegevens van internen aard, welke voor Uw doel van geen belang zullen zijn.

Met de meeste hoogachting,

Koninklijke Nederlandsche Jaarbeurs
w.g. W. GRAADT VAN ROGGEN.

Aantal deelnemers aan de 28ste—38ste Nederlandsche Jaarbeurs 1933—1938.

BIJLAGE I.

Landen	Voorjaarsbeurs (Maart)						Najaarsbeurs (September)					
	1933	1934	1935	1936	1937	1938	1933	1934	1935	1936	1937	1938
Nederland	988	1193	1301	1355	1369	1534	844	949	687	771	843	
Algiers	—	33	—	—	—	—	—	—	—	—	—	
Amerika	16	25	8	11	17	—	13	12	16	12	—	
Amerika (Noord)	—	—	—	—	—	24	—	—	—	—	23	
België	85	68	79	54	46	67	17	9	12	39	41	
Britsch-Indië	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	30	
Canada	—	—	—	27	—	—	—	—	—	—	—	
China	1	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	
Denemarken	—	—	2	2	2	2	10	8	3	12	4	
Duitschland	147	78	156	84	149	147	81	83	89	109	123	
Engeland	30	28	23	16	42	52	27	30	21	39	50	
Estland	—	—	—	13	—	—	—	—	—	—	—	
Finland	—	—	—	1	—	—	—	—	—	—	—	
Frankrijk	110	178	27	21	78	60	12	7	128	95	13	
Italië	2	3	2	1	1	2	71	6	70	2	3	
Luxemburg	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	1	
Noorwegen	1	1	2	3	1	1	2	1	1	1	2	
Oostenrijk	19	54	37	41	53	76	22	10	43	52	63	
Polen	1	24	—	—	—	1	—	13	—	—	—	
Portugal	—	—	—	—	—	1	—	—	—	—	—	
Spanje	1	—	—	—	—	1	—	—	—	—	—	
Tsjecho-Slowakije	4	4	7	1	4	12	4	4	6	9	8	
Zweden	3	2	12	9	9	3	3	3	3	2	2	
Zwitserland	6	33	35	6	8	22	2	2	—	3	1	
Zuid-Afrika	1	—	—	—	—	—	1	1	—	—	—	
Totaal aantal deelnemers	1415	1725	1691	1645	1779	2005	1109	1138	1079	1146	1207	

BIJLAGE II.

behoorende bij schrijven dd. 9 April 1938 v. d. Kon. Nederl. Jaarbeurs aan Prof. L. van Vuuren te Utrecht.

<i>Voorjaarsbeurzen</i>				<i>Najaarsbeurzen</i>			
<i>Jaar</i>	<i>Verhuurde expositie- ruimte</i>	<i>Jaar</i>	<i>Verhuurde expositie- ruimte</i>	<i>Jaar</i>	<i>Verhuurde expositie- ruimte</i>	<i>Jaar</i>	<i>Verhuurde expositie- ruimte</i>
1917	— 7050 m ²	1929	— 10450 m ²	1921	— 15035 m ²	1932	— 12300 m ²
1918	— 15950 „	1930	— 14100 „	1922	— 5870 „	1933	— 12800 „
1919	— 21500 „	1931	— 14100 „	1923	— 6330 „	1934	— 13130 „
1920	— 18600 „	1932	— 16700 „	1924	— 6080 „	1935	— 12800 „
1922	— 9450 „	1933	— 14300 „	1925	— 6250 „	1936	— 14470 „
1923	— 6250 „	1934	— 14850 „	1926	— 6630 „	1937	— 16200 „
1924	— 6900 „	1935	— 15082 „	1927	— 6780 „		
1925	— 7400 „	1936	— 14465 „	1928	— 7525 „		
1926	— 7600 „	1937	— 15029 „	1929	— 7575 „		
1927	— 8600 „	1938	— 17312 „	1930	— 11500 „		
1928	— 9640 „			1931	— 11300 „		

HOOFDSTUK III.

DE DEMOGRAFISCHE ANALYSE.

INLEIDING

De ontwikkeling van de welvaartsbronnen, welke nauw verbonden is met den opbouw van de bevolking, staat zeer sterk onder den invloed van de wijze waarop de groei dier bevolking zich voltrokken heeft. De toename van het aantal eenerzijds, de veranderingen in den opbouw naar leeftijdsklassen en beroepen anderzijds, kan uitsluitend gekend worden door een zoo nauwkeurig mogelijke demografische analyse, welke behoort te steunen op de gegevens, verkregen uit de bestaande statistiek en door eigen onderzoek.

Nu is het niet zoo moeilijk te dien aanzien met doeltreffende methoden een inzicht te verkrijgen in de verschijnselen, die zich in den loop der tijden hebben voorgedaan in de samenstelling en den groei van een bevolking binnen een bepaald gebied, maar het vraagstuk wordt veel ingewikkelder, indien men op grond van de verkregen resultaten wil overgaan tot het vaststellen — zij het slechts in groote lijnen — van de tendenzen en hunne verdere ontwikkeling in de toekomst.

Toch moet onder de tegenwoordige omstandigheden die eisch gesteld worden. De veranderingen, welke zich sedert den wereldoorlog op nagenoeg ieder gebied van de samenleving voltrekken, eischen met gebiedende noodzakelijkheid, dat de overheid zich rekenschap geeft van den terugslag dier veranderingen in het welvaartsstreven en daardoor van zelf in den opbouw der bevolking. Men mag immers met groote waarschijnlijkheid stellen, dat de moeilijkheden in onze samenleving, zoowel ten plattelande als in de stedelijke agglomeraties, voor een overgroot deel hun oorsprong vinden in het verbreken van den harmonischen opbouw der bevolking en van het evenwicht, dat er bestaan moet tusschen de lasten, welke binnen een bepaald gebied op de bevolking drukken en het inkomen, dat die bevolking uit hare economische en maatschappelijke werkzaamheid weet te verwerven.

De verschuivingen onder den invloed van het verbreken van dit evenwicht zijn zonder twijfel reeds geruimen tijd werkzaam, maar zoowel de toename van de concentratie als de bovenbedoelde veranderingen in het economische leven hebben die verschuivingen een scherp en acuut karakter gegeven. Een enkel cijfer ter toelichting moge dit aantonen. Terwijl in 1839 bij een regelmatige verspreiding der bevolking over het oppervlak van Nederland de onderlinge afstand der individuen nog 120 m. bedroeg, was deze afstand in 1936 reeds teruggelopen tot 67 m.

Terwijl verder in 1839 de bevolking in de gemeenten met meer dan 20.000 inwoners nog slechts 913.726 zielen, d.i. ongeveer 31% der geheele bevolking, bedroeg, woonden in 1936 in de gemeenten boven 20.000 inwoners 4.170.089 zielen, d.i. ongeveer 49% der geheele bevolking.

Deze verschuiving heeft zich voltrokken ten koste van de gemeenten beneden 20.000 inwoners.

Ten aanzien van de verschuiving in de beroepen kunnen de volgende cijfers eenig denkbeeld geven betreffende de hierboven bedoelde veranderingen in de beroepssamenstelling der bevolking. Terwijl in 1899 650.574 leden van de beroepsbevolking, die in

dat jaar 1.923.634 bedroeg, werkzaam waren in de nijverheid, vonden in datzelfde jaar 592.774 leden der beroepsbevolking hun werkzaamheid in de agrarische productie en jacht en visscherij. In 1930, toen de beroepsbevolking 3.185.816 bedroeg, vonden reeds 1.235.912 „Werkstätigen” een bestaan in de industrie, terwijl het aantal in de agrarische groep slechts gestegen was tot 655.190.

Het is vooral deze laatste beweging, die voor ons probleem van het grootste belang is. Zij is het gevolg van oorzaken, die voor een groot deel door alle tijden heen gewerkt hebben in een groeiend volk, wyl die oorzaken hun oorsprong vinden in de aan het agrarische productieproces inherente eigenschappen. Zoo ergens, dan spreekt zich in dit productieproces duidelijk het beginsel uit, dat de natuur zijn grenzen stelt aan den menschelijken geest. Immers, ondanks alle voortschrijding van de techniek in onze bodemcultuur, ondanks krachtige intensivering van het bedrijf, is nu eenmaal de opnamecapaciteit in het landbouwbedrijf van het bevolkingsoverschot beperkt. Een groot deel daarvan — het blijkt duidelijk uit de enkele cijfers die hierboven gegeven werden — zal de behoeftebevrediging van zijn welvaartsstreven moeten zoeken in de industriele centra of stedelijke agglomeraties. Dit is het geval — gelijk gezegd — in ieder normaal groeiend volk en het eerste gevolg, voor dit onderzoek van het grootste belang, is de urbanisering, de strijd om de „ruimte”, die vooral in een klein land als het onze zich in zijn volle kracht doet gelden. Naast deze algemeene oorzaken werken echter thans de bijzondere, die een gevolg zijn van de veranderingen, die zich sedert den wereldoorlog in het economische leven voltrekken. Zij immers hadden ten gevolge, dat ook in de industriele centra (secundaire productiegroep) de opnamecapaciteit sterk verminderde. Ten deele was de vermindering in deze opnamecapaciteit mede een gevolg van de wijzigingen in het productieproces, die onder den invloed van de noodzakelijkheid om de productiekosten te drukken, zoowel in het primaire productieproces (agrarische productie groep) als in de secundaire productie, er op gericht waren, eensdeels handenarbeid uit te schakelen, anderdeels de arbeidende groep belangrijk te verjongen. Daarbij voegde zich een zoo ver mogelijk opgevoerde perfectie van het verkeer (circulatie), waardoor de grenzen tusschen werk- en woongemeente dermate konden vervagen, dat nu een geheel andere samenstelling van de bevolking naar inkomensgroepen zich voltrok.

Deze veranderingen in den opbouw van de bevolking naar beroeps- en inkomensgroepen was wel altijd beïnvloed door het verschil in het loon-niveau tusschen de industriele centra (stedelijke agglomeraties) en het platteland, maar het valt niet te ontkennen, dat deze stimulans voor de horizontale migratie (trek van het platteland naar de stad) ongemeen verscherpt werd door een volledige verstoring van het evenwicht der welvaarts-eischen van de krachtig georganiseerde groepen in de „stad” tegenover het platteland. De sociale spanningen, die hiervan het gevolg waren, vonden mede uitdrukking in de „steun-normen”, welke de overheid zich genoodzaakt zag voor die beide gebieden aan te leggen.

Maken al deze verschijnselen de toestanden, zoowel in het welvaartsstreven als in de huisvesting der bevolking zóó ingewikkeld, dat men met recht de vraag mag stellen of het wel mogelijk is een prognose te vinden, die aanvaardbaar is voor de naaste toekomst, toch zijn we nog niet aan het einde van de factoren, die zoo storend werken ten aanzien van den harmonischen opbouw van de bevolking. Wij wezen er reeds op, dat de perfectioneering van het verkeer de grenzen tusschen werk- en woongemeente vervaagde. Dit verschijnsel krijgt ongemeen groote beteekenis voor het gebied, dat het ons opgedragen onderzoek omvat, door wat men zou kunnen noemen de doorwerking van de ontdekking van de schoonheid van het oostelijk deel der provincie Utrecht, zoomede door een „mode-tendens” om „buiten” te wonen.

Het is bekend, dat die ontdekking van de schoonheid van de zandgronden in de provincie Utrecht al betrekkelijk vroeg inzette, maar evenmin kan ontkend worden, dat zij sedert het begin dezer eeuw vormen heeft aangenomen, welke er toe geleid hebben, dat de beweging binnen het gebied, dat dit onderzoek omvat, in de laatste tien jaren bijna

fantastische afmetingen heeft aangenomen. Ook hier schijnt het geboden in deze inleiding reeds een enkel cijfer te geven betreffende deze verschuivingen.

Van 1925 tot 1935 nam de bevolking van de gem. Utrecht slechts toe met 7,4^o/_{oo} gemiddeld per jaar, maar deze toename was uitsluitend te danken aan het geboorteoerschot, dus aan den natuurlijke groei der bevolking. Het vestigingsoverschot n.l. wijst voor Utrecht in deze tienjarige periode een *verlies* aan van 2,6^o/_{oo} gemiddeld per jaar. Daartegenover nam gedurende dezelfde periode de bevolking van de Bilt toe met gemiddeld 41°/_{oo} per jaar, van welke toename niet minder dan gemiddeld 31,3^o/_{oo} per jaar op rekening komt van het vestigingsoverschot. Maartensdijk vertoonde in deze tienjarige periode een gemiddelde toename van 99,4^o/_{oo} per jaar. Daarvan was niet minder dan gemiddeld 85,8^o/_{oo} per jaar een gevolg van het vestigingsoverschot. Ook Zuilen nam toe in dezelfde tienjarige periode met gemiddeld 87,2^o/_{oo} per jaar, waarvan niet minder dan 68,2^o/_{oo} per jaar, een gevolg was van het gemiddelde vestigingsoverschot. Voor Zuilen heeft uiteraard in hoofdzaak de factor van de industrialiseering gewerkt.

Hoezeer deze beweging den harmonischen opbouw der bevolking naar inkomensklassen aantastte, kan met een enkel cijfer aangetoond worden voor de gemeente Utrecht, voor welke gemeente wij beschikken over de cijfers van vestiging en vertrek naar het inkomen van 1924 tot 1936. Daaruit blijkt dat een vestigingsoverschot in hoofdzaak zich beperkt tot de inkomens van f 800—f 1500, *alle andere inkomensgroepen vertoonen een vertrekoverschot*. Voor den teruggang van het aantal aangeslagenen, hun werkelijk totaal inkomen en het gemiddeld inkomen per aangeslagene, kunnen in deze periode slechts eenigszins zuivere cijfers gegeven worden voor de inkomensgroepen van f 1550.— en hooger. Dit verloop is de resultante van den achteruitgang door conjunctuur en door migratie. Nu blijkt het aantal in deze inkomensgroep te zijn teruggelopen van 25.399 in 1924 tot 18.285 in 1935. Hun werkelijk totaal-inkomen liep terug van f 81.688.800 tot f 54.965.600. Het gemiddeld inkomen per aangeslagene in deze groep liep terug van f 3216 tot f 3006. Het verloop door migratie in deze groep gaf een vermindering: van het aantal aangeslagenen van 25.399 tot 22.596; van het werkelijk totaal-inkomen van f 81.688.800 tot f 69.803.400; van het inkomen per aangeslagene ten slotte f 3216 tot f 3089.

De spanningen, die hierdoor ontstonden, werden versterkt, doordat Utrecht de functie van centrum ten aanzien van de provincie in wijden kring, in engeren zin voor het gebied waarover dit onderzoek zich uitstrekt, niet alléén behield, maar de daaraan verbonden lasten voortdurend zag stijgen, mede onder den invloed van de conjunctuur.

Wil men nu trachten de grondslagen te vinden voor het in groote lijnen bepalen van de behoeften waarmede rekening gehouden zal moeten worden in het belang van de ontwikkeling der welvaartsbronnen, van den harmonischen opbouw der bevolking, en van hare toekomstige huisvesting, dan zal het noodzakelijk zijn allereerst te komen tot een aanvaardbare prognose ten aanzien van de toekomstige doorwerking der aangegeven tendenzen. Zullen de bewegingen, waarvan hierboven met enkele algemeene cijfers de uitwerking werd aangeduid, zich in dezelfde richting blijven voortzetten? Zullen de factoren die van invloed waren op de evenwichtsverstoring, in de naaste toekomst onveranderd hun werking doen gevoelen; zullen de motieven, welke voor een groot deel hun oorsprong vinden in een veranderde mentaliteit ten gevolge van de zich voltrekkende wijzigingen in de sociale en economische structuur, zich handhaven? Wil men een antwoord vinden op deze vragen, dan zal allereerst een scherpe analyse van de demografische verhoudingen onontbeerlijk zijn. Deze analyse zal in aansluiting aan de hierboven gegeven beschouwingen moeten geschieden.

ALGEMEENE BESCHOUWINGEN BETREFFENDE BEVOLKINGSAANWAS.

In de Inleiding werd er op gewezen, dat een bevolking groeit onder den invloed van de natuurlijke factoren — met name geboorte en sterfte — en van de sociaal-economische factoren — met name vestiging en vertrek. Van de natuurlijke factoren heeft de factor van de sterfte wel altijd de grootste aandacht gehad. Voortdurend is de samenleving, — men kan zelfs zeggen onafankelijk van het beschavingspeil, dat zij bereikt had —, er op gericht geweest den onherroepelijken dood zoover mogelijk te verschuiven. Dit was niet uitsluitend een gevolg van de gehechtheid aan het leven, maar wel degelijk óók van het besef der beteekenis van het „aantal” voor de volkswelvaart, welke immers nog altijd afhankelijk is van de productie en hare uitkomsten.

Op het eerste gezicht schijnt het daarom merkwaardig, dat de tweede natuurlijke factor — met name de geboorte-frequentie — veel minder de aandacht heeft gehad dan de sterfte. Het is niet overdreven, wanneer gesteld wordt, dat hierbij eigenlijk door alle eeuwen heen een tegengestelde tendens aan het werk is geweest. Deze tegengestelde tendens houdt ten nauwste verband met de veranderingen, welke zich voltrokken hebben in de opvattingen ten aanzien van den invloed, die het „aantal” hebben kon op de bestaansmogelijkheden. Het behoeft wel geen betoog, dat hierbij uitgegaan werd van een tijdelijk waarneembaren welvaartstoestand; men miste immers alle gegevens, vooral ten aanzien van de geboorten, zoodat de belangrijke vraag onbeantwoord moest blijven of de geboorten wel in staat waren de instandhouding van den harmonischen opbouw der bevolking naar leeftijdsklassen en daarmede haar productieve potentie, te handhaven. Zoo trad een tijdelijke waarneembare toestand sterk op den voorgrond en werd daardoor de groote beteekenis van een krachtig, harmonisch opgebouwd volk in de toekomst, verwaarloosd. Dit was mede een gevolg van de traagheid, waarmede zich de veranderingen in den harmonischen opbouw naar leeftijdsklassen van een volk voltrokken. Wanneer immers gedurende een reeks van jaren een ruime geboortefrequentie aanwezig is geweest, al dan niet gepaard gaande met een vermindering van de sterfte, dan is in een dergelijk volk, zonder juiste feitelijke gegevens, eene verandering in den opbouw naar leeftijdsklassen niet waarneembaar, ook al treedt daarna een sterke vermindering van de geboorte-frequentie op. Zoo konden de ontbindende krachten, welke een gevolg waren van den angst voor het „aantal” geruimen tijd doorwerken, vóórdát het gevaar voor een harmonischen opbouw van een bevolking naar leeftijdsklassen zich waarneembaar demonstreerde.

Deze ontbindende krachten konden vooral daarom verborgen blijven, omdat de vermindering van de geboorte-frequentie gemaskeerd bleef door de daling van het sterftecijfer. Zoo kon de diepe beteekenis van de toename van het „aantal” miskend worden, zij maakte plaats voor den angst voor overbevolking. Het valt niet te ontkennen, dat dit voor een groot deel toegeschreven moet worden aan de eerste poging, op het eind van de 18de eeuw door Malthus gedaan, om te trachten het inzicht in het bevolkingsvraagstuk op wetenschappelijke wijze te verdiepen. Malthus had gesteld, dat de bevolking, niet geremd in haar groei, zich veel sterker zou vermeerderen dan de bestaansmogelijkheden, vooral ten aanzien van de voedselvoorziening. Het is helaas deze nog altijd geldende logische gedachte geweest, die sedert het begin van de 19de eeuw de vrees voor overmatigen natuurlijke groei der bevolking beheerscht heeft. De zegenrijke werking van de toename van het „aantal”, de rijkdom die er in gelegen is voor het volk zelf, dat door de spanningen, ontstaan door de toename van het „aantal”, tot een voortdurende inspanning en omvorming van het productie-proces gedwongen wordt, werd vergeten. De angst voor overbevolking nam toe toen gedurende de laatste 150 jaren in Europa evenals in het overige gedeelte van de wereld, door de vorderingen van de medische wetenschap vooral, een ongekende toename van het aantal inzette. In die periode werd de bevolking van Europa verdriedubbeld, zij steeg tot 500 millioen; die van de geheele wereld groeide nog sterker, zij steeg tot ongeveer 2 milliard.

Niemand kan echter ontkennen, dat deze geweldige toename van het „aantal” gepaard ging met een *evengroote stijging van het algemeene welvaartspeil*. Schijnbaar is dit in volmaakte tegenspraak met de leer van Malthus. In werkelijkheid is dit niét het geval; immers ondanks alle vorderingen van de techniek blijft voor het agrarische productieproces de natuur de door Malthus bedoelde begrenzing stellen. Zij vindt haar uitdrukking in de wet op de verminderende meeropbrengsten, zij verklaart ook voor een goed deel de geringe uitbreiding van de opname-capaciteit, die het agrarisch productieproces vertoont. Voor Nederland gaven wij de cijfers, die daarop betrekking hebben, in de Inleiding. Wel heeft Malthus niet kunnen voorzien hoezeer de opname-capaciteit van het secundaire productie-proces (de industrie) zou toenemen, maar bovendien kon hij geen rekening houden met de geweldige ontwikkeling van het verkeer en den daarmee gepaard gaanden internationalen handel, die de voornaamste aanleiding zijn geweest tot de stijging van de welvaart, welke gepaard ging met de toename van het „aantal”.

Ondanks de niet te miskennen individualistische instelling, die zich vooral in West-Europa in deze periode in de samenleving ontwikkelde, vooronderstelt de geweldige toename van het verkeer en van den internationalen handel *een wil tot samenwerking*, tot vrije uitwisseling van menschen en goederen. Hoewel deze samenwerking — men kan wel zeggen — iederen ethischen grondslag miste, behoort men in haar toch te zien een der voornaamste oorzaken voor de mogelijkheid van de stijging van het welvaartspeil.

Pas toen na den wereldoorlog bij de volken, vooral in West-Europa, het onderlinge wantrouwen bleef bestaan, ja zelfs zich zoodanig accentueerde, dat een streven naar autarkie zich allerwege openbaarde, ondanks het feit, dat wetenschappelijk gesproken, iedere autarkie een economische dwaasheid is, hield de vrije uitwisseling van menschen en goederen welhaast volledig op. Nog heden is daarin slechts spaarzaam en uiterst langzaam een wijziging waarneembaar. De hierdoor te voorschijn geroepen evenwichtsstoringen mogen dan ook niet gesteld worden op rekening van de toename van het „aantal”, integendeel: wetenschap en techniek hebben de productie volkomen in staat gesteld daaraan het hoofd te bieden.

Niet overbevolking, maar gebrek aan den wil tot vrije uitwisseling van menschen en goederen, is de oorzaak van de daling van het welvaartspeil.

Niettemin bleef de angst voor overbevolking doorwerken. Voor een goed deel mag dit worden toegeschreven aan het feit, dat in de bedoelde periode van ± 150 jaren in den aanvang zeker de toename gesteld mocht worden op rekening van een hooge geboortefrequentie en een krachtige vitaliteit.

Later echter is die toename veel meer het gevolg van de sterke daling, die in de sterftecijfers optrad, een daling die voor het volk zelf den teruggang van de geboorten maskeerde. Zoo kon het *geboorte-overschot* nog geruimen tijd zeer groot blijven, terwijl de ontbindende krachten van den geboorte-teruggang reeds lang aan het werk waren. In Frankrijk zette de geboorte-beperking het vroegst in (± 1820), in de andere landen van West-Europa ongeveer in 1870. Steeds verder heeft dit verschijnsel om zich heen gegrepen en wij mogen wel met Burgdörfer zeggen, dat wij heden — ondanks de geweldige bevolkingstoename gedurende de laatste eeuw — van een gevaar van overbevolking op aarde verder verwijderd zijn dan het ten tijde van Malthus het geval was.

Nu moge men niet zoover gaan als Burgdörfer, om in dezen extremen teruggang van de geboorten bij de Europeesche cultuur-volken den biologischen achtergrond te zien van de uitspraak van Oswald Spengler in zijn „Untergang des Abendlandes”, het valt echter niet te ontkennen, dat de afmetingen, die de geboorte-teruggang heeft aangenomen, in West-Europa zeer groot zijn. Pas in den jongsten tijd is het aan Kuczynski gelukt een juiste maatstaf te vinden voor de beoordeeling van de vraag of in een bevolking het aantal geboorten voldoende is om die bevolking in stand te houden. Kuczynski onderscheidt daartoe grove en zuivere „vervanging” van 1000 gehuwde vrouwen in de vruchtbaarheidperiode door de zelf voortgebrachte vrouwelijke kinderen. Wanneer men daarbij

let op de huwelijksvruchtbaarheid alleen, dan verkrijgt men de grove vervanging. Wanneer uit 1000 gehuwde vrouwen 1000 meisjes geboren worden, dan is de grove vervangingsfactor = 1. Men moet echter om de werkelijke vervanging (de „net-reproduction-rate”) te kennen, de vraag beantwoorden hoeverlen van deze meisjes den leeftijd van 50 jaar bereiken. Dit is dan de „zuivere vervangings-factor” („net reproduction rate”).

Voor ons vaderland heeft het Centraal Bureau voor de Statistiek in den jongsten tijd op grond van de cijfers van de Volkstelling van 1930 in de Mededeelingen no. 2 van Januari 1937, no. 3 van Maart 1937 en no. 5 van Sept. 1937 volgens deze methode uitgevoerde berekeningen voor ons volk gepubliceerd. In deze Mededeelingen werd voor 1930/31 en 1935 vastgesteld, in welke mate de vruchtbaarheid van het Nederlandsche Volk gedurende die jaren al of niet voldoende was voor een blijvende handhaving van het Nederlandsche bevolkingstotaal. In de Mededeeling no. 5 wordt deze berekening uitgestrekt over het jaar 1936, door ook voor dat jaar de „net-reproduction-rate” vast te stellen. Ten einde de plaats die Nederland thans inneemt in de rij der Europeesche landen en enkele landen buiten Europa vast te stellen, moge hieronder de in die Mededeeling no. 5 verstrekte cijfers volgen:

Tabel I.
N. R. Rate voor verschillende landen in en buiten Europa.

Land	Jaar	N. R. Rates	Land	Jaar	N. R. Rates
Saksen	1933	0,50	Italië	1933	1,18
Oostenrijk	1933	0,67	Nederland	1930/31	1,25
Duitschland	1933	0,70	Portugal	1933	1,29
Estonië	1933	0,70	Bulgarije	1933	1,30
Engeland en Wales	1933	0,73	Ukraine	1929	1,39
Zweden	1933	0,73	Europeesch Rusland	1927	1,70
Frankrijk	1933	0,82	<i>Landen buiten Europa</i>		•
Schotland	1934	0,91	Ver. Stat. van N. Amerika	1930	0,98
Denemarken	1933	0,91	Australië	1933	0,98
Hongarije	1933	0,91	Nieuw-Zeeland	1933	0,98
Nederland	1936	1,10	Canada	1931	1,32
Nederland	1935	1,10	Japan	1930	1,57

Men ziet hieruit in de eerste plaats hoe sterk de vruchtbaarheid in nagenoeg alle landen van Europa werd aangetast. Duitschland en Oostenrijk, Engeland en Frankrijk, maar ook Denemarken en Zweden hebben reeds een N. R. Rate, die op den duur leiden moet tot een vermindering van de bevolking. Nederland verkeert nog in een gunstige positie. De N. R. Rate bedraagt nog meer dan 1.

Een nadere beschouwing van deze cijfers leert echter hoe sterk ook in Nederland de geboortebeperving in toenemende mate de vruchtbaarheid heeft aangetast. Bedroeg voor 1930/31 in Nederland de N. R. Rate nog 1,25, in 1935 is deze teruggelopen tot 1,10, d.i. een achteruitgang van 12% in 5 jaar. Nog scherper wordt dit beeld, wanneer wij de gegevens gebruiken, die door den heer van den Brink zijn gepubliceerd in Econ. Statistische Berichten van 10 Febr. 1937. De heer van den Brink (tegenwoordig leider van het Gemeentelijk Stat. Bureau van de Gem. Amsterdam) toonde aan, dat het door de beschikbare gegevens mogelijk was de N. R. Rate van het Nederlandsche volk te berekenen voor de periode 1906—1913, aan de hand van de volkstellingcijfers van 1909, welk jaar juist in het midden van die periode gelegen is. Hij komt dan tot een N. R. Rate van 1,48. Het Centraal Bureau voor de Statistiek gaf voor 1935 een N. R. Rate van 1,10. Rekenen wij vanaf het midden van de periode 1906—1913, dus van 1909 af, dan beteekent dit een daling van 26% over 26 jaren, derhalve een gemiddelde daling van 1% per

jaar. Wij zagen echter reeds, dat de daling van '30/31 op '35 12% bedroeg, d.i. 2,4% per jaar gemiddeld. Men ziet hieruit hoe sterk de daling zich accentueert.

Nu moge het juist zijn, dat uit de berekeningen van het Centr. Bur. v. d. Statistiek, opgenomen in Mededeeling no. 5, volgt, dat de N. R. Rate van 1935 op 1936 nagenoeg geen wijziging heeft ondergaan (zij daalde van 1,102 voor 1935 tot 1,097 voor 1936)..... dit eene jaar mag echter, gezien de oorzaken, die de daling accentueeren, niet leiden tot het besluit, dat zij tot staan gekomen zoude zijn. In deze meening worden wij versterkt door de cijfers, in dezelfde mededeeling no. 5 van Sept. 1937 opgenomen, betreffende de huwelijksvruchtbaarheid van 1000 gehuwde vrouwen in de leeftijdsgroepen: beneden 20 jaar; 20—24 jaar; 25—29 jaar; 30—34 jaar; 35—39 jaar; 40—44 jaar en 45—49 jaar, telkens de periode 1906—1913 vergeleken met het jaar 1935. Daaruit blijkt, dat indien wij de leeftijdsklassen beneden 20 jaar en 45—49 jaar met te geringe absolute cijfers uitschakelen, een gelijke daling van $\pm 36\%$ bestaat voor de drie leeftijdsklassen tusschen 20 en 34 jaar. Grooter nog is de daling en wel 42%, in de voor de geboorte zoo belangrijke leeftijdsklasse van 35—39 jaar, terwijl deze weder grooter is, en wel 47%, voor de daarop volgende leeftijdsklasse van 40—44 jaar.

Wij meenen hiermede voor ons doel voldoende den toestand aangaande de natuurlijke factoren, die van invloed zijn op den bevolkingsaanwas in ons vaderland in het algemeen, te hebben uiteengezet. Een enkel woord nog moet gezegd worden over de daling van het sterftecijfer. Er werd reeds op gewezen, dat de sterke bevolkingsaanwas in Nederland, ondanks de sterke teruggang van de geboorten, moet worden toegeschreven aan een sterke daling van het sterftecijfer. Nu is die daling ongetwijfeld het sterkst geweest in de leeftijdsklasse beneden 1 jaar, de z.g. zuigelingensterfte. Terwijl in de periode van 1875—1884 de sterfte op 1000 levenden van de leeftijdsgroep beneden 1 jaar nog 238,1 bedroeg, voor jongens, en 193,3 voor meisjes, waren deze cijfers in de periode 1926—'35 voor jongens 57,7 en voor meisjes 44,1. Voor de mannen van de leeftijdsklasse van 20—49 jaar liep de sterfte terug van 9,4‰ in 1875—1884 tot 3,2‰ in 1926—1935; voor de vrouwen van 9,5‰ tot 3,4‰. Zelfs voor de allerhoogste leeftijdsklassen werd de sterfte aanzienlijk geringer. In de leeftijdsklasse van 80 j. en ouder bedroeg de sterfte per 1000 levenden in 1875—1884 voor de mannen nog 205,8; in 1926—1935: 187,4. Voor de vrouwen waren deze cijfers 204,2 en 179,7. Tengevolge hiervan liep de sterfte voor het geheele volk op 1000 inwoners terug van 25,6‰ in 1875 tot 8,7‰ in 1935. Onder den invloed van deze daling van het sterftecijfer is de gemiddelde levensduur van den Nederlander sterk gestegen; terwijl de gemiddelde levensduur van den 0-jarigen Nederlander in de periode 1870—'79 voor mannen 38,4 jaar bedroeg en voor vrouwen 40,7, is die gemiddelde levensduur voor de periode 1921—'30 gestegen tot 61,9 jaar voor mannen en tot 63,5 voor vrouwen. Deze stijging van den levensduur moet in verband met den sterken teruggang van de geboorten, in de toekomst ongetwijfeld leiden tot een veel sterkere bezetting van de hogere leeftijdsklassen. *Het volk veroudert.*

Terwijl in 1849 de leeftijdsklasse van 0—15 jaar nog 33,37% van ons volk bedroeg, was dit percentage in 1930 gedaald tot 30,65. De leeftijdsklasse van 50 j. en ouder bedroeg in 1849: 15,86% en steeg tot 18,12% in 1930. De groep van de leeftijdsklasse van 15—50 jaar bedroeg in 1849 50,77% en in 1930: 51,23%.

Het behoeft wel geen betoog, dat bij voortgezette daling van de geboorten in ons volk onvermijdelijk een te sterke bezetting der oudere leeftijdsklassen en een te geringe bezetting der jeugdsklassen zal intreden. De geheele opbouw van de bevolking naar leeftijdsklassen zal daardoor langzaam veranderen, hetgeen zoowel op de sociaal-economische toestanden als op de ethische zijde van het vraagstuk grooten invloed moet hebben.

Wij behandelen dit probleem, dat van zoo uitnemend belang is voor een inzicht in de welvaartsverhoudingen bij de natuurlijke groei-factoren, omdat uit de volkstellingen werd aangetoond, dat zich bij alle oudere cultuur-volken een zekere regelmatigheid vertoont in de verhouding der drie bovengenoemde leeftijdsklassen. Het was de Zweedsche demograaf

G. Sundbårg die in 1907 daarop de aandacht vestigde. De regelmatigheid bestaat daarin, dat bij die oudere cultuur-volken de leeftijdsklasse van 15—50 jaar altijd en overall ongeveer 50% van de totale bevolking inneemt. De verdeeling van de andere 50% over de jeugdigen (0—15 jaar) en over de ouderen (50 j. en ouder), is echter aan voortdurende verandering onderhevig. Is die verdeeling zoodanig, dat een sterke bezetting van de jeugdklasse aanwezig is, dan noemt hij het volk progressief. Is die verdeeling echter zoodanig, dat die jeugdklasse nog maar juist voldoende is om de verliezen aan te vullen, dan is het volk stationnair (uit de cijfers van de N. R. Rate voor Nederland in 1936: 1,10 blijkt dat ons volk dien toestand nadert). Is die aanvulling echter niet meer mogelijk door een te zwakke bezetting der jeugdklasse, dan is het volk regressief.

Wanneer men nu bedenkt, dat het de groep van 15—50 jaar is, die in hoofdzaak aan het productieproces deelneemt, dat zij het dus is die het inkomen vormt, waaruit de zorg voor de jeugdigen (0—15 j.) en voor de ouderen, die niet meer aan het productie-proces deelnemen (waarbij tegenwoordig ook de zorg voor de werklozen gerekend moet worden) betaald moet worden, dan blijkt duidelijk hoezeer de levenshouding der groep van 15—50 jaar van invloed is op de oplossing van het welvaartsprobleem en op de geheele sociale structuur binnen een bepaald gebied. Immers hieruit blijkt duidelijk, dat slechts de bereidheid van de groep, die het inkomen vormt, om bedoelde zorg op zich te nemen tot een juiste oplossing kan leiden. Die bereidheid behoort niet alleen te bestaan binnen een bepaalde toevallig gegroeide administratieve eenheid (b.v. de gemeente), zij moet zich uitstrekken over wijdere grenzen, in ieder bijzonder geval op grond van analytisch onderzoek der welvaartsfactoren te bepalen.

Voor het geheele Nederlandsche volk heeft men getracht dit probleem op te lossen door de sociale wetgeving in haar vollen omvang (de Woningwet enz. daaronder begrepen), ja zelfs is een poging gedaan om door de instelling bij de wet van het gemeentefonds en het werkloosheidssubsidiefonds tot een meer met de hierboven ontwikkelde beginselen in overeenstemming zijnde verdeling te komen van de opgebrachte belastingen, maar ten aanzien van de samenwerking tusschen de autonome gebieden is nog maar zeer weinig bereikt.

I. BEVOLKINGSGROEI VAN UTRECHT EN RANDGEMEENTEN.

A. *Bevolkingsgroei van Utrecht.*

Wij meenen hiermede voldoende de algemeene beteekenis van de natuurlijke groei-factoren en hun invloed op de welvaart en de volkskracht te hebben behandeld. Duidelijk bleek daarbij, dat deze natuurlijke groeifactoren sterk beïnvloed worden door geografische, sociaal-economische en administratieve factoren. Het sterkst spreekt hierbij de tegenstelling tusschen de stedelijke agglomeraties — de z.g. geurbaniseerde en geïndustrialiseerde gebieden — en de zuiver agrarische gemeenschappen.

Deze invloed komt duidelijk uit in de hieronder volgende statistiek, waarin de uitkomsten van de tienjaarlijksche volkstellingen van 1879 af, voor Utrecht vergeleken zijn met — de totalen voor Utrecht plus de zich meer en meer urbaniseerende gemeenten de Bilt, Jutphaas, Maartensdijk, Zuilen en Oudenrijn — en met de totalen voor het Rijk.

Tabel 2.

Vergelijking van den groei van gem. Utrecht, groot Utrecht, met het Rijk.

Gebied	1879	1889	1899	1909	1920	1930
Utrecht	67.633 100	84.346 125	102.086 151	119.006 176	140.309 208	154.882 229
	25 % stijging.	26 % <i>in 7% meer 1879</i>	25 %	32 %	21 %	
Groot Utrecht (Ut, de Bilt, Jut- phaas, M'dijk, O'rijn, Zuilen.)	75.928 100	93.373 123	111.638 147	130.571 172	158.094 208	185.852 245
	23 %	24 %	25 %	36 %	37 %	
Het Rijk	4.012.693 100	4.511.415 112	5.104.137 127	5.858.175 146	6.865.314 171	7.935.565 198
	12 %	15 %	19 %	25 %	27 %	

Hieruit blijkt, dat de bevolking van de stad Utrecht van 1879—1889 groeit met ca. 25%. In diezelfde periode stijgt de bevolking in het aan urbaniseering onderhevige gebied met 23%, terwijl de totale bevolking van het Rijk in die periode slechts groeit met 12%. Duidelijk blijkt hieruit, dat in deze periode de urbaniseering van Utrecht zelf in vollen gang is, terwijl zij voor het grotere gebied nauwelijks begonnen is. De stad Utrecht groeit in deze periode ruim twee maal zoo sterk als de totale bevolking van het Rijk. Deze toestand blijft bestaan voor de periode 1889—1899, met dit voorbehoud, dat duidelijk de urbaniseering van het grotere gebied de beweging voortzet, de stijging in dit gebied is voor de nu volgende periode van 1899—1909 gelijk geworden aan die van de stad Utrecht n.l. voor beiden 25% (% van 1879). De stijging voor Utrecht is in deze periode weer gelijk aan die van 1879—1889, zij is echter voor het geurbaniseerde gebied geleidelijk toegenomen, zoodat de Utrechtsche stijging werd ingehaald. In de nu volgende 11-jarige periode van 1909—1920 treedt de groote verandering in.

De stad Utrecht zelf vertoont dan plotseling t.o.v. 1879 een groei van 32%, d.i. 7% meer dan in de voorafgegane perioden, maar Utrecht met het geurbaniseerde gebied overtreft deze stijging verre; dit gebied in zijn geheel groeit met niet minder dan 36% t.o.v. 1879, d.i. 11% meer dan in de voorafgegane periode. Duidelijk spreekt zich hier de invloed uit van de vestiging der industrieën, zooals die van Werkspoor en de Muinck Keizer. Het Rijk heeft dan ook wel een zwakker accres n.l. van 6% t.o.v. de voorafgegane periode, maar de groei is toch voor het Rijk gelijkmatiger. Behalve de vestiging van de industrieën werkt reeds in deze periode de grotere vestigingstoename in de Bilt, die ongeveer in 1919 sterk inzet; voor Zuilen ligt dat tijdstip in verband met de genoemde industrieën in 1915 en 1916.

Het is dan ook allerminst verrassend, dat deze beweging in de nu volgende periode 1920—1930 zich in gelijke richting voortzet. Maar wel valt het op, dat de toename van de stad Utrecht in die periode het sterkst terugloopt. Die toename bedraagt voor de stad Utrecht 21% t.o.v. 1879; d.i. 11% minder dan in de voorafgegane periode. Het geurbaniseerde gebied zet krachtig de toename door in deze periode en wel 37% t.o.v. 1879; d.i. 16% meer dan de stad Utrecht. De bevolking van het Rijk nam toe in deze periode met 27% t.o.v. 1879, Utrecht slechts met 21%, zoodat reeds in deze periode Utrecht langzamer groeit dan het Rijk. Tot nu toe vergeleken wij slechts de stad Utrecht met het Rijk en met het gebied in de urbaniseering betrokken. Om de positie t.o.v. het Rijk, v. d. provincie, v. h. geurbaniseerde gebied en van het gebied in dit onderzoek betrokken (Utrecht + 9 Randgemeenten) nog beter te doen zien, werd de volgende tabel samengesteld.

Tabel 3.

Vergelijking van den groei van het Rijk — Provincie — Utr. + 9 Randgem. —
Geurbaniseerd gebied en Gem. Utrecht.

Jaar	RIJK (absol.)	Toe- name	PROV. (absol.)	Toe- name	Ut. + 9 Randgem. (absol.)	Toe- name	Ut. Geurb. (absol.)	Toe- name	Gem. Utrecht (absol.)	Toe- name
	aant. inw.		aant. inw.		aant. inw.		aant. inw.		aant. inw.	
1879	4.012.693	100	191.679	100	80.545	100	75.928	100	67.633	100
1889	4.511.415	112	221.007	115	98.078	122	93.373	123	84.346	125
1899	5.104.137	127	251.034	131	116.983	145	111.638	147	102.086	151
1909	5.858.175	146	288.514	150	136.350	169	130.571	172	119.006	176
1920	6.865.314	171	342.322	179	164.493	204	158.094	208	140.309	208
1930	7.935.565	198	406.960	212	193.458	240	185.852	245	154.882	229
In %ten van het Rijk.										
1879	100		4,77	+ 0,13	2,07	+ 0,10	1,89	+ 0,17	1,68	+ 0,19
1889	100		4,90	+ 0,02	2,17	+ 0,12	2,06	+ 0,12	1,87	+ 0,13
1899	100		4,92	+ 0,01	2,29	+ 0,04	2,18	+ 0,04	2,—	+ 0,03
1909	100		4,93	+ 0,06	2,33	+ 0,07	2,22	+ 0,08	2,03	+ 0,01
1920	100		4,99	+ 0,14	2,40	+ 0,04	2,30	+ 0,04	2,04	- 0,02
1930	100		5,13		2,44		2,34		1,95	
Stijging in % van 1879, per jaar gemiddeld										
1879—1889	1,2		1,5		2,2		2,3		2,5	
1889—1899	1,5		1,6		2,7		2,4		2,6	
1899—1909	1,9		1,9		2,4		2,5		2,5	
1909—1920	2,3		2,6		3,2		3,3		2,9	
1920—1930	2,7		3,3		3,6		3,7		2,1	

De bovenste rij cijfers bevat de absolute getallen van de bevolking in de verschillende gebieden voor de volkstellingen 1879 t/m 1930, en bovendien voor ieder gebied de toename wanneer we 1879 = 100 stellen. Nu blijkt dat het geurbaniseerde gebied (Utrecht, de Bilt, Zuilen, Oudenrijn, Jutphaas en Maartensdijk) het sterkst groeit (245), daarop volgt het geheele gebied van onderzoek (Utrecht plus 9 randgemeenten) (240), dan de stad Utrecht (229) en daarna de provincie (212) en dan het Rijk (198). Duidelijk blijkt verder uit de cijfers, dat Utrecht als centrumgemeente slechts tot 1909 plaats kan bieden voor de toename, daarna moet het geurbaniseerde gebied en het gebied in onderzoek blijkbaar die ruimte beschikbaar stellen, waardoor hun groei-tempo boven Utrecht uitgaat. Dit verschijnsel wordt nog eens geaccentueerd in de tweede groep van cijfers, die voor elk gebied de toename in % van het Rijk uitdrukt.

Deze retardering in het groeitempo van Utrecht als centrumgemeente blijkt evenzeer uit de derde groep van cijfers, die de procentuele stijging aangeven t.o.v. 1879 voor ieder gebied.

B. Groei van Utrecht en de groote steden.

De retardering in den groei van de gem. Utrecht, komt ook sterk aan het licht, wanneer we Utrecht vergelijken met de andere gemeenten boven de 100.000 inwoners, met name Amsterdam, den Haag, Groningen, Haarlem en Rotterdam.

De desbetreffende cijfers werden opgenomen in de hieronder volgende statistiek, waarin voor die steden de toename van de bevolking per jaar is aangegeven van af 1923/24, vergeleken met het voorafgaande jaar, in %ten.

Tabel 4.

Vergelijking groei van Utrecht met de andere gem. boven 100.000 inw.

	Toenemingen in %																					
	I					II					III					I			II		III	
	1923	24	25	26	27	28	29	30	31	32	33	34	35	36	23/24	27/28	31/32	26/27	30/31	34/35		
Amsterdam	0,85	0,82	1,18	1,15	1,16	0,82	1,31	1,17	0,80	0,79	0,41	0,01	0,22	1,00	1,11	0,50						
's Gravenhage	2,30	1,80	2,56	1,85	2,15	1,78	2,47	2,73	2,28	2,02	1,77	1,03	0,90	2,13	2,28	1,77						
Groningen	1,68	1,30	1,70	1,73	1,46	0,90	2,53	1,91	2,16	1,61	1,53	1,99	1,35	1,60	1,45	1,82						
Haarlem	-0,12	0,12	-0,06	0,74	1,94	1,45	2,29	2,25	2,02	1,51	1,89	1,65	1,56	-0,02*	1,98	1,77						
Rotterdam	1,28	1,59	1,93	1,57	1,02	0,83	0,65	0,06	-0,09	0,19	1,20	0,09	0,53	1,59	0,64	0,35						
Utrecht	0,81	0,01	0,82	0,40	-0,01	1,03	1,16	0,84	1,11	1,25	0,57	0,18	0,46	0,50	0,75	0,78						
Het Rijk	1,42	1,39	1,49	1,32	1,37	1,31	1,54	1,59	1,51	1,31	1,23	0,98		1,44	1,45	1,26						

* Over 3 jaren

Uit deze statistiek, die een overzicht geeft van de *totale* procentuele toename, blijkt over de geheele periode een tamelijk regelmatig groeitempo van het Rijk. Deze jaarlijksche procentuele toename schommelt om de 1½% per jaar. Men mag voor ons land daarbij aannemen, dat dit een groei-tempo is uit kracht van de natuurlijke factoren (geboorte-overschot), omdat Nederland slechts weinig verliest of wint door het vestigings-overschot. Gegeven nu de beperkte opname capaciteit van het agrarische productie-proces, met als gevolg een bepaalde stabiliteit in de bevolking van het platteland, moeten de stedelijke agglomeraties, waarin immers de concentratie plaats vindt, eigenlijk een sterker groeitempo vertoonen dan het Rijk. Is dit niet het geval, dan is dit een aanwijzing dat bijzondere omstandigheden aan het werk zijn, die dit groei-tempo en daarmee dikwijls de draagkracht van die gemeenschappen, verminderen.

Bezien wij deze cijfers nu iets nader van uit dit gezichtspunt, dan blijkt in de eerste plaats de residentie, de prachtige woonstad 's-Gravenhage met haar schier onuitputtelijke aantrekkingskracht, geboren uit de nagenoeg ongeëvenaarde combinatie der geografische factoren, die aanwezig zijn in het jonge en het oude duinlandschap, in de zee en het strand, met de functie der residentie als zetel der landsregeering en van het hof, een vrij regelmatig toename harer bevolking te vertoonen, die om de 2% per jaar schommelend, inderdaad boven het groei-tempo van het Rijk uitgaat. Noch de wereldoorlog, noch de crisis schijnen in staat geweest te zijn hierin verandering te brengen, al is de toename gedurende '33/'34 en '34/'35 merkbaar lager.

Een bijna even regelmatig beeld vertoont Groningen, het sterke landelijke en cultureele centrum van het Noorden, dat al sedert eeuwen deze functie vervult. Een blik op de kaart van de provincie Groningen is voldoende om die centrale functie te herkennen. Alle land- en waterwegen concentreeren zich in „Stad”. Bovenal echter werkt hier een psychische factor. De stad heeft zich een onverwoestbare liefde en trouw weten te veroveren in de harten van alle Groningers. Haar groei-tempo, dat schommelt om 1½% per jaar, schijnt onaantastbaar. Door historische oorzaken en door het behoud van het zuiver agrarisch karakter van de ommelanden, hebben blijkbaar de gemeenten in de provincie Groningen van meet af aan een doelmatige gebiedsindelinge verkregen, zoodat de provincie in de geheele periode van 1830—1930 hetzelfde aantal gemeenten behoudt, n.l. 57. De urbaniseering noodig voor de toename van de stad Groningen werd in zuidelijke richtingen gevonden over den Hondsrug, terwijl de jongste uitbreiding zich naar het N.O. richtte, naar het terrein ingesloten tusschen Eemskanaal en de spoorbaan naar het Noorden.

Door hun commercieele functie zijn de beide groote handelssteden van ons land — hoe verschillend in wezen die commercieele functie ook moge zijn — het meest kwetsbaar in hun groeitempo. In de eerste plaats werkt in deze beide steden, mede daardoor, veel sterker

de stedelijke mentaliteit, welke in het algemeen een stimulan's schijnt te zijn tot gezinsverduunning, in de tweede plaats blijkt het groei-tempo zeer gevoelig voor de algemeene wereld-conjunctuur. Reeds in het eerste crisisjaar 1930 begint de procentueele toename van Rotterdam te dalen tot 0,06. In 1932 overschrijdt die daling zelfs het nulpunt en na een gering herstel in 1934 schijnt in 1935 de daling weer in te treden. Amsterdam kon zich tot het begin-jaar van de wereldcrisis nog handhaven in een groei-tempo van om en de bij 1% per jaar, maar na 1933 daalt dit percentage vrij snel van 0,79 in 1933 tot 0,01 in 1935. Nadat reeds in de 19de eeuw Delfshaven (1886) en Kralingen (1895) bij Rotterdam waren ingelijfd, volgden voor Rotterdam in de 20ste eeuw de grenswijzigingen met Overschie en Hillegersberg (1903 en 1904), met 's-Gravenzande en Naaldwijk (1914) en tenslotte in 1925 de grenswijziging met Schiedam. Amsterdam verkreeg in 1921 het tegenwoordige gebied der gemeente door annexatie van Sloten, Watergraafsmeer, Randsdorp, Nieuwendam en Buiksloot, terwijl grenswijzigingen tot stand kwam met Diemen, Nieuwer- en Ouder-Amstel, Oost- en Westzaan en Zaandam.¹⁾

Haarlem vertoont gedurende de jaren 1923 t/m 1926 sterk het beeld van de stad die in moeilijkheden verkeert. De bevolking neemt af behoudens een geringe stijging in 1925. In 1926/27 volgt de gebiedsuitbreiding en daarna blijft Haarlem een vrij regelmatige procentueele toename vertoonen, die schommelt om de 1,75% per jaar.

Utrecht met zijn eeuwenoude functie van economisch en cultureel provinciaal centrum, met zijn centrale ligging in den lande, Utrecht, dat de twintigste eeuw zoo glorieus inzette, kan in de hier beschouwde periode van 1923 tot en met 1935 de andere steden niet bijhouden. Van 1927 op '28 is er zelfs reeds een afname van 0,01% en verder is het gemiddeld groei-tempo in deze periode van 1923/1936 gelegen tusschen 0,5% en 0,75%.

Nu is het wel juist, dat de geheele cijferreeks, zooals zij hier gegeven is, den indruk vestigt, dat in deze periode blijkbaar de concentratie in de steden afneemt, m.a.w. dat de urbanisering zich meer en meer over het platteland gaat uitstrekken (dit geldt zelfs voor de residentie), maar daartegenover mag men het merkwaardig feit niet uit het oog verliezen, dat Haarlem na de gebiedsuitbreiding van 1927 zijn groeitempo herstelt en dat Utrecht met dat tempo niet alleen steeds onderaan staat in de lijst, maar ook altijd verre beneden het groei-tempo van het Rijk blijft.

Wanneer wij voor een oogenblik de beide groote steden Amsterdam en Rotterdam met hun uiterst gevoelig commercieele functie buiten beschouwing laten, dan blijkt alleen de residentie met hare zoo gunstige factoren steeds een sneller groei-tempo te kunnen handhaven dan het Rijk. Groningen weet ook over de geheele periode het groei-tempo van het Rijk bij te houden, Haarlem is na de verkregen gebiedsuitbreiding zelfs in staat een iets sneller tempo te vertoonen. *Utrecht kan geen voor bewoning aantrekkelijke ruimte meer bieden.*

Hoe kunnen wij een inzicht verkrijgen in dit verschijnsel en zijn beteekenis voor het welvaartsstreven? Daartoe bedenke men, dat tot nu toe slechts een algemeen overzicht gegeven werd van het groei-tempo naar aanleiding van de *totale* procentueele toename. Zooals in de algemeene beschouwingen werd uiteengezet, bestaat deze totale aanwas uit den natuurlijke groei (geboorteoverschot) en uit den sociaal-economischen (vestigingsoverschot). Vooral op een nauwkeurige analyse van de laatste bedoelde beweging komt het aan. Wie trekken weg? Tot welke categorie naar het inkomen behooren zij? Wie zijn het, die ten slotte den sociaal-economischen opbouw van Utrecht bepalen om de stad in staat te stellen haar functie als cultureel en economisch centrum naar behooren te vervullen? Zoowel ten aanzien van de natuurlijke groei-factoren als ten aanzien van de migratoire bewegingen is deze analyse verricht v. z. v. zulks met de beschikbare en verkregen gegevens mogelijk was. Wij mogen niet nalaten hier te vermelden, dat daarbij het onderzoek ten zeerste gebaat werd door het werk van de afdeling Statistiek en de afdeling Belastingen van de Gemeente Utrecht.

¹⁾ Gedurende het afdrukken van dit rapport berichten de dagbladen dat Amsterdam opnieuw gebiedsuitbreiding eischt!

C. *Bevolkingsgroei van Utrecht en de randgemeenten.*

Ten einde een algemeen visueel beeld te geven van de totale gemiddelde toename van de bevolking in de gemeenten binnen het gebied van dit onderzoek, vermeerderd met de gemeente Zeist, over de laatste tienjarige periode van 1925—1935 onder de werking der natuurlijke factoren (geboorte-overschot) en van de sociaal-economische factoren (vestigingsoverschot) werden een zevental cartogrammen vervaardigd, die het verschijnsel van de bevolkingsaanwas in zijn algemeene trekken goed doen uitkomen.

Het cartogram 1 geeft aan de gemiddelde *totale* toename per jaar van 1925—1935 per 1000 van de bevolking. Duidelijk komen daarop de concentratiegebieden uit. De beide gemeenten Zuilen en Maartensdijk vertoonen de diep zwarte kleur, aangevend een bevolkingsaanwas van 87,2—99,4 ‰. Zij worden op den voet gevolgd door de beide gemeenten de Bilt en Zeist, met de dichte ruit-arceering, aangevende een gemiddelden groei gelegen tusschen 37,3—41 ‰.

Daarop volgt Jutphaas met de wijde ruit-arceering aangevende een groei van 28,9 ‰, welke gemeente gevolgd wordt door Bunnik, Oudenrijn, Vleuten en Achttienhoven, wier groei-tempo ligt tusschen 18,2 en 22,6 ‰. De rij wordt gesloten door de stad Utrecht en de zuiver agrarisch gebleven gemeente Houten met een groei-tempo gelegen tusschen 7—7,4 ‰.

Het algemeene beeld dat dit cartogram oplevert werd geanalyseerd in een zes-tal cartogrammen, waarvan de eerste drie (2, 3 en 4) betreffen de natuurlijke groei-factoren en het tweede drietal (5, 6 en 7) de sociaal-economische.

Cartogram 2 geeft aan voor de periode 1925—1935 de geboortefrequentie in iedere gemeente per 1000 van de bevolking, gemiddeld per jaar. De gemeenten Houten, Jutphaas en Vleuten, zoomede Achttienhoven en Bunnik, die resp. de diep zwarte kleur van de hoogste geboorte-frequentie (28,7—29,6 ‰) en de dichte ruit-arceering voor de daaropvolgende nog zeer hoge geboorte-frequentie (26,0—26,7 ‰) dragen, komen duidelijk op dit cartogram uit. Zij hebben blijkbaar voor het grootste deel hun agrarische structuur met normale bezetting der jeugdklassen behouden. De wijde ruit-structuur aangevende een geboorte-frequentie tusschen 22,3 en 24,4 ‰ van de bevolking, vertoonen de gemeenten Maartensdijk en Zuilen. Voor de gemeente Maartensdijk is dit een gevolg van de sterke urbanisering van enkele gedeelten dier gemeente, waardoor blijkbaar het agrarische karakter reeds sterk beïnvloed wordt. Voor Zuilen mag dit in het algemeen worden toegeschreven aan de sterke bezetting der huwbare leeftijdsklassen in dit betrekkelijk jonge vestigingsgebied eener jeugdige en vitale arbeidersbevolking. De gemeenten de Bilt, Utrecht en Oudenrijn dragen alle drie het teeken van de wijde arceering, aangevende een geboortefrequentie gelegen tusschen 18,2 en 18,8 ‰ van de bevolking. Voor Utrecht als stedelijke agglomeratie beteekent dit een vrij hoog geboortecijfer. T.o.v. het platteland is het echter laag. Oudenrijn blijkt op weg te zijn naar een toenemende urbane bevolking, terwijl met de Bilt hetzelfde het geval is. De gemeente Zeist is wit gebleven, hetgeen wijst op een lage geboorte-frequentie van gemiddeld 16,5 ‰, wat niet te verwonderen is, omdat Zeist meer en meer een vestigingscentrum wordt voor rustende oudere mensen, waardoor de opbouw van de bevolking verstoord wordt.

Het derde cartogram (3) geeft het algemeene beeld van de gemiddelde sterfte per jaar en per mille van de bevolking in de periode 1925—1935. De verschillen in de sterfte-frequentie per gemeente moeten in hoofdzaak worden toegeschreven aan den opbouw naar leeftijdsklassen van de bevolking dier gemeenten. De beide uitersten, Zeist met het hoogste sterftcijfer en Zuilen, als vestigingsgebied van een betrekkelijk jonge arbeidersbevolking, met het laagste sterftcijfer, (resp. 10,7—11,2 ‰ voor Zeist en 5,4 ‰ voor Zuilen), maken dit zonder meer duidelijk.

Voor Zuilen moet in dit verband gewezen worden op den uitnemenden invloed, die uitgaat van de zorg voor jeugdige moeders en zuigelingen, georganiseerd door de in Utrecht be-

staande instellingen, die in nauwe samenwerking met de Universiteit (kindergeneeskunde en verloskunde) deze zorg op zich hebben genomen. Hare werkzaamheden strekken zich ver uit buiten de gemeentegrenzen. Dit is vooral het geval met Zuilen, dat nagenoeg geheel in deze zorgen deelt, maar ook voor Hoograven op het gebied van Jutphaas en zelfs voor Tuindorp Maartensdijk zijn deze verloskundige hulp en zuigelingenbescherming van groote betekenis. Dit moge met een enkel cijfer worden toegelicht. Volgens de opgave van den Inspecteur van de Volksgezondheid werden in Zuilen in 1935 : 323 zuigelingen geboren, waarvan er 2 stierven; in 1936: 381, met een sterftcijfer van 9; in 1937: 388, met een sterftcijfer van 6. In totaal over deze 3 jaren: 1092 geboren, waarvan 17 stierven, d.i. nauwelijks 1,6%. Een sterftcijfer dus bij de 0-jarigen dat wel buitengewoon laag is! Wij beschikken ook over de cijfers van de steeds toenemende verloskundige hulp in Zuilen, die georganiseerd wordt vanwege de verloskundige klinieken onder leiding van prof. de Snoo, die tevens stadsvroedmeester is. Men bedenke hierbij dat deze verloskundige zorg zich uitstrekt over de geheele gemeente Zuilen en dat deel van de gem. Utrecht dat gelegen is ten noorden van de spoorbaan naar Amersfoort. De hieronder volgende cijfers betreffen dus een zeer groot deel van de arbeidersbevolking van de industriële bedrijven langs het Merwedekanaal. De toename van deze zorg blijkt uit de volgende cijfers, die ons verstrekt werden door de Universiteitskliniek voor verloskunde:

aantal ingeschreven zwangeren Polikliniek Zuilen:

1930	1931	1932	1933	1934	1935	1936	1937
386	472	557	519	553	555	634	631

De overige gemeenten vertoonen een sterftcijfer, dat niet veel afwijkt van de sterfte van de bevolking van het Rijk. In het algemeen is het wel duidelijk, dat dit cartogram minder sterke verschillen vertoont dan dat betreffende de geboortefrequentie.

De toename van de bevolking door geboorteoverschot is voorgesteld in cartogram 4. Dit cartogram is derhalve de resultante van cartogram 2 en cartogram 3 en vertoont het uit de voorafgaande beschouwingen te verwachten beeld. Het sterkst groeien door het geboorteoverschot Vleuten en Jutphaas, onmiddellijk gevolgd door Houten, die alle drie immers de grootste geboortefrequentie behielden. Ook Zuilen neemt sterk toe door het geboorteoverschot, hetgeen echter voornamelijk toegeschreven dient te worden aan het extreem lage sterftcijfer in dit jonge vestigingsgebied. De gemeente Zeist vertoont uiteraard het laagste geboorteoverschot, omdat die gemeente de laagste geboorte-frequentie en het hoogste sterftcijfer aanwijst.

Het geboorteoverschot van Bunnik en Maartensdijk vertoont de verschijnselen van de toenemende urbanisatie van deze gebieden, waarbij voor Bunnik nog komt het iets hogere sterftcijfer. De factor van de urbanisatie werkt blijkbaar iets sterker in de Bilt, Utrecht en Oudenrijn, die slechts de helft van het geboorteoverschot hebben der nagenoeg zuiver agrarisch gebleven gemeenschappen Houten en Vleuten, al blijft dit geboorte-overschot nog tamelijk hoog, vooral voor een stedelijke agglomeratie als Utrecht.

De cartogrammen 5, 6 en 7 geven het algemeene beeld van de sociaal-economische factoren in de totale bevolkingsaanwas, nl. vestiging en vertrek.

De cartogrammen 5 en 6 hebben betrekking op het vertrek en op de vestiging, gemiddeld per jaar en per mille van de bevolking in de tienjarige periode van 1925—1935. Reeds op het eerste gezicht blijkt de beweeglijkheid van het jonge vestigingsgebied eener arbeidersbevolking, dat de gemeente Zuilen geworden is. Zij wijst met Oudenrijn het hoogste vertrek-gemiddelde aan, gelegen tusschen 132,4 en 135,2‰, maar Zuilen neemt op cartogram 6, dat de vestiging afbeeldt ook plaats in de hoogste klasse van vestiging, gelegen tusschen 196,2 en 200,6‰. Oudenrijn neemt op het vestigingscartogram plaats in de dadelijk daarop volgende vestigingsklasse gelegen tusschen 143,3 en 158,5‰. Voor Oudenrijn mogen wij de oorzaak van dit hoge vestigingspercentage zoeken in de toenemende urbanisatie.

Maartensdijk, dat op het vestigingscartogram een plaats inneemt in de hoogste klasse (196,2-200,6 ‰), rangschikt zich op het vertrekcartogram in de derde rubriek met een gemiddeld vertrek, per mille en per jaar, gelegen tusschen 100,6 en 110,4. Het behoeft wel geen betoog, dat het hooge vestigingscijfer voor Maartensdijk een gevolg is van de vestiging in Tuindorp sedert 1930. Het naastvolgende bewegelijke gebied wordt gevormd door de gemeente de Bilt met een gemiddeld vertrek van 127,2‰ per jaar (cartogram 5) en een gemiddelde vestiging van 158,5‰ per jaar (cartogram 6). Voor de gemeente de Bilt mag men dit hooge vestigingscijfer stellen op rekening van den krachtigen groei van Bilthoven, die vooral na 1919 sterk doorzet. De groote bewegelijkheid is te danken aan de jeugd van dit vestigingsgebied. De gemeenten Vleuten en Houten vertoonen het rustiger beeld van een agrarische gemeenschap met een vertrek voor Houten van 89,1‰, voor Vleuten van 80,6‰ gemiddeld per jaar. Houten vertoont het zuiverst het agrarische type; de opnamecapaciteit is te gering, zoodat tegenover het gemiddelde vertrek van 89,1‰ slechts een gemiddelde vestiging staat van 76,8‰ per jaar. Vleuten heeft door zijn intensivering in den tuinbouw nog een grootere opnamecapaciteit; deze gemeente heeft tegenover een vertrek van 80,6‰ gemid. per jaar nog een gemiddelde vestiging van 82,4‰ per jaar. Bunnik en Jutphaas vertoonen een gemiddeld vertrek van resp. 100,6 en 110,1‰ per jaar (cartogram 5). Daartegenover staat voor Jutphaas door de urbanisering van Hoograven een gemiddelde vestiging van 117,9‰, voor Bunnik, dat zich nog niet zoo sterk urbaniseert van 106,5‰ gemiddeld per jaar (cartogram 6). Zeist blijkt als vestigingsgebied een groote aantrekkingskracht te hebben, al is die niet zoo groot als die van Maartensdijk en de Bilt. De gemiddelde vestiging in de gemeente Zeist bereikt toch nog per mille en per jaar het cijfer van 122,4 waartegenover slechts een vertrek staat van 90,9‰ gemiddeld per jaar.

De stedelijke agglomeratie Utrecht blijkt in hare opnamecapaciteit in deze tienjarige periode zoover te zijn gedaald, dat zij met Houten (het zuiver agrarische gebied) het tweetal vormt, waar het gemiddeld vertrek per jaar en per mille van de bevolking de gemiddelde vestiging overtreft. Het cijfer voor het gemiddelde vertrek is voor Utrecht 65,8‰ per jaar, dat van de gemiddelde vestiging is slechts 63,2‰ per jaar.

De stad Utrecht, die hare eeuwenoude functie van geestelijk en economisch centrum te midden van dit gebied moet blijven vervullen, is hierdoor wel in een zeer moeilijke positie gekomen gedurende de beschouwde tienjarige periode.

Op cartogram 7 zijn de uitkomsten van deze analyse van vestiging en vertrek samengevat in een beeld, dat het vestigingsoverschot aangeeft voor de hier beschouwde periode 1925—1935, per gemeente. Het geheele beeld van deze kaart doet zeer sterk denken aan een moderne stad, waarin de „city-vorming” in voortdurend sterkere mate om zich heen grijpt. In het midden ligt de stad Utrecht met een vertrekoverschot van 2,6‰ gemiddeld per jaar, in het Noorden en Oosten liggen de sterke vestigingsgebieden van Zuilen, Maartensdijk (Tuindorp), de Bilt (Bilthoven), Zeist en Bunnik, met resp. een gemiddeld vestigingsoverschot voor Zuilen van 68,2‰, voor Maartensdijk van 85,8‰, voor de Bilt van 31,3‰, voor Zeist van 31,5‰ en voor Bunnik van 5,9‰ per jaar. In het Zuiden ligt het gebied van de gemeente Houten, dat krachtens zijn agrarisch karakter mede een gemiddeld vertrekoverschot aanwijst van 12,3‰, Jutphaas met een gemiddeld vestigingsoverschot van 7,8‰ per jaar (Hoograven), Oudenrijn, door de toenemende urbanisering, met een gemiddeld vestigingsoverschot van 8,1‰ per jaar en Vleuten, door den intensieven tuinbouw nog met een gemiddeld vestigingsoverschot van 1,8‰ per jaar.

De cijfers voor iedere gemeente in deze tienjarige periode betreffende de bevolkingsaanwas onder den invloed der beide factoren-groepen in gemiddelde cijfers per mille en per jaar van de bevolking, zijn opgenomen in de hieronder volgende statistiek; zij behoeven na het bovenstaande geen nadere toelichting.

Tabel 5.

Gemiddelden per jaar en per mille van de bevolking gedurende 1925—1935.

Gemeenten	Gem. geb. freq.	Gem. sterfte	Gem. oversch.	Gem. vest.	Gem. vert.	Gem. oversch.	Gem. toename	Opmerkingen
Achttienhoven	26,7	10,9	15,8	108,7	103,4	+ 5,3	21,1	Vgl. de cartogrammen I t/m 7
de Bilt	18,2	8,5	9,7	158,5	127,2	+31,3	41,0	
Bunnik	26,0	11,2	14,8	106,5	100,6	+ 5,9	20,7	
Houten	28,7	9,4	19,3	76,8	89,1	-12,3	7,0	
Jutphaas	28,9	7,8	21,1	117,9	110,1	+ 7,8	28,9	
M'dijk	22,3	8,7	13,6	196,2	110,4	+85,8	99,4	
Oudenrijn	18,6	8,5	10,1	143,3	135,2	+ 8,1	18,2	
Utrecht	18,8	8,8	10,0	63,2	65,8	- 2,6	7,4	
Vleuten	29,6	8,8	20,8	82,4	80,6	+ 1,8	22,6	
Zeist	16,5	10,7	5,8	122,4	90,9	+31,5	37,3	
Zuilen	24,4	5,4	19,0	200,6	132,4	+68,2	87,2	

Nog een enkel woord moet gewijd worden aan de gemeente Achttienhoven. Het agrarische karakter van deze gemeente ondervindt sterk den invloed van de geografische eigenschappen van het gebied, dat gelegen is aan den rand van het plassengebied. Over een afstand van ruim 9 km. strekt het gebied zich uit, van de Vecht tot aan de hooge gronden in het Noorden. De occupatie-vorm kan geen andere zijn dan die van een weide- en hooilandgebied. In den laatsten tijd heeft zich in het Zuiden op den Noordelijken oever van de Vecht een begin van een tuinbouwgebied ontwikkeld. De weide- en hooilanden behooren niet tot de beste. Onder deze omstandigheden is de opname-capaciteit gering. Het totale aantal inwoners bedroeg op 1 Jan. 1937: 822. De gemeente behoort door deze structuur veel meer tot het N. Westelijke weide- en plassengebied dan tot de klei- en zandstreek van het overig gebied in onderzoek. Tot nu toe is Achttienhoven nagenoeg niet betrokken in de urbaniseering.

Ten einde een duidelijk beeld te verkrijgen van de verdeling van den totalen bevolkingsaanwas binnen het gebied met Utrecht, als centrum, en de 9 randgemeenten, werd het aandeel van de gemeente Utrecht en van de randgemeenten, van af 1900 tot en met 1935 bepaald voor vijfjarige perioden (1900—1905, enz.). De berekening is samengevat in onderstaande tabel 6.

Tabel 6.

Aandeel van Utrecht in den bevolkingsaanwas van het gebied in onderzoek berekend voor 5 jaarl. perioden vanaf 1900.

1900—1901.	Gemiddelde toename (5 jaarl.)			in % van Utr. + Randgem.	
	Gem. Utr.	Randgem.	Utr. + Randg.	Gem. Utr.	Randgem.
	2611	170	2781	93%	7%
1900—1905	2025	230	2255	89%	11%
1905—1910	1178	267	1445	81%	19%
1910—1915	1960	302	2262	86%	14%
1915—1920	2059	1017	3076	83%	17%
1920—1925	1902	1411	3313	58%	42%
1925—1930	1012	1467	2479	41%	59%
1930—1935	1242	3058	4300	29%	71%
1934—1935	285	3265	3550	8%	92%

Boven en onder de vijfjarige perioden vindt men in deze tabel de cijfers, die betrekking hebben op het jaar 1900—1901 en het jaar 1934—1935. Uit de cijfers blijkt het aandeel van Utrecht als centrumgemeente terug te loopen van 89% in de periode 1900—1905 tot 29% in de periode 1930—1935.

Het aandeel van de 9 randgemeenten stijgt daartegenover van 11% in de periode 1900—1905 tot 71% in de periode 1930—1935. Bezie men de cijfers in deze tabel opgenomen voor de jaren 1900—1901 en 1934—1935, dan blijkt de verhouding van het aandeel in den totalen bevolkingsaanwas van Utrecht als centrumgemeente en van de 9 randgemeenten volledig te zijn omgekeerd. Het aandeel van de gemeente Utrecht bedraagt in 1900—1901: 93%, dat van de randgemeenten 7%. In 1934—1935 bedraagt het aandeel van de gemeente Utrecht 8%, dat van de randgemeenten 92%. De cijfers voor de vijfjaarlijksche perioden vanaf 1900 werden grafisch voorgesteld op grafiek 8, bovenste helft.

Teneinde een scherper inzicht te krijgen in het jaarlijksche verloop van deze veranderingen werden van 1918 af de aandelen in den totalen bevolkingsaanwas per jaar berekend voor Utrecht als centrumgemeente en voor de 9 randgemeenten. De uitkomst dier berekeningen zijn samengevat in de hieronder volgende tabel 7.

Tabel 7.
Vergelijking v. d. jaarlijksche bevolkingsaanwas van Utrecht
en van de 9 Randgemeenten.

Jaar	Toen. Utr. A.	Toen. Randg. B.	Toename A + B.	A in % v. A + B.	B in % v. A + B.
1918	1237	357	1594	78	22
19	1729	172	1901	91	9
1920	1975	1659	3634	55	45
21	3728	815	4543	82	18
22	2404	1106	3510	69	31
23	2169	1536	3705	59	41
24	1198	1352	2550	47	53
25	11	2249	2260	1	99
26	1236	796	2032	61	39
27	605	1028	1633	37	63
28	—12	1459	1447	—1	101
29	1560	1497	3057	51	49
1930	1674	2554	4228	40	60
31	1312	3592	4904	27	73
32	1730	2873	4603	38	62
33	1971	2552	4523	44	56
34	913	3007	3920	24	76
35	285	3265	3550	8	92
36	735	3052	3787	19	81

Deze cijfers vertoonen een eigenaardig beeld waarvan de beteekenis later nog ter sprake zal moeten komen. Men ziet een tamelijk geregelde afname, waarschijnlijk mede onder den invloed van de ongunstige conjunctuur dadelijk na den wereldoorlog, tot en met 1924, terwijl in de hausse-periode van 1925—1930 plotseling een diepe val van het aandeel van Utrecht intreedt. Het aandeel van de randgemeenten bereikt dan natuurlijk zeer hoge cijfers, vooral in 1925 (99%) en in 1928 (zelfs 101%). Na het intreden van de wereldcrisis in 1930 vertoonen de cijfers voor het aandeel van Utrecht weer een normaler beeld, al blijft het aandeel dalen; nauwelijks echter zet 1935 en 1936 de opleving in of het aandeel van Utrecht gaat weer sterk naar beneden. Het zal noodig zijn deze correlatie tusschen de conjunctuur en de beweging der bevolking binnen het gebied van onderzoek, voor zoo ver de gegevens dit toelaten, scherper te analyseeren ten einde vast te stellen in hoeverre zij zich nader bevestigt en waarom. Ook deze jaarcijfers werden grafisch voorgesteld op de grafiek 8, onderste helft. Daaruit ziet men wel zeer duidelijk de inzinking van het aandeel van Utrecht in de jaren 1925 en 1928, in de hausse-periode, en de geringe toename van 1935 op 1936, bij het inzetten van de opleving.

II. DE NATUURLIJKE GROEI.

Uit de totale cijfers van het groei-tempo der verschillende gemeenten, die tot het gebied van onderzoek behooren, werd reeds, mede door vergelijking met het Rijk en andere concentratie-centra, een algemeen beeld verkregen omtrent den loop der bevolking. Ten einde nu het inzicht in de verschijnselen, die naar aanleiding van de totale groei-cijfers konden worden aangewezen, te verdiepen, moeten de natuurlijke aanwas en het vestigings-overschot ieder voor zich onderzocht worden. Eerst dan bestaat de mogelijkheid met aanvaardbare waarschijnlijkheid een oordeel uit te spreken over den toekomstigen groei en zijn invloed op het welvaartsstreven.

Even belangrijk echter is het, dat hierdoor de mogelijkheid geopend wordt een inzicht te verkrijgen in de correlatie tusschen natuurlijke aanwas en migratiebewegingen (vestiging en vertrek) eenerzijds en de conjunctuur (welvaartstoestand) en andere sociale verhoudingen anderzijds.

A. *Huwelijksvruchtbaarheid.*

Reeds in de Algemeene Beschouwingen werd er op gewezen, dat een van de meest opmerkelijke verschijnselen van den modernen tijd gelegen is in de voortgezette daling van de huwelijksvruchtbaarheid. In die zelfde Algemeene Beschouwingen werd de aandacht gevestigd op het feit, dat de daling van de geboorte-frequentie zich het sterkst doet gevoelen in de concentratie-centra, in de groote steden. Het schijnt daarom gerechtvaardigd allereerst een zoo zuiver mogelijke vergelijking te maken met het Rijk in zijn geheel en met de overige stedelijke agglomeraties, om de plaats die Utrecht in die rij inneemt te bepalen. Wij gebruiken daartoe de cijfers, zooals die gepubliceerd zijn door het Centraal Bureau van de Statistiek in Deel IX van de Uitkomsten van de Volkstelling 31 Dec. 1930 (pag. 15). De cijfers zijn in de hieronder volgende statistiek opgenomen.

Tabel 8. *Huwelijks vruchtbaarheid.*

Aantal wettige geboorten, gemiddeld per jaar op 1000 gehuwde vrouwen beneden 50 jaar.

Periode	Utrecht	A'dam	R'dam	Den Haag	Groning.	Haarlem	't Rijk
1860—'69	284,89	263,52	280,85	290,73	264,88	286,01	298,33
1870—'79	297,73	273,15	301,65	304,55	288,63	307,01	306,41
1880—'89	313,12	285,29	291,43	302,47	261,19	316,62	298,19
1890—'99	287,80	250,61	282,90	250,33	241,24	261,99	283,41
1900—'09	242,47	203,07	252,60	217,47	213,50	211,20	260,81
1910—'20	192,66	160,38	190,32	167,21	170,52	151,73	216,09
1921—'30	156,11	126,74	144,21	135,97	149,44	134,95	184,51

Deze cijfers geven de geboorte-frequentie per 1000 gehuwde vrouwen beneden 50 jaar, van 1860 af voor de in de bovenstaande tabel aangegeven tijdvakken, voor Utrecht, Amsterdam, Rotterdam, 's-Gravenhage, Groningen, Haarlem en het Rijk.

Het eerste verschijnsel waarop hier de aandacht gevestigd dient te worden, is dat uit bovenstaande cijferreeks blijkt, dat de geboorte-frequentie zich in de hier bovengenoemde steden en in het Rijk nog in stijgende lijn bevindt, wanneer men de beide eerste perioden met elkander vergelijkt. Voor de gemeente Utrecht zet die stijging voort tot in de periode 1880—1889, evenals voor Amsterdam en Haarlem, welke laatste gemeente in die periode zelfs een maximum bereikt (316.62 tevens het hoogste cijfer van de geheele lijst). Voor de gemeenten Rotterdam, den Haag en Groningen, en voor het Rijk houdt de stijging aan tot in de periode 1870—1879, daar zet de daling dus vroeger in. In de daarop volgende perioden zet dan de daling van de geboorte-frequentie voor de gemeenten en voor het Rijk met een voortdurend toenemende kracht door. Voor het Rijk was de gemiddelde daling van 1870 tot '79 af, van periode tot periode resp. 3%, 5%, 8%, 17% en 15%. Ligt voor het Rijk de grootste daling in de voorlaatste periode, gedurende de laatste periode is die daling

in de gemeenten Amsterdam (21%), Rotterdam (24%), den Haag (19%) en Utrecht (19%) belangrijk grooter dan die van het Rijk, in de gemeenten Groningen en Haarlem (resp. met 12 en 11%) veel minder dan die van het Rijk. Niettemin heeft Utrecht zich in de groep van steden weten te handhaven met het hoogste cijfer nl. 156,11; het laagste cijfer, mede van de geheele lijst, bereikte Amsterdam met 126,74. De cijfers van deze statistiek zijn grafisch voorgesteld in grafiek 9. Daaruit blijkt, dat alle betrokken gebieden van de eerste op de tweede periode, sommigen zelfs nog van de tweede op de derde periode, een stijging vertoonen, waarna de daling inzet. Het resultaat is echter dat het Rijk in de laatste periode de hoogste geboorte-frequentie heeft, onmiddellijk gevolgd door Utrecht.

Zooals het Centraal Bureau voor de Statistiek terecht opmerkt, dient men er rekening mede te houden, dat de bovenstaande cijfers niet de juiste natuurlijke toeneming weergeven; dit zou alleen het geval zijn, wanneer er geen vestiging en vertrek had plaats gevonden. Voor ons doel echter is hiermede de plaats van Utrecht in de rij der steden en ten opzichte van het Rijk voldoende bepaald. Men mag zeggen, dat Utrecht, door welke oorzaken dan ook, tot nu toe nog niet die scherpe teruggang van de geboorte-frequentie vertoont, welke in het algemeen met urbanisatie en industrialisatie gepaard schijnt te gaan. Men vergeete echter daarbij niet, dat de hierboven getrokken vergelijking een tamelijk ruwe is geweest. Zij is echter voor een vergelijking in het verleden voor de hier vergeleken gebieden de eenig mogelijke in verband met de statistische gegevens, die voor de behandelde perioden geen fijnere meer moderne methode toelaten. Aan de berekening ligt ten grondslag het aantal geboorten per 1000 gehuwde vrouwen beneden de 50 jaar. Dit aantal verschilt practisch niet veel van het aantal geboorten per 1000 gehuwde vrouwen tusschen 15 en 50 jaar.

Om te doen zien hoe groot de invloed is van de toegepaste methode, zoomede om daardoor een scherper inzicht te krijgen in het verschijnsel van den teruggang der huwelijksvruchtbaarheid, werden voor de stad Utrecht de geboorten berekend per 1000 inwoners, per 1000 vrouwen, per 1000 vrouwen van 15—49 jaar, per 1000 gehuwde vrouwen en ten slotte per 1000 gehuwde vrouwen van 15—49 jaar, een en ander voor tienjarige perioden gelegen om de volkstellingsjaren van 1879 af tot en met 1930; telkens is dus het aantal vrouwen van iedere bovengenoemde categorie, aanwezig in het volkstellingsjaar, als basis genomen voor de tienjarige periode om dat volkstellingsjaar heen. De wettige geboorten over die tien jaar werden gemiddeld door de som te nemen en door tien te deelen. De uitkomsten van deze berekening zijn opgenomen in de hieronder volgende statistiek.

Tabel 9.

Vergelijkend overzicht van de huwelijksvruchtbaarheid in de gemeente Utrecht.

GEM. UTRECHT											Daling in %, van 1879				
31 Dec.	Tot. Aant. vrouw	Aant. Vr. 15-49 j.	Aant. Gehuwd. Vr.	Aant. Geh. Vr. 15-49 jaar.	Gem. aant. geboorten.	Geb. freq. per 1000 inw.	id. per 1000 vrouwen	id. per 1000 vr. v. 15-49 j.	id. per 1000 geh. vrouw	id. per 1000 geh. vrouwen 15-49 j.	1	2	3	4	5
1879	35.963	17.776	11.418	8.122	2560,9 (1874—1884)	37,8	71,2	144,0	224,2	315,2	—	—	—	—	—
1889	44.232	21.439	13.857	9.798	3008,2 (1884—'94)	35,66	68,01	140,3	217,09	307,02	5,7	4,5	2,5	3,2	2,3
1899	53.384	26.303	16.776	12.104	3281,4 (1894—1904)	32,14	61,46	124,7	195,5	271,10	15,0	13,7	13,4	12,8	14,0
1909	62.102	31.753	20.204	14.650	3191,0 (1904—'14)	26,81	51,38	100,4	157,94	217,82	29,1	27,8	30,3	29,6	30,9
1920	72.566	38.386	25.589	18.479	3254,9 (1915—'25)	23,91	44,85	85,0	127,1	176,14	38,6	37,0	40,7	43,4	44,1
1930	80.309	43.178	30.416	21.299	2930,7 (1925—'35)	18,92	36,49	67,8	96,35	137,60	50,0	48,8	52,9	57,0	56,4

Terwijl de procentueele daling van de geboorten, berekend per 1000 inwoners, vanaf de eerste periode met als centrumjaar 1879 tot de laatste periode met het centrumjaar 1930: 50% bedraagt, vinden we een daling van 48,8%, wanneer de berekening geschiedt per 1000 vrouwen. Voeren we de berekening uit per 1000 vrouwen van 15—49 jaar, dan verkrijgt men een procentueele daling van 52,9%, welk percentage stijgt tot 57% indien de berekening wordt uitgevoerd per 1000 gehuwde vrouwen. Tenslotte is de meest benaderende berekening die per 1000 gehuwde vrouwen van 15—49 jaar. Hierbij blijkt de procentueele daling 56,4% te bedragen. Duidelijk blijkt hieruit hoezeer de vermindering van de huwelijksvruchtbaarheid scherper aan het licht treedt, naarmate de maatstaf van berekening zuiverder is. Dit verschijnsel sluit aan bij de opmerking, die gemaakt is in de Algemeene Beschouwingen, waarbij gewezen werd op de maskeerende werking van de gewoonlijk gebruikte geboortecijfers per 1000 inwoners.

Bij de berekening van de plaats, die Utrecht inneemt in de rij der groote steden, bleek dat de bevolking van de stad bovenaan staat ten aanzien van de handhaving der huwelijksvruchtbaarheid. De bovenstaande scherpere analyse toont aan, dat ook in Utrecht de daling van de huwelijksvruchtbaarheid in de beschouwde periode zeer scherp is geweest; de procentueele daling bedroeg 56,4% t.o.v. 1879 met als grondslag het aantal gehuwde vrouwen tusschen 15 en 49 jaar.

In hoeverre deze tamelijk zuiver benaderde teruggang van de huwelijksvruchtbaarheid binnen de gemeente Utrecht reeds thans een nadeeligen invloed heeft op den harmonischen opbouw der bevolking naar leeftijdsklassen (leeftijdspyramide) en de handhaving daarvan, zal eerst beoordeeld kunnen worden, indien de cijfers voor de migratie tusschen Utrecht en de omgeving nader geanalyseerd zijn. Immers dan pas zal kunnen blijken, welke invloed uitgaat van deze beweging t.a.v. den opbouw naar leeftijdsklassen.

Daartoe dienen wij echter eerst een vergelijking te trekken tusschen de huwelijksvruchtbaarheid binnen de gemeente Utrecht met die van de randgemeenten. Ook van die randgemeenten moet getracht worden den teruggang van de huwelijksvruchtbaarheid zoo goed mogelijk te benaderen, over dezelfde perioden als wij dat voor Utrecht deden. Helaas kan deze analyse niet zoo scherp zijn als die voor Utrecht, omdat de statistische gegevens daartoe ontbreken. Voor deze vergelijking kan geen andere maatstaf gekozen worden dan de gemiddelde geboorte per 1000 gehuwde vrouwen. Bovendien zijn in de statistiek voor de randgemeenten de aantallen der geboren slechts opgegeven vanaf 1877. Het aantal gehuwde vrouwen is bekend voor ieder volkstellingsjaar. Voor de eerste periode om het volkstellingsjaar 1879 kon het gemiddeld aantal geboorten slechts berekend worden voor de 6-jarige periode 1878—'84. Voorts werden voor de laatste tienjarige periode om het volkstellingsjaar 1930, dus van 1925—1935, voor de in die periode zoo sterk toenemende gemeenten Maartensdijk en Zeist, de geboorteaantallen niet gemiddeld over tien doch over vier jaar. De uitkomsten van deze berekening zijn opgenomen in de hieronder volgende tabel 10. Daarbij moet nog opgemerkt worden dat voor het volkstellingsjaar 1899 het aantal gehuwde vrouwen voor de randgemeenten niet bekend is, zoodat voor dat jaar geen geboorte-frequentie per 1000 gehuwde vrouwen berekend kon worden.

Wanneer we deze cijfers iets nader bekijken, dan blijkt in de eerste plaats, dat alle gemeenten, zooals te verwachten was, het laagste punt der grove huwelijksvruchtbaarheid bereiken in de laatste tienjarige periode om de volkstelling van 1930. Men mag dus inderdaad stellen dat, afgezien van den invloed van iederen factor afzonderlijk, het geheele complex van factoren, dat zijn werking doet gevoelen op de huwelijksvruchtbaarheid, leidt tot een algemeene tendens tot daling. Er zijn echter groote verschillen, waaruit blijkt dat in de verschillende gemeenten bepaalde factoren den teruggang van de geboorte-frequentie stimuleeren of retarderen. Zoo ligt het laagste punt van de grove huwelijksvruchtbaarheid bij 87,6 geboorten op de 1000 gehuwde vrouwen bij de gemeente Zeist. Men mag dit verschijnsel op rekening stellen van het eigenaardig karakter, dat Zeist als vestigingsgebied heeft aangenomen, waardoor de opbouw van de bevolking veranderde (instrooming van

Tabel 10.

Vergelijking van de huwelijksvruchtbaarheid van Utrecht, de randgemeenten en Zeist.

	1879	1889	1899	1909	1920	1930			1879	1889	1899	1909	1920	1930
Utrecht	2560	3008	3281	3191	3254	2930	Gem. Aant. Geboorten.	M.dijk	¹⁾ 76,5	82,6	81,4	73,5	76,1	²⁾ 89,5
	11.418	13.857	16.776	20.304	25.589	30.416	Aant. Geh. Vrouw.		344	360		422	534	730
	224,2	217,0	195,5	157,9	127,1	96,3	Geb. freq. p. 1000 geh. Vr.		¹⁾ 222,0	229,4		174,1	132,5	²⁾ 123,2
A. Hoven	¹⁾ 14,8	20,9	18,3	14,1	15,6	19,1	Gem. Aant. Geboorten.	O.Rijn	¹⁾ 15,0	14,7	14,8	15,3	16,6	17,8
	75	82		89	94	131	Aant. Geh. Vrouw.		72	79		111	133	162
	¹⁾ 197,3	254,8		158,4	165,9	145,8	Geb. freq. p. 1000 geh. Vr.		¹⁾ 208,3	186,0		138,1	124,8	109,8
De Bilt	¹⁾ 86,3	101,2	112,7	124,8	152,0	210,1	Gem. Aant. Geboorten.	Vleuten	¹⁾ 42,6	52,8	58,1	65,4	63,8	84,2
	392	454		736	1162	2299	Aant. Geh. Vrouw.		230	239		294	366	496
	220,1	222,9		169,5	130,8	91,3	Geb. freq. p. 1000 geh. Vr.		¹⁾ 185,2	220,9		222,4	174,3	169,7
Bunnik	¹⁾ 41,0	40,1	39,8	35,0	35,2	44,7	Gem. Aant. Geboorten.	Zeist	¹⁾ 192,3	220,3	287,4	355,0	399,6	²⁾ 414,0
	197	197		224	242	307	Aant. Geh. Vrouw.		916	1103	1371	2129	3121	4727
	208,1	203,5		155,2	145,4	145,6	Geb. freq. p. 1000 geh. Vr.		¹⁾ 209,9	199,7	209,6	166,7	128,0	²⁾ 87,6
Houten	¹⁾ 54,1	58,7	61,6	60,1	64,4	69,8	Gem. Aant. Geboorten.	Zuilen	¹⁾ 31,6	30,5	32,7	42,4	128,5	285,8
	254	262		306	339	381	Aant. Geh. Vrouw.		153	170		197	818	2310
	²⁾ 212,2	224,0		196,4	189,9	183,2	Geb. freq. p. 1000 geh. Vr.		¹⁾ 206,5	179,4		215,2	157,0	123,2
Jutphaas	¹⁾ 106,0	103,9	94,1	100,1	136,8	135,9	Gem. Aant. Geboorten.	¹⁾ Berekend over 6 jaar, aangezien slechts van 1877 af de geboorten worden opgegeven.						
	426	443		499	668	797	Aant. Geh. Vrouw.	²⁾ Berekend over 4 jaar, met het oog op de groote toename.						
	¹⁾ 248,8	234,5		200,6	204,7	170,5	Geb. freq. p. 1000 geh. Vr.							

ouderen enz.). Zeist wordt op den voet gevolgd door de Bilt, welke gemeente in de laatste periode een geboorte-frequentie van 91,3 per 1000 gehuwde vrouwen vertoont. Al ligt in deze gemeente dus de geboorte-frequentie thans nog iets hooger dan in Zeist, zij vertoont over de geheele hier beschouwde periode de grootste daling en wel van 220,1 in 1879 tot 91,3 in 1930 (= 131,6; bij Zeist was dit verval 122,3). Laten wij Zeist en de Bilt om het speciale karakter een oogenblik buiten beschouwing, dan bereikt Utrecht in 1930 de laagste huwelijksvruchtbaarheid. Voor Utrecht bedraagt dit cijfer 96,3 voor de periode om het centrum-jaar 1930 heen. Als oud-stadsgebied vertoont Utrecht een veel geleidelijker achteruitgang van de geboorte-frequentie sinds 1879. Het verval is dan ook geringer, de daling van de huwelijksvruchtbaarheid per 1000 gehuwde vrouwen blijft niettemin groot (van 224,2 in 1879 tot 96,3 in 1930). Voor de overige gemeenten, die pas sedert kort aan de urbanisering en industrialisering deel hebben, wordt de teruggang in de huwelijksvruchtbaarheid geleidelijk minder, in vergelijking met Utrecht, hoewel zij zich ondanks den korten tijd, dat de urbanisering werkt, duidelijk onderscheiden van de gemeenten, die hun landelijk karakter behielden. Oudenrijn volgt onmiddellijk op Utrecht (1879—208,3; 1930—109,8). Dan volgt Maartensdijk (1879—222; 1930—123,2). Daarna volgt Zuilen (1879—206,5; 1930—123,2). Jutphaas, dat pas sedert kort in de industrialisering en urbanisering betrokken is, heeft onder de gemeenten, die tot het in de urbanisering betrokken gebied behooren, nog het best zijn landelijk karakter bewaard (1879—248,8, 1930—170,5). De overige gemeenten in het gebied van onderzoek handhaven mede hun landelijk karakter.

Uiteraard is dit het sterkst het geval in de gemeente Houten, die in 1930 nog de hoogste geboorte-frequentie van de geheele lijst vertoont nl. 183,2 per 1000 gehuwde vrouwen.

Om een duidelijk visueel beeld van het hier behandelde verschijnsel van den teruggang der grove huwelijksvruchtbaarheid te verkrijgen, werden de gegevens die hierboven besproken zijn grafisch voorgesteld in grafiek 10.

B. Geboorte-frequentie.

Zooals reeds werd opgemerkt berusten de bovenstaande bewegingen op de geboorte per 1000 gehuwde vrouwen voor de perioden om een volkstellingsjaar heen. Dit was noodig omdat alleen in het volkstellingsjaar het aantal gehuwde vrouwen bekend is. Om tot een nader inzicht in den achteruitgang van de huwelijksvruchtbaarheid en daarmee van den bevolkingsaanwas door natuurlijke factoren in het gebied van onderzoek te komen, werd een poging gedaan om het jaarlijksch verloop van de geboorte-frequentie over de periode 1920—1936 te onderzoeken. Helaas kan deze berekening slechts gebaseerd zijn op de geboorten per 1000 vrouwen. De berekeningen zijn opgenomen in de bij dit rapport gevoegde bijlagen 1 t/m 10, waarin de loop van de bevolking voor iedere gemeente tot het gebied van onderzoek behorende, vanaf 1880, is berekend. In de grafiek 11 zijn enkele cijfers grafisch voorgesteld, betrekking hebbend op de gemeenten die in de beschouwde periode 1920—1936 vroeger of later in de urbaniseering betrokken werden. De stad Utrecht, als oudste gebied van urbaniseering, vertoont het meest rustige beeld. Het meest onrustige beeld vertoonen de gemeenten de Bilt, Zuilen en Jutphaas. Voor de Bilt en Zuilen zet de groote teruggang van de geboorten in 1922 in, voor de Bilt is die teruggang verder in den tijd sterker door het zoo verschillend karakter van de bevolking die zich in de Bilt vestigde tegenover die in Zuilen. Jutphaas vertoont in 1924 en in 1932 een sterke teruggang, maar ook hier werken dezelfde factoren als in Zuilen, nl. de instrooming van een betrekkelijk jeugdige arbeidersbevolking, waardoor beide de beide hoogste plaatsen t.o.v. de geboorte-frequentie in het geurbaniseerde gebied blijven bezetten. Maartensdijk vertoont reeds bij het begin van de hier beschouwde periode, in 1920, een geboortecijfer, dat ver beneden dat van een normale landelijke gemeenschap ligt. Bovendien denke men, vooral bij Maartensdijk, aan het dan nog betrekkelijk geringe aantal inwoners, waardoor uiteraard de lijn onrustig wordt. Ditzelfde geldt ook voor Jutphaas, maar de geheele lijn van Jutphaas beweegt zich in een belangrijk hooger niveau dan die van Maartensdijk.

De tweede groep van gemeenten, die tot het gebied van onderzoek behooren, heeft, met uitzondering misschien van Oudenrijn, ten aanzien van de geboorte-frequentie nog een landelijk karakter. Door de kleine aantallen zijn de frequenties zeer wisselend van grootte. Voor de gemeenten Bunnik, Houten, Achttienhoven en Vleuten liggen ze echter alle in het hooger niveau overeenkomende met dat van Jutphaas. Toch wijzen alle cijfers voor deze vier gemeenten een tendens tot daling van de geboortefrequentie aan. Oudenrijn neemt een bijzondere positie in. De cijfers van Oudenrijn liggen in het niveau van Utrecht, maar vertoonen, mede door het geringe aantal inwoners, veel sterker schommelingen.

C. Sterftecijfers.

Nu wij aan de hand van de bestaande gegevens getracht hebben een inzicht te geven in het verloop van de geboorte-frequentie in het gebied van onderzoek, dient aandacht geschonken te worden aan de sterfte, aangezien het verschil tusschen geboorte en sterfte den totalen aanwas door natuurlijke oorzaken bepaalt. Wij zagen de geboorte-frequentie in algemeenen zin een daling aantoonen, zij het dat in verband met de mate van urbaniseering en industrialiseering verschillen bestonden. Uit de Algemeene Beschouwingen is reeds gebleken, dat de sterftecijfers in de hier beschouwde periode 1920—1936 voor

het Rijk een zeer laag niveau bereikt hadden, waardoor, ondanks den scherpem teruggang van de geboorte-frequentie, nog een hoog geboorte-overschot kon blijven bestaan. Van 1920—1936 zet de daling van de sterftcijfers, met eenige schommelingen, voor het Rijk voort van $\pm 12\text{‰}$ tot $\pm 9\text{‰}$. Behoudens enkele sterke schommelingen, die uiteraard verband houden met het aantal inwoners, met de samenstelling der bevolking naar leeftijds-klassen, geslachten en beroepen voor iedere gemeente, bewegen zich de sterftcijfers binnen het gebied van onderzoek in het algemeen in dat niveau. Het ware uiteraard gewenscht geweest de sterfte te kennen in de verschillende leeftijdsklassen, vooral ter beoordeeling van den sterken teruggang van de sterfte bij de 0-jarigen (zuigelingensterfte), maar daartoe ontbreken de gegevens. Slechts voor de gemeente Utrecht kon voor de jaren 1931 t.m. 1936 per jaar de sterfte van de leeftijdsgroepen, opgenomen in de hieronder volgende statistiek, worden opgegeven. Wij verkregen deze gegevens van het Gemeentelijk Bureau voor Statistiek. Aangezien daar echter met de bijhouding van de gegevens, welke noodig zijn voor de jaarlijksche berekening van den leeftijdsopbouw der bevolking eerst in het jaar 1931 is begonnen, kon voor de jaren 1921 t/m 1930 — gebruik makende van de uitkomsten der volkstellingen — slechts een cijfer berekend worden voor de geheele tienjarige periode. De laatste regel van de hieronder volgende tabel 11 geeft dus: de sterfte in de jaren 1921 t/m 1930 naar den leeftijd op 1000 van de gemiddelde bevolking in elke leeftijdsgroep, uitgaande van de volkstellingen van 1920 en 1930.

Tabel 11.

Sterfte in de gemeente Utrecht naar leeftijdsgroepen per 1000 in iedere groep.

Jaar	ben. 1 jaar		1—4 jaar		5—19 jaar		20—49 jaar		50—79 jaar		80 jaar +	
	m.	vr.	m.	vr.	m.	vr.	m.	vr.	m.	vr.	m.	vr.
1936	38,1	36,4	3,3	3,7	0,8	0,7	3,1	2,4	28,8	25,3	168,6	157,8
1935	32,4	21,3	2,1	2,-	1,1	0,8	3,-	2,5	28,4	27,6	175,-	185,4
1934	52,9	28,2	3,-	3,4	1,6	0,7	2,5	2,4	25,7	23,-	177,7	143,9
1933	40,3	40,-	2,6	3,1	1,4	1,2	3,-	2,4	28,3	27,7	200,4	152,2
1932	34,7	43,5	4,3	4,8	1,2	1,-	3,1	2,9	27,7	27,1	169,7	177,-
1931	56,9	30,9	2,9	2,6	1,1	0,9	3,1	3,-	27,8	24,9	202,3	168,7
1921/'30	43,5	36,6	6,5	6,3	1,7	1,4	3,4	3,6	28,8	26,1	202,-	168,5

Men ziet ook uit deze cijfers voor de gemeente Utrecht, dat de daling in de sterftcijfers eigenlijk over alle leeftijdsklassen haar beslag heeft gekregen. Men mag zeggen, dat in de eerstkomende periode weinig verandering te verwachten is, die van beteekenden invloed zou kunnen zijn op het geboorteoverschot. Men mag eerder het tegendeel verwachten, immers door de doorwerking van dit lage niveau van het sterftcijfer, zullen in de toekomst de oudere leeftijdsklassen sterker bezet worden (veroudering van de groep), waardoor onherroepelijk het sterftcijfer zal moeten stijgen.

D. Reproductieve kracht.

Wanneer wij thans trachten aan de hand van bovenstaande gegevens de vraag te beantwoorden in hoeverre in het gebied van onderzoek nog een natuurlijke aanwas van de bevolking te verwachten is, dan zou in overeenstemming met hetgeen daaromtrent in de Algemeene Beschouwingen is gezegd, de eenige juiste methode zijn het berekenen van de „Net-Reprod.-Rate”. De gegevens, waarover wij beschikken, laten het volgen van deze methode niet toe. Op een verdienstelijke poging om deze methode toe te passen op de gem. Utrecht en omgeving door Mr. J. Meerdink en Mr. C. H. Schouten, komen wij nog terug.

Wij zijn nog altijd van meening, dat een voor ons doel bruikbare benadering voor de

beantwoording van de gestelde vraag gevonden kan worden met behulp van de formule

$$S = \frac{1000}{L_0}$$

In deze formule is L_0 de gemiddelde levensduur van de 0—jarigen van de Nederlandsche bevolking volgens de tienjarige sterftetafels over de periode 1921—1930. (Volks telling 1930, deel VI pag. 10). De levensduur is gemiddeld voor mannen en vrouwen 62,7 jaar.

In deze formule is voorts S het sterftcijfer pro mille der bevolking. Noemen wij nu de geboortefrequentie pro mille in deze bevolking g , dan zal bij daling van g en gelijk blijven van S het oogenblik komen waarop $S = g$. Wanneer deze toestand ontstaan is, zal men geen natuurlijke aanwas meer kunnen verwachten onder aanname, dat het sterftcijfer constant blijft. Daalt g beneden de waarde $\frac{1000}{L_0}$, dan kan voorspeld worden, dat in de toekomst een vermindering van het totale aantal der bevolking moet intreden. Blijft g grooter dan $\frac{1000}{L_0}$, dan kan men nog steeds natuurlijke aanwas verwachten. Op voor ons doel voldoende nauwkeurige wijze wordt hierdoor de vraag beantwoord bij welken stand van de geboortecijfers pro mille van de bevolking, al of niet meer natuurlijke aanwas te verwachten is. Passen wij nu de formule toe, dan vinden wij dat $S = 15,95$. In het geboortecijfer van 15,95 zeg 16‰, ligt derhalve de grens, waarboven bevolkingsaanwas te verwachten is en waarbeneden bevolkingsvermindering zal intreden. Ten einde een denkbeeld te verkrijgen hoe het in dezen gedachtengang staat met de verwachting t.a.v. den natuurlijke aanwas in ons gebied, werden over de laatste zeven jaren 1930—1936, de geboorten per mille van de bevolking per gemeente gemiddeld. Dit werd gedaan omdat vooral in de kleine gemeenten de fluctuatie tamelijk groot is. Wij verkrijgen dan de hieronder volgende cijfers:

Tabel 12.

Gemiddeld geboortecijfer pro mille voor de periode 1930—1936.

de Bilt	17,6	Bunnik	24,1
Utrecht	18,3	Achttienhoven	25,7
Oudenrijn	19,1	Jutphaas	27,6
Maartensdijk	21,6	Houten	27,7
Zuilen	23,4	Vleuten	29,3

Men ziet uit deze cijfers, uitgaande van de door ons aangenomen grens van de geboorte-frequentie van 16‰ waarbeneden in de toekomst geen natuurlijke aanwas meer te verwachten is, dat deze door geen enkele gemeente in het gebied van onderzoek bereikt is. Wel kan men zeggen, dat vooral de gemeenten de Bilt en Utrecht zeer na aan die grens toe zijn, waardoor (gegeven het feit dat er geen enkele aanvaardbare reden aan te voeren is om aan te nemen, dat de algemeene daling der geboorte-frequentie in die beide gemeenten zich in de naaste toekomst in omgekeerden zin zal wijzigen) te verwachten is, dat in de eerste decennia de natuurlijke aanwas in die beide gemeenten gering zal zijn. Voor de andere gemeenten, vooral voor die waar het agrarische karakter overweegt, moet blijkens deze cijfers rekening gehouden worden, met een zelfs tamelijk sterke natuurlijke aanwas der bevolking. Hierdoor zal ook in de naaste toekomst, het aantal van hen, die zich jaarlijks op de beroepsmarkt aanmelden, binnen het gebied van onderzoek ongetwijfeld stijgen. Het staat immers wel vast, dat zij voor een groot deel in het agrarische bedrijf geen plaats zullen kunnen vinden.

Daartegenover staat, dat de verzorging van deze jeugdigen vóór het bereiken van den 15-jarigen leeftijd een zekere verruiming op de arbeidsmarkt der verzorgingsbedrijven tengevolge gehad moet hebben. In zijn praeadvies uitgebracht voor de Ver. v. Staathuis-

houdkunde en Statistiek (1937) toonde Goudriaan op grond van berekeningen van Stridiron aan, dat de jeugdklasse haar eigen werkgelegenheid meebrengt.

Duidelijk blijkt uit deze cijfers en uit het bovenstaande reeds de enorme invloed van urbaniseering en industrialiseering. De plattelandsgemeenten blijken de volkskracht te handhaven; juist daarom zal met het oog op den grondslag van de welvaart in het gebied van onderzoek, het probleem tot nivelleering van het verschil, dat thans bestaat tusschen het levenspeil in de stad en op het platteland, scherp onder de oogen moeten worden gezien. Ten slotte is voor de gemeente Zeist, hoewel buiten het gebied van onderzoek vallend, op gelijke wijze de gemiddelde geboorte-frequentie voor de laatste zeven jaren bepaald. Dit cijfer blijkt te zijn 15,6‰, zoodat die gemeente zich zonder immigratie niet zal kunnen handhaven.

Deze uitkomsten stemmen overeen met die welke verkregen zijn in de reeds aangegeuide studie van de heeren Meerdink en Schouten. Onder de aannahme van een zekere mate van voortzetting van den teruggang der geboorten, zoo als die zich in de periode 1909—1930 uit bestaande gegevens liet berekenen, blijkt in die studie, dat voor de komende periode van 35 jaren de gemeenten Utrecht en de Bilt mede gerangschikt zullen moeten worden onder die, waarin een natuurlijke aanwas van de bevolking niet meer te verwachten is.

E. Geboorte-overschot.

Het geboorte-overschot is de resultante van geboorte-frequentie en sterfte. Geboorte-frequentie en sterfte werden hierboven benaderd, het geboorte-overschot werd naar die berekeningen visueel voorgesteld in grafiek 12. Op de grafiek 12 zijn de lijnen der geboorte-overschotten voor de periode 1920—1936 in pro mille van de totale bevolking aangegeven voor de gemeenten de Bilt, Utrecht, Maartensdijk, Zuilen, Jutphaas en Vleuten. Het behoeft niet te verwonderen, dat in de hierboven genoemde volgorde ook het geboorte-overschot toeneemt. De sterftcijfers immers ontkoopen elkander niet veel, de geboortecijfers des te meer. Voor de kleinere gemeenten kan men alleen zeggen, dat het agrarische karakter van Achttienhoven en Houten zich uitspreekt in een hoog geboorteoverschot. Oudenrijn en Bunnik nemen de laagste plaatsen in. Voor zoover zich dit thans beoordeelen laat moet dit een gevolg zijn van een toenemende urbaniseering dier beide gemeenten.

III. DE NATUURLIJKE OPBOUW.

A. Drie leeftijdsgroepen.

Zoowel in de Inleiding als in de Algemeene beschouwingen en bij de bovenstaande analyse van den natuurlijken bevolkingsaanwas werd reeds meermalen de aandacht gevestigd op de veroudering, die in de bevolking optreedt door den teruggang van de geboorte-frequentie en door de daling van het sterftcijfer (toeneming van den gemiddelden levensduur). Dit verschijnsel wordt van uitnemend belang, wanneer men bedenkt, dat de productieve kracht van een bevolking zeer nauw samenhangt met den opbouw naar leeftijdsklassen. Aangezien nu dit onderzoek in hoofdzaak bedoelt de grondslagen te vinden voor de richtlijnen om tot bevordering van de welvaart te komen, werd een onderzoek ingesteld naar de veranderingen die zich in de verschillende gemeenten, die tot het gebied van onderzoek behooren, hebben voltrokken in den opbouw der bevolking ten aanzien van de leeftijdsgroepen van 0—14 j., van 15—59 j. en van 60 j. en ouder, en wel voor de volkstellingsjaren 1879 t/m 1930.

Wij hebben met opzet deze indeeling genomen, omdat naar onze meening in de toe-

komst zeker de productieve groep in toenemende mate haar leeftijdsgrens zal verlagen. Niettemin werd eveneens een analyse gemaakt van de onderscheiding die bij iedere volkstelling gemaakt wordt in on-productieven (beneden 15 j. en boven 64 j.), half productieven (15—20 j. en 55—64 j.) en vol-productieven (20—54 j.), alles voor mannen en vrouwen afzonderlijk. De uitkomst van de eerste berekening is opgenomen in bijlage 11 en grafisch voorgesteld in de grafiek 13. Hoewel de uitkomst in overeenstemming is met vorenstaande beschouwingen, die hierin dan ook een bevestiging vinden, is die uitkomst niettemin verrassend. Voordat deze uitkomst aan een bespreking wordt onderworpen moet aangeteekend worden, dat de gekozen indeeling voor het volkstellingsjaar 1899 voor de randgemeenten niet kon worden doorgevoerd; dit kon slechts voor de gemeente Utrecht geschieden. Aan de algemeene uitkomst doet zulks weinig af.

In de eerste plaats zien wij dan, dat in de gemeente Utrecht en in de gemeenten, die meer of minder sterk in de urbaniseering betrokken zijn, de jeugdgroep sterk afneemt, de middengroep (dat zijn zij die nagenoeg allen op de beroepsmarkt verschijnen, althans wat de mannen betreft) belangrijk toeneemt, evenals de oudste groep, hoewel deze in mindere mate. Voor de gemeenten, die hun agrarisch karakter behielden, neemt de jeugdgroep meer of minder sterk toe, de middengroep, die immers in de agrarische gemeenschap bezwaarlijk in haar geheel in het bedrijf kan worden opgenomen, neemt af, evenals, hoewel in mindere mate, de groep boven 60 jaar.

Het eerste hier bedoelde verschijnsel spreekt zich uiteraard het sterkst uit in de gemeenten Zeist, de Bilt en Utrecht. In Zeist nam de jeugdgroep in 1879 nog 36,78% van de bevolking in, welk percentage in 1930 gedaald is tot 26,01. Voor de Bilt zijn de cijfers 36,65 (1879) en 27,73 (1930), voor Utrecht 32,41 (1879) en 27,86 (1930). Voor de middengroep (15—59 jaar) zijn de cijfers voor Zeist 54,81 (1879) en 62,13 (1930). Voor de Bilt 55,12 (1879) en 61,89 (1930) en voor Utrecht 58,69 (1879) en 62,54 (1930).

Stellen wij hier tegenover de agrarische gemeente Houten, dan blijkt de jeugdgroep daar in 1879: 33,90% in te nemen en in 1930: 35,98%. In die gemeente daalde de groep van 15—59 j. van 57,23% in 1879 tot 55,67% in 1930. De groep der ouderen bleef met geringe schommeling stationnair, zij bedroeg in 1879: 8,87%, in 1930: 9,35%.

Zeer karakteristiek demonstreert zich de invloed van het productieproces op deze samenstelling in de agrarische gemeente Vleuten, in welke gemeente de productieve groep (15—59 jaar) terugloopt van 57,75% in 1879 tot 52,14% in 1909, op welk tijdstip de ontwikkeling van de intensivering van den tuinbouw met zijn grootere opnamecapaciteit, inzet. Onmiddellijk gaat daarna de groep, die opgenomen wordt in het productieproces, toenemen; zij stijgt tot het oude niveau en neemt in 1930 weer 57,40% in. Hoezeer ook Jutphaas, ondanks de sterk ingezette urbaniseering en industrialiseering nog het agrarisch karakter behouden heeft, blijkt mede uit deze cijfers. De jeugdgroep vertoont een geringe toename, de middengroep een geringe afname, de groep der ouderen blijft stationnair. Zuilen neemt als jong kolonisatiegebied van een jeugdige arbeidersbevolking een bijzondere plaats in. De gemeente Zuilen handhaaft vrijwel de jeugdgroep, vertoont een belangrijke stijging in de beroepsgroep van 15—59 jaar en een even belangrijke afname in de groep der ouderen. Even bijzonder, maar moeilijker verklaarbaar, is de positie van Oudenrijn. Voor deze gemeente vertoonen zich toch in algemeenen zin dezelfde verschijnselen als in de geurbaniseerde gebieden, met name teruggang van de jeugd-groep, toename van de beroepsgroep (zelfs tamelijk belangrijk) en afname van de groep der ouderen.

B. Verhouding mannen-vrouwen.

Een ander algemeen verschijnsel dat zich bij toenemende urbaniseering en industrialiseering voltrekt, betreft de verandering in de verhouding van het aantal mannen en vrouwen in procenten van de totale bevolking. In het algemeen geldt dat ten plattelande een yrouwentekort optreedt, terwijl in de concentratie-centra een vrouwenoverschot

ontstaat. Gaan we dit verschijnsel na voor de gemeenten in het gebied van onderzoek betrokken, dan blijkt, dat de gemeente Utrecht reeds in 1879 een vrouwenoverschot vertoont, welke verhouding zich uiteraard tot heden toe handhaaft. Alle andere gemeenten, dus de randgemeenten, hebben blijkbaar in 1879 nog een agrarisch karakter, waarmede een vrouwentekort gepaard gaat. Wanneer wij de volkstellingsjaren raadplegen, dan blijkt, dat in de gemeente de Bilt het vrouwentekort omstreeks 1900 omslaat in een vrouwenoverschot. Voor de gemeente Maartensdijk gebeurt dit pas na de volkstelling van 1930, met name in het jaar 1933/34, na de opening van Tuindorp. Zuilen neemt een zeer bijzondere positie in; door de industrialisatie trekken daarheen blijkbaar jonge inannelijke arbeiders. De gemeente handhaaft ook in 1936 een mannenoverschot. Dit schijnt in strijd met hetgeen hierboven als algemeen gevolg van industrialisatie werd aangegeven. De verklaring moet gezocht worden in de jeugd en in den aard van het industrialisatieproces. Ook Oudenrijn vertoont na 1900 een vrouwenoverschot, hoewel in geringe mate. Men mag dit toeschrijven aan het verplegend vrouwelijk personeel van het Homoeopatisch Ziekenhuis. Zonder deze toevallige aanwezigheid van dit personeel zou Oudenrijn een mannenoverschot vertoonen. De cijfers van deze berekening zijn opgenomen in de hieronder volgende tabel 13.

Tabel 13.

Verhouding aantal Mannen en Vrouwen in de gemeenten v. h. gebied van onderzoek in de volkstellingsjaren.

Gemeenten	Man- Vrouw verhouding in de volkstellingen.											
	1879		1889		1899		1909		1920		1930	
	M.	V.	M.	V.	M.	V.	M.	V.	M.	V.	M.	V.
	%		%		%		%		%		%	
Utrecht	46,83	53,17	47,56	52,44	47,71	52,29	47,81	52,19	48,28	51,72	48,14	51,86
Acht.hoven	53,84	46,16	54,00	46,00	51,65	48,35	52,60	47,40	51,39	48,61	53,76	46,24
de Bilt	52,28	47,72	51,79	48,21	50,67	49,33	48,64	51,36	47,71	52,29	46,06	53,94
Bunnik	51,25	48,75	51,18	48,82	49,79	50,21	50,36	49,64	51,41	48,59	52,62	47,74
Houten	50,82	49,18	50,03	49,97	51,36	48,64	50,36	49,64	50,20	49,80	51,48	48,52
Jutphaas	50,02	49,98	51,89	48,11	51,29	48,71	51,82	48,18	52,22	47,78	52,01	47,99
Maart.dijk	52,07	47,93	52,06	47,94	51,74	48,26	51,46	48,54	51,88	48,12	51,05	48,95
Oudenrijn	50,37	49,63	51,42	48,58	52,65	47,35	49,17	50,83	49,50	50,50	49,19	50,81
Vleuten	50,83	49,17	51,87	48,13	51,48	48,52	51,23	48,77	52,73	47,27	52,65	47,35
Zuilen	52,80	47,20	54,30	45,70	52,64	47,36	51,29	48,71	50,99	49,01	51,40	48,60

Grafisch werden deze cijfers voorgesteld op de grafiek 14; daarop zijn voor 1930 de verschillende gemeenten gerangschikt naar het vrouwenoverschot. Uit dat deel van de grafiek 14 ziet men duidelijk het vrouwenoverschot in 1930 voor Zeist, de Bilt, Utrecht, Maarssen en Oudenrijn, welk overschot in diezelfde volgorde afneemt, terwijl Maartensdijk, Zuilen, Houten, Jutphaas, Bunnik, Vleuten, Achttienhoven en Haarzuilens in dezelfde volgorde een toenemend vrouwentekort in 1930 bezitten. Het belangrijke verschijnsel van de verandering van een vrouwenoverschot in een vrouwentekort in de gemeenten de Bilt en Maartensdijk werd in grafiek 15 visueel voorgesteld.

C. On-, Half- en Volproductieven.

In navolging van de methode, toegepast door het Centraal Bureau voor de Statistiek bij de volkstellingen, om een denkbeeld te geven van de productieve kracht van de bevolking door die bevolking in te deelen in een groep van on-productieven (beneden 15 jaar en boven 64 jaar), van half-productieven (15—20 jaar en 55—64 jaar) en ten slotte van vol-productieven (20—54 jaar), allen onderscheiden naar mannen en vrouwen, werd

Tabel 14.
Onproductieven, halfproductieven en volproductieven in de gemeenten van het gebied van onderzoek en in het Rijk in de volkstellingsjaren 1879 en 1930.

	1879						1930						1930 meer of minder dan 1879					
	Onprod.		Halfprod.		Volprod.		Onprod.		Halfprod.		Volprod.		Onprod.		Halfprod.		Volprod.	
	M.	V.	M.	V.	M.	V.	M.	V.	M.	V.	M.	V.	M.	V.	M.	V.	M.	V.
Utrecht	18,15	20,04	7,64	8,74	21,04	24,39	16,89	17,20	8,14	8,87	23,11	25,79	-1,26	-2,84	0,50	0,13	2,07	1,40
A'hoven	20,12	18,54	10,46	7,29	23,28	20,31	21,10	17,48	8,09	6,80	24,57	21,96	0,98	-1,06	-2,37	-0,49	1,29	1,65
M'dijk	21,93	21,11	8,37	6,75	21,79	20,05	18,12	17,36	9,42	8,62	23,51	22,97	-3,81	-3,75	1,05	1,87	1,72	2,92
de Bilt	21,80	20,19	7,88	6,74	22,59	20,80	17,46	17,04	7,13	9,32	21,47	27,58	-4,34	-3,15	-0,75	2,58	-1,12	6,78
Bunnik	19,50	19,68	7,18	9,12	24,56	19,96	20,73	18,04	8,79	7,96	23,74	21,74	1,23	-1,64	1,61	-1,16	-0,82	1,78
Houten	18,85	21,47	7,41	7,47	24,56	20,24	21,96	19,58	8,30	8,01	21,22	20,93	3,11	-1,89	0,89	0,54	-3,34	0,69
Jurphaas	19,62	21,83	7,74	7,58	22,66	20,57	21,38	21,22	9,06	7,37	21,57	19,40	1,76	-0,61	1,32	-0,21	-1,09	-1,17
O'rjijn	18,03	16,69	9,68	10,63	23,72	21,25	15,90	16,75	11,49	8,94	21,80	25,12	-2,13	0,06	1,81	-1,69	-1,92	3,87
Vleuten	18,96	19,20	9,28	9,28	22,58	20,30	21,06	18,62	8,75	7,68	22,84	21,05	2,10	0,58	-0,53	-1,60	0,26	0,35
Zuilen	21,79	17,25	8,51	8,97	22,49	20,99	19,02	18,33	7,34	6,19	25,04	24,08	-2,77	1,08	-1,17	-1,78	2,55	3,09
Het Rijk	20,09	20,46	8,11	8,32	21,20	21,78	18,56	18,29	8,24	8,35	22,88	23,67	-1,53	-2,17	0,13	0,03	1,68	1,89

dezelfde berekening uitgevoerd voor de gemeenten van het gebied van onderzoek, vergeleken met het Rijk. De uitkomsten van deze berekening zijn samengevat voor de volkstellingsjaren 1879 en 1930 in de hierboven staande tabel.

Wanneer we deze cijfers van 1879 vergelijken met die van 1930 dan dient men daarbij te bedenken, dat vooral in de groep der onproductieven de grootste invloed wordt uitgeoefend door de daartoe behorende leeftijdsklasse 0—14 jaar. Een teruggang van het percentage dezer onproductieve groep kan men dus verwachten in de sedert 1879 meer

of minder sterk geurbaniseerde gebieden, waarin immers de geboorte-frequentie terugliep. Inderdaad zien wij de groep van onproductieven sedert 1879 sterk verminderen, zoowel voor mannen als voor vrouwen, in Utrecht, Maartensdijk, de Bilt, Oudenrijn en Zuilen. Evenzeer was te verwachten, dat in de agrarische gebieden een toename van de onproductieve groep voor zoover het betreft de mannen optreedt. Dit is inderdaad het geval met Bunnik, Houten, Jutphaas, Vleuten en Achttienhoven. De groep der half-productieven is sterk aan schommelingen onderhevig door den aard harer samenstelling, terwijl de groep der vol-productieven bij een vergelijking van 1879 met 1930 in de verschillende gemeenten, met uitzondering van de agrarische gemeenten Jutphaas en Houten, een toename vertoont. Vergelijken we deze cijfers nu met die van het Rijk, dan blijkt in het algemeen, dat in 1879 de groep der vol-productieve mannen een percentage inneemt, hooger dan het niveau van het Rijk, dat der vrouwen ligt beneden het niveau van het Rijk. Slechts in de gemeente Utrecht, die in 1879 reeds meer dan 60.000 zielen telde, is dit precies omgekeerd. Het percentage der mannen ligt dan iets beneden het niveau van het Rijk, dat der vrouwen ligt er ver boven. Deze situatie is volkomen verklaarbaar. In verband met het voorafgaande vertoont Utrecht in 1879 het vrouwenoverschot van de stad, de overige gemeenten het vrouwentekort van het platteland. In 1930 ligt het percentage van volproductieve mannen en vrouwen in Utrecht en Zuilen boven dat van het Rijk. In de gemeente de Bilt is het percentage der volproductieve vrouwen belangrijk hooger dan dat van het Rijk, dat van de mannen blijft er beneden. Dit was evenzeer te verwachten als het feit dat Jutphaas, Houten en Vleuten voor beide geslachten beneden het niveau van het Rijk blijven. Vooral bij de groep der vol-productieven moet er reeds hier op gewezen worden, dat daarin de invloed van de migratie-bewegingen het grootst is. Voor het Rijk kan men te dien aanzien de migratie practisch buiten beschouwing laten; voor de groep van gemeenten tot het gebied van onderzoek behorende, hebben de migratie-bewegingen een sterken invloed, juist in deze groep. Zij worden nader onder de oogen gezien.

D. Leeftijdspyramiden.

Bij de voorafgaande beschouwingen werd er reeds de aandacht op gevestigd, dat de opbouw naar leeftijdsklassen eener bevolking onder invloed van de veranderingen in den natuurlijke aanwas en van het karakter van het productie-proces in het woongebied belangrijke verschuivingen aanwijst. De sterkste tegenstelling, die hier werkt is die tusschen stad en platteland. In de Algemeene Beschouwingen werd er reeds op gewezen, dat de teruggang van de geboorte-frequentie zich het sterkst heeft doorgezet in de stedelijke agglomeraties, waar tevens zal optreden een sterkere bezetting van de beroepsbevolking, vooral bij de vrouwen. Op het platteland zal d.e.t. een gezonde breede basis van de jeugd-klasse gehandhaafd blijven, terwijl de beroepsbevolking in het algemeen zal afnemen. Ten einde deze verschijnselen duidelijker te doen uitkomen, werden voor de gemeenten in het onderzoek betrokken, voor het jaar 1930 (volkstellingsjaar, het eenige jaar waarvoor dit met nauwkeurigheid kan geschieden), z.g. „leeftijdspyramiden” geteekend, waarin de vijfjarige leeftijdsklassen in procenten van de totale bevolking zijn aangegeven naar de geslachten. Om echter de verhouding tusschen mannen en vrouwen beter te doen uitkomen, werden de percentages betrokken op de totale bevolking en niet op de totalen van elk geslacht, zooals dit voor het Rijk bij de volkstelling van 1930 is geschied (Deel IX pag. 81). Deze pyramide van iedere gemeente werd geplaatst op die van het Rijk van 1930, waartoe die van het Rijk werd vervaardigd naar de cijfers voorkomende eveneens in Deel IX pag. 73. Hierdoor kan voor iedere gemeente het verschil in leeftijdsopbouw der bevolking met die van het Rijk duidelijk worden afgelezen.

Grafiek 16 betreft de gem. Utrecht. Men ziet hoe in deze reeds oude stedelijke

agglomeratie inderdaad de jeugdklasse van 0—14 jaar veel zwakker bezet is dan die van het Rijk. De getrokken lijnen welke de percentages van Utrecht betreffen, vertoonen duidelijk de neiging tot verzwakking van de basis van de pyramide, die daardoor den z.g. ui-vorm kan gaan aannemen. Zij vertoont bovendien in nagenoeg alle leeftijdsklassen boven de 15 jaar een duidelijk vrouwenoverschot, dat voor de beroepsbevolking een gereede verklaring vindt in het vrouwenoverschot, dat alle stedelijke agglomeraties vertoonen. Voor de hogere leeftijdsklassen boven 60 jaar vindt het vrouwenoverschot een verklaring in het feit, dat in de stedelijke agglomeraties in tegenstelling tot het platteland de vrouwen een hooger leeftijd bereiken dan de mannen. Deze grafiek 16 is de typische grafiek van een stedelijke agglomeratie, met dit onderscheid voor de gemeente Utrecht, dat de zwakkere bezetting van de jeugdklassen nog niet zoover is voortgeschreden als in de andere steden boven de 100.000 inwoners.

Grafiek 17 betreffende de gemeente de Bilt geeft aanleiding tot een algemeene opmerking, die ook wel voor de andere gemeenten geldt, maar hier toch sterk op den voorgrond treedt. De pyramide van het Rijk toch ondervindt minder den invloed van het vestigingsoverschot, dat in het algemeen voor het Rijk gering is. De gemeente de Bilt vertoont in haar leeftijdsopbouw in 1930 zeer duidelijk het type van een jong vestigingsgebied van beter gesitueerden. Dit blijkt o.a. uit de veel zwakkere bezetting bij de mannen, vergeleken met het Rijk, niet alleen in de jeugdklassen, maar zelfs over alle groepen van 0—35 jaar. Het blijkt verder uit de zwakkere bezetting van de jeugdklassen bij de vrouwen van 0—15 jaar, tegenover de aanmerkelijk sterkere bezetting der leeftijdsklassen bij de vrouwen boven 20 jaar. Voorts wijst de sterkere bezetting, zoowel bij mannen als bij vrouwen van de leeftijdsklassen van 65 en hooger (leeftijd van terugtrekking uit het bedrijf), er op, dat deze gemeente als woonplaats gekozen wordt door ouderen van dagen, die echter blijkbaar hun leven gesleten hebben in de stedelijke agglomeraties, immers in de leeftijdsklassen boven 75 jaar is weer een vrouwenoverschot ten opzichte van het Rijk. Het urbane karakter, echter met bijzondere kenmerken, blijkt duidelijk uit deze pyramide. De bijzondere kenmerken moeten worden toegeschreven aan de sedert de laatste decennia zich sterk ontwikkelende lust om buiten te wonen op de hogere zandgronden van het gebied van Utrecht en omgeving, waarop in de Algemeene Beschouwing de aandacht reeds werd gevestigd.

De gemeente Zuilen werd sedert het begin van de 20ste eeuw in de industrialisatie betrokken. De arbeiders in deze voornamelijk tot de metaalbewerking behorende industrieën vormen in hoofdzaak de bevolking van deze gemeente. De leeftijds-pyramide van Zuilen in 1930, voorgesteld in grafiek 18, vertoont alle bijzondere kenmerken verbonden aan een nog zoo jonge, nagenoeg zuivere arbeidersgemeenschap. Vergeleken met de leeftijds-pyramide van het Rijk in 1930 handhaaft die van Zuilen de breede basis van de jeugd-klassen, zelfs over alle drie de vijfjarige groepen van 0—15 jaar. Even kenmerkend is de veel sterkere bezetting der leeftijdsklassen van 25—40 jaar, die het grootste deel van de vol-productieve arbeiders omvatten. De jeugd van de geheele groep spreekt zich sterk uit in de aanmerkelijk zwakkere bezetting van alle leeftijdsklassen boven 50 jaar. Een ander typeerend kenmerk van dit urbane gebied, waardoor het zich onderscheidt van de andere geurbaniseerde gemeenten, is gelegen in de afwezigheid van een vrouwenoverschot. Dit vrouwentekort in de Gemeente Zuilen moet verklaard worden door den eigen aard van de daar gevestigde industrieën. De metaal-industrie vormt de hoofdgroep. Daarbij zijn dikwijls voor langeren of korteren tijd, al naar mate van verkregen opdrachten, verschillende categoriën van geschoolde arbeiders noodig, die dan gedurende den tijd dat zij in Zuilen werken, daar als kostganger verblijven. Hun gezin blijft dan in de eigen woonplaats.

Hierin ligt ook een verklaring voor de groote bewegelijkheid van de Zuilensche gemeenschap waarop reeds gewezen werd. Misschien ligt hier ook de verklaringsgrond voor een feit, dat met groote waarschijnlijkheid uit de woningtelling volgt, dat nl. velen

een veel hoogere huur besteden dan met het inkomen, althans met het opgegeven inkomen, in overeenstemming is. De kostgangers stellen de(n) hoofdbewoner in staat ruimer te wonen, maar deze rekent bij het opgeven van zijn inkomen niet met een eventuele verdienste voortvloeiend uit het houden van kostgangers.

De gemeente Maartensdijk (zie grafiek 19), die in 1930 nog niet zoo sterk in de urbanisering deelde, vertoont niettemin in haar leeftijdspyramide van dat jaar kenmerken, die wijzen op een overgang van een plattelandsgemeente naar de urbanisering. In de eerste plaats blijkt dit uit de reeds in 1930 aanwezige zwakkere bezetting van de jeugdklassen vergeleken met de pyramide van het Rijk. Het blijkt in de tweede plaats uit de geleidelijke vermindering van het voor een plattelandsgemeente zoo typische vrouwentekort, dat in 1930 nog wel aanwezig is, maar dat blijkens grafiek 15 een duidelijke vermindering vertoont en na de tot standkoming van Tuindorp zal omslaan in een vrouwenoverschot. Voorts vertoont de pyramide van Maartensdijk in 1930, vergeleken met die van het Rijk een zwakkere bezetting van de beroepsbevolking tusschen 25 en 40 jaar, hetgeen nog wijst op een landelijk karakter. De zwakkere bezetting in de jeugdklassen, en van die tusschen 25 en 40 jaar vindt uiteraard hare uitdrukking in een sterkere bezetting van de leeftijdsklassen boven 40 jaar.

In 1930 zijn de grafieken 20, 21 en 22, die de leeftijdsopbouw voor de gemeenten Jutphaas, Vleuten en Houten voorstellen, vergeleken met die van het Rijk nog typisch landelijk. Zij vertoonen alle drie een aanmerkelijk sterkere bezetting der jeugdklassen, alle drie evenzeer een vrouwentekort en een zwakkere bezetting van de beroepsbevolking, met uitzondering voor een enkele leeftijdsklasse bij de mannen van Vleuten, waarvoor de verklaring te vinden is in de intensivering door tuinbouw. De sterkere bezetting der jeugdklassen vindt mede haar uitdrukking in de zwakkere bezetting der hoogere leeftijdsklassen in deze drie pyramiden.

De grafieken 23, 24 en 25 betreffende de gemeenten Oudenrijn, Bunnik en Achthoven vertoonen door het geringe aantal van de bevolking en verder door een onmiskenbaren invloed van de nabijheid van de stad (voor Oudenrijn en Bunnik) in vele opzichten afwijkingen van de pyramide van het Rijk in 1930. Voor een goed deel zijn deze afwijkingen meer een gevolg van toevallige omstandigheden in verband met het kleine aantal, dan dat zij de uitdrukking zouden zijn van bepaalde bij voortduring werkende aanwijsbare factoren.

E. Vergelijking leeftijdsopbouw in 1879 en 1930.

Voor de gemeente Utrecht werd bovendien nog in grafiek 26 de leeftijdspyramide van 1930 geplaatst in die van 1879. Dit werd gedaan om duidelijk de veroudering in den opbouw naar leeftijdsklassen in dit urbane gebied tot uitdrukking te brengen. Eén blik op deze grafische voorstelling is voldoende om te constateeren hoe zwak de bezetting der jeugdklassen geworden is, hoe sterk de toename is in de beroepsbevolking van 15—40 jaar, zoowel bij de mannen als bij de vrouwen, terwijl de hoogere leeftijdsklassen alle een sterkere bezetting vertoonen, vooral aan de zijde der mannen. Dit verschijnsel werd vereenvoudigd voorgesteld voor alle andere gemeenten van het gebied van onderzoek in de grafiek 13, waarin de verschuivingen werden aangegeven, die opgetreden zijn in de groepen van 0—14, 15—59 en 60 jaar en ouder sedert 1879, vergeleken met 1930 ¹⁾.

¹⁾ De berekeningen van de cijfers die aan bovenstaande grafieken ten grondslag liggen kan men vinden in de tjlagen 11 t/m 26.

IV. DE SOCIAAL-ECONOMISCHE GROEI.

Inleiding: De beteekenis van de migratie in de bevolkingstoename.

Wij waren in de gelegenheid bij de bovenstaande besprekingen t.a.v. de toename der bevolking door den natuurlijke aanwas reeds meermalen de aandacht te vestigen op het feit dat, in tegenstelling met hetgeen bij de bevolking van het Rijk het geval is, in het gebied van onderzoek als geheel zoowel als tusschen de gemeenten onderling het vestigingsoverschot een zeer belangrijken invloed uitoefent. Ten einde dezen invloed nog ongedifferentieerd in een algemeen visueel beeld voor te stellen werden tien grafieken vervaardigd (nos. 27—36), waarop vanaf 1900 de totale toename der bevolking in iedere gemeente is aangegeven door een dikke vol-getrokken lijn. De toename door het geboorteoverschot (natuurlijke aanwas) werd aangegeven door een stippellijn, terwijl de migratieresultante (zijnde de toename door het verschil tusschen vestiging en vertrek) werd aangegeven door een streep-stippellijn. Voor de samenstelling van deze grafieken werd uitgegaan van het jaar 1899. Van daar uit werd steeds de toename door geboorteoverschot, door vestigingsoverschot en ten slotte de totale toename voor het volgend jaar, in casu voor 1900, bepaald. Dit werd herhaald voor ieder volgend jaar uitgaande van het vooraangaande. Door het volgen van deze methode werd verkregen, dat de beschouwer van deze grafieken zich een goed denkbeeld kan vormen van de beteekenis van den invloed van den aanwas, door geboorteoverschot en door vestigingsoverschot. Men ziet hieruit, dat de totale toename (der bevolking) geschied zou zijn langs de lijn, welke thans aangeeft de toename door geboorteoverschot, indien de bevolking in die periode niet door migratie toegenomen ware, met dit voorbehoud evenwel, dat de immigranten al naar den opbouw naar leeftijdsclassen invloed uitoefenen op de lijn van de toename door geboorteoverschot, die dus zonder immigratie in het algemeen een geringere stijging zou vertoonen.

Omgekeerd ziet men, dat de totale toename der bevolking zou zijn geschied langs de lijn van de migratieresultante, indien geen natuurlijke aanwas aanwezig ware geweest.

Aangezien nu de lijn van de toename door geboorteoverschotten, beschouwd t.o. van 1899, uit den aard der zaak een geleidelijk stijgend verloop bezit, worden de schommelingen in de lijn van de totale toename (de volgetrokken lijn) in hoofdzaak beheerscht door de schommelingen in de lijn van de migratieresultante.

Praktisch beteekent dit dat van het oogenblik, dat in een bepaalde gemeente, door welke oorzaken dan ook, de aantrekkingskracht toeneemt (zoodat een vestigingsoverschot ontstaat, uitgedrukt door een stijgende migratie-resultante), de lijn van de totale toename gelegen zal zijn boven de beide andere. Zoolang die aantrekkende factoren blijven werken zal dit het geval zijn; bij hun verdwijnen gaat de lijn van de totale toename een plaats innemen tusschen die van de toename door geboorteoverschot en de migratie-resultante. Dit alles geschiedt uiteraard geleidelijk.

Aangezien nu uit het vorenstaande reeds gebleken is, dat de agrarische gebieden een geringe opname-capaciteit en dientengevolge in den regel een vertrekoverschot vertoonen (een dalende migratie-resultante) zal de typische grafiek voor een agrarische gemeenschap zoodanig zijn, dat de volgetrokken lijn van de totale toename ongeveer midden tusschen de beide andere verloopt. Dit is o.a. met één oogopslag te zien in de grafieken van de gemeenten Houten en Achttienhoven (resp. no. 27 en 28). Duidelijk blijkt dit ook bij de grafiek betreffende de gemeente Vleuten (grafiek no. 29), waar de lijn van de totale toename wel ligt tusschen de beide andere (zij het op een iets hooger niveau als voor Houten) in de periode 1900—1920, maar dan door de sterkere ontwikkeling van den tuinbouw en dientengevolge vergrooing van de opname-capaciteit, na dat jaar zich verheft boven de beide andere. Voor deze gemeente kan hiervoor ook van invloed zijn geweest een zwakke urbaniseering in de Meern en omgeving.

Zeer helder komt de werking van de geschetste invloeden ook uit in de grafiek 30 betreffende de gemeente Maartensdijk. Deze grafiek vertoont gedurende de periode 1900—1925 het typische beeld van een agrarische gemeenschap. De lijn van de totale toename ligt midden tusschen de beide andere in. Blijkbaar zet in de na-oorlogsjaren een zwakke urbaniseering in, waardoor in 1926 de lijn van de totale toename zich reeds verheft boven de beide andere om in 1930 met het ontstaan van Tuindorp plotseling in een zeer steile lijn omhoog te klimmen, evenwijdig aan de migratie-resultante. Tuindorp vergrootte ongemeen de aantrekkingskracht van Maartensdijk, hetgeen wel zeer duidelijk zijn uitdrukking vindt in deze grafiek.

De grafiek voor de gemeente Jutphaas (31) vertoont in de eerste vier jaren van deze eeuw nog het landelijke type. De aantrekkingskracht wordt hier blijkbaar vergroot tusschen 1904 en 1905 door de vestiging van industrieën. Ditzelfde herhaalt zich in de na-oorlogsjaren, maar de groote aantrekkingskracht blijkt ook hier te zijn de inrichting van Hoograven als vestigingsgebied, waarna sedert 1933 de lijn van de totale toename zich even steil verheft als bij Maartensdijk.

De grafiek voor de gemeente Bunnik (32) vertoont, met een geringe afwijking, nog een landelijk karakter, dat pas in de na-oorlogsjaren een verandering ondergaat door toenemende tuinbouw en urbaniseering, welke beide factoren hun uitdrukking vinden in een langzame stijging van de lijn van de totale toename, die echter eerst in 1935 de lijn van de toename door geboorteoverschot snijdt en zich daarmee boven de beide andere verheft.

Grafiek 33 van de gemeente Oudenrijn vertoont in de geheele periode 1899—1936 het beeld van een gemeente die, hoewel in zwakke mate, den invloed van de nabijheid van Utrecht ondervindt. De lijn van de totale toename ligt, hoewel niet ver, toch boven de beide andere lijnen, een sterkere verheffing zet in 1928 in.

De gemeente Zuilen (grafiek 34) wordt in de eerste jaren van deze eeuw het vestigingsgebied van belangrijke metaal-industrieën, waarvan de arbeiders aanvankelijk moeilijk gehuisvest kunnen worden. Door maatregelen van de gemeente Utrecht en van de industrieën zelve wordt de vestiging van een groot aantal arbeiders in die gemeente mogelijk en van dat oogenblik af begint een ononderbroken stijging van de volgetrokken lijn van de totale toename, die van 1900—1915 vrijwel gelijk liep met de beide andere, maar zich daarna daarboven verheft. Sterk komt in deze grafiek de invloed van de migratie-resultante tot uitdrukking. Na 1915 verheft deze lijn zich ononderbroken en steeds in sterker mate boven die van de toename door geboorte-overschot.

Voor de gemeente de Bilt zijn de drie lijnen voorgesteld op de grafiek 35. De groote aantrekkingskracht, welke deze gemeente is gaan uitoefenen blijkt wel zeer duidelijk uit het feit, dat de lijn van de migratie-resultante in 1919 die van de toename door geboorte-overschot snijdt en zich dan zeer steil daarboven verheft tot 1936. Praktisch beteekent dit dat de totale toename in deze gemeente in hoofdzaak beheerscht wordt door de immigratie. De lijn van de migratie-resultante dringt als het ware de lijn van de totale toename steeds verder naar boven. De geheele grafiek vertoont het beeld van een gemeente, die groote aantrekkingskracht bezit.

Op de grafiek 36 zijn de lijnen voorgesteld voor de gemeente Utrecht. Reeds bij den eersten oogopslag blijkt, dat de gemeente Utrecht de totale toename van haar bevolking in de hier bedoelde periode 1900—1936 nagenoeg uitsluitend dankt aan het geboorteoverschot. De migratie-resultante geeft een geringe stijging voor de periode 1900—1905, daalt dan zelfs beneden het niveau van 1900, om daarop eerst terug te keeren in 1914 en dan tot 1923 een geringe stijging aan te wijzen. Na 1923 zet echter weder de daling van de lijn der migratie-resultante in, die tengevolge heeft, dat zij in 1936 weer gedaald is beneden het niveau van 1900! Dit komt in de grafiek tot uitdrukking doordat de lijn van de totale toename die van de toename door geboorteoverschot in 1935 gaat snijden en derhalve komt te liggen tusschen de beide andere in, hetgeen wij

in de voorafgaande grafieken alleen zagen bij *de agrarische gemeenten* met een geringe opname-capaciteit! De berekeningen van de cijfers, die aan deze grafieken ten grondslag liggen zijn opgenomen in de Bijlagen 27 en 28.

A. Vestiging en vertrek naar richting.

Tot nu toe werd de beweging van de bevolking binnen het gebied nog in hare totaliteit behandeld. Bij de bespreking van het verloop dier beweging bleek wel hoe zij als geheel verband houdt met de functie en het karakter der productie in de betrokken gemeente. Om echter het inzicht in dit verband te verdiepen zal het noodig zijn een analyse op te zetten van deze beweging naar de richting, naar den leeftijd, naar de beroepen en naar het inkomen.

Voor de analyse van de richting van vestiging en vertrek beschikken wij sedert 1918 over de gegevens van de afdeling Statistiek van de gemeente Utrecht, waarin de vestiging en het vertrek van Utrecht ontleed worden in „van en naar” de gemeenten de Bilt, Zeist, Maartensdijk, Oudenrijn, Zuilen, Driebergen (samengevat met Rijsenburg, Maarn, Doorn, Leersum, Amerongen, Rhenen), Amersfoort (met Baarn en Soest), Vleuten (met Jutphaas), de overige gemeenten in de provincie Utrecht. Voorts is vestiging en vertrek buiten de provincie onderscheiden in „van en naar” het Gooi (Hilversum, Laren, Blaricum en Bussum) en naar *Elders* (behalve het Gooi). Hierdoor kan men inderdaad een inzicht verkrijgen in de richting der beweging t.o. van de gemeente Utrecht sedert 1918. Voor de randgemeenten in ons onderzoek betrokken kennen wij alleen de totale cijfers van vestiging en vertrek. Met behulp van bovenbedoelde cijfers der gemeente Utrecht was het dus mogelijk het aandeel van ieder dier randgemeenten in de vestiging en het vertrek van Utrecht te bepalen. Bovendien werd bij de woningtelling in sommige randgemeenten getracht een inzicht te krijgen in de vraag naar de herkomst der daar woonachtige „gezins-hoofden”, in het bijzonder die, welke herkomstig waren van Utrecht. Aangezien deze gegevens nauw verband houden met de huisvesting van de bevolking, worden zij bij de behandeling daarvan besproken.

In de bijlage 29 zijn opgenomen de totale cijfers van vestiging en vertrek voor de gemeente Utrecht, naar richting, voor ieder der bovengenoemde gebieden afzonderlijk met het absolute cijfer van het vestigingsoverschot. Daaruit werden een aantal grafische voorstellingen vervaardigd, welke naar wij hopen het verschijnsel duidelijk voorstellen.

Op de grafiek 37 zijn allereerst nog eens voorgesteld de totalen van vestiging en vertrek voor de gemeente Utrecht in de periode 1918—'36 (grafiek A). Daaronder werd weergegeven in grafiek B de vestiging en het vertrek van en naar „*Elders*” (andere provincies behalve het Gooi, het buitenland en de koloniën). Beschouwen wij deze beide grafieken in verband met elkander dan blijkt, dat Utrecht in de periode van 1918 t/m 1923 een groote aantrekkingskracht bezit voor de andere provincies behalve het Gooi. Zoo zelfs dat het totale vestigingsoverschot van Utrecht in die periode slechts weinig minder is dan het vestigingsoverschot uit *Elders*. In de nu volgende periode 1923—'29 schijnt die aantrekkingskracht te verdwijnen en om te slaan in een vertrekoverschot naar *Elders*, dat echter geringer is dan het totale vertrekoverschot in die periode van Utrecht, zoodat in deze periode blijkbaar mede een vertrekoverschot naar de randgemeenten bestaat. Na 1929 herstelt zich voor de gemeente Utrecht weer de aantrekkingskracht t.a. van die verderaf liggende gebieden (grafiek 37B), maar het vertrek uit Utrecht naar de *randgemeenten* is in deze periode zoo toegenomen, dat zoowel het vestigingsoverschot van *Elders* (grafiek 37B) als het vestigingsoverschot uit de overige gemeenten in de provincie

Utrecht (grafiek 38), behoudens een enkele uitzondering in 1932 en '33, omslaat in een vertrekoverschot!

Wij veroorloven ons reeds hier de bijzondere aandacht te vragen voor dit belangrijke verschijnsel. De gemeente Utrecht blijkt gedurende de hier besproken periode in algemeen zinnig haar aantrekkingskracht ten aanzien van de wijdere omgeving (*Elders*) te handhaven in de beide *crisis*-tijden, die tot deze periode behooren n.l. 1918—1924 en 1930—1935, terwijl in de tot deze periode behorende *hausse*-tijd 1925—1930 de aantrekkingskracht van de wijdere omgeving (*Elders*) grooter is dan die der gemeente Utrecht (er is immers in die periode blijkens grafiek 37B een vertrekoverschot naar *Elders*), maar bovendien is dan ook blijkens grafiek 37A het totale vertrekoverschot uit Utrecht veel grooter dan dat naar *Elders*.

In dit opzicht neemt de gemeente Utrecht een zeer bijzondere positie in t.o.v. de overige gemeenten van ons land boven de 100.000 inwoners. Raadplegen wij kaart II gevoegd bij het proefschrift van Dr. A. C. de Vooy („De trek van de plattelandsbevolking in Nederland” 1932), waarop het verschil tusschen vestiging en vertrek voor alle gemeenten van Nederland in de *hausse*-periode 1925—1930 werd voorgesteld, dan zien wij voor Amsterdam, Rotterdam, Haarlem, 's-Gravenhage en Groningen een duidelijk vestigingsoverschot. In verband met hetgeen in de Algemeene Beschouwingen en in de inleiding tot de demografie van het gebied van onderzoek reeds werd opgemerkt, is dit laatste, n.l. een *vestigingsoverschot* voor de groote stedelijke agglomeraties, in een *hausse*-periode een algemeen voorkomend verschijnsel, dat immers verband houdt met de in dien *hausse*-tijd stijgende loonen in de stedelijke agglomeraties.

Vragen wij nu naar een voorloopige verklaring voor deze bijzondere positie van Utrecht, dan kan men in dit stadium van de analyse der volksbeweging nog slechts vaststellen, dat de gemeente Utrecht gedurende de *hausse*-periode blijkbaar niet in die mate werkverruiming en loonstijging biedt als de wijdere omgeving (*Elders*), waardoor het vertrek daarheen gestimuleerd wordt. Bovendien is voorloopig aanvaardbaar, dat in de *hausse*-periode toch een zoodanige stijging van de welvaart voor zekere klassen der bevolking plaats vindt, dat men gevolg kan geven aan het aangenamer, maar ongetwijfeld duurder „buiten” wonen, waardoor dan een vertrekoverschot naar de randgemeenten en de nadere omgeving ontstaat. Wij zullen dit verschijnsel bij de verdere analyse van de migratie in het gebied van onderzoek nader leeren kennen, waarbij dan vooral getracht zal moeten worden een zoo scherp mogelijk inzicht te verkrijgen in de migratie naar inkomensklassen en naar beroepen.

Men onderschatte toch de beteekenis van dit verschijnsel voor het probleem dat ons bezig houdt niet. Juist in een *hausse*-tijd, waarin in het algemeen de koopkracht van de geheele bevolking gaat stijgen, hetgeen van zoo uitnemend belang is voor de distributieve groepen, voor de marktfunctie van Utrecht en voor het verkeer, juist in die jaren vertoont de gemeente Utrecht een belangrijk vertrekoverschot! Aangezien nu dit verschijnsel, vooral wanneer we het zien van de andere zijde, n.l. een *vestigingsoverschot* voor de gemeente Utrecht in de *crisis*-tijden, uiteraard uitdrukking zal moeten vinden in de nadere analyse van de migratie naar beroepen en leeftijd, zoomede in de werkloosheid, werd besloten dit laatste aan een nader onderzoek te onderwerpen, waarvoor de steun van het departement van Sociale Zaken werd verkregen.

Ten einde nog een nader inzicht te verkrijgen in dit vraagstuk, werd aan een representatieve groep van industrieën met meer dan 50 arbeiders in het gebied van onderzoek een opgave gevraagd van de woonplaats der aan die fabrieken werkenden in den aanvang van 1937. Hierdoor immers kon vastgesteld worden hoeveel werkenden van de industrieën, gevestigd in de randgemeenten, hun woonplaats hadden in Utrecht.

Het hierboven gestelde, dat de gemeente Utrecht door haar centrale ligging haar aantrekkingskracht handhaaft t.a.v. de wijdere omgeving, wordt ook bevestigd door grafiek 38, waarop is voorgesteld het verschil tusschen vestiging en vertrek van en naar de

overige gemeenten in de provincie Utrecht. Deze overige gemeenten omvatten de geheele provincie, behalve de nadere omgeving van Utrecht (de Bilt, Zeist, Maartensdijk, Oudenburg, Zuilen, Maarssen en de Vechtgemeenten, Vleuten en Jutphaas), zoomede Amersfoort, Soest en Baarn, Driebergen en de Zuidelijke heuvelrug. Hierdoor blijft over de rest van de provincie Utrecht met een in hoofdzaak agrarisch karakter. Zooals te verwachten was blijkt uit deze grafiek, dat er in de geheele periode 1918—1936 een vestigingsoverschot uit dit gebied ten voordeele van Utrecht bestaat. Even duidelijk echter blijkt, dat in de hausse-periode geleidelijk het vestigingsoverschot ten bate van Utrecht minder wordt, zij het dat de vermindering reeds vóór 1925 inzet en vóór het einde van de hausse-periode afneemt.

In de grafiek 39 is vestiging en vertrek van en naar de Bilt voorgesteld over de periode 1918—1936. Een nadere beschouwing van deze grafiek bevestigt inderdaad, dat het vertrek naar deze randgemeente in de hausse-periode van 1925—1930 gestimuleerd wordt, zooals wij reeds te voren aantekenden. Merkwaardig is in deze grafiek vooral de sterke daling van de lijn van het vertrek naar de Bilt van 1928 op 1930, welke daling zich ook nog in 1931 voortzet. Blijkbaar vermindert de crisis de mogelijkheid voor zekere inkomensklassen om aan het verlangen om „buiten” te wonen te voldoen. Er blijven hier echter voor de Bilt nog vragen open, die misschien later bij de analyse van inkomen en beroep nader verklaard kunnen worden.

Een ongeveer gelijk beeld vertoont grafiek 40 betreffende de gemeente Zeist. Men krijgt uit beide grafieken den indruk, dat onder den invloed van de omslaande conjunctuur in 1930 plotseling zekere inkomensklassen de schrik om het hart slaat, waardoor het vertrek uit Utrecht naar buiten een scherpe daling vertoont; maar ten slotte overwint toch het verlangen om buiten te wonen, zeer waarschijnlijk mede onder den invloed van de totstandkoming van de gemeentefondsbelasting in 1931—'32.

In de grafiek 41, die betreft vestiging en vertrek van en naar de gemeente Zuilen ten aanzien van de gem. Utrecht, vertoont zich uiteraard sterk de invloed van het gereedkomen van de complexen arbeiderswoningen in Zuilen. In het jaar 1922 begint plotseling de vertreklijn naar Zuilen sterk te stijgen; zij bereikt in 1925 een top met een aantal van 1262 uit Utrecht vertrekkenden. Daarop volgt een scherpe daling van de vertreklijn in het jaar '25—'26, met een laagste punt van 548 vertrekkenden, waarna een nog grootere stijging aanvangt met den top in 1931, toen niet minder dan 2657 personen uit Utrecht vertrokken. Deze scherpe stijging wordt onmiddellijk gevolgd door een even sterke daling, die echter niet het dieptepunt van '26 bereikt. In 1936 vertrokken nog 1064 personen naar Zuilen. Intusschen blijkt ook in deze laatste periode van 1926—1932 de vestiging uit Zuilen naar Utrecht gestimuleerd te zijn, al kan zij het vertrek slechts matig compenseeren. Een verklaring voor dit verschijnsel moet, gelijk gezegd, gezocht worden in het gereed komen van woningcomplexen in Zuilen.

Ten aanzien van Maartensdijk liggen de verhoudingen duidelijk anders. In de periode van 1918 tot 1930 zijn de vertrek- en vestigingslijnen, afgebeeld op grafiek 42, ten aanzien van Utrecht, rustig; na 1930 zet echter plotseling een geweldige stijging van de vertreklijn in, die in 1935 een top bereikt met 1259 vertrekkenden, terwijl in 1930 het aantal vertrekkenden slechts 142 bedroeg. In 1936 vermindert dan wel het aantal vertrekkenden, maar het blijft toch nog op het aanzienlijke getal van 802. Het behoeft wel geen betoog, dat deze beweging in haar geheel kan toegeschreven worden aan het ontstaan en de geleidelijke uitbreiding van het woningcomplex Tuindorp. Bij de analyse van den woningvoorraad en huurklassen zal blijken, dat hoewel in Zuilen en Maartensdijk aan de beweging een verruiming van den woningvoorraad ten grondslag ligt, de personen, die aan deze beweging deelnemen, voor Zuilen en Maartensdijk tot zeer verschillende maatschappelijke groepen behooren.

Aangezien de gemeentelijke statistiek ten aanzien van de richting van vestiging en vertrek de gemeenten Jutphaas en Vleuten tot 1935 heeft samengenomen, vertoonen de cijfers

in de geheele periode van 1918 tot 1933 weinig abnormaals; er is, zooals men verwachten moet bij agrarische gebieden, tot 1933 een vrij regelmatig vestigingsoverschot ten bate van Utrecht. In 1933 slaat dit vestigingsoverschot echter om in een vertrekoverschot. De vertreklijn bereikt in 1935 reeds een top met 684 vertrekkenden. Een gereede verklaring voor dit verschijnsel vindt men in de inrichting van Hoograven tot wooncomplex. De uitkomsten van de woning- en gezinstelling zullen ons moeten leeren, welke groepen van de bevolking het hier betreft.

Ten slotte kan van de migratie van Utrecht naar richting voor de overige genoemde gemeenten en groepen van gemeenten het volgende gezegd worden. Oudenrijn vertoont een vertrekoverschot ten bate van Utrecht in de hausse-periode; de verdere Vechtstreek het voortdurende vertrekoverschot ten bate van Utrecht, dat kenmerkend is voor agrarische gemeenten; de Zuidelijke heuvelrug (Driebergen, Doorn, tot Rhenen) een vertrekoverschot ten bate van Utrecht in de crisis-perioden. De groepen van forensengemeenten Amersfoort, Soest, Baarn en de Gooi-gemeenten vertoonen over het algemeen een gelijk verloop als De Bilt en Zeist, waarom naar het voor die gemeenten geschrevene verwezen kan worden.

Dit verschijnsel betreffende de richting van de beweging van en naar Utrecht en het verband, dat er bestaat tusschen deze beweging en de conjunctuur in het concentratiegebied is zoo belangrijk, dat het ten volle verdient nog eens in een duidelijk cartografisch beeld te worden vastgelegd. Daartoe werd een serie cartogrammen ontworpen, voorstellende de provincie Utrecht, waarop telkens voor de driejarige perioden 1918/1920, 1921/23, 1924/26, 1927/29, 1930/32, 1933/35 en ten slotte voor het jaar 1936 zijn aangegeven, de vestigingsoverschotten naar Utrecht, en het vertrekoverschot van Utrecht naar de gemeenten der Provincie en van het Gooi, waarvoor de gegevens localiseerbaar waren. Bovendien werd in den linker benedenhoek van ieder cartogram binnen de grenzen der Provincie het vestigings- of vertrekoverschot aangegeven afkomstig van of gericht naar de overige gemeenten der provincie Utrecht, waarvoor de gegevens niet gedifferentieerd bekend zijn. Buiten de grenzen der Provincie werd in dien linker benedenhoek van het cartogram het vestigings- en vertrekoverschot van Elders aangegeven.

Het eerste cartogram no. 43, betreft de periode 1918 tot 1920. Daarop komt duidelijk uit hoe gering het vertrek uit Utrecht dan nog is. Het is uitsluitend gericht naar het noordoosten (het Gooi, Amersfoort, de Bilt en Zeist.) De vestiging naar Utrecht is nagenoeg uitsluitend afkomstig uit de rest van de Provincie (414 personen) en van Elders (1938 personen). 1398

In de nu volgende 3-jarige periode (zie cartogram 43A) van 1921 tot 1923 verscherpt zich het vertrek naar dezelfde gebieden als in de eerste periode, behalve naar het Gooi. Bovendien ontstaat in deze periode een vertrek naar Vleuten en Jutphaas, waarvoor een gereede verklaring gevonden kan worden in de ontwikkeling van den tuinbouw en de industrialisatie. Bovendien zet in deze periode reeds het vertrek naar Zuilen in. Beide perioden zijn gekenmerkt door een belangrijk vestigingsoverschot van Elders. In deze tweede periode (crisis) bedraagt het zelfs 3511 personen.

Het cartogram 43B voor de periode 1924/1926 is in vele opzichten merkwaardig. In de eerste plaats moet opgemerkt worden, dat in deze periode de hausse in 1925 inzet.

Het vertrek naar Zuilen verscherpt zich belangrijk, maar merkwaardiger is dat het vestigingsoverschot van Elders, dat in de vorige periode nog 3511 personen omvatte, in deze periode omslaat in een vertrekoverschot naar Elders van niet minder dan 1215 personen.

Het schijnt derhalve toch zoo te zijn, dat in de hausseperiode Utrecht en omgeving niet in voldoende mate werkverruiming bieden. Niet alleen, dat vestiging van Elders ophoudt, maar men trekt uit Utrecht weg om Elders weer werk of hooger loon te vinden. In de hierop volgende periode van 1927 tot 1929, voor welke periode de beweging is voorgesteld op cartogram 44, blijft het vertrek naar Elders aanhouden met een totaal van 663 personen, terwijl naar de andere richtingen het vertrek zich handhaaft of verscherpt.

Voor de periode 1930/32, waarvan de beweging is voorgesteld op het cartogram 45, is het meest opvallende verschijnsel de zeer sterke toename van het vertrek naar Zuilen. Naar de oostelijke gemeenten en het Gooi blijft het vertrek ook nog aanzienlijk. Even merkwaardig is echter, dat in deze periode, waarin de crisis inzet, de vestiging van *Elders* belangrijk toeneemt. Vertoonde de vorige periode nog een vertrekoverschot naar *Elders*, in deze periode ontstaat een vestigingsoverschot van niet minder dan 3628 personen. Het is of allen, die in de hause naar *Elders* vertrokken waren, gedurende de crisis terugkeeren. Dit verschijnsel wordt nog geaccentueerd door een vestigingsoverschot uit de agrarische gebieden van de Provincie zelve van 650 personen.

Het cartogram 46, dat de verdere crisisjaren 1933/35 omvat, toont aan, dat in deze periode het vertrek naar Maartensdijk in de geheele beweging sterk overweegt. Uit de omringende gemeenten heeft geen vestiging meer plaats, maar wel uit de rest van de Provincie (agrarisch gebied) en wel 664 personen en evenzeer van *Elders* tot een aantal van 2253 personen.

Het cartogram 47 voor het jaar 1936, waarin de eerste teekenen van opleving zich vertoonen, doet zien dat onmiddellijk de vestiging van de rest van de Provincie en van *Elders* sterk verminderen, terwijl vestiging uit de localiseerbare gemeenten in de omgeving van Utrecht niet plaats vindt, daarheen richt zich uitsluitend vertrek. Bij vergelijking met cartogram 46 valt onmiddellijk het nieuwe feit op van een belangrijk vertrekoverschot naar Jutphaas (384), te verklaren door het begin van de sterke uitbreiding van Hoograven.

Wij veroorloven ons er op aan te dringen, dat men bij het lezen van deze uiteenzettingen de hier opgenoemde cartogrammen no. 43 tot en met 47 naast elkander openlegt om een duidelijk beeld van dit verschijnsel te verkrijgen.

B. Het aandeel van Utrecht in vestiging en vertrek der randgemeenten.

Voorzover dat mogelijk was, werd getracht een inzicht te krijgen in het aandeel van de gemeente Utrecht in de beweging en toename van de bevolking in de randgemeenten in de periode van 1918—1936. De gegevens lieten slechts toe dit te doen voor de gemeenten Zuilen, Maartensdijk, De Bilt en Zeist, die overigens tezamen zeker als representatief beschouwd kunnen worden voor den omvang van deze beweging. Feitelijk behoort tot die groep ook nog Jutphaas. Voor deze gemeente kunnen slechts zuivere cijfers gegeven worden voor de jaren 1935 en '36, aangezien te voren in de gem. statistiek Vleuten en Jutphaas waren saamgevoegd. Voor ieder jaar van de bovengenoemde periode werden voor ieder der genoemde gemeenten (behalve Jutphaas) in de bijlagen 31, 32, 33 en 34 de cijfers opgenomen betreffende de totale vestiging in de betrokken gemeente; hoeveel daarvan uit Utrecht; het totale vertrek uit de betrokken gemeente; hoeveel daarvan naar Utrecht. Hierdoor werd verkregen het totale vestigingsoverschot in de betrokken gemeente en welk aandeel Utrecht daarin voor het betrokken jaar had. In de laatste drie kolommen dier bijlagen werden de percentages uitgerekend van Utrecht in de totale vestiging, in het vertrek en in het vestigingsoverschot.

De uitkomsten van deze berekening werden voor iedere gemeente grafisch voorgesteld in de grafieken 48, 49, 50 en 51. Op iedere grafiek is het totale vestigingsoverschot en het vestigingsoverschot van *Elders*, ieder met eigen tint, voorgesteld. Nu is het buitengewoon moeilijk om reeds hier tot een zuivere interpretatie van deze beweging te komen. Zien wij voorloopig af van een nadere differentiëring, dan blijkt wel dat, indien men deze grafieken in de volgorde van West naar Oost (Zuilen, Maartensdijk, De Bilt en Zeist) naast elkander legt, het aandeel van Utrecht steeds meer afneemt, terwijl het aandeel van *Elders* voortdurend groeit in die richting. Men bedenke daarbij, dat voor Maartensdijk de beweging pas goed inzet in 1930, voor Zuilen pas in 1922—'23. De cijfers voor de beide jaren 1935 en '36 van Jutphaas zijn opgenomen in de hier volgende Tabel 15.

Tabel 15.

Jutphaas

jaar	Vest.	Vest. uit Utr.	Vertr.	Vertr. naar Utr.	Vestig. overschot	Vest. overschot uit Utr.	% Utr. in Vest.	% Utr. in Vertr.	% Utr. in V.overs.
1935	1272	602	675	295	597	307	47,3	43,7	51,4
1936	1450	728	667	344	783	384	50,2	51,8	49,0

Behalve met de algemeene conjunctuur houdt deze beweging ten nauwste verband met het beschikbaar komen van woningen vooral in Zuilen, Maartensdijk en Jutphaas. Beschouwen we nu de percentages opgenomen in de drie laatste kolommen van de genoemde bijlagen, dan blijkt in het algemeen, dat ten aanzien van Zuilen, Jutphaas en Maartensdijk het percentage van de vestiging in die gemeenten, afkomstig uit Utrecht, schommelt om de 50%, naar de Bilt om de 25% en naar Zeist om de 15%. Het vertrekpercentage ligt over het algemeen lager dan het vestigingspercentage, waardoor het percentage van Utrecht in het vestigingsoverschot steeds hoger is. Voor Zuilen, Maartensdijk en Jutphaas zijn de cijfers van het aandeel van Utrecht in het vestigingsoverschot voor de laatste jaren van dien aard, dat men moeilijk aan den indruk kan ontkomen, hier met niets anders te doen te hebben dan met uitbreiding van Utrecht. Hoewel dit niet in zoo sterke mate het geval is met de gemeente De Bilt, blijkt toch vooral in de laatste jaren Utrecht een toenemend aandeel in het vestigingsoverschot van die gemeente te bezitten. De verhouding in dit opzicht tot Zeist is veel en veel geringer, en vertoont in den loop van de hier behandelde periode ook slechts geringe wijzigingen. De gemeente Zeist dankt blijkbaar haar vestigingsoverschot in hoofdzaak aan de aantrekkingskracht, welke zij uitoefent op de veel wijdere omgeving, welke wij onder den term „elders” hebben samengevat.

Hoezeer overtuigd van de juistheid van het gestelde, dat deze beweging een gevolg is van een zeer samengesteld complex van factoren, werd niettemin nog een berekening gemaakt op den grondslag van een driedeeling der geheele periode en wel voor de jaren 1921—'25; 1926—'30; 1931—'35. Voor ieder van deze drie perioden werd voor deze gemeenten het totaal genomen van het geheele vestigingsoverschot en het aandeel, dat Utrecht daarin vertegenwoordigde, om daarna het percentage van Utrecht te bepalen. De uitkomsten volgen in onderstaande tabel 16.

Tabel 16.

Aandeel van Utrecht in het Vestigingsoverschot van Zuilen, M'dijk, de Bilt en Zeist.

Gemeente	Perioden	Vestig. overschot	V. oversch. uit Utr.	% Utr. in V.overs.
Zuilen	1921—'25	1841	1338	72,7
	1926—'30	3405	2502	73,5
	1931—'35	4574	2299	50,2
Maartensdijk	1921—'25	296	134	45,3
	1926—'30	88	42	47,7
	1931—'35	4004	2628	65,6
De Bilt	1921—'25	2192	977	44,6
	1926—'30	1575	733	46,5
	1931—'35	2024	735	36,3
Zeist	1921—'25	1735	308	17,7
	1926—'30	3692	615	16,6
	1931—'35	4239	661	15,6

In de eerste plaats blijkt uit deze cijfers de stabiliteit van de verhoudingen met Zeist. Ondanks het sterk accres van de totale vestiging van Zeist in de drie perioden, verandert het aandeel van Utrecht nagenoeg niet en neemt zelfs iets af. Voor Zuilen en Maartensdijk kunnen de cijfers voor de drie perioden blijkbaar geen correlatie aanwijzen met de conjunctuur. Voor Maartensdijk kan men de beide eerste perioden gevoegelijk buiten beschouwing laten, al wijzen de cijfers op een begin van urbaniseering (waarschijnlijk Groenekan en Hollandsche Rading). Zoo moet het geweldig accres in de laatste periode van 1931—'35 geheel gesteld worden op rekening van het gereedkomen van Tuindorp, aan welks inwonertal Utrecht dan met niet minder dan 65,6% deelneemt. Ook deze cijfers bevestigen de hierboven uitgesproken gedachte, dat men den indruk krijgt met een uitbreiding van Utrecht te doen te hebben. Voor Zuilen blijkt ook het vestigingsoverschot in hooge mate afhankelijk te zijn van het gereedkomen van woningcomplexen. Dit geldt vooral voor de perioden 1921—'25 en 1931—'35, waarin volgens de opgaven der gemeente Zuilen inderdaad groote complexen gereed kwamen. Voor de periode 1926—'30 kan dit niet gezegd worden. Er moeten hier dus ook nog andere invloeden gewerkt hebben. Niettemin zijn de cijfers betreffende het procentueele aandeel van Utrecht in het Zuilensche vestigingsoverschot van dien aard, dat men ook hier van uitbreiding van Utrecht zal moeten spreken.

De cijfers van de Bilt zijn voor de drie perioden ten aanzien van het Utrechtsche aandeel in het vestigingsoverschot ook vrij stabiel. Dat het hoogste cijfer gelegen is in de periode van 1926—'30, kan om het geringe verschil moeilijk tot een bepaalde gevolgtrekking leiden. Temeer daar het absolute vestigingsoverschot, dat aan Utrecht te danken is, in deze periode nagenoeg gelijk blijft aan dat van de vorige periode. Geldt dit inderdaad voor deze „perioden”, toch blijkt juist te zijn, hetgeen uit de grafiek 50 bleek, nl. dat in de periode van 1926—'30, per jaar beschouwd, de hoogste top van het vertrekoverschot uit Utrecht naar de Bilt voorkomt in het jaar 1928, waaruit geconcludeerd werd een stimuleering van het vertrek onder den invloed van de grootere welvaart in deze periode.

C. Vestiging en Vertrek der gem. Utrecht naar leeftijd, en de invloed op den opbouw der bevolking naar leeftijdsklassen.

Voor de periode 1918—1936 bestaan voor de gemeente Utrecht de gegevens van vestiging en vertrek per jaar, onderscheiden naar het geslacht en naar den leeftijd. Hierdoor wordt het mogelijk den invloed van de migratie op den opbouw der bevolking naar leeftijdsklassen van de gemeente Utrecht, zooals die zich in de verschillende jaren gewijzigd heeft, nader te onderzoeken, en in het bijzonder den invloed na te gaan van de beweging op die samenstelling. Wij zagen reeds uit grafiek 16, dat de leeftijds-pyramide van Utrecht, vergeleken met die van het Rijk (1930) een sterke bezetting der leeftijdsklassen boven de 20 jaar bij de vrouwen vertoonde, en dat bij de mannen slechts de groep van 20—25 jaar duidelijk sterker bezet was dan die van het Rijk. Aangezien nu de sterkere bezetting van de volproductieve leeftijdsklassen van zoo uitnemend belang is voor het welvaartsprobleem, immers in zekere mate bepalen kan hoe groot het aanbod op de arbeidsmarkt zal zijn, werd getracht een inzicht te krijgen in den invloed van deze beweging op deze sterkere bezetting. In het voorafgaande werd reeds besproken de grafiek 26, waarop vergeleken werd de leeftijdsopbouw naar 5-jarige leeftijdsklassen in % van de totale bevolking, onderscheiden naar mannen en vrouwen, voor 1879 en 1930. Daarbij bleek inderdaad, dat alle volproductieve groepen (15—40 jaar), zoowel bij mannen als vrouwen, in 1930 sterker bezet waren dan in 1879. Dit inzicht kan verscherpt worden door niet te werken met de 5-jarige, maar met 1-jarige leeftijdsklassen, opgebouwd naar het werkelijk aantal in ieder jaar daarin aanwezige mannen en vrouwen.

Dit is gebeurd en grafisch voorgesteld in de grafiek 52, en wel voor de gem. Utrecht voor de jaren 1909 en 1930. Bezieet men deze grafiek, dan valt dadelijk op, dat de basis

der beide pyramiden, welke den opbouw van de bevolking voorstellen in 1909 en 1930, nagenoeg gelijk is. Dit beteekent dat in 1909 en in 1930 het aantal 0-jarigen slechts weinig verschilt. Men bedenke hierbij, dat de gelijkheid van de basis van de pyramide van 1909 en 1930 de resultante is van geboorte en sterfte in 1909 en 1930, maar evenzeer van vestiging en vertrek van 0-jarigen in die beide jaren. Van den laatsten factor is niets bekend. De eerste factor staat onder den invloed van het in 1909 en 1930 aanwezige aantal gehuwde vrouwen van 15—49 jaar; dit bedroeg in 1909: 14.650 en in 1930: 21.299. Verwaarloozen we den invloed van vestiging en vertrek van 0-jarigen, die zeker niet zeer groot geweest is, dan wijst de gelijkheid van de aantallen 0-jarigen in 1909 en 1930, in verband met de toename van het aantal gehuwde vrouwen van 15—49 jaar, en den sterken teruggang van het sterfte-cijfer der 0-jarigen van 131,3 pro mille voor mannelijke 0-jarigen tot 57,7 en van 106,4 pro mille tot 44,1 voor de vrouwelijken, op een daling der geboortefrequentie van 26,5 pro mille tot 19,9.

Op die gelijke basis verheft zich de pyramide van 1909 vrij regelmatig als een gelijk-beenige driehoek, met die beperking, dat met het klimmen der leeftijdsklassen het verschil tusschen het aantal mannen en vrouwen toeneemt ten nadeele van de mannen. Aangezien de verhouding van de masculiniteit bij de geboorten nu eenmaal zoodanig is, dat 106 jongens tegenover 100 meisjes geboren worden, is zoowel in 1909 als in 1930 in de leeftijdsklasse van ongeveer 0—5 jaren een langzaam afnemend mannenoverschot aanwezig. Dit verdwijnt door de grootere mortaliteit onder de mannen en door het kenmerk van iedere stedelijke agglomeratie nl. de grootere aantrekkingskracht voor vrouwen, waardoor het omslaat in het bovenbedoelde vrouwenoverschot.

De pyramide van 1930 is in haar beloop minder regelmatig. In de eerste plaats treffen we aan een duidelijk sterkere bezetting van de 5—10-jarigen. Deze zijn geboren in de periode van 1920—24, dat is juist de periode met een sterkere geboorte-toename onder den invloed van de sterkere toename van het aantal huwelijken na den wereldoorlog. De „deuk” in de pyramide voor de leeftijdsklassen 11 tot 14-jarigen correspondeert met den teruggang der geboorten in den mobilisatietijd.

De sterkere bezetting der vol-productieve groep, dat is die van 15—50 jaar, mag voor een groot deel gesteld worden op de in de hier beschouwde periode zich voltrekkende industrialisatie, dat wil dus zeggen een toestrooming naar de meer arbeidsgelegenheid-biedende stad.

Om dit verschijnsel in zijn werking op den opbouw naar leeftijdsklassen van de bevolking van Utrecht nader te leeren kennen, werd de hieronder beschreven methode gevolgd.

Uit de Volkstellingscijfers werd de leeftijdspyramide van Utrecht voor 1930 naar eenjarige leeftijdsklassen geconstrueerd. Bekend zijn derhalve de in 1930 aanwezigen in de leeftijdsklassen van 15—55 jaar. Deze aantallen zijn afkomstig van de in-leven-geblevenen der in ieder jaar van de periode van 1875—1915 geboren, zoomede van de toe- of afname in iedere leeftijdsklasse door het vestigings- of vertrekoverschot.

De eerste groep cijfers, met name die der in-leven-geblevenen van de in ieder jaar van de periode van 1875—1915 geboren werd berekend aan de hand van de sterfetafels voor mannen en vrouwen van de groote steden voor iedere 10-jarige periode. Zetten we nu deze aantallen af in de pyramide van 1930, dan moet een daar aanwezige sterkere bezetting van een bepaalde leeftijdsklasse een gevolg zijn van een vestigingsoverschot in die leeftijdsklasse en omgekeerd een zwakkere bezetting gevolg van een vertrekoverschot.

Grafiek 53 geeft een duidelijk beeld van deze overschotten, zooals zij vóór 1930 hun invloed hebben doen gelden op den bevolkingsopbouw. De vol-productieve vrouwen blijken een overschot te bezitten vergeleken met den natuurlijke opbouw, hetwelk merkwaardigerwijze het geringst is in de klasse van 30—45 jaar. Daarboven, maar vooral ook daaronder liggen de maxima. Tusschen 18 en 23 jaar varieren de aantallen van 200—350 per éénjarige leeftijdsgroep.

Bij de mannen is dit verschijnsel nog veel meer gepronocceerd. De groepen van 25—50

jaar vertoonen zelfs, met slechts een enkele uitzondering, groote tekorten vergeleken met den natuurlijken opbouw. De groote overschotten liggen tusschen 20 en 23 jaar; dat dit voor een groot deel ook te wijten is aan de studenten, is niet geheel onaannemelijk. Deze categorie zal ook bij de vrouwen wel een behoorlijke rol spelen, maar daarnaast zullen het daar toch vooral dienstboden en ander vrouwelijk personeel zijn, die juist deze leeftijdsklassen overbezet doen zijn. Het meest belangrijke verschijnsel is natuurlijk de groote tekorten aan vol-productieve mannen, zooals die zich reeds in 1930 voordeden door sociaal-economische, met name migratoire invloeden. Eerst de mannen boven de 50 jaar blijken weer overschotten te vertoonen.

Dit verschijnsel wijst erop, dat binnen het concentratiegebied blijkbaar de gemeente Utrecht voor de vol-productieve mannen van 25—45 onvoldoende opname-capaciteit bezit. Dit voor het welvaartsstreven zoo belangrijke feit wordt bevestigd door de nadere analyse van de beweging in verband met beroep en conjunctuur, welke later volgt.

Dank zij de door het Statistisch Bureau der gemeente verzamelde gegevens, was het zelfs mogelijk dezelfde berekening op te zetten voor 1936 (grafiek 54). In het algemeen blijken de overschotten zoowel als de tekorten slechts enigszins opgeschoven te zijn. Bij de mannen liggen de overschotten slechts tusschen 20 en 30 jaar en verder vertoont deze categorie hoofdzakelijk tekorten. Bij de vrouwen valt slechts een opschuiving te constateeren.

Men moet echter bedenken, dat aan deze methode ook enkele bezwaren verbonden zijn. In de eerste plaats moest ook na 1930 gewerkt worden met de sterftetafels van '20—'30, waarbij reeds belangrijke afwijkingen bestaan van de werkelijke sterftcijfers in deze laatste jaren. Een tweede bezwaar is, dat door het werken met generaties en hun levensduur, men noodzakelijk den invloed der migratie slechts over vrij lange perioden kan vaststellen. Wil men dus den migratoiren invloed over de periode van 1930 tot 1936 leeren kennen, dan zal men beter doen van den levensduur der generaties verder af te stappen en tot de werkelijke cijfers over te gaan, die ons voor de jaren na 1930 ten dienste staan.

Deze vestigings- en vertrekoverschotten kunnen op twee wijzen bijeen worden gevoegd; ten eerste volgens de generaties, dus volgens de geboortejaren, waarbij dus behalve de instrooming van bepaalde leeftijdsgroepen ook de opschuiving van deze groepen naar voren komt. Dit is gedaan voor de generaties van 1876 t/m 1921. Belangrijke overschotten vertoonen slechts de generaties van 1910 tot 1920, terwijl de generaties daarvóór de grootste tekorten vertoonen. (grafieken 55 en 56). Op deze wijze wordt wel de invloed op den bevolkingsopbouw duidelijk belicht, wil men echter de migratie op zichzelf kennen, dan is het noodig niet de generaties, maar de leeftijden bij het jaar van vestiging of van vertrek samen te vatten (grafieken 57 en 58).

De vrouwelijke instrooming blijkt iets jonger te zijn dan die der mannen. Boven de 23 jaar liggen de groote vertrekoverschotten, die langzaam afnemen tot 40 jaar, dan tusschen 40 en 50 jaar enkele vestigingsoverschotten, die boven de 50 jaar weer omslaan in toenemende vertrekoverschotten.

Het is duidelijk, dat een dergelijke migratoire beweging naar leeftijden slechts een ongunstigen invloed kan uitoefenen op den inkomensopbouw van de gemeente, daar juist diegenen, die het inkomen gaan vormen, een vertrekoverschot vertoonen. Het verschijnsel verdient dan ook volkomen nader belicht te worden, door het onder meer in verband te brengen met den opbouw naar beroepsgroepen. Bij de nadere beschouwingen daaromtrent, was het echter noodig ons te bepalen tot leeftijdsgroepen van meer dan 1 jaar.

D. Vestiging en Vertrek der gemeente Utrecht naar Leeftijd en Beroep.

Het uitnemend belang voor de kennis van het welvaartsprobleem van een duidelijk inzicht in de wijze, waarop de beweging naar leeftijdsgroepen haar uitdrukking vindt in de

samenstelling van de beroepsbevolking (15—65 jaar), gaf aanleiding om in de bijlage 35 op te nemen voor ieder jaar van de periode van 1918 tot 1936 de absolute cijfers van vestiging en vertrek, onderscheiden naar het geslacht en naar de leeftijdsgroepen 0—13, 14—19, 20—29, 30—39, 40—49, 50—64 en 65 en ouder. Hierdoor kennen wij derhalve mede de beweging, die in deze periode plaats vond in de beroepsbevolking (20—54 jaar: volproductieven en 15—20 en 55—64: half-productieven). Ten einde nu het aandeel te kennen, dat de verschillende beroepsgroepen in deze beweging hebben, werd in bijlage 36 het cijfermateriaal opgenomen voor een zestal beroepsgroepen, voor zes 3-jarige perioden (1918—'20 enz. tot 1933—'35) en voor het jaar 1936 de vestiging- en vertrekoverschotten naar de leeftijdsgroepen.

De beroepsgroepen van de gemeentelijke statistiek werden a.v. gegroepeerd:

INDEELING BEROEPSKLASSEN door de gem. Statistiek.

A ECONOMISCHE BEROEPEN:

I *Produceerende Groep*

- 1 Bouwbedrijf.
- 2 Metaalbewerking.
- 3 Graphische vakken.
- 4 Verbruiksartikelen; kleeding.
- 5 Landbouwbedrijf.

II *Distribueerende groep.*

- 6 Handel.
- 7 Verkeer.

B SOCIALE BEROEPEN:

III *Huiselijke diensten.*

- 10 Verpleging, Verzorging.

IV *Maatschappelijke diensten.*

- 8 Ambtenaren.
- 13 Militairen.

C ECON. EN SOCIALE BEROEPEN:

V *Diverse Beroepen.*

- 11 Diversen.
- 12 Zonder bepaalde keuze van beroep.

D BEROEPSLOOZEN:

VI *Beroepsloozen.*

- 9 Gepensionneerden; renteniers.
- 14 Zonder beroep.

Tot deze samenvatting werd besloten om met vestigings- en vertrekoverschotten te kunnen werken en toch geen last te ondervinden van te kleine getallen. Zoo werd door formeering van enkele categorieën het inzicht in de resultaten van de beweging der beroepsgroepen vergemakkelijkt, terwijl deze groepeeringswijze o.i. doeltreffend genoemd mag worden. Op grond van dit cijfermateriaal (zie bijlage 37) werden voor de beweging naar leeftijdsgroepen, evenals voor de bovengenoemde beroepsgroepen grafieken vervaardigd voor eenige 3-jarige perioden en voor het jaar 1936 (leeftijdsgroepen, grafieken 59 t/m 62; leeftijds- en beroepsgroepen, grafieken 63 t/m 65). Wanneer wij nu de grafieken 59 t/m 62 betreffende de beweging in de leeftijdsklassen naast elkander leggen, dan is het eerste verschijnsel, dat opvalt, gelegen in het feit, dat voor de leeftijdsklassen van 14—20 (half-productieven) over alle 3-jarige perioden en voor het jaar 1936, zoowel bij mannen als bij vrouwen een duidelijk vestigingsoverschot voor de gemeente Utrecht aanwezig is; dadelijk moet hier bij aangeteekend worden, dat het vestigingsoverschot voor de vrouwen in deze leeftijdsklasse altijd een veelvoud van dat der mannen is. Bezien wij nu de naast elkander gelegde grafieken 63 t/m 65, waarop voor iedere leeftijdsklasse de beweging naar beroepsgroepen werd ingeteekend, dan blijkt, dat bij de vrouwen het vestigings-

overschot in de leeftijdsklasse van 14—20 j. in hoofdzaak geleverd wordt door beroepsgroep III, Huiselijke Diensten. Voor een groote stad is het toestroomen van een zoo groot aantal vrouwen voor Huiselijke Diensten zeer verklaarbaar. Het vestigingsoverschot der jeugdige mannen bij deze leeftijdsklasse behorende, blijkt verdeeld te zijn over alle beroepsgroepen, waarin wisselend groep I of VI overwegen. Voor groep VI (Beroepsloozen) valt hierbij nog op te merken, dat zich in de crisisperiode 1930 t/m 1935, in deze groep van jeugdige mannen een sterk vertrekoverschot vertoont. Voor een groote stad is het toestroomen van een zoo groot aantal vrouwen voor Huiselijke Diensten zeer verklaarbaar.

Beschouwen wij nu de leeftijdsgroepen boven de 20 jaar, dan blijkt dat wederom voor alle 3-jarige perioden, (zie bijlage 37) en voor 1936, met uitzondering van de periode 1921—'23, de gemeente Utrecht in die leeftijdsklassen overal een vertrekoverschot vertoont, zoowel voor mannen als voor vrouwen. Tevens blijkt ook weer uit de beide grafieken 60 en 61, die tezamen de hausse-periode van 1924—1929 omvatten, dat dit vertrek voor mannen en vrouwen in deze periode aanzienlijk grooter is, vooral in de leeftijdsklassen van 20—40 jaar. De periode 1921—'23, welke wij zoeven uitzonderden (grafiek 59), valt op door het sterke vestigingsoverschot bij de vrouwen in de leeftijdsgroepen van 20—30 jaar, en hoewel minder in die van 30—40 en 40—50 jaar. Gaan we na, welke beroepsgroepen aan deze beweging in deze periode deelnemen, dan blijkt het aandeel van de groepen III (Huisel. Diensten) en VI (Beroepsloozen) nagenoeg de heele beweging te omvatten. (Zie bijlage 36) Een verklaring voor deze groote toestrooming van vrouwen in deze periode, toen de economische toestand in Duitschland zoo slecht was, kan men vinden in de immigratie van een groot aantal Deutsche dienstboden. Het is zelfs de vraag, of ook niet een groot deel van groep VI (Beroepsloozen) hiertoe behoord heeft.

Beschouwen wij nu het vertrek zoowel voor mannen als voor vrouwen in de leeftijdsgroepen boven de 20 jaar, voorzoover betreft de samenstelling naar beroepsgroepen, dan blijkt voor alle 3 jarige perioden behalve 1921—'23 (zie bijlage 36) bij de vrouwen, dat de vertrekkenden toch in hoofdzaak behooren tot de groepen III en VI. In de crisisjaren echter wordt het vertrekoverschot van groep VI eenigszins opgeheven door het vestigingsoverschot van groep III (grafieken 64 en 65). Bij de mannen blijkt de grootste beweging te bestaan in de leeftijdsklassen van 20—30; dit geldt vooral de beide 3-jarige perioden van 1924—1929. (zie bijlage 36). Gaan wij na welke beroepsgroepen het grootste aandeel in het vertrek hebben, dan blijken dit de groepen IV (Maatschappelijke Diensten) en VI (Beroepsloozen) te zijn. Maar ook de beroepsgroep I (Produceerende Groep) heeft een aandeel aan deze beweging, dat echter toeneemt voor de volgende leeftijdsgroep van 30—40. (zie bijlage 36). Beschouwen we nu de grafieken 64 en 65, die de 3-jarige perioden van 1930—1935, den crisistijd omvatten, dan verandert in de leeftijdsgroep van 20—30 bij de mannen het beeld aanmerkelijk. Het sterkst is dit in de eerste periode, waarin in deze leeftijdsklasse het vertrekoverschot bij de mannen zeer gering is, terwijl dat bij de vrouwen is omgeslagen in een gering vestigingsoverschot. Nu blijkt, dat in deze eerste helft van de crisisperiode zich wel handhaaft het vertrek van de beroepsgroepen IV en VI, maar dat dit vertrek nagenoeg geheel opgeheven wordt door een vestigingsoverschot in de beroepsgroepen I en II, respectievelijk de productieve en distributieve beroepen. Ook in de tweede periode van den crisistijd (1933—'35) herhaalt zich dit zelfde verschijnsel bij de mannen. Aangezien de grafiek 62 alleen het jaar 1936 betreft, waarin bovendien de economische toestand onzeker is, schijnt het beter deze buiten beschouwing te laten. Slechts mag hier gewezen worden op het voor het eerst optreden van een vestigingsoverschot bij de mannen van 20—30 jaar van de beroepsgroep VI (Beroepsloozen); groot: 65. (zie bijlage 36) In de geheele hier besproken periode heeft deze groep steeds een vertrekoverschot in deze leeftijdsklasse vertoond.

Om dit verschijnsel, waardoor de gem. Utrecht een zoo bijzondere plaats inneemt, nog iets nader te belichten, werd voor de hausse-periode van 1924—1929 en voor de crisisperiode van 1930—'35, de bevolking gesplitst in beroepsbevolking en beroepsloozen en voor deze beide groepen de beweging genoteerd naar leeftijdsklassen en naar ge-

slacht. Zooals uit de grafieken 66 en 67, die de hausse-periode omvatten, blijkt, vertoonen alle leeftijdsklassen van de beroepsbevolking boven de 20 jaar een vertrekoverschot, dat van beneden naar boven afneemt; het vertrekoverschot bij de mannen is het sterkst in de leeftijdsklasse van 20—29, waarvoor het absolute cijfer in deze periode 909 bedraagt, maar ook in de daarop volgende klasse is het vertrekoverschot nog hoog, n.l. 510. Alleen de jongste klasse van 14—19 vertoont in de hausse-periode een vestigingsoverschot, dat vooral bij de vrouwen belangrijk is: 1104, bij de jeugdige mannen bedraagt het slechts 265. Daartegenover blijkt uit grafiek 67 betreffende de Beroepsloozen in de hausse-periode, *dat alle leeftijdsklassen een vertrekoverschot aanwijzen*. Het hoogste absolute cijfer wordt bereikt, zoowel bij mannen als bij vrouwen, in de leeftijdsklasse van 20—29 jaar, n.l. bij mannen 525 en bij vrouwen 752. Merkwaardig is zeker, dat zich zoowel bij mannen als bij vrouwen weer een top vertoont in de leeftijdsklasse van 50—64 en wel: vertrekoverschot mannen 224, vertrekoverschot vrouwen 286. Vatten wij beide grafieken samen, dan blijkt in de hausse-periode voor Utrecht alleen een vestigingsoverschot te bestaan in de leeftijdsklasse van 14—19 jaar, hetgeen voornamelijk een gevolg is van het vestigingsoverschot der jeugdige vrouwen.

Bezien we nu de grafieken 68 en 69 voor de beweging in de beroepsbevolking en beroepsloozen in de crisisperiode (1930—'35), dan vertoont het merkwaardige verschijnsel, dat ons hier bezig houdt, zich in zijn volle scherpste. *In deze periode toch vertoonen bij de beroepsbevolking nagenoeg alle leeftijdsklassen, zoowel bij mannen als bij vrouwen, een vestigingsoverschot*, met een geringe uitzondering voor de mannen in de leeftijdsklasse van 50—64 (met een vertrekoverschot van 96), hetgeen voor een 6-jarige periode verwaarloosd mag worden. Verreweg het sterkst is ook nu weer het vestigingsoverschot in de leeftijdsklassen van 14—19 en 20—29, zoowel bij mannen als bij vrouwen. De absolute aantallen in deze leeftijdsklassen zijn ongemeen hoog, voor mannen resp. 751 en 1047, voor vrouwen 1414 en 1194. Het behoeft wel geen betoog, dat dit sterke vestigingsoverschot in de beroepsbevolking in deze beide leeftijdsklassen zwaar moet drukken op de arbeidsmarkt binnen de gemeente Utrecht en op de algemeene lasten van deze gemeente. Toch wordt dit nog in hooge mate verscherpt door het beeld, dat de grafiek 69, betreffende de beweging in de beroepsloozen in de crisisperiode, vertoont. *Alle leeftijdsklassen blijken hier een aanmerkelijk vertrekoverschot te hebben*. In de leeftijdsklasse van 20—30 bereikt het vertrekoverschot voor beroepslooze mannen een aantal van 1473, dat van de vrouwen bedraagt 1540, maar ook hier vertoonen zich nog twee toppen en wel bij mannen en vrouwen van 30—39 en 50—64 jaar. De absolute aantallen zijn bij de mannen respectievelijk 267 en 245 en bij de vrouwen 553 en 451. Het totale vertrek van beroepsloozen in deze periode bedraagt voor de mannen 2479 en voor de vrouwen 3365. Men bedenke hierbij, dat deze „beroeps“-loozen niet verward moeten worden met „werkloozen“, dat integendeel deze groep waarschijnlijk in hoofdzaak de beter gesitueerden, althans aangeslagenen in de belasting, zal omvatten.

De grafieken 70 en 71 stellen de beweging voor in de productieve beroepen naar leeftijdsklassen voor dezelfde twee perioden. Het beeld is niet minder verrassend: in de „hausse“ (grafiek 70) vertoonen eigenlijk alleen de mannen uit de productieve beroepen een vertrekoverschot in de leeftijdsklassen boven de 20 jaar, terwijl zich bij de vrouwen in die klassen nagenoeg geen beweging vertoont. Het sterkst is het vertrekoverschot in de volproductieve groep mannen van 20—40 jaar, n.l. 630. Er is alleen een vestigingsoverschot bij de halfproductieve mannen van 14—19 jaar en wel van 175. Bezien wij daarnaast grafiek 71 betreffende de crisisperiode, dan blijken de leeftijdsklassen van 14—49 alleen een vestigingsoverschot aan te wijzen, dat het grootst is in de klasse van 20—29 n.l. 458 en van 14—19 n.l. 344. Bij de vrouwen is de beweging zoo gering dat zij verwaarloosd kan worden. *Iuist het vestigingsoverschot in deze productieve beroepen, dat het grootst is voor den volproductieven leeftijd van 20—30 jaar bij de mannen, moet zwaar drukken op de industrieële arbeidsmarkt van Utrecht. Het wegtrekken daarentegen in de hausse-periode*

versterkt ons in de reeds uitgesproken meening, dat in die periode de aantrekkingskracht van de wijdere omgeving grooter blijkt te zijn dan die van de gemeente Utrecht. Vooral voor den winkelstand is dit wegtrekken in een periode van welvaart ongetwijfeld voelbaar. In de grafieken 72 en 73 is het vestigings- en vertrekoverschot afgebeeld van groep II; Distributieve Beroepen. Voor een stedelijke agglomeratie steekt er tenslotte weinig bijzonders in, als deze beroepsgroep, die Handel en Verkeer omvat (behalve kantoorpersoneel), in beide perioden in alle leeftijdsklassen van 14—50 een vestigingsoverschot vertoont. Voor de gem. Utrecht valt echter wel op, dat dit vestigingsoverschot in de hausse-periode belangrijk minder is dan in de crisis. Dit geldt vooral voor de leeftijdsklasse van 20—30 jaar. Alleen een zeer gedetailleerd onderzoek naar de beweging in deze toch al zoo moeilijke beroeps-klassen, zou kunnen veroorloven over dit verschijnsel iets naders te zeggen.

Voor de Huiselijke Diensten is de toestand helderder. Legt men de grafieken 74 en 75 naast elkander, dan blijkt in beide perioden een zeer groot vestigingsoverschot te bestaan in de leeftijdsklasse van jeugdige vrouwen; in de hausse belooft dit aantal 977, in de crisis zelfs 1203. In de hausse-periode vertoonen alle andere leeftijdsklassen (boven de 20 jaar) een vertrekoverschot, dat het belangrijkste is in die van 20—30 en 30—40 (resp. 593 en 280). De grafiek betreffende den crisistijd geeft het omgekeerde te zien. In deze periode is het vestigingsoverschot, der vol-productieve vrouwen van 20—29 jaar zelfs 832. Alle leeftijdsklassen tezamen van de vrouwen in deze periode geven een totaal vestigingsoverschot van 2205. De verklaring voor dit zoo sterk geprononceerde verschijnsel, dat zich uit den aard der zaak alleen afspeelt bij de vrouwen (het aantal mannen in deze beroepsgroep is uiterst gering), meent men voor de crisisperiode te moeten zoeken in den slechten economischen toestand van het agrarische bedrijf, maar toch in hoofdzaak in de instrooming van Duitsche dienstboden. Het vertrekoverschot in de hausse-periode van vrouwen boven de 20 jaar, wijst naar onze meening weer heen naar het verschijnsel, waarop hiervoor reeds de aandacht gevestigd werd, n.l. dat in een hausse-periode de gem. Utrecht haar aantrekkingskracht minder ziet stijgen dan de wijdere omgeving. Uiteraard zal dit vertrekoverschot ook nog beïnvloed worden, zij het in veel geringere mate, door een gestimuleerd „buiten wonen” in de hausse-periode van gezinnen met dienstpersoneel.

De grafieken 76 en 77 behandelen de beweging in de 4e beroepsgroep; de Maatschappelijke Diensten, in hoofdzaak omvattend, ambtenaren, kantoorbedienden, onderwijzend personeel, vrije beroepen en militairen. Ook dit beeld is niet gecompliceerd; de beweging speelt zich uiteraard af bij de mannen boven de 20 jaar.

In de hausse-periode vertoont zich in de leeftijdsklasse van 20—29 een vertrek van 806, in die van 30—39 van 183. In den crisistijd is er in al deze leeftijdsklassen bij de mannen ook wel een vertrek, maar dit is aanmerkelijk geringer, behalve in de leeftijdsklassen boven de 40 jaar, die een grooter vertrek vertoonen. Het totale vertrekoverschot van mannen boven de 20 jaar bedraagt in de hausse-periode 1048, in den crisistijd 578. Wanneer men erop let, dat in de hausse-periode $\frac{4}{5}$ van het vertrekoverschot gelegen is in de leeftijdsklasse van 20—30 jaar, dan zal men moeten bedenken, dat het hier betreft de Maatschappelijke Diensten, waarin deze jonge mannen, waarvan vele behooren tot de ambtenaren, ook van de spoorwegen, jong gehuwden zullen zijn, die uiteraard streven naar goedkoop buiten wonen, wat de huishuren betreft. Zij kunnen in de hausse-periode het duurere transport blijkbaar wel betalen. Men wordt in deze opvatting versterkt door het opmerkelijke feit, dat in de crisisperiode het vertrek van jonge mannen gering is te noemen, terwijl dat van de hogere leeftijdsklassen niet onbelangrijk toeneemt.

De getallen betreffende de beweging van de groepen: „diverse groepen” en „zonder keuze van bepaald beroep”, zijn te klein om daarover beschouwingen te geven. Slechts zij opgemerkt, dat in de crisis het vestigingsoverschot weer grooter is.

E. *Vestiging en vertrek der gemeente Utrecht naar beroep.*

In de vorenstaande beschouwingen werd het vestigings- en vertrekoverschot besproken.

Dit overschot kan op verschillende wijzen tot stand komen al naar het béloep van de lijnen, die de werkelijke aantallen van vestiging en vertrek per jaar in een bepaalde periode voorstellen. Aangezien het van belang kan zijn hōe het overschot tot stand komt, werden in de grafieken 78 t/m 83 voor de periode 1918—'35 voor de totale beroepsbevolking (graf. 78) voor de beroepsloozen (graf. 79) en voorts voor ieder der door ons onderscheiden beroepsgroepen I t/m IV (graf. 80 t/m 83) de lijnen van vestiging en vertrek aangegeven naar de werkelijke aantallen. Iedereen kan nu dadelijk aflezen hoe een vestigings- of vertrekoverschot in een bepaald jaar voor een bepaalde beroepsgroep tot stand komt. De cijfers, waarop deze grafieken berusten, zijn opgenomen in bijlage 38. Legt men deze grafieken naast elkander, dan zal men uit den aard der zaak daarin een bevestiging vinden van de hier boven gegeven analyse betreffende de overschotten. Men zal dan zien, dat de vestigingsoverschotten in 't algemeen meer het gevolg zijn van een geringere daling van het vertrek dan van de vestiging. Ter verduidelijking diene, dat dit te vergelijken is met het geboorteoverschot, dat tot stand komt door een geringere sterfte bij een dalende geboortefrequentie. In de crisis-periode geldt dat voor de jaren, waarin zich een vestigingsoverschot vertoont, dit moet worden toegeschreven aan een verlangzaming van de vertreklijn bij evenzeer dalende vestigingslijn. Het is alsof in de crisis de menschen meer binnen de gemeente Utrecht blijven.

Ten einde in een duidelijk beeld de hiervoren geschetste beweging in de beroepsbevolking samen te vatten, werden de grafieken 84, 85 en 86 vervaardigd. Op deze drie grafieken is de beweging voorgesteld met behulp van de migratieresultanten, waarbij werd uitgegaan van de getallen aanwezig in de hier behandelde beroepsgroepen in het volkstellingsjaar 1930.

Beschouwen wij die aantallen als grondgetallen, dan is voor de periode 1924 tot '37 voor ieder jaar het vestigingsoverschot in de bepaalde beroepsgroep berekend en steeds is het volgende punt van de lijn gevonden door uit te gaan van het voorafgaande jaar, met dien verstande, dat naar links vanuit 1930 steeds werd uitgegaan van het volgende jaar. In de grafiek 84 zijn opgenomen de migratieresultanten der totale bevolking, der beroepsloozen en der beroepsbevolking. De totale bevolking bedroeg in 1930 154.869 zielen, daarvan waren beroepsloos 92.862, terwijl de beroepsbevolking 62.007 bedroeg. Dit zijn derhalve de bovenbedoelde grondgetallen voor deze grafiek.

Beschouwen wij thans eerst de migratie-resultante der totale bevolking. Wij zien dan die lijn van 1924 af langzaam dalen tot en met 1928. Dit beteekent dus dat Utrecht in die jaren door de beweging verliest, hetgeen in overeenstemming is met het vorenstaande. Van 1929 tot en met 1933 blijft de migratie-resultante nagenoeg op een gelijk niveau; dit kan niet anders beteekenen, dan dat in deze periode het vertrek bij de beroepsloozen geneutraliseerd wordt door de vestiging van de beroepsbevolking. Ook dit is in overeenstemming met het vorenstaande en het is duidelijk af te lezen uit de lijnen van de migratie-resultanten voor de beroepsloozen en de beroepsbevolking, voorkomende op dezelfde grafiek. Zij tezamen bepalen immers de lijn van de totale bevolking. Na 1933 gaat de migratie-resultante der totale bevolking weer langzaam dalen. Tot 1935 is dit een gevolg van de sterkere daling in de beroepsloozen tegenover een niet zoo sterke stijging bij de beroepsbevolking. Na 1935 vermindert de dalende tendens bij de beroepsloozen en neemt de beroepsbevolking door migratie af.

Wij bevelen dit beeld in de bijzondere aandacht van den lezer aan. Het bevestigt volkomen de hierboven uitgesproken meening, dat de gemeente Utrecht sedert 1924 in toenemende mate verliezen lijdt in de groep der beroepsloozen, dat is de groep, die in hooge mate bijdraagt in de algemeene lasten, waartegenover althans sedert 1929 een toename plaats vindt in de totale beroepsbevolking, die in algemeenen zin niet of in veel geringere mate in die lasten kan deelen.

In de grafiek 85 zijn de migratieresultanten voorgesteld voor de productieve groep (I) en de distributiegroep (II). In 1930 waren in die groepen respect. aanwezig 27.190 en 19.064 per-

sonen. De distributiegroep vertoont, zooals reeds werd opgemerkt, een langzame stijging tot 1930, om daarna in de crisisperiode een veel sterkere stijging te vertoonen tot 1935 toe; voor het jaar 1936 vertoont zij een daling. De productieve groep vertoont een ander beeld. *Tot 1929, in de hausse-periode, wijst de migratieresultante, die steil daalt, een toenemend vertrek aan.* Vanaf 1929 stijgt deze lijn eerst langzaam, na 1930 vrij steil tot 1935. In 1936 vertoont ook deze groep een daling. *Van 1929 tot 1935 bedraagt de absolute vermeerdering in deze groep door immigratie niet minder dan 1037 personen, die zich dus in deze crisisperiode extra op de Utrechtsche arbeidsmarkt aanmelden.*

Op de grafiek 86 zijn de Huiselijke- (III) en de Maatschappelijke diensten (IV) weergegeven. In 1930 bevonden zich in de Huiselijke diensten 5728 personen, in de Maatschappelijke diensten 9267. *Ook deze grafiek bevelen wij zeer in de aandacht van den lezer aan.* Sedert 1924 tot en met 1930 vertoont de lijn der migratieresultante voor de Maatschappelijke diensten een voortdurende afname. Na 1930 blijft tot '34 het aantal vrij constant, waarna een scherpe daling inzet. Het resultaat is een voortdurend vertrek uit de gem. Utrecht van degenen, die daar een maatschappelijk beroep vervullen. Daartegenover stijgt het aantal in de Huiselijke Diensten van 1929 af met 2534 tot 1935.

Ook bij deze beide lijnen mag worden opgemerkt, dat een voortdurende daling van de Maatschappelijke Diensten en een stijging van de Huiselijke Diensten voor de gemeente Utrecht slechts kan beteekenen een vermindering van hen, die het inkomen vormen en een vermeerdering van hen, die meer *kosten* dan *bijdragen* in de algemeene lasten.

Bij een groote gemeente als Utrecht is niet aan te nemen, dat de groep Maatschappelijke Diensten niet sterk zou toenemen, zoodat het groote voortdurende vertrekoverschot van deze groep slechts toegeschreven kan worden aan de juist in deze categorie zoo bijzondere sterk levende tendens om buiten te wonen. Het aantal personen, dat in deze groep dan ook werkzaam is in Utrecht als werkforens, zal waarschijnlijk zeer groot zijn. Hun vertrek moet ook zwaar drukken op den Utrechtschen winkelstand. De uitkomsten van de woning- en gezinstelling in de randgemeenten zullen ons een inzicht moeten geven in den omvang van deze forensengroep.

Het hierboven behandelde verschijnsel werd nog eens samenvattend visueel voorgesteld in de grafieken 87 en 88. In de grafiek 87 ziet men voor de beroepsbevolking de extra toe- of afname sinds het hoogste of laagste voor-crisisjaar. Duidelijk blijkt daaruit hoe in de periode van '29—'35 een groot extra vestigingsoverschot bestaat in de beroepsbevolking. De hoogtepunten liggen uiteraard in de diepste inzinking gedurende de crisisperiode en wel in de jaren '31, '32, '33 en '34. Op dezelfde grafiek vindt men dit geanalyseerd voor de verschillende beroepsgroepen I t/m V. De voorstellingen spreken voor zich zelf en behoeven geen nadere toelichting. In de grafiek 88 vindt men gelijke voorstellingen voor de beroepsloozen en de totale bevolking. Het sterkere vertrek van de beroepsloozen en het extra vertrek in den crisistijd van deze groep komt zeer duidelijk uit. Evenzeer blijkt nu duidelijk bij de totale bevolking het reeds bekende vertrekoverschot in de voorafgaande hausse-periode, dat in de crisisjaren een sterke afname vertoont en dat in '32 en '33 zelfs een vestigingsoverschot wordt. Het vertrekoverschot in de jaren '34 en '35 blijkt het gevolg te zijn van het groote extra vertrek van de beroepsloozen.

Alle aandacht verdient ook de samengestelde grafiek 89, waarop men in de eerste plaats voor de periode 1919—1936 de migratieresultante voor de landbouwbedrijven in de gem. Utrecht vindt. Volkomen normaal is in het beloop van deze lijn de daling die zij vertoont in de hausse-periode tot 1929. Daarna begint de lijn zoo sterk te stijgen, dat zij in 1936 is toegenomen met 115. Nu is het volmaakt ondenkbaar, dat deze menschen in de landbouwbedrijven van Utrecht opgenomen kunnen worden. Ter verklaring werd in de onderste grafische voorstelling van genoemde grafiek de lijn ingeteekend van de jaarlijksche inschrijving van werkzoekenden in de landbouwgroep.

Het beloop van deze lijn verklaart de bovengenoemde lijn van de migratieresultante. In 1935 waren niet minder dan 190 werkzoekenden in deze groep ingeschreven, in 1936

bedroeg dit aantal nog 170. Het zal zeker de moeite loonen deze groep nader te analyseeren bij het onderzoek naar de werkloosheid.

De beide andere grafische voorstellingen van grafiek 89 doen weer zien, hoe het vestigingsoverschot in deze landbouwgroep tot stand komt. Ook hier blijkt weer, dat het vestigingsoverschot in hoofdzaak toe te schrijven is aan een vermindering van het vertrek. Dit is zeer verklaarbaar door den nood in den landbouw; ondanks de regeeringsmaatregelen kan men daarin buiten Utrecht geen plaats vinden, waardoor het vertrek afneemt. Men blijft in Utrecht hangen. Ook zonder de bovenbedoelde nadere analyse mag men hier als oorzaak van het blijven en vestigen in Utrecht de betere steunmaatregelen in Utrecht aanwijzen. In de grafieken 90 en 91 werd vooruitlopende op het gespecificeerde onderzoek van de werkloosheid, de algemeene toestand dier werkloosheid voor de voor Utrecht zoo voorname beroepen der metaalbewerkers en bouwvakarbeiders grafisch voorgesteld. Men ziet hierop in beide groepen natuurlijk de geweldige stijging van het aantal werkloozen sedert 1929. De top voor de metaalbewerkers ligt in 1932, voor de bouwvakarbeiders in 1935. De migratieresultanten voor deze beide beroepen geven een gedeeltelijke verklaring van dit verschijnsel. We komen hier later op terug.

F. *Vestiging en Vertrek der gemeente Utrecht naar inkomen.*

Dank zij de gegevens, verzameld door de Afdeeling Belastingen van de gem. Utrecht, met betrekking tot den invloed, welke de vestiging en het vertrek hebben op het belastbaar inkomen in de gemeente, zijn wij in staat dit verschijnsel voor de gemeente Utrecht te behandelen voor de belasting-jaren 1923/'24 t/m 1935/'36. Voor de belasting-jaren 1923/'24 tot en met 1927/'28 zijn deze gegevens reeds ten deele gepubliceerd in: Statistische Berichten 1929. Reeds tevoren waren in een afzonderlijke uitgave van het Statistisch Bureau (no. 5) de cijfers opgenomen betreffende vestiging en vertrek over de jaren 1917—'20, onderscheiden naar inkomen en richting. Deze gegevens werden voortgezet voor de jaren '21 t/m '23 in de 5e, 6e en 7e Jaargang van de Statistische Berichten. Hoewel deze gegevens voor het belangrijke element van de richting, waarheen en vanwaar de inkomensgroepen vertrekken en komen, voor ons doel van groot belang zijn, hebben wij toch gemeend deze gegevens buiten beschouwing te moeten laten, aangezien zij betrekking hebben op de eerste na-oorlogsche periode, die een zoo bijzonder karakter draagt. Het is te betreuren, dat voor de periode 1923/'24 t/m 1927/'28 de richting, waarheen en vanwaar de aangeslagenen vertrokken en kwamen, niet meer werd opgenomen. Niettemin blijven deze gegevens van uitnemend belang, te meer, omdat de Heer Robertson in staat was de gegevens aan te vullen tot en met het belastingjaar 1935/'36. Met betrekking tot de wijze van berekening van de cijfers der vertrokken aangeslagenen zij opgemerkt, dat deze moesten worden genomen naar het inkomen, dat die aangeslagenen hadden genoten in het jaar, voorafgaande aan het belastingjaar, waarin zij de gemeente hebben verlaten. Ten einde nu deze aanvullende gegevens vergelijkbaar te maken met de voorafgaande, werd de inkomensgroep I, die vóór 1931 omvatte de aangeslagenen naar een inkomen van f 450—1000, omgerekend naar de inkomensgroep van f 800—1000. Het cijfermateriaal voor deze berekeningen berust bij de afdeeling Belastingen.

Grafiek 92 tracht een visueel beeld te geven van het gemiddeld inkomen per gevestigden aangeslagene in de periode '23/'24 tot '35/'36. Daaronder is voorgesteld het gemiddelde inkomen per vertrokken aangeslagene, waarin het bovenbedoelde gemiddeld inkomen per gevestigden aangeslagene werd ingeteekend, zoodat men onmiddellijk een beeld krijgt van het opvallend verschijnsel, dat het gemiddeld inkomen van de *gevestigde* aangeslagenen in toenemende mate lager ligt dan dat der *vertrokken* aangeslagenen voor de jaren '24/'25 t/m '28/'29. Voor '29/'30 tot '31/'32 wordt het verschil iets kleiner. In '32/'33 vertoont het verschil een maximum van f 456 (zie ook onderstaande tabel blz. 115).

Daarnaast zijn op dezelfde grafiek opgenomen de lijnen, die aangeven het percentage van de gevestigde aangeslagenen van het totaal aantal gevestigden en van het percentage

24/25	25/26	26/27	27/28	28/29	29/30	30/31	31/32	32/33	33/34	34/35
f 135	f 163	f 313	f 316	f 355	f 338	f 243	f 228	f 456	f 281	f 376

vertrokken aangeslagenen van het totaal aantal vertrokkenen in elk belastingjaar. De volgetrokken lijn betreffende het percentage gevestigde aangeslagenen vertoont een stijgende tendens tot '30/31, dat is in de hausse-periode, waarin wij in 't algemeen een stijging van de inkomens en daarmee een toename van het aantal aangeslagenen mogen verwachten.

Dezelfde stijging vertoont zich bij de lijn der vertrokken aangeslagenen, maar dan tot '29/30. Na '30/31 vertoont de lijn der vestigenden een dalende tendens, hetgeen dus moet wijzen op een relatieve stijging van het aantal niet-aangeslagen gevestigden, m.a.w. werkzoekenden. De geringere daling, die de lijn van het percentage vertrokken aangeslagenen vertoont, is toe te schrijven aan het sterke vertrek der beroepsloozen, die veelal tot de aangeslagenen zullen behooren.

Het gemiddeld inkomen van den *emigrant* is dus niet alleen grooter dan dat van den immigrant, maar ook het aantal belastingplichtigen onder deze categorie is grooter dan onder die der immigranten (zie bijlage 39).

Een nadere analyse van den invloed van vestiging en vertrek op het belastbaar inkomen in de gemeente werd grafisch voorgesteld op grafiek 93, waarop voor de hier behandelde periode voor ieder jaar naast het aantal aangeslagenen, dat meer vertrok dan zich vestigde, het werkelijk inkomen, dat zij als het ware medenamen, is ingeteekend. Men zal moeten toegeven, dat dit beeld voor de gemeente Utrecht in hooge mate ongunstig is. Ondanks geringe schommelingen vertoont over de heele periode het vertrekoverschot der aangeslagenen een stijging; alleen in '25/'26 is er een gering vestigingsoverschot van aangeslagenen, wier medegebracht inkomen echter blijkbaar zoo gering is, dat het niet vermag het medegenomen inkomen van de vertrekkenden geheel te neutraliseeren. In de eerste periode bedroeg het vertrekoverschot 167 aangeslagenen met een werkelijk inkomen van f 962.900, in de laatste 732 aangeslagenen met f 1.757.100.

Voor 6 inkomensgroepen werd hetzelfde beeld ontworpen als hierboven voor het geheel, ten einde den invloed der verschillende categorieën (grafieken 94 t/m 99) te kunnen beoordeelen. Beschouwt men deze grafieken naast elkander, dan valt onmiddellijk op, dat van een eenigermate belangrijk vestigingsoverschot slechts sprake is in de groep der laagste inkomensklasse (grafiek 94). In de daaropvolgende klasse van f 1550—2000 bestaat alleen voor de jaren '23—'24 en '27—'28 een gering vestigingsoverschot, verder vertoont deze grafiek 95 de stijgende tendens van het vertrekoverschot. De grafieken 96 t/m 99, die tezamen de 4 hoogste inkomensklassen omvatten, vertoonen over de geheele periode ieder jaar een vertrekoverschot, dat blijkbaar quantitief grooter is in de inkomensklasse van f 2050—3000 en f 3050—5000 voor zoover het betreft de aantallen personen van het vertrekoverschot, maar naar het inkomen dat zij medenemen over het algemeen overtroffen wordt door de kwantitatief geringere vertrekoverschotten in de beide hoogere inkomensklassen boven f 5050.

Uit deze rij van grafieken blijkt derhalve, dat de gemeente Utrecht juist in de inkomensgroepen, die progressief bijdragen in de lasten, de grootste verliezen in het belastbaar inkomen lijdt. Opvallend is mede, dat terwijl de hoogere inkomens over de geheele periode een vertrekoverschot aanwijzen, in de laagste inkomensklasse het vestigingsoverschot van de aangeslagenen in de laatste jaren ook omslaat in een vertrekoverschot, zoodat zich in de laatste jaren vanaf '33/'34 over alle inkomensklassen een sterk vertrekoverschot en derhalve een vermindering van het totaal belastbaar inkomen vertoont.

Ten einde de beteekenis van dezen invloed van vestiging en vertrek op het aantal aangeslagenen, hun werkelijk inkomen en op het gemiddeld inkomen per aangeslagene vast

te stellen, werden berekeningen gemaakt, die in de grafieken 100 t/m 102 grafisch zijn voorgesteld. Op die grafieken geeft de volgetrokken lijn steeds het werkelijk verloop aan, resp. van 't aantal aangeslagenen, van het werkelijk inkomen en van het gemiddeld inkomen per aangeslagene. Door de gegevens betreffende de migratie naar inkomen waren wij in staat de lijn te construeeren aangevende het verloop, dat het gevolg was van de migratie (migratie-resultante). Deze lijn is de streep-stippellijn. Door voor ieder jaar van de hier besproken periode de verschillen tusschen de beide eerstgenoemde lijnen uit te zetten, werd de stippellijn verkregen, die naar onze meening derhalve een vrij zuivere benadering moet geven van het verloop door de *conjunctuur*. Men bedenke bij de beschouwing van deze grafieken, dat voor de aantallen van de streep-stippellijn is uitgegaan van het aantal in 1924 en het punt voor het volgend jaar is verkregen met behulp van het vertrekoverschot in dat jaar. Deze lijn is dus de „migratie-resultante” binnen de groep der aangeslagenen.

Voor deze totalen is echter de benedengrens hooger gelegd dan bij de vorige berekeningen en wel bij f1550.— Wij waren tot het leggen van de minimum-grens bij f1550 genoodzaakt, omdat vóór 1931 voor de laagste inkomensgroep een verdeling plaats had van het toen geldende minimum belastbaar inkomen van f 450,— tot f 850,—. Daardoor werd na 1931, toen het minimum belastbaar inkomen verhoogd werd tot f 800,—, het aantal in de laagste inkomensgroep van f 800—f 1500 onzuiver. Voor de zuiverheid was het dus noodzakelijk na 1931 te beginnen bij de inkomensgroep van f 1550.

Nu is er nog een belangrijk punt, waarop de aandacht gevestigd moet worden bij de beschouwing van deze drie grafieken. Bij de invoering van de Gemeentefondsbelasting toch in 1930/'31, werd voor de ongehuwden het werkelijk inkomen voor de berekening van de belastingheffing met f 100,— verhoogd over alle inkomensgroepen. Aangezien nu onze grafiek 100 in de volgetrokken lijn het aantal aangeslagenen geeft vanaf f 1550,—, moet die lijn in '30/'31 een vrij belangrijke toename van het aantal aangeslagenen boven de f 1550 aanwijzen, omdat in dat jaar door bedoelden belasting-technischen maatregel daarbij gevoegd worden alle ongehuwden, die tevoren een inkomen hadden van f 1450 t/m f 1500. Hiermede is derhalve de stijging van het aantal aangeslagenen in '30/'31 toegelicht.

Nu heeft dezelfde maatregel uiteraard mede invloed op de volgetrokken lijn van grafiek 101, die het werkelijk inkomen boven f 1550 voorstelt. En evenzeer op de volgetrokken lijn, welke in grafiek 102 het verloop aangeeft van het gemiddeld inkomen per aangeslagene boven f 1550. Het totale werkelijk inkomen van de aangeslagenen boven de f 1550 zal door den genoemden maatregel iets verhoogd worden; voor dit totale inkomen kan van deze verhooging slechts dat deel benaderd worden, dat een gevolg is van de verhooging met f 100 van het inkomen der ongehuwden, die reeds tot de inkomensgroepen boven de f 1550 behoorden. Dit aantal bedroeg 6491, zoodat het totale werkelijk inkomen in onze lijn dientengevolge f 649.100 (= $\pm \frac{1}{4}$ c.M. op de grafiek) te hoog ligt.

Voor het gemiddeld inkomen per aangeslagene kan de benadering nauwkeuriger zijn, omdat het percentage ongehuwden berekend kon worden. Dit bedroeg 25,4%. Bij deze 25,4% werd het gemiddeld inkomen met f 100.— verhoogd, zoodat het totale gemiddeld inkomen kunstmatig verhoogd werd met f 25,40. Aan het totale beeld verandert dit dus hoegenaamd niets. Hetzelfde geldt uiteraard voor de conjunctuurlijnen op genoemde grafieken. Op de grafieken 100 en 101 vertoont de lijn van het totaal aantal aangeslagenen ter linkerzijde van de verdeellijn van 1924 af een tamelijk diepe dalingszak, die in 1928 in den stijgenden tak komt om in 1931 een top te bereiken. Men bedenke hierbij, dat deze dalingszak in hoofdzaak een gevolg is van de noodzaak, waarin wij verkeerden om de grens te leggen bij de inkomens van f 1550, waardoor de aangeslagenen in de lagere inkomensgroep hun invloed niet doen gevoelen. Raadpleegt men de cijfers van de totale aantallen aangeslagenen, dan blijkt juist in die lagere inkomensgroep in de hausse-periode een zoodanige toename van het aantal plaats te vinden, dat de lijn van de totalen der aangeslagenen in *alle* inkomensgroepen een stijging vertoont. Dit is ook bij het Rijk het geval. Hetzelfde geldt voor het werkelijk inkomen. Op de grafiek 102 be-

treffende het gemiddeld inkomen per aangeslagene is die invloed niet aanwezig; daar vertoont dan ook de lijn van het gemiddeld inkomen in de hausse-periode een voortdurend stijgende tendens en bereikt een top in het jaar '29/'30.

De conjunctuurlijn volgt uiteraard dit beloop. Zij geeft het werkelijk karakter van het conjunctuurverloop voor Utrecht, terwijl op de beide voorafgaande grafieken die conjunctuurlijn slechts het verloop aangeeft van aangeslagenen en werkelijk inkomen.

Ter rechterzijde van de verdeelingslijn vertoont zich de sterke invloed van de crisis, door de steile daling, zowel voor het aantal aangeslagenen, het werkelijk inkomen als van het gemiddeld inkomen. *De conjunctuurlijn op grafiek 102 geeft weer het werkelijk verloop der Utrechtsche conjunctuur in de crisisperiode.*

De migratie-resultante van de aangeslagenen vertoont op alle drie de grafieken een geleidelijk dalende tendens. *Door de migratie verliest dus de gemeente Utrecht voortdurend in beide perioden aan aangeslagenen, werkelijk inkomen en gemiddeld inkomen. Drukken wij deze verliezen in cijfers uit, dan blijkt, dat het totaal aantal aangeslagenen in de inkomensgroepen boven de f 1550.— door de migratie sinds 1924 met ± 2800 aangeslagenen meer afnam, dan het geval geweest zoude zijn, wanneer alleen de conjunctuurinvloed gewerkt had. Het totaal van het werkelijk inkomen van deze aangeslagenen leed een extra verlies van $\pm f 12$ miljoen. Het gemiddeld inkomen ten slotte verminderde in deze groep door de migratie met f 128 meer dan wanneer alleen conjunctuurinvloed had gewerkt. Ten einde te beoordeelen, welke inkomensgroep begrepen in die van boven de f 1550.— de sterkste beweging vertoont, en hoe groot de verliezen zijn in het totaal werkelijk inkomen, dat die vertrekkenden sinds 1924 medenamen, werd dit becijferd voor de inkomensgroepen van f 1550—f 2000; f 2050—f 3000; f 3050—f 5000; f 5050—f 10.000 en f 10.050 en hoger. De resultaten zijn samengevat in onderstaande tabel 17, betreffende de periode 1924—1936.*

Tabel 17.

Werkelijk inkomen medegenomen door vertrokken aangeslagenen uit Utrecht in de periode 1924—1936, voor inkomensgroepen boven f 1550.

Inkomensgroep	Verlies door Migratie	
	Aangesl.	Werk. Ink.
f 1550— 2000	668	1.179,800
f 2050— 3000	921	2.217,450
f 3050— 5000	743	2.069,350
f 5050—10.000	336	2.246,250
+ f 10.050	173	4.172,600
Totaal + f 1550	2841	f 11 885,450

Meer dan de helft van deze f 12 miljoen blijkt medegenomen door ± 500 aangeslagenen boven de f 5050.— De grafieken 103 t/m 105, betreffende eenige representatieve inkomensklassen, vertoonen over het algemeen een gelijk verloop als die betreffende het totaal inkomen. De geweldige stijging van '30/31 voor de lagere inkomensklassen moet worden toegeschreven aan de belastingtechnische verandering in het bepalen van het inkomen der ongehuwden. Het verloop door de conjunctuur in '30/31 is voor deze klassen moeilijker te bepalen door het groote % ongehuwden in deze groepen.

Nadat het bovenstaande overzicht van den fatalen invloed van de beweging en van de conjunctuur op de financiële draagkracht der gemeenten van het gebied van onderzoek, in het bijzonder van de gemeente Utrecht was samengesteld, ontvingen wij van den Hr. J. Küppers van de Provinciale Griffie nog de hieronder volgende jongste cijfers betreffende het totale belastbare inkomen over 1935/36 en 1936/37 voor de Rijksinkom-

stenbelasting (R.I.B.) en de Gemeentefondsbelasting (G.F.B.) voor de gemeenten van het gebied van onderzoek. Deze gegevens aanvaardden wij gaarne als een aanvulling van het bovenstaande betoog. De cijfers zijn samengevat in de hieronder volgende tabel 17a.

Tabel 17a.

Totaal belastbaar inkomen over 1935/1936 en 1936/1937 voor de R. I. B. en voor de G. F. B. voor de gemeenten van het gebied van onderzoek.

R.I.B.		Gemeenten	G.F.B.	
1935/36	1936/37		1935/36	1936/37
74.188,313	69.060,977 —	Utrecht	78.684,600	75.788,543 —
11.259,639	11.064,285 —	de Bilt	12.233,961	12.092,808 —
18.777,265	18.218,327 —	Zeist	20.450,839	20.031,739 —
177,387	170,834 —	Achttienhoven	238,083	226,824 —
481,675	471,048 —	Houten	655,022	547,521 —
1.264,984	1.330,312 +	Jutphaas	1.604,467	1.704,409 +
3.683,904	4.425,986 +	Maartensdijk	4.096,036	4.898,550 +
506,072	518,257 +	Oudenrijn	549,489	563,524 +
674,532	631,413 —	Vleuten	958,045	916,928 —
512,288	495,576 —	Bunnik	648,472	671,412 +
4.941,414	4.545,852 —	Zuilen	5.833,764	5.466,894 —

Beschouwen wij deze cijfers iets nader, dan valt dadelijk op, dat de teruggang in de draagkracht der gemeenten nog voortduurt, behoudens een drietal uitzonderingen. Het loont de moeite deze uitzonderingen nader te bezien.

De drie gemeenten Maartensdijk, Jutphaas en Oudenrijn vertoonen een vooruitgang van het belastbaar inkomen over 1936/'37 vergeleken met 1935/'36. De toeneming geldt zoowel voor de Rijksinkomstenbelasting als voor de Gemeentefondsbelasting, terwijl de toeneming voor de Fondsbelasting hooger is dan voor de Rijksinkomstenbelasting. Dit feit is geheel in overeenstemming met onze vorenstaande beschouwingen; wij verwijzen daarvoor naar de grafieken 97—98—99, 102—103 en 104. Deze cijfers immers toonen aan, dat er in deze gemeenten een belangrijk vestigingsoverschot met een belastbaar inkomen tot stand kwam. Voor Maartensdijk bedraagt het verschil in de toeneming der beide belastingen ongeveer 8%, voor Jutphaas ongeveer 5%. De verklaring voor dit verschil in toeneming tusschen Maartensdijk en Jutphaas moet daarin gezocht worden, dat zich in Maartensdijk vooral de beroepsgroep van de maatschappelijke diensten vestigde (Tuindorp), terwijl in Jutphaas (Hoograven) de gevestigden in hoofdzaak arbeidersgezinnen zijn geweest met een beperkt inkomen, dat echter na toepassing van den kinderaftrek en bijvoeging van de klasstoelag nog wel in de termen voor de fondsbelasting, maar niet meer in die voor de rijksinkomstenbelasting valt. De bijzondere positie die Oudenrijn onder den invloed van de groote stad inneemt en waarop wij reeds meermalen de aandacht vestigden, blijkt ook hier weer. De getallen echter zijn te klein om een gevolgtrekking of verklaring toe te laten.

Merkwaardig is de positie van Bunnik. Voor de rijksinkomstenbelasting vertoont deze gemeente een teruggang van $3\frac{1}{2}\%$. Voor de fondsbelasting blijkt echter een nagenoeg even groote stijging te bestaan. Een verschil dus van ongeveer 7%. Hieruit volgt, dat terwijl het totaal van het belastbaar inkomen der draagkrachtigen terug liep, er een belangrijk aantal minder draagkrachtigen moet zijn, waarvan het inkomen in 1935/36 minder dan f 800.— bedroeg, maar die thans in 1936/37 toch boven de f 550.— gestegen zijn, waardoor zij wel in de G.F.B. worden aangeslagen. Dit stemt overeen met het reeds vermelde feit, dat de urbaniseering van Bunnik in gang is, maar voorloopig nog door vestiging van minder kapitaalkrachtigen.

Ook de nieuwe cijfers voor de gemeente Utrecht bevestigen wat wij hiervoor gevonden hebben ten aanzien van den invloed van de beweging op den opbouw der bevolking naar financieele draagkracht. Voor Utrecht was de toestand in de beide hier beschouwde belastingjaren als volgt:

R. I. B.	1935/36	74.188.313	G. F. B.	1935/36	78.684.600
	1936/37	69.060.997		1936/37	75.788.543
	—	5.127.316		—	2.896.057
	—	2.896.057			
		2.231.259			

De gemeentefondsbelasting voor Utrecht vertoonde blijkens deze cijfers een geringeren teruggang dan de rijksinkomstenbelasting. Ook dit bevestigt geheel onze conclusie, dat Utrecht in de lagere inkomens naar verhouding veel minder menschen verloor, ja zelfs die groep zag toenemen, tegenover een aanzienlijk verlies in de hogere inkomens. Men houde hierbij rekening met het feit, dat Utrecht van de eerste klasse in 1935/36 overging naar de tweede klasse. Bovendien blijkt een breede categorie te bestaan wier inkomen niet in aanmerking kwam voor de rijksinkomstenbelasting (f 800.—) maar wel voor de gemeentefondsbelasting. De door ons op de genoemde grafieken geconstrueerde conjunctuurlijn wordt door deze verschuiving mede bevestigd.

Wij vertrouwen hiermede den fatalen invloed van de migratie in het concentratiegebied om de stedelijke agglomeratie Utrecht heen voldoende te hebben belicht. Die invloed heeft de harmonische samenstelling der bevolking van de gemeente Utrecht in belangrijke mate verstoord. Op deze gemeente blijven echter de lasten drukken van de aloude maatschappelijke en cultureele functie, die intusschen de tegen hare grenzen aangebouwde wijken niet onbelangrijk ten goede komen.

G. *Invloed van den belastingdruk op de beweging.*

De algemeen gangbare meening, dat de beweging sterk den invloed ondervond van de verschillen, die er bestonden in den belastingdruk in de verschillende gemeenten ten aanzien van de verschillende inkomensgroepen, had voor hen die minder gebonden waren in de keuze van de plaats van vestiging ongetwijfeld recht van bestaan. Voor de groote groep der beroepsbevolking bestond echter die vrije keuze veel minder, vooral in het verleden, toen de ontwikkeling van het verkeer de keuze van woonplaats voor de beroepsbevolking aan zeer enge grenzen bond. Dit was welhaast altijd in nog sterkere mate het geval voor de groep van de gemeenteamttenaren en ook voor de heele groep der maatschappelijke diensten. In deze tijden zag men dan ook algemeen het streven om in de gemeente de aantrekkelijkheid van vestiging vooral voor de hogere inkomens te verhoogen, door den belastingdruk zoo gering mogelijk te doen zijn. Gemeenten, die in de gelukkige omstandigheden verkeerden, dat zij meestal door historische oorzaken (landbezit, tolrechten, enz.) rijke bezittingen hadden, maakten daarvan dan ook gebruik door den uit dien hoofde lagen belastingdruk als reclamemiddel te gebruiken om hogere inkomens tot zich te trekken.

Het ongetwijfeld, vooral in dezen tijd nog zoo sobere beheer der geldmiddelen in de kleinere landelijke gemeenten, kan men gerust als oorzaak opvatten voor het zich daar vestigen van vele gepensioneerden en van hen die zich uit zaken terugtrokken. Dit alles heeft belangrijke wijzigingen ondergaan, vooral na den wereldoorlog. De belangrijke veranderingen in de verkeersmogelijkheden, de opkomst van het motorrijtuig, ja zelfs de groote toename van het rijwielgebruik en de aanleg van goede wegen en rijwielpaden veruimden voor alle inkomensgroepen de vrijheid van beweging en daarmede de mogelijkheid woon- en werkgemeente op veel grooter schaal te scheiden dan vroeger het geval geweest was.

Zoolang zich nu de verschillen in den belastingdruk voor de verschillende gemeenten handhaafden, werd door deze grootere bewegingsvrijheid al spoedig de harmonische op-

bouw naar inkomensklassen, vooral van de grootere stedelijke agglomeraties, verbroken. Deze beweging werd bovendien gestimuleerd door de toename van de lust om buiten te wonen, waarop wij later nader terugkomen. De overheid vond hierin aanleiding tot het instellen van de zoogenaamde forensenbelasting, die gewerkt heeft tot en met 1930—'31.

Wij zien hierin een belangrijken maatregel van de overheid om te trachten de nadeelen verbonden aan het verbreken van den harmonischen opbouw der bevolking naar inkomensklassen te compenseeren. Men kan van meening verschillen omtrent de werking van dit door de overheid toegepaste middel, maar wij kunnen ons niet aan den indruk onttrekken, dat daaraan, met handhaving van een tamelijk groote vrijheid in de keuze van woonplaats, toch de algemeene gedachte van het gezamenlijk dragen der lasten en het deelen in de vreugde van aangenamer wonen op gelukkige wijze werd verbonden. Naar onze meening, zien wij hierin een erkenning van het beginsel, dat het aangenamer buiten wonen geen reden kan zijn om zich te onttrekken aan het billijke aandeel in de lasten van de werkgemeente.

Wat betreft de gemeentelijke heffingen op het inkomen, heeft inderdaad de forensenbelasting de hiervoren uitgesproken gedachte nagenoeg verwerkelijkt. Voor de groep der beroepsloozen bleven echter de groote verschillen bestaan. Zij zullen zeker grooten invloed gehad hebben op de keuze van de vestigingsplaats, hetgeen belangrijk is, aangezien deze groep in den regel behoort tot de beter gesitueerden. Het is dan ook niet te verwonderen, dat de overheid naar nieuwe middelen uitzag om te komen tot een zoo groot mogelijke gelijkheid van den belastingdruk in de verschillende gemeenten. Een poging hiertoe werd gedaan door de instelling der gemeentefondsbelasting, die vanaf 1931/'32 in werking is.

Nu is het merkwaardig, dat dit streven van de centrale overheid, om door maatregelen op het gebied der belastingen een zekere nivelleering van den belastingdruk in de verschillende gemeenten tot stand te brengen, iets paradoxaals heeft.

Het doel van deze maatregelen is onmiskenbaar ook daarin gelegen, dat de regeering zooveel mogelijk heeft willen voorkomen, dat de door de verbetering van het verkeer en door tal van andere factoren mogelijk geworden scheiding van woon- en werkgemeente, den harmonischen opbouw der bevolking van een gemeente dermate zoude aantasten, dat dientengevolge hare financiële draagkracht en derhalve de grondslag der gemeentelijke autonomie in gevaar werden gebracht.

Het paradoxale van deze poging schuilt hierin, dat door de nivelleering in den belastingdruk, enerzijds en de omstandigheid anderzijds, dat aan de gemeente uitkeeringen worden gedaan, welke ten deele afhankelijk zijn van factoren, waarop zij geen rechtstreekschen invloed heeft, kunstmatig vrij snel de toestand kan intreden, dat de gemeente voor het sluitend maken van haar budget afhankelijk wordt van het Rijk. Het behoeft geen betoog, dat door dit gevolg, de grondslag voor de eigen gemeentehuishouding, de plaatselijke autonomie, welke men juist wilde verzekeren, ernstig in het gedrang is geraakt. Een bijzondere wettelijke voorziening, de wet tot het verleenen van steun aan noodlijdende gemeenten van 22 Dec. 1933, S. 715, bleek noodig.

Bij de wet van 15 Juli 1929 S. 388 werd, zooals gezegd, de mogelijkheid voor de gemeenten om een eigen plaatselijke inkomstenbelasting te heffen afgeschaft.

Daarvoor in de plaats kwam de gemeentefondsbelasting, waarvan de opbrengst gestort wordt in het gemeentefonds, waaruit volgens een bepaalde formule uitkeeringen gedaan worden aan de gemeenten. Het gevolg hiervan is, dat een gemeente ieder overzicht over den opbouw harer bevolking naar het inkomen verliest, maar bovendien kan het gebeuren, dat gemeenten een veel belangrijker bedrag IN het gemeentefonds storten, dan zij DAARUIT ontvangen. Deze bron van inkomsten voor de gemeenten is derhalve geheel los gemaakt van het eigen beheer, waarmede de grondslagen van het „bestuur in eigen kring” zijn aangetast.

Hierin wordt weinig verandering gebracht door de voorschriften derzelfde wet,

krachtens welke de gemeenten 75% ¹⁾ van de hoofdsom der grondbelasting ontvangen. Deze inkomsten strekken slechts ten voordeele van gemeenten met een uitgestrekt grondgebied, maar overigens geringe draagkracht, zooals in het gebied van onderzoek de gemeente Houten b.v. Evenmin kon het verband met den welvaartstoestand van de gemeente geheel hersteld worden door het voorschrift dat de geheele opbrengst van de hoofdsom der personeele belasting ter beschikking der gemeenten werd gesteld, welke trouwens sinds 1935 weder grootendeels naar het werkloosheidssubsidiefonds is overgeheveld.

Het geheele samenstel dezer maatregelen had tengevolge, dat zonder merkbare veranderingen in de economische of conjunctureele omstandigheden, toch verschillende gemeenten, die tot dan toe er prijs op gesteld hadden den lokalen belastingdruk laag te houden, en daarin ook geslaagd waren, dien druk ongemeen zagen stijgen. Uit onze berekeningen zal straks (tabellen 19, 20 en 21) b.v. blijken, dat de gemeente Bunnik, die in 1932/'33 den laagsten belastingdruk heeft, in 1936/'37 plotseling voor de door ons onderscheiden vier gevallen van inkomen den hoogsten belastingdruk vertoont van het geheele gebied van onderzoek.

De geheele opschuiving, die zoo duidelijk blijkt uit de bovengenoemde tabellen, is echter mede een gevolg van een tweede door de centrale overheid genomen nivelleeringsmaatregel bij de wet van 4 Maart 1935, S. 76, waarbij het werkloosheidssubsidiefonds tot stand kwam. Tengevolge daarvan immers behielden de gemeenten slechts 35% van de opbrengst van de hoofdsom der grondbelasting, waarvan zij tevoren 75% ontvingen, terwijl bovendien 80% van de opbrengst van de hoofdsom der voornaamste grondslagen der personeele belasting voor haar verloren ging. Zij behielden daarvan dus slechts 20% tegen tevoren 100%. *Onafhankelijk van een stijging harer uitgaven*, zagen hierdoor tal van gemeenten zich genoodzaakt tot zware belastingverhooging. Immers zij moeten belangrijke inkomsten derven ten bate van het werkloosheidssubsidiefonds, waaruit zij niets of heel weinig ontvangen, wanneer de plaatselijke steunnormen niet aan bepaalde eischen voldoen. Dit is natuurlijk in de meeste plattelandsgemeenten het geval, die dan ook — zooals Bunnik — na de invoering van het werkloosheidssubsidiefonds, als het ware met één slag, zonder locale oorzaken, met hare belastingheffing volledig tegen het plafond zaten. Aan den Heer J. Küppers, commies ter Provinciale Griffie, waarmede wij deze verschijnselen bespraken, danken wij den feitelijken grondslag van dit betoog en bovendien het volgende sprekende voorbeeld der gemeente Zegveld.

Voor 1934 en 1934/'35 waren te Zegveld de heffingen als volgt vastgesteld:

a. gemeentefondsbelasting 25 opcenten; b. personeele belasting 80 opcenten; c. vermogensbelasting 25 opcenten.

Tengevolge nu van het werkloosheidssubsidiefonds werden die heffingen voor 1935, 1935/'36 als volgt:

a. gemeentefondsbelasting 75 opcenten; b. personeele belasting 200 opcenten; c. vermogensbelasting 40 opcenten.

Hiermede had deze gemeente, zonder dat hare eigen huishouding daartoe aanleiding gaf, volkomen het plafondniveau harer heffingen bereikt.

Men zal moeten toegeven, dat hierdoor de nivelleering in het locale belastingsysteem bereikt moge zijn, maar dat tevens van het bestuur der huishouding in eigen kring, eenmaal de voornaamste pijler van die gemeentelijke autonomie, niet veel meer over is. Men zal in de nu volgende analyse het boven gegeven voorbeeld van de gemeente Zegveld naar believen kunnen uitbreiden.

Deze uiteenzettingen rechtvaardigen, dat bij het nadere onderzoek, in hoeverre binnen Utrecht en randgemeenten de belastingdruk invloed heeft gehad op de beweging, twee perioden worden onderscheiden. En wel de periode van 1926/'27 tot en met 1930/'31, met name de hausse-periode, en de periode van 1932/'33 tot en met 1936/'37, de crisis. Bovendien is deze onderscheiding nuttig, omdat de mogelijkheid bestaat hier-

¹⁾ Voor den duur van de werking van de werkloosheidssubsidiewet is dit percentage gesteld op 35.

door nog een nader inzicht te verkrijgen in het reeds geconstateerde feit van de stimuleering der beweging der beroepsbevolking naar Utrecht in de crisis en van Utrecht in de hausse.

Voor de eerstgenoemde periode werd in overeenstemming met het algemeen gebruik voor de beoordeeling van den belastingdruk tot grondslag genomen de gemeentelijke inkomstenbelasting en wel voor een inkomen van f 1000, f 3000 en f 5000, voor een gehuwd persoon met 2 kinderen. Het cijfermateriaal werd ontleend aan de desbetreffende publicaties van het Centraal Bureau voor de Statistiek.

Voor de inkomens van f 1000, f 3000 en f 5000 was in deze periode voor gehuwden met 2 kinderen de heffing als volgt:

Tabel 18.

Belastingdruk voor gehuwden met 2 kinderen met inkomens van f 1.000, f 3.000 en f 5.000 in de periode 1926/1927—1930/31.

	Ink. v. f 1000			Ink. v. f 3000			Ink. v. f 5000	
1	Oudenrijn	f 1,56	1	Oudenrijn	f 42,89	1	Oudenrijn	f 95,03
2	Utrecht	- 1,89	2	De Bilt	- 64,75	2	Houten	- 130,10
3	De Bilt	- 2,27	3	Houten	- 67,06	3	De Bilt	- 140,68
4	Vleuten	- 3,45	4	Maartensd.	- 77,96	4	Maartensd.	- 160,85
5	Maartensdijk	- 5,22	5	Vleuten	- 81,05	5	Vleuten	- 179,05
6	Houten	- 5,78	6	Utrecht	- 104,62	6	Bunnik	- 221,45
7	Zuilen	- 7,67	7	Zuilen	- 117,91	7	Zuilen	- 263,70
8	Jutphaas	- 9,35	8	Bunnik	- 118,45	8	Utrecht	- 270,82
9	Bunnik	- 15,45	9	Jutphaas	- 149,95	9	Achttienh.	- 306,95
10	Achttienh.	- 17,35	10	Achttienh.	- 151,95	10	Jutphaas	- 310,95

Bezien wij deze cijfers nader, dan blijkt in de eerste plaats dat groote verschillen bestaan voor de inkomens van f 1000, welke groep voor het meerendeel zeker gevormd zal worden door de arbeiders. Het blijkt dat Oudenrijn niet alleen voor deze inkomensgroep den laagsten belastingdruk heeft, maar dat het die positie ook handhaaft voor de inkomens van f 3000 en f 5000. Oudenrijn wordt voor de inkomensgroep van f 1000 onmiddellijk gevolgd door Utrecht met een belastingdruk, die lager is dan van alle andere randgemeenten. Voor de beide andere inkomens blijkt Utrecht welhaast de sterkste progressiviteit te vertoonen. Nam het bij de inkomens van f 1000 de tweede plaats in in de rangschikking naar toenemenden belastingdruk, bij f 3000 neemt het reeds de zesde plaats in en bij f 5000, de achtste. De gem. de Bilt is laag voor alle gevallen, resp. (3e, 2e en 3e plaats). Door de progressiviteit van Utrecht zijn bij f 3000 en f 5000 de verschillen tusschen deze beide gemeenten niet onbelangrijk. Zij bedragen resp. f 40 en f 130. De gemeente Zuilen die bij f 3000 en f 5000 weinig van Utrecht verschilt, is voor f 1000 belangrijk duurder.

Opvallend is verder nog dat de gem. Houten, die de 6e plaats inneemt voor het laagste inkomen, achtereenvolgens opschuift naar de 3e en 2e plaats. Voor de beweging kunnen wij de groep van f 1000 wegens de geringe verschillen buiten beschouwing laten. De verschillen die er bestaan in de beide andere inkomensgroepen hebben uitsluitend beteekenis als motief om buiten te gaan wonen voor de groep der beroepsloozen. Voor de beroepsbevolking van Utrecht wordt dit opgeheven door de, toen geldende, forensenbelasting.

Ten einde bovenstaande gegevens tot een duidelijk visueel beeld te verwerken, werden de 3 cartogrammen 106, 107 en 108 vervaardigd, waarop het gebied van onderzoek is voorgesteld, terwijl in iedere gemeente de belastingdruk voor de betreffende inkomens in cijfers is aangegeven. Bovendien werd door een bepaalde signatuur loopende van zwart (hoogste druk) naar wit (laagste druk) aangegeven welke gemeenten

elkander het dichtst naderen. De cartogrammen behoeven geen nadere toelichting. Voor de crisisperiode werd een andere methode gevolgd wegens het ontbreken van statistische gegevens. Deze methode werd ontleend aan het werk van Dr. J. G. Stridiron: Onderzoek naar het verschil in belastingdruk der Nederlandsche gemeenten. 1933. Daarbij worden 4 gevallen onderscheiden, die als representatief mogen worden beschouwd. In de bijlagen 40 t/m 49 en de cartogrammen 109 t/m 112 zijn deze gegevens volledig berekend en visueel voorgesteld. Voor ieder van deze gevallen werd voor de jaren 1932/'33 t/m 1936/'37 voor ieder jaar de belastingdruk in de verschillende gemeenten berekend. De gegevens daartoe werden deels door de desbetreffende gemeenten verstrekt en door de afdeling belastingen der gem. Utrecht gecontrôleerd, deels door deze afdeling opgesteld.

De resultaten van deze berekening zijn opgenomen in de hieronder volgende tabellen 19, 20 en 21 respectievelijk voor 1932/'33, 1936/'37 en voor de periode van 1932/'33 t/m 1936/'37 gemiddeld per jaar.

Tabel 19.
Overzicht Belastingdruk 1932/'33.

Geval I (f 1500)		Geval II (f 4000)		Geval III (f 8000)		Geval IV (f 16.000)	
1	De Bilt f 39,12	1	Oudenrijn f 254,55	1	Bunnik f 706,36	1	Bunnik f 2185,53
2	Oudenrijn - 41,41	2	Bunnik - 255,71	2	Oudenrijn - 709,05	2	Houten - 2203,48
3	Utrecht - 43,27	3	Houten - 261,08	3	Houten - 717,96	3	Oudenrijn - 2249,85
4	Bunnik - 48,99	4	De Bilt - 266,57	4	De Bilt - 776,36	4	De Bilt - 2443,02
5	M'dijk - 50,27	5	Utrecht - 287,64	5	Utrecht - 827,48	5	Utrecht - 2595,27
6	Houten - 50,66	6	M'dijk - 297,52	6	M'dijk - 861,23	6	M'dijk - 2712,21
7	Zuilen - 55,84	7	Vleuten - 320,51	7	Vleuten - 907,36	7	Vleuten - 2847,13
8	Jutphaas - 56,60	8	Jutphaas - 324,03	8	Jutphaas - 934,66	8	Achttienh. - 2898,33
9	Vleuten - 58,59	9	Zuilen - 347,73	9	Achttienh. - 944,06	9	Jutphaas - 2974,08
10	Achttienh. - 67,78	10	Achttienh. - 349,75	10	Zuilen - 995,76	10	Zuilen - 3107,73

Tabel 20.
Overzicht Belastingdruk 1936/'37.

Geval I (f 1500)		Geval II (f 4000)		Geval III (f 8000)		Geval IV (f 16.000)	
1	Oudenrijn f 57,46	1	Oudenrijn f 352,40	1	Oudenrijn f 1034,70	1	Oudenrijn f 3223,71
2	Utrecht - 62,59	2	M'dijk (Tnd.) - 388,20	2	Houten - 1081,—	2	Houten - 3247,86
3	M'dijk (Tnd.) - 64,48	3	Utrecht - 393,19	3	De Bilt - 1104,71	3	De Bilt - 3337,91
4	De Bilt - 68,98	4	Houten - 393,26	4	M'dijk (Tnd.) - 1107,80	4	M'dijk (Tnd.) - 3406,36
5	Zuilen - 72,10	5	De Bilt - 394,88	5	Utrecht - 1112,30	5	Jutphaas - 3416,18
6	M'dijk (Dorp) - 73,48	6	M'dijk (Dorp) - 404,70	6	Jutphaas - 1131,15	6	M'dijk (Dorp) - 3440,31
7	Houten - 74,59	7	Jutphaas - 406,80	7	M'dijk (Dorp) - 1144,85	7	Utrecht - 3444,15
8	Jutphaas - 76,54	8	Zuilen - 417,28	8	Zuilen - 1169,60	8	Achttienh. - 3496,87
9	Achttienh. - 95,60	9	Vleuten - 462,04	9	Achttienh. - 1213,98	9	Zuilen - 3567,39
10	Vleuten - 96,34	10	Achttienh. - 471,35	10	Vleuten - 1247,60	10	Vleuten - 3617,01
11	Bunnik - 101,69	11	Bunnik - 479,21	11	Bunnik - 1284,72	11	Bunnik - 3674,45

Terwijl voor de hausse-periode voor de vergelijking van den belastingdruk werd uitgegaan van de gemeentelijke inkomstenbelasting, welke de overheid trachtte te regelen voor dat deel van de bevolking dat woon- en werkgemeente gescheiden had (forensenbelasting), is voor de crisisperiode uitgegaan voor ieder der door ons onderscheiden gevallen van de verschuldigde belasting (hoofdsom + rijks-, provincie- en gemeentel. opcenten) en voor ieder geval van een bepaalde belastbare huurwaarde, meubilairwaarde en dienstponeel. Men mag dan ook zeggen, dat hierdoor een vrij zuiver beeld ontstaat voor deze periode van den

Tabel 21.

Overzicht belastingdruk i/d periode 1932/'33—1936/'37 gem. per jaar.

Geval I (f 1500)		Geval II (f 4000)		Geval III (f 8000)		Geval IV (f 16.000)	
Oudenrijn	f 45,46	Oudenrijn	f 292,47	Oudenrijn	f 841,52	Oudenrijn	f 2701,31
Utrecht	- 50,58	De Bilt	- 329,26	Houten	- 919,11	Houten	- 2802,58
M'dijk (Tuind.)	- 56,83	Houten	- 332,08	Bunnik	- 938,89	Bunnik	- 2833,28
De Bilt	- 56,90	Utrecht	- 336,93	De Bilt	- 963,28	De Bilt	- 2962,28
Houten	- 62,69	Bunnik	- 342,07	Utrecht	- 968,61	Utrecht	- 3049,26
M'dijk (Dorp)	- 63,02	M'dijk (Tuind.)	- 349,26	M'dijk (Tuind.)	- 1009,27	M'dijk (Tuind.)	- 3161,07
Bunnik	- 66,95	M'dijk (Dorp)	- 360,82	M'dijk (Dorp)	- 1034,70	M'dijk (Dorp)	- 3184,23
Zuilen	- 67,17	Vleuten	- 382,84	Vleuten	- 1064,77	Achtthienh.	- 3229,61
Jutphaas	- 71,44	Jutphaas	- 386,88	Achtthienh.	- 1083,06	Vleuten	- 3237,79
Vleuten	- 74,28	Zuilen	- 396,06	Jutphaas	- 1089,53	Jutphaas	- 3337,94
Achtthienh.	- 80,41	Achtthienh.	- 408,70	Zuilen	- 1119,33	Zuilen	- 3440,85

belastingdruk voor de door ons aangenomen gevallen. Beschouwen we nu eerst de tabel 19 voor het jaar 1932/'33, en vergelijken we de cijfers met de dadelijk daaronder volgende van tabel 20 over het jaar 1936/'37, dan blijkt duidelijk hoe belangrijk de stijging van den belastingdruk in deze 5-jarige periode voor alle inkomens en in alle gemeenten geweest is.

Opvallend is de plaats die de gem. Oudenrijn inneemt; in 1936/'37 heeft zij over alle inkomens den laagsten belastingdruk, welk voordeel deze gemeente in '32/'33 deelde met de Bilt en Bunnik. De gemeente Utrecht, die in 1932/'33 goedkoop is voor de laagste inkomens, in welke groep zij de 3e plaats inneemt, neemt in dat jaar voor de 3 andere gevallen betreffende de hoogere inkomens de 5e plaats in. In 1936/'37 verandert dit met dien verstande, dat in dat jaar zich een sterkere progressiviteit openbaart, waardoor Utrecht dan voor de hoogere inkomens van f 8000 komt op de 5e plaats, voor die van f 16000 op de 7e plaats. Merkwaardig is, dat de gemeente De Bilt, afgezien van de algemeene toename, die wij hiervoren constateerden, in 1936/'37, voor de inkomens van f 8000 en hoger, de 3e plaats gaat innemen tegenover in 1932/'33 de 4e. De geweldige stijging van den belastingdruk van Bunnik is wel een van de voornaamste aanleidingen van deze opschuiving. *Niettemin blijkt, dat in 1936/'37 de Bilt, Maartensdijk (Tuindorp) en Jutphaas voor de inkomens van f 8000 en f 16000 relatief een lageren belastingdruk hebben dan voor een inkomen van f 1500.*

Hoe dit ook zij, een vergelijking van de beide tabellen onderling, zoowel als een vergelijking der gemeenten in iedere tabel, brengt aan het licht, dat behoudens tamelijk belangrijke verschillen tusschen de gemeenten bij een inkomen van f 1500, de verschillen in de gevallen II, III en IV van eene orde zijn, dat zij hoogstens voor de beweging betekenis hebben voor de groep der beroepsloozen. Voor hen, die werk- en woongemeente scheiden, valt het belastingverschil weg of wordt overtroffen door hoogere uitgaven aan transport. Voor hen kan het eenige motief, dat tot het buitenwonen leidde, gelegen zijn in naar hun smaak aangener wonen voor dezelfde of misschien zelfs lagere huren.

In zekeren zin kan men zeggen, dat in het gebied van onderzoek althans de invoering van de gemeentefondsbelasting tot resultaat heeft gehad, dat verschillen in belastingdruk, normaliter niet kunnen gelden als motief voor scheiding van werk- en woongemeente. Die motieven zullen elders gezocht moeten worden.

Ten einde dit nog eens duidelijk cartografisch voor te stellen, werden vier cartogrammen (109 t/m 112) vervaardigd. Men bedenke bij de beschouwing van deze cartogrammen, dat daaraan ten grondslag ligt de gemiddelde belastingdruk voor ieder der vier gevallen, berekend over de 5 belastingjaren van de crisisperiode. Het is dus een algemeen vereenvoudigd beeld, dat men door deze cartogrammen verkrijgt; voor nadere analyse raadplege men het gedetailleerde cijfermateriaal. In deze cartogrammen is in iedere gemeente het gemiddelde cijfer geplaatst, zooals het berekend is in de tabel 21.

Het kan zijn nut hebben nog even terug te komen op de algemeene stijging in den belastingdruk gedurende deze 5 crisisjaren. Beschouwen we daartoe in de eerste plaats Geval IV (Inkomen van f 16.000) dan blijkt uit de hieronderstaande tabel 22 hoe groot die toename is geweest in iedere gemeente. De gemeenten die in '32/'33 reeds hoog waren, hebben natuurlijk de geringste toename. Utrecht blijkt niet abnormaal verhoogd, zelfs minder dan de Bilt. Bunnik en Houten blijken de grootste toename te vertoonen. In dit opzicht blijkt dus nivelleering te hebben plaats gehad.

Tabel 22.
Toename belastingdruk gedurende de crisis

Geval IV (f 16.000)			
Bunnik	f 1488,92	M'dijk (Dorp)	f 728,10
Houten	" 1044 38	M'dijk (Tuind.)	" 694,15
Oudenrijn	" 973,86	Achttienh.	" 598,54
De Bilt	" 894 89	Zuilen	" 459,66
Utrecht	" 848 88	Jutphaas	" 442,10
Vleuten	" 769,88		

Dit steunt in het algemeen onze meening, dat de verschillen in belastingdruk niet meer als motief aanvaard kunnen worden voor de beweging zelve. Deze vindt naar onze meening kort geformuleerd haar oorzaak in den psychologischen factor van het als aangener gevold buiten wonen. Ongetwijfeld wordt echter de beweging naar buiten mede in hooge mate bevorderd door gebrek aan „ruimte" binnen Utrecht. Dit eenmaal gegeven zijnde heeft het verschil in belastingdruk nog wel invloed op de keuze van de woongemeente. Heeft men eenmaal besloten tot scheiding van woon- en werkgemeente, dan zal men terdege uitzien naar de gemeente waar de belastingdruk het laagst is en die toch den wensch van aangener buiten wonen vervult. Bij de keuze zullen uiteraard evenzeer nog andere factoren werken. Zoo zal de verbindingsmogelijkheid ongetwijfeld grooten invloed hebben, al naar de mate van frequentie en kosten. Verschillende kleinere bijzonderheden in de grondslagen van de belastingheffing kunnen buitendien de keuze bepalen. Zoo zullen bijvoorbeeld bezitters van motorrijtuigen hun keuze in vele gevallen laten afhangen van de gemeentelijke heffing in dit opzicht. In het gebied van onderzoek bestonden belangrijke verschillen in dit opzicht, die echter in de 5-jarige crisisperiode zoo goed als genivelleerd zijn. In '36/'37 is alleen de gem. de Bilt nog belangrijk duurder voor een motorrijwiel en motorrijtuigen. Het hierop betrekking hebbende materiaal is samengevat in bijlage 50.

Men ziet hieruit dat in het algemeen de verschillen in belastingdruk niet meer aanvaard kunnen worden als een aanleiding tot verhuizen, maar wel kunnen zij richting gevend zijn voor den nu eenmaal bestaanden trek. Men zou het ook zoo kunnen zeggen dat de belastingdruk geen invloed meer heeft op het vertrek, maar wel op de keuze van vestiging.

V. DE SOCIAAL-ECONOMISCHE OPBOUW.

Inleiding.

De sociaal-economische opbouw van een bevolking komt tot stand onder den invloed van een samengesteld complex van factoren, waarvan de natuurlijke aanwas van de bevolking, haar opbouw naar leeftijdsklassen, zoomede de migratie, onder den invloed van het veranderend aspect der productievormen, in het voorafgaande besproken werden. De resultante van dit gecompliceerde samenstel van factoren drukt zich ten slotte uit in den opbouw eener bevolking in twee groepen: de beroepsbevolking en de beroepsloozen. Op de veranderingen, die in deze beide groote groepen optreden, zijn ieder jaar in de eerste plaats van invloed de even genoemde natuurlijke factoren, met name hoevelen bereiken ieder jaar

den 15-jarigen leeftijd en hoevelen treden aan de andere zijde uit de beroepsbevolking door den dood of door het bereiken van een bepaalde leeftijdsgrens. Maar in de tweede plaats zijn deze veranderingen onderhevig aan den invloed van de hierboven genoemde beweging, die immers in de concentratiegebieden, vooral in die van de secundaire productie, een belangrijke toename van de beroepsbevolking in bepaalde leeftijdsklassen tengevolge zal hebben; in het voorafgaande werd er reeds op gewezen, dat daarentegen in de gebieden met in hoofdzaak primaire productie juist het omgekeerde het geval zal zijn.

Geldt dit in hoofdzaak de twee groote groepen van de beroepsbevolking en de beroepsloozen, zoo behoeft het wel geen betoog, dat met de omvorming van het productieproces, met een toenemende urbanisering, binnen de groep der beroepsbevoking belangrijke verschuivingen plaats vinden, die juist van zoo uitnemend belang zijn voor den totalen welvaartstoestand, zoomede voor de mogelijkheid om binnen een autonome eenheid, die de Nederlandsche gemeente nu eenmaal is, een harmonischen opbouw te handhaven. Hieruit resulteert reeds, gegeven, dat de administratieve eenheid nagenoeg geen verband houdt, noch verband houden kan, met de zich aan hare contrôle volmaakt onttrekkende krachten, die de veranderingen te voorschijn roepen, dat deze administratieve eenheid slechts zeer weinig invloed kan uitoefenen op een voortschrijdende disharmonie in den sociaal-economischen opbouw. Wij zagen reeds dat de centrale overheid maatregelen nam om op belastinggebied de gevolgen van de ontstane evenwichtsverstoring te corrigeren door forensen- en gemeentefondsbelasting. Het spreekt echter wel van zelve, dat hiermede niet bereikt wordt, dat binnen een gebied de krachten, die er werken, zoo gecoördineerd worden, dat in „het geheel” de evenwichtsstoringsen, die in ieder der deelen optreden, zoo goed mogelijk worden opgevangen.

Wij willen hiermede zeggen, dat de door de overheid getroffen maatregelen op belastinggebied slechts ten aanzien van één van de gevolgen der veranderingen in den sociaal-economischen opbouw der bevolking corrigeerend werken, en wel ten aanzien van de middelen, die iedere gemeente verkrijgt uit het inkomen van haar bevolking. De veranderingen in den sociaal-economischen opbouw der bevolking blijven desondanks bestaan. Zij zijn inhaerent aan de omvormingen van het productieproces, welke omvormingen in hoofdzaak onder de werking van de toename van het aantal noodwendig in iedere vitale gemeenschap blijven voortduren. De gemeenschap zelve zal echter in hooge mate kunnen bijdragen tot het corrigeren van den invloed dier veranderingen vooral ten opzichte van de problemen van vestiging, verkeersmogelijkheden en de bestemming van den grond. Daartoe echter zal het noodzakelijk zijn, dat die gemeenschap zoo volkomen mogelijk den aard en den omvang der veranderingen in den sociaal-economischen opbouw in verleden en heden leert kennen, opdat hare maatregelen steunen op de feiten, die zich in de werkelijkheid voordoen.

A. De sociaal economische opbouw der bevolking naar beroepsklassen.

Van welke orde deze veranderingen in de sociaal-economischen opbouw der bevolking in het gebied van onderzoek zijn geweest wordt in de eerste plaats benaderd in de hieronder volgende tabel 23. We hebben voor de berekening van de cijfers van deze tabel ons bepaald tot de fundamenteele indeeling in de primaire productie, waartoe behooren zij die in het agrarisch productieproces de grondstoffen en voedingsmiddelen voortbrengen, en de secundaire productie, die de verwerking der grondstoffen tot stand brengt. Bovendien werd opgenomen het totaal der beroepsbevolking in iedere gemeente en de totale bevolking. Bij alles werd het jaar 1889 vergeleken met het jaar 1930, derhalve over een periode van 40 jaar. Bezien we de uitkomsten van deze berekening nader, dan demonstreert zich duidelijk de geringe opname-capaciteit van de primaire productie. Op het feit dat deze geringe opname-capaciteit inhaerent is aan dit productieproces, werd in de Algemeene Beschouwingen reeds gewezen. Dat het totale aantal personen werkzaam in de primaire productie in 1889 en 1930 slechts een uiterst geringe verandering, en nog wel in negatieven zin, vertoont, moet voor ons gebied toegeschreven worden aan de ontwikkeling van den tuinbouw, die b.v. in de cijfers voor Vleuten zijn grootere opname-capaciteit duidelijk tot uitdrukking brengt.

Tabel 23.

Overzicht van de toename der beroepsbevolking in het gebied van onderzoek
1889 vergeleken met 1930.

Gemeenten	Primaire prod.			Secundaire prod.			Beroepsbevolking			Totale bevolking
	1889	1930	Toename	1889	1930	Toename	1889	1930	Toename	Toename
Achttienhoven	138	169	+ 31	22	41	+ 19	221	258	+ 37	+ 155
De Bilt	376	373	— 3	300	1272	+ 972	1003	3994	+ 2991	+ 8473
Bunnik	229	249	+ 20	73	191	+ 118	428	627	+ 199	+ 586
Houten	504	492	— 12	76	151	+ 75	656	876	+ 220	+ 669
Jutphaas	378	513	+ 135	392	877	+ 485	933	1878	+ 945	+ 1906
Maartensdijk	512	503	— 9	143	402	+ 259	818	1498	+ 680	+ 1639
Oudenrijn	184	213	+ 29	20	62	+ 42	238	419	+ 181	+ 404
Utrecht	1075	705	— 370	12.812	26.485	+ 13.673	30.828	62.020	+ 31.192	+ 70.540
Vleuten	322	473	+ 151	111	315	+ 204	511	1092	+ 581	+ 1487
Zuilen	90	100	+ 10	205	2550	+ 2345	415	4034	+ 3619	+ 9521
Gebied v. onderz.	3808	3790	— 18	13.784	32.346	+ 18.562	36.051	76.696	+ 40.645	+ 95.380

In mindere mate geldt dit ook voor Bunnik. De cijfers laten het besluit toe, dat de verliezen in het agrarische productieproces, mede te voorschijn geroepen door de toenemende urbanisering en de daarmee gepaard gaande vermindering van den beschikbaren cultuurgrond, in ons gebied blijkbaar vrijwel geneutraliseerd worden door de grootere opnamecapaciteit van den geïntensiveerden tuinbouw.

De conclusie wordt nog duidelijker, wanneer men bedenkt dat in 1889 bij de beroepstelling ten aanzien van den landbouw een andere opvatting heerschte met betrekking tot het daarin werkzame aantal vrouwen dan in 1930. In 1930 werden „de medewerkende echtgenoot van een voor eigen rekening werkend bedrijfshoofd” in de beroepsstatistiek vermeld. Dit was reeds geschied bij de telling van 1920, maar in '30 is daaraan beter de hand gehouden. Nu wil het ons voorkomen, dat de beoordeeling of men te doen heeft met een „medewerkende echtgenoot” ondanks de te dien aanzien gegeven voorschriften in hooge mate subjectief blijft. Het is om die reden, dat wij de cijfers voor de mannen van 1889 en 1930 beter vergelijkbaar achten. Deze cijfers volgen hieronder.

Tabel 24.

Mannen werkzaam in den landbouw.

	1889	1930	Toe- of Afname
Achttienhoven	130	156	+ 26
De Bilt	355	335	— 20
Bunnik	213	196	— 17
Houten	428	427	— 1
Jutphaas	344	346	+ 2
M'dijk	417	453	+ 36
Oudenrijn	149	161	+ 12
Utrecht	889	651	— 238
Vleuten	283	420	+ 137
Zuilen	80	80	0
Totale gebied:	3288	3225	— 63

Deze cijfers geven inderdaad een beeld, dat beter in overeenstemming is met de wer-

kelijkheid. Het is immers een algemeen bekend feit, dat juist in deze 40-jarige periode de jonge vrouw uit het landbouwbedrijf gestooten werd door de veranderingen, die vooral in het zuivelproductieproces zijn opgetreden. De cijfers van Jutphaas in tabel 23, die nog een toename aanwезen van 135 personen in het landbouwbedrijf, worden nu ook door de cijfers van tabel 24 tot de normale verhouding teruggebracht.

Het is duidelijk, dat deze veranderingen in de primaire productie slechts van invloed zijn op den economischen opbouw van de bevolking voor zooverre hieruit duidelijk blijkt, dat nagenoeg de geheele natuurlijke aanwas der agrarische bevolking in de beroepsleeftijden elders een bestaan heeft moeten vinden. Daardoor worden de bewegingen naar de richting van de secundaire productie van een geheel andere orde van grootte. Terwijl in 1889 in het geheele gebied in de secundaire productie 13.784 personen aanwezig waren, is dit aantal in 1930 gestegen tot 32.346.

Deze groote veranderingen zijn in overeenstemming met de omvorming van het productieproces in Nederland, die in het algemeen in de laatste 10 jaren van de vorige eeuw inzet. Het valt alleen op, dat in het gebied van onderzoek de veranderingen ook relatief zich gedragen als in het Rijk, waar evenzeer de beroepsbevolking in het primaire productieproces naar het aantal weinig verandering ondergaat, waartegenover dan in deze 40-jarige periode nagenoeg een verdubbeling optreedt voor hen die aan de secundaire productie deelnemen. Uiteraard is deze toename het sterkst in ons gebied voor de gem. Utrecht, in 1889 en 1930 waren daar respectievelijk 12.812 en 26.485 personen werkzaam in de secundaire productie; men denke aan het gereedkomen van het Merwedekanaal in 1888, waarin zeker een verklaring gevonden kan worden voor de vestiging van groote industrieele ondernemingen in deze periode. Het is niet te verwonderen, dat ook Zuilen en Jutphaas in deze toename deelen. Wel moet gewezen worden op het feit, dat in Zuilen in 1930 in vergelijking met 1889, $12\frac{1}{2} \times$ zooveel industrieele beroepsbevolking gevestigd was. Utrecht zag in deze periode het aantal slechts verdubbeld, evenals Jutphaas. De drie gemeenten samen kregen 89% van de toename in deze beroepsgroep te huisvesten.

Tot goed begrip van het bovenstaande zij hier nog aangeteekend, dat door ons in de groep der primaire productie de bedrijfsklassen XVIII en XIX van de Volkstelling 1930 Deel VII werden samengevat, met name Landbouwbedrijven, Visscherij en Jacht. In de groep der secundaire productie werden samengevat, de klassen I t/m XVII, die de geheele nijverheid omvatten, ook die nijverheid, die door anderen meer in het bijzonder tot de verzorgingsbedrijven (voeding, kleding enz.) wordt gerekend. Een toename in deze groep der secundaire productie, welke gebleken is uit de hiervoor gegeven cijfers, doet zich uiteraard onmiddellijk gevoelen in een toename van de andere bedrijfsklassen. Om dit na te gaan, werden de bedrijfsklassen XX t/m XXII van de Volkstelling (Handel, Verkeer, Crediet- en Bankwezen) samen gevoegd tot de Distributiegroep, terwijl verder onderscheiden werden de Huiselijke Diensten (klasse XXVI) en de Maatschappelijke Diensten (klasse XXIII, XXIV, XXV en XXVIII, Verzekeringswezen, Vrije Beroepen, Onderwijs, Godsdienst). Voor ieder van deze groepen werd wederom de bezetting vergeleken in 1889 en 1930 voor iedere gemeente van het gebied van onderzoek. De betreffende cijfers zijn opgenomen in tabel 25.

De gemeente Utrecht, waar de secundaire productiegroep meer dan verdubbelde, geeft een nog sterkere toename te zien in de Distributiegroep, welke groeit van 6518 in 1889 tot 19.064 personen in 1930. Daartegenover is in de gemeente Utrecht de toename van de Huiselijke Diensten niet zoo sterk, in 1889: 4655 en in 1930: 5728 personen. De verklaring hiervoor moet gezocht worden in het feit, dat de sterke toename in de groep der secundaire productie, die voor een groot gedeelte uit industrie-arbeiders bestaat, geringen invloed heeft op de aantallen in de Huiselijke Diensten. Veel sterker is de toename in de groep der maatschappelijke diensten, waarin in 1889 aanwezig waren 4102 en in 1930: 9267 personen. Ook dit verschijnsel is volkomen begrijpelijk, aangezien er een veel nauwere relatie bestaat tusschen den groei in het aantal in de secundaire productie met die in de Maatschappelijke

Tabel 25.

Toename in Distributie, Huiselijke- en Maatschappelijke Diensten,
1889 vergeleken met 1930.

Gemeente	Distributie			Huiselijke Diensten			Maatschappelijke Diensten		
	1889	1930	Toename	1889	1930	Toename	1889	1930	Toename
Achtthhoven	7	27	+ 20	29	11	- 18	4	10	+ 6
De Bilt	95	922	+ 827	119	897	+ 778	39	528	+ 489
Bunnik	55	83	+ 28	49	49	0	19	55	+ 36
Houten	28	141	+ 113	28	51	+ 23	19	40	+ 21
Jutphaas	45	259	+ 214	78	147	+ 69	34	81	+ 47
Maartensdijk	66	275	+ 209	49	190	+ 141	37	127	+ 90
Oudenrijn	11	46	+ 35	16	47	+ 31	7	51	+ 44
Utrecht	6.518	19.064	+ 12.546	4.655	5.728	+ 1.073	4.102	9.267	+ 5.165
Vleuten	31	174	+ 143	21	81	+ 60	26	43	+ 17
Zuilen	20	824	+ 804	48	227	+ 179	20	324	+ 304
Totale gebied:	6.876	21.815	+ 14.939	5.092	7.428	+ 2.336	4.307	10.526	+ 6.219

Diensten, waartoe onderwijs, godsdienst en vrije beroepen behooren. Dezelfde verschijnselen vertoonen zich in de gemeente Zuilen, n.l. sterke toename van Distributie- en Maatschappelijke Diensten; minder sterke toename in de Huiselijke Diensten, hoewel deze in deze jonge vestiging toch nog belangrijk is. Opmerkelijk is ook, dat in De Bilt, zoowel Distributie- als Huiselijke en Maatschappelijke Diensten, een zeer sterke toename vertoonen, die zeker niet uitsluitend verklaarbaar is uit de toename der secundaire productie. De overige cijfers behoeven geen nadere bespreking, zij staan duidelijk in verband met het karakter van de gemeente waarbij zij behooren. Slechts zij opgemerkt dat Maartensdijk in 1930 zich nog niet onderscheidt van de overige landelijke gemeenten.

Wanneer wij thans het geheele gebied overzien ten aanzien van de veranderingen, die door de omvorming van het productieproces zich voltrokken hebben in den sociaal-economischen opbouw der bevolking, dan kan het zijn nut hebben na te gaan in welke verhouding gedurende deze 40-jarige periode de totale bevolking, de beroepsbevolking in haar geheel en in de door ons onderscheiden beroepsgroepen gegroeid zijn. De totale bevolking blijkt, indien we die van 1889 gelijk 100 stellen, gegroeid te zijn tot 197, enz. De uitkomsten vindt men in de hieronder volgende tabel 26.

Tabel 26.

Toename der bevolking, beroepsbevolking en beroepsgroepen in het gebied
van onderzoek 1889 = 100.

Verhoudingsgetallen	1889	1930
Totale bevolking	100	197
Beroepsbevolking	100	213
Prim. Prod. groep	100	99
Sec. Prod. groep	100	234
Distributie	100	317
Huiselijke Diensten	100	146
Maatsch. Diensten	100	244

De sterke toename der beroepsbevolking, vergeleken met de toename van de totale be-

volking, vindt haar oorsprong in een sterkere bezetting van de leeftijdsklassen, die tezamen de beroepsbevolking omvatten en bovendien in de zich in de hier behandelde periode voltrekende sterke toename van het aantal vrouwen, dat in de beroepsbevolking wordt opgenomen. De sterke toename in de groep die aan de Distributie deelneemt, welke blijkens het vorenstaande omvat Handel, Verkeer, Crediet- en Bankwezen, is blijkbaar de uitdrukking van de sterke toename van het verkeer binnen het gebied, en voor den handel mede een gevolg van de industrialisatie. Wanneer we voor deze Distributiegroep de cijfers nagaan voor het bij de beroepstelling onderscheiden economisch-geografische gebied, omvattende Utrecht, Jutphaas, Zuilen en Oudenrijn, dan blijken de cijfers voor Handel en Verkeer vergeleken met 1889 te zijn: Handel 100—309; Verkeer: 100—283. (Crediet- en Bankwezen nam toe van 141 tot 640.) Deze cijfers bevestigen de verklaring hierboven gegeven voor de verdriedubbeling van de Distributiegroep in de hier behandelde periode.

Het is voor het welvaartsprobleem van belang te weten, hoe de toename in de verschillende bedrijfsklassen geweest is in verband met den totalen bevolkingsaanwas en bovendien na te gaan hoe de toename in iedere bedrijfsklasse zich verdeelt over mannen en vrouwen en over de in de statistiek gebruikelijke indeeling naar de positie die in het bedrijf wordt ingenomen.

De z.g. A, B, C en D-positie werd door ons genoemd: Leiders (A), Economisch-afhankelijke Leiders (B), Sociaal-afhankelijke Leiders (C) en afhankelijke Geleiden (D). Wij konden deze analyse alleen toepassen op de gemeente Utrecht en dan 1909 vergelijken met 1930, omdat in de statistiek deze gegevens voor de randgemeenten niet vergelijkbaar zijn opgenomen.

Voor de berekening werd de totale bevolkingsaanwas van 1909—1930 gesteld op 1000, waarna bleek dat de totale toename van de beroepsbevolking 476,6 bedroeg. Deze toename was als volgt verdeeld over de bedrijfsklassen: 215,1 secundaire productie; 186,2 Distributie 86,9 Maatschappelijke Diensten; terwijl in deze periode de primaire productie een afname had van 12,1 en de Huiselijke Diensten van 11,2. Deze uitkomsten zijn grafisch voorgesteld in grafiek 113. In deze grafiek is buitendien deze totale toe- of afname in de bedrijfsklassen nog gesplitst naar mannen en vrouwen.

Zooals begrijpelijk is, is de toename van de mannen in de secundaire productiegroep overwegend sterker dan die der vrouwen; in de distributiegroep daarentegen wordt de toename van het aantal vrouwen in deze periode al vrij aanzienlijk (m: 116,1; vr. 70,1); bij de Maatschappelijke Diensten is de toename der vrouwen zelfs groter dan van de mannen (m: 39; vr. 47,9.). Dit is in overeenstemming met het vorenstaande, het bevestigt den groei van het aantal vrouwen in de beroepsbevolking. De afname van de primaire productie behoeft geen nadere toelichting. De afname in de Huiselijke Diensten moet voor de mannen zeker op rekening gesteld worden van het verdwijnen der hoogere inkomens, die zich mannelijk huispersoneel konden veroorloven. De afname van het aantal vrouwen in deze groep zal zeker ook daarmee verband houden, maar daarop kunnen ook andere sociale factoren van invloed geweest zijn.

De tweede onderscheiding, n.l. naar de positie in de bedrijfsklasse, werd uiteraard alleen nagegaan voor de secundaire productiegroep en voor de distributiegroep; de uitkomsten zijn eveneens op grafiek 113 voorgesteld, onderscheiden naar de positie en naar mannen en vrouwen voor beide groepen. Vergelikt men de secundaire productiegroep gesplitst naar de positie met de daarboven staande grafiek betreffende de toename van de geheele groep, dan blijkt dat deze toename nagenoeg geheel voor rekening komt van de „geleiden”. Dit beteekent derhalve dat deze toename in hoofdzaak de arbeiders omvat, hetgeen overeenstemt met de groote toename in de lagere inkomensklassen. Ook in de distributiegroep blijkt het grootste gedeelte van de toename in de D-positie, de „geleiden” te behooren. Zeer waarschijnlijk omvat deze groep mannelijk en vrouwelijk lager personeel in handel, verkeer, crediet en bankwezen. De toename in de A-positie is bij beide groepen tamelijk gering, terwijl er een afname is bij de sociaal-afhankelijke leiders. Beide verschijn-

selen wijzen op een afname, althans geringe toename van de hoogere inkomensgroepen.

In het vorenstaande werd getracht een beeld te geven van de opnamecapaciteit der verschillende door ons onderscheiden bedrijfsklassen in de periode van 1909—1930 door na te gaan de toename en afname in de bedrijfsklassen, uitgedrukt in ‰ van den totalen bevolkingsaanwas, onderscheiden naar mannen en vrouwen. Het is echter van belang den loop van de toename en de afname in deze periode te leeren kennen in iedere bedrijfsklasse zelve en ook dan weer gesplitst naar mannen en vrouwen. Dit was voor de gem.

Tabel 27.

Aantallen mannen en vrouwen aanwezig in de beroepsklassen in de gemeente Utrecht in 1909 en 1930.

Gem. Utrecht	A	B	1930	
	1909		Mannen	Vrouwen
	Mannen	Vrouwen		
Primaire Productie	1.039	107	651	54
Secundaire Productie	16.005	2.734	22.871	3.614
Distributie	10.584	1.775	14.764	4.300
Losse Werklieden	476	—	768	—
Huiselijke Diensten	206	5.925	73	5.655
Maatschapp. Diensten	4.344	1.794	5.750	3.517
Beroepsloozen	24.249	49.767	29.696	63.166
Beroepsbevolking	32.655	12.335	44.877	17.143
Totale bevolking	56.904	62.102	74.573	80.309
—				
„Berufsfähigen”	33.006	36.718	45.999	50.886
Niet-„Berufsfähigen” (0—15 en 60 en ouder)	23.898	25.384	28.574	29.423

1930 vergeleken met 1909 waarbij de aantallen in de kolommen A en B (zie boven) = 100.

TOESTAND IN 1930	Verhoudingscijfers	
	M.	V.
Prim. Productie	63	50
Sec. Productie	143	132
Distributie	140	242
Losse Werklieden	161	—
Huis. Diensten	35	95
Maatsch. Diensten	132	196
Beroepsloozen	122	127
Beroepsbevolking	138	139
Totale bevolking	131	129
—		
„Berufsfähigen”	139	139
„Niet-Ber.fähigen” (0—15 en 60 en ouder)	119	116

Utrecht slechts mogelijk voor de jaren 1909 en 1930 door een in 1920 ingevoerde beroepstelling volgens economisch-geografische gebieden, waarvan het grondmateriaal per gemeente alleen nog voor 1930 geraadpleegd kon worden. Voor 1909 en 1930 werd voor Utrecht nagegaan de werkelijk aanwezigen in de door ons onderscheiden beroepsklassen, gesplitst naar mannen en vrouwen. De cijfers verkregen voor 1909 werden daarna op 100 gesteld en daarin de cijfers voor 1930 uitgedrukt. Zoo leeren wij dus kennen de verhoudingscijfers voor iedere beroepsklasse die dan tevens in iedere beroepsklasse het tempo aangeven, waarmede het aantal mannen en vrouwen in die klasse in deze periode is toe of afgenomen. De uitkomsten van deze berekening werden samengevat in bovenstaande tabel 27.

Zoals uit de voorafgaande berekening van de opnamecapaciteit van iedere beroepsgroep reeds vermoed kon worden (wijl daarbij de distributiegroep blijkbaar de grootste groei vertoonde in ‰ van den bevolkingsaanwas), blijkt ook hier in de distributiegroep het aantal vrouwen ongeveer twee maal zoo sterk toegenomen te zijn als in de groep der secundaire productie, terwijl in beide bedrijfsklassen de toename van het aantal mannen ongeveer gelijk is. Ook in de groep der Maatschappelijke Diensten is het aantal vrouwen bijna verdubbeld; het aantal mannen nam slechts met 32% toe. De afname zoowel bij mannen als bij vrouwen in de primaire productiegroep komt in deze cijfers wel zeer duidelijk uit. Het aantal vrouwen nam af met 50%, dat der mannen met 37%. Dit is een gevolg van de toenemende bebouwing van Utrecht, die steeds meer gronden aan de productie onttrok. Ook het besluit dat wij meenden te mogen trekken uit de sterke vermindering van het aantal mannen in de Huiselijke Diensten en de geringe afname van de vrouwen in die bedrijfsklasse, wordt door de cijfers van tabel 27 bevestigd. Het aantal mannen liep terug met 65%, dat der vrouwen met 5%; hetgeen naar onze meening een duidelijke aanwijzing is voor de afname van de hoogere inkomensgroepen in deze periode. Terwijl de bevolkingsaanwas in 1930 zich uitdrukt voor mannen en vrouwen in de indices 131 en 129 vergeleken met 1909, zijn de verhoudingscijfers voor de beroepsbevolking 138 en 139. De groei van de beroepsbevolking (Berufstätigen) hield nagenoeg gelijken tred met den groei van de Berufsfähigen (15—60 jaar) waarvoor het cijfer, zoowel voor mannen als voor vrouwen, 139 bedraagt.

Dezelfde cijfers werden verzameld voor het in de statistiek sedert 1920 ingestelde economisch-geografisch gebied no. 24, dat omvat Utrecht, Zuilen, Jutphaas en Oudenrijn. Hier was het dus mogelijk om 1920 met 1930 te vergelijken. De cijfers zijn op geheel gelijke wijze behandeld en de uitkomsten zijn opgenomen in tabel 28. Tot 1930 kan men inderdaad dit gebied aanvaarden als een centrum van industrialisatie en urbanisatie met in het algemeen als gevolg, dat het gebied een concentratie-centrum wordt. Nu is het merkwaardig dat deze concentratie in het hier bedoelde economisch-geografische gebied niet in haar vollen omvang in de cijfers tot uitdrukking komt. Vergelijken wij de indices voor de totale bevolking met die van het Rijk, dan blijkt voor dit gebied de toename nog beneden het Rijk te blijven; voor het Rijk is de toename vergeleken met 1920 uitgedrukt in het cijfer 115,5, voor het economisch geografische gebied is dit 114,7. Hetzelfde geldt voor de beroepsbevolking; daar is zelfs het verschil met het Rijk nog grooter: voor het Rijk is het cijfer van 1930 uitgedrukt in 1920 117,0, voor het economisch-geografisch gebied van Utrecht slechts 113,5. Deze uitkomst veroorlooft ons ten aanzien van het gebied van onderzoek een belangrijke conclusie. De cijfers toch doen vermoeden, dat zij voor het economisch-geografisch gebied, met name de gemeenten Utrecht, Zuilen, Jutphaas en Oudenrijn, in welk gebied toch boven allen twijfel de industriele expansie zich concentreerde, geen juist beeld geven van deze toename van de economische capaciteit. De verklaring hiervoor meent men op goede gronden te kunnen vinden in het karakter van het geheele gebied van onderzoek, dat zich vooral uitdrukt daarin, dat de gemeenten waarbinnen de economische capaciteit zoo sterk toenam blijkbaar niet, althans onvoldoende, in staat waren vestiging te bieden aan de toenemende beroepsbevolking. Wij worden in deze meening bevestigd door den sterken groei in deze periode (1920—1930) van de bevolking in de gemeente De Bilt met ± 5000

zielen en in Maartensdijk \pm 1000 zielen. Voor deze beide gemeenten is het niet mogelijk den groei van de beroepsbevolking op te geven. De beschouwingen van Ir. Th. K. van Lohuizen en Drs. G. Th. J. Delfgaauw over „De toekomstige verdeling van bevolking en van woningvoorraad over het land” in Tijdschrift voor Volkshuisvesting en Stedenbouw Nov. 1935, wijzen op hetzelfde verschijnsel als hier boven werd aangeduid.

Aangezien concentratie en urbanisatie in het gebied van onderzoek heeft plaats gehad, kan het z.g. economisch-geografisch gebied van de statistiek niet meer als eenheid beschouwd worden. Men zal ongetwijfeld reeds in deze periode de eenheid van concentratie over een ruimere omgeving moeten uitstrekken. We vinden dezelfde uitkomsten, wanneer vergeleken wordt de toename van '20 op '30 in iedere door ons onderscheiden productiegroep met de toename zooals die zich voltrok in het Rijk; ongetwijfeld is in het economisch-geografisch gebied van Utrecht de industrialisatie het voornaamste element in de economische expansie. Men zou dus verwachten, dat althans in de groep van de secundaire productie de toename zoo niet grooter, dan toch zeker gelijk zoude zijn aan de toename van het Rijk. Dit is echter niet het geval. Wanneer we de toename voor het Rijk berekenen voor eenzelfde samenstelling van de groep der secundaire productie als door ons werd aangenomen, dan blijkt de toename bij het Rijk een indexcijfer van 120 te vertoonen, ons economisch-geogr. gebied slechts 106. De distributiegroep, waarvan wij reeds vonden dat zij sterker toegenomen was dan de andere productiegroepen in het gebied, blijft met 126, nog beneden het Rijk, waarvoor het indexcijfer 128,5 bedraagt. Dit is ook het geval met de Maatschappelijke Diensten, waarvoor de cijfers respectievelijk 115 en 122,4 zijn. De Huiselijke Diensten groeien nog minder sterk dan die van het Rijk (resp. 103 en 110,1).

Ten slotte moge met betrekking tot de tabel 28 gewezen worden op de sterkere toename van de „Berufsfähigen”.

De cijfers voor de „nog-niet-Berufsfähigen” (106) en de „niet-meer-berufsfähigen” (126) illustreeren wel zeer duidelijk het reeds behandelde verschijnsel van de „veroudering”, d.w.z. dat de beroepsbevolking niet in die mate is toegenomen (13%) als te verwachten ware geweest uit de toename in de productieve leeftijdsklassen (17%).

In de voorafgaande beschouwingen werd herhaaldelijk de aandacht gevestigd op het concentratiegebied dat Utrecht met de naaste omgeving voor de nijverheid (secundaire productie) gewordën is. Door Ir. Th. K. van Lohuizen, thans verbonden aan de afdeling Stadsontwikkeling van Amsterdam, werd, om dit verschijnsel der concentratie van een bepaalde bedrijfsklasse te meten, het begrip ingevoerd van de concentratiegetallen. Dit begrip bedoelt de concentratie eener bepaalde bedrijfsklasse binnen een bepaalde gemeente af te meten naar de verhouding dier zelfde bedrijfsklasse voor het Rijk ten opzichte van de totale bevolking van het Rijk. Daartoe wordt berekend het aandeel dat een bepaalde gemeente heeft in iedere bedrijfsklasse van het Rijk en welk deel zij van de totale bevolking van het Rijk herbergt. Stelt men dit laatste cijfer 100, en berekent men dan de verhouding tot de verschillende bedrijfsklassen, dan wordt zoo het concentratiegetal verkregen. Deze berekening werd uitgevoerd voor de gemeente Utrecht in de jaren 1899, 1909 en 1930. Voor de andere gemeenten van het gebied van onderzoek kon dit alleen geschieden voor het jaar 1930. De uitkomsten van de berekening voor Utrecht over de verschillende jaren is samengevat in onderstaande tabel 29.

Bezien we deze cijfers, dan blijkt voor de gemeente Utrecht uiteraard, dat de primaire productie sterk beneden die van het Rijk blijft en nog steeds achteruitgaande is. De cijfers voor de concentratie in de nijverheid toonen aan dat sedert 1899 de concentratie in deze bedrijfsklasse voor de gem. Utrecht niet onbelangrijk is afgenomen. Blijkbaar is in het geheele Rijk de industrialisatie en de daarmee verbonden numerieke bezetting in deze bedrijfsklasse in de periode van 1899 tot 1930 sterker gegroeid dan in Utrecht. In ieder geval heeft Utrecht als concentratiecentrum van de nijverheid aan betekenis verloren.

Dit verschijnsel wijst naar een decentralisatie van de industriele bedrijven, in dien

Tabel 28.
Econ. Geogr. Geb. Utr. + Omstr.

	1920			1930		
	M.	V.	Totaal	M.	V.	Totaal
Nijverheid	24.512	3.668	28.180	26.108	3.866	30.074
Landb. J. V.	1.327	274	1.601	1.238	293	1.531
Distributie	12.722	3.265	15.987	15.682	4.511	20.193
Losse Werkl.	70	1	71	778	3	781
Huisel. Dienst	112	5.854	5.966	95	6.054	6.149
Maatsch. Dienst	5.376	3.012	8.388	6.049	3.660	9.709
Beroepsbev.	44.131	16.077	60.208	49.958	18.387	68.345
Beroepsloozen	28.089	60.721	88.810	32.871	69.712	102.583
Totale bevolk.	72.220	76.798	149.018	82.829	88.099	170.928
„Berufsfähigen”	43.659	47.055	90.714	50.927	55.440	106.367
Niet „Berufsf.”	28.560	29.642	58.202	31.902	32.659	64.561
Nog niet Berufsf.	23.198	22.434	45.632	24.837	23.927	48.764
Niet meer Berufsf.	5.362	7.208	12.570	7.065	8.732	15.797

Elk cijfer van 1920 = 100 gesteld geeft de volgende *Verhoudingscijfers* voor 1930:

	M.	V.	Totaal	't Rijk Totaal
Prim. Productie	93	106	96	102
Sec. Productie	106	105	106	120
Distributie	123	138	126	128,5
Huisel. Dienst	85	103	103	110,1
Maatsch. Dienst	112	121	115	122,4
Beroepsbevolking	113	114	113	117,0
Beroepsloozen	117	114	115	—
Totale Bevolking	114	114	114,7	115,6
„Berufsfähigen”	116	117	117	—
Niet-„Berufsfäh.”	111	110	111	—
Nog niet Berufsf.	107	106	106	—
Niet meer Berufsf.	132	121	126	—

Tabel 29.
Concentratiegetallen voor de gemeente Utrecht.

Gem. Utrecht	1899	1909	1930
Prim. Prod.	10	9	9
Sec. Prod.	121	118	110
Distributie	140	150	135
Onbep. Ec. Beroep	116	103	121
Huisel. Dienst	140	136	121
Maatsch. Dienst	174	160	162
Beroepsbevolking	94	98	100
Beroepsloozen	103	103	100

zin, dat deze bedrijven in de jongste periode niet meer de stedelijke agglomeraties als vestigingsplaats opzoeken, maar veeleer de randen dier agglomeraties, zoodanig dat zij nog kunnen profiteren van het arbeidsreservoir in het betrokken gebied. Deze decentralisatie van de industrie vertoont zich wel in het geheele Rijk en kan op zichzelf niet anders dan gelukkig genoemd worden, mits men de daardoor te voorschijn geroepen veranderingen in den sociaal-economischen opbouw der bevolking der groote stedelijke agglomeraties door bepaalde maatregelen weet te ondervangen.

In dit opzicht zijn voor de gem. Utrecht over de hier beschouwde periode de hooge concentratiecijfers in de distributieklassen (Handel-, Verkeer-, Crediet- en Bankwezen) en in de Maatschappelijke Diensten (Vrije Beroepen, Ambtenaren etc.) van belang. Zij teekenen, dat de gem. Utrecht haar functioneele zwaartepunt vindt in Handel en Verkeer en vooral ook in de vestiging in deze stad van vele administratiekantoren (N.S.), van het provinciaal bestuur, van het gemeentelijk bestuur, van de Universiteit en van verdere centrale overheidsinstellingen.

De vorengenoemde decentralisatie van de industrie in de jongste periode wordt bevestigd, wanneer wij de concentratiecijfers berekenen voor het economisch-geografisch gebied 24 (Utrecht, Zuilen, Jutphaas en Oudenrijn). Zij volgen hieronder in tabel 30.

Tabel 30.
Econ. Geogr. Gebied Utr. en Omstr.
Concentratiecijfers.

	1920	1930
Nijverheid	126	113
Landbouw	12,2	10,9
Distributie	131	130
Losse Werkl.	12	111
Huisel. Diensten	124	117
Maatsch. Diensten	161	153
Beroepsbevolking	102	99,5
Beroepsloozen	99	100,4

Inderdaad blijkt het concentratiecijfer voor het econ.-geogr. gebied niet onbelangrijk hooger te zijn dan voor de gem. Utrecht; dit wijst dus heen naar een verplaatsing van oude naar of vestiging van nieuwe industrieën in het randgebied van de gem. Utrecht. Ter verkrijging van een duidelijk inzicht in de functie en het karakter van de gem. Utrecht, voorzoover dit door de concentratiegetallen duidelijk wordt, werd een vergelijking opgezet voor het jaar 1930 met Groningen, Den Haag, Amsterdam en Rotterdam. De cijfers zijn opgenomen in tabel 31.

In de eerste plaats bevestigen deze cijfers, dat voor al deze 5 stedelijke agglomeraties de functie van handel en verkeer een belangrijke concentratie vertoont, zoo zelfs dat in deze getallen duidelijk voor Amsterdam en Rotterdam het handels- en havenstad-karakter tot uitdrukking komt. De concentratie in de industriele bedrijven is voor Rotterdam zelfs iets lager dan voor Utrecht, voor Amsterdam een fractie hooger. Het karakter van Den Haag als residentiestad wordt evenzeer helder in het licht gesteld door de hooge concentratiecijfers voor Maatschappelijke en Huiselijke Diensten, maar ook de distributiefunctie van Den Haag (Bankwezen en winkels) is nog iets hooger dan die van Utrecht, terwijl uiteraard de industrie voor Den Haag beneden het Rijksgemiddelde daalt.

Utrecht en Groningen blijken een zeer goed vergelijkbaar karakter te bezitten, ofschoon uiteraard in Groningen de concentratie voor de Maatschappelijke Diensten geringer blijkt te zijn. Hoewel beide steden provinciale hoofdplaatsen zijn, heeft toch Utrecht blijkbaar door de daar gevestigde administratiekantoren een sterkere concentratie in de Maat-

Tabel 31.

Vergelijking van Utrecht met Groningen, Den Haag, Amsterdam en Rotterdam.

Absol. getallen	1930	1930	1930	1930	1930
Bedrijfs categorie	Utrecht	Groningen	's-Gravenhage	Amsterdam	Rotterdam
Nijverheid	26.485	18.266	66.576	132.161	98.441
Landb., J. e. V.	705	676	6.631	2.814	1.756
Distributie	19.064	14.880	59.520	130.965	101.933
Onb. Ec. Beroep	771	213	2.521	5.683	5.397
Huis. diensten	5.728	4.654	26.507	27.366	16.354
Maatsch. dienst.	9.267	5.306	33.219	41.365	24.073
Beroepsloos	92.862	61.151	277.842	416.955	338.963
Totale Bevolk.	154.882	105.146	472.823	757.386	586.952
Beroepsbev.	62.020	43.995	194.981	340.431	247.989
% v. 't Rijk	Utrecht	Groningen	's-Gravenhage	Amsterdam	Rotterdam
Nijverheid	2,14	1,48	5,39	10,69	7,96
Landb., J. e. V.	0,18	0,10	1,01	0,43	0,27
Distributie	2,63	2,06	8,22	18,10	14,08
Onb. Ec. Beroep	2,35	0,65	7,69	17,33	16,45
Huis. diensten	2,35	1,91	10,88	11,24	6,72
Maatsch. dienst.	3,15	1,80	11,29	14,06	8,18
Beroepsloos	1,96	1,29	5,85	8,78	7,14
Totale Bevolk.	1,95	1,33	5,96	9,54	7,40
Beroepsbev.	1,95	1,38	6,12	10,69	7,78
Concentr. getal	Utrecht	Groningen	's-Gravenhage	Amsterdam	Rotterdam
Nijverheid	110	111	90	112	108
Landb., J. e. V.	9	8	17	5	4
Distributie	135	155	138	190	193
Onb. Ec. Beroep	121	49	129	182	222
Huis. diensten	121	144	183	118	91
Maatsch. dienst.	162	135	189	147	111
Beroepsloos	100	97	98	92	97
Totale Bevolk.	—	—	—	—	—
Beroepsbev.	100	104	103	112	105

schappelijke Diensten, terwijl Groningen weer een sterkere concentratie in Handel en Verkeer aanwijst. Niettemin heeft Utrecht door het hooge concentratiecijfer voor de Maatschappelijke Diensten veel sterker dan Groningen het karakter van een ambtenarenstad en komt in dat opzicht met Den Haag overeen.

Draagsters van de economische functie van onze stedelijke agglomeraties — het blijkt duidelijk uit deze cijfers — zijn de bedrijfsklassen van de *Distributie* en *Maatschappelijke Diensten*. Ook wanneer wij de absolute cijfers (de bovenste rij van tabel 31) raadplegen voor het aantal werkzaam in de verschillende bedrijfsklassen, blijkt steeds het totaal van deze beide groepen uit te gaan boven dat der industrie.

In bijlage 51 werden de concentratiegetallen voor iedere gemeente tot het gebied van onderzoek behorende voor iedere bedrijfsklasse berekend. Bovendien geeft de bovenste

rij cijfers in deze bijlage de absolute getallen voor 1930 in iedere bedrijfsklasse werkzaam. De decentralisatie van de industrie in de richting van de randgemeenten, waarop reeds gewezen werd, komt tot uitdrukking in de hoge concentratiecijfers voor 1930 in de gemeenten Zuilen en Jutphaas, met respectievelijk 156 en 124. Even opvallend en in overeenstemming met het karakter van de gemeente is het hoge cijfer van de Bilt voor de Huiselijke Diensten, dat verreweg het hoogste is van de geheele lijst. Uiteraard wijst dit op een geheel anderen opbouw der bevolking van de gemeente de Bilt naar inkomens, welke later behandeld wordt.

Over het algemeen geven deze concentratiecijfers een beter beeld van de positie der verschillende bedrijfsklassen in de verschillende gemeenten dan de meer gebruikelijke overzichten der verschillende beroepsgroepen uitgedrukt in % van de beroepsbevolking en wel doordat bij kleine gemeenten een paar personen in een bepaalde groep het percentage zeer kunnen opvoeren. Zoo blijkt b.v. in de grafiek 114 betreffende de verschillende beroepsgroepen, dat Oudenrijn een zeer bijzondere plaats inneemt, zoowel wat betreft de Maatschappelijke en Huiselijke Diensten als de totale beroepsbevolking, dank zij de aanwezigheid van het Homoeopathisch Ziekenhuis. Toch hebben wij gemeend deze grafiek te moeten geven om een duidelijk overzicht van de verschillende gemeenten onderling te verkrijgen. In het algemeen zijn de gemeenten gerangschikt in de volgorde van stad-platteland, zoodat een opgaande lijn verkregen werd voor de primaire productie en een neergaande voor secundaire productie en distributie. Tot eenige bijzondere opmerking kan deze grafiek dan ook geen aanleiding geven, temeer daar de beteekenis van deze verhoudingen in de 7 jaren na 1930 reeds weer zoo sterk gewijzigd zijn, dat het onnoodig is hier veel dieper op in te gaan. Hetzelfde mag gelden voor de ook in de beroepstelling gegeven cijfers betreffende de positie in het bedrijf, waarbij nog meer de kleine getallen vaak oorzaak zijn van schijnbaar onverklaarbare afwijkingen. Toch zij ook hiervoor een enkele grafiek gegeven, en wel voor Utrecht, Zuilen en De Bilt (de grafieken 115, 116 en 117). *Hieruit blijkt duidelijk het verschil tusschen de secundaire productiegroep in de Bilt en in Utrecht en Zuilen. In de Bilt immers blijkt de A-positie ten opzichte van het Rijk naar verhouding overbezet te zijn en de D-positie onderbezet.* In Utrecht, maar vooral in Zuilen, is deze verhouding juist omgekeerd, m.a.w. *de leiders in de secundaire productiegroep wonen in de Bilt, terwijl de arbeiders in Utrecht en Zuilen woonachtig zijn.* Ook de sterke bezetting in de Distributie van de D-positie en de zwakke bezetting van de A-positie in Zuilen en Utrecht wijst op een concentratie van lagere inkomens vergeleken met de gemeente De Bilt, waar ook juist de A-positie weer sterk bezet blijkt te zijn.

Nadere conclusies laten deze cijfers niet toe. Zij zullen bevestiging vinden in de nu volgende analyse van de verschillende gegevens van den bevolkingsopbouw naar het inkomen die bovendien over een later jaar gegeven kunnen worden, waardoor een beter overzicht verkregen wordt in de huidige structuur der gemeenten.

B. De Sociaal-economische opbouw der bevolking naar inkomensklassen.

Voor de kennis van den opbouw der bevolking naar inkomensklassen zijn wij aangewezen op de gegevens van de belastingen. De gegevens der Rijksinkomstenbelasting werden verstrekt door de verschillende inspecties, op aanvraag van de betrokken gemeenten, terwijl tevens een dankbaar gebruik werd gemaakt van de desbetreffende publicaties en gegevens van het Centraal Bureau voor de Statistiek. Voor de beoordeeling van den opbouw naar inkomensklassen der verschillende gemeenten, werd de R.I.B. als grondslag genomen, omdat daardoor de zuiverst vergelijkbare uitkomsten verwacht konden worden. In de eerste plaats is getracht een vergelijkend overzicht te krijgen van dien opbouw in de verschillende gemeenten van het gebied van onderzoek, waarvoor een indeeling werd gemaakt in drie inkomensgroepen en wel beneden f 2000, van f 2000—f 5000, en boven f 5000,—. De uitkomsten van de berekening, waarbij het aantal aangeslagenen in ieder dier inkomensgroepen is uitgedrukt in % van het totaal aantal aangeslagenen voor iedere

gemeente, is opgenomen in tabel 32. Daarop zijn ter vergelijking mede opgenomen de cijfers voor het Rijk en voor Utrecht + 11 randgemeenten, waartoe dan ook behooren de gemeenten Zeist en Maarssen, die feitelijk buiten het gebied van onderzoek gelegen zijn. Bovendien is in de onderste cijferreeks van de tabel Utrecht vergeleken met de vijf groote steden.

Tabel 32.
Verdeeling der aangesl. der R. I. B. in % van het totaal.

1935/'36	Ink. ben. f 2000	f 2000— f 5000	boven f 5000	Rang No.
Maartensdijk	52,5	43,6	3,9	1
De Bilt	53,8	33,9	12,3	2
Oudenrijn	63,6	26,9	9,5	3
Zeist	64,2	26,3	9,5	4
<i>Utrecht</i>	69,6	25,1	5,3	5
Het Rijk	73,0	22,1	4,9	6
Maarssen	73,6	21,1	5,3	7
Bunnik	76,9	19,9	3,2	8
Houten	77,6	18,4	4,0	9
Vleuten	80,7	15,5	3,8	10
Zuilen	84,9	14,1	1,0	11
Jutphaas	85,5	12,4	2,1	12
Achttienhoven	89,0	10,0	1,0	13
<i>Utr. + 11 Rdgem.</i>	73,0	22,1	4,9	6
's-Gravenhage	66,06	25,53	8,41	1
Haarlem	69,07	25,69	5,24	2
Groningen	69,28	24,89	5,83	3
<i>Utrecht</i>	69,58	25,09	5,33	4
Amsterdam	72,04	23,25	4,71	5
Rotterdam	74,57	21,14	4,29	6

In de grafiek 118 zijn de cijfers betreffende de vergelijking met de 5 andere groote steden niet opgenomen.

In deze grafiek is de volgorde gekozen op den grondslag van het toenemend percentage der inkomensgroepen beneden f 2000,— en het afnemend percentage der inkomensgroep van f 2000—f 5000. De bovenste donkere zwarte strook van de grafiek geeft dan aan het percentage der aangeslagenen in de inkomensgroep boven de f 5000,—. Hierdoor werd verkregen dat van links naar rechts de gemeenten voorkomen in de volgorde der percentages in de laagste inkomensgroep, welke grenslijn dus oplopend is. Voor de inkomensgroep van f 2000—f 5000 is de volgorde juist omgekeerd en vermindert dus van links naar rechts het percentage der aangeslagenen in deze groep. In de hoogste inkomensgroep wisselt het percentage voor iedere gemeente. De uitkomst is, zooals te verwachten was, in overeenstemming met het karakter van iedere gemeente. De cijfers hebben betrekking op het belastingjaar '35/'36, zoodat de feitelijke inkomensopbouw geldt voor het voorafgaande jaar. Maartensdijk opent de rij met het geringste percentage in de laagste inkomensgroep en het grootste in de groep van f 2000—f 5000. Dit geeft goed den invloed weer van de stichting van Tuindorp, die voor '35/'36 haar beslag gekregen had en waar voornamelijk inwoners gevestigd zijn met een inkomen behoorend in deze groep. De gemeente Maartensdijk verschilt met de daarnaast volgende gem. de Bilt nagenoeg alleen daardoor, dat de Bilt een belangrijk grooter percentage heeft in de hoogste inkomensgroep. Daarin komt de Bilt overeen met Oudenrijn en Zeist waar, aangezien zij de derde en vierde plaats innemen, het percentage der lagere inkomensgroepen hooger is.

De gemeente Utrecht neemt als vijfde in de rij nog een vrij gunstige plaats in: wel is het percentage aangeslagenen in de laagste inkomensklasse vrij hoog, maar reeds uit dit algemeen overzicht blijkt, dat in het Rijk, dat na Utrecht de zesde plaats inneemt, dit percentage nog hooger is, terwijl buitendien Utrecht nog een hooger percentage in de hoogste inkomensklassen boven de f 5000,— heeft dan het Rijk (Utrecht: 5,3% Het Rijk: 4,9%).

Hoezeer de geheele sociaal-economische structuur van het gebied van Utrecht met elf randgemeenten overeenkomt met die van het Rijk, waarop in de beschrijving van het gebied reeds gewezen werd, blijkt treffend uit deze grafiek, waar de cijfers van het percentage der aangeslagenen in de 3 door ons onderscheiden inkomensklassen voor het Rijk en voor Utrecht met elf randgemeenten tesamen in een kolom konden worden voorgesteld, hetgeen beteekent, dat die percentages uiterst geringe verschillen aanwijzen. Het geheele karakter van het gebied, zelfs van iedere gemeente is als het ware uit deze grafiek te lezen. De drie gemeenten Bunnik, Houten en Vleuten, die respectievelijk de achtste, negende en tiende plaats innemen, blijken dan ook weinig in sociaal-economischen opbouw te verschillen. Men bedenke hierbij, dat voor de hogere inkomens in deze kleine gemeenten de getallen zoo klein zijn, dat daaruit geen gevolgtrekking gemaakt mag worden aangezien immers zeer kleine toevallige omstandigheden daarop van invloed zijn.

Zuilen en Jutphaas vertoonen duidelijk het beeld van een jong kolonisatiegebied voor industriele arbeiders, terwijl Achttienhoven op de laatste plaats staat als kleine agrarische gemeente, met een niet al te gunstige productie-capaciteit. De gemeente is nog nauwelijks in de jongste ontwikkeling van het gebied betrokken.

Voor het gebied van onderzoek werd voor iedere gemeente het percentage aangeslagenen in de Rijksinkomstenbelasting over het belastingjaar 1935/36 vergeleken met den opbouw in het Rijk. Hierbij werden zooveel mogelijk vergeleken de inkomensklassen, zooals ze bij den belastingdienst gebruikelijk zijn. De cijfers berusten wederom op de gegevens der verschillende inspecties.

Tabel 33 geeft een overzicht van de verschillende percentages, naar gemeenten en inkomensgroepen. Bovendien werden in de grafieken 119 t/m 127 voor iedere gemeente van het gebied van onderzoek voor het jaar '35/'36 pyramides vervaardigd van den opbouw der bevolking naar inkomensklassen. Iedere pyramide werd geplaatst op de pyramide voor het Rijk, waardoor een duidelijk visueel beeld werd verkregen van de verschillen, die iedere gemeente van het gebied van onderzoek vertoont met het Rijk. Deze grafieken kunnen door den aard der gegevens slechts omvatten de gespecificeerde percentages voor iedere inkomensklasse tot een inkomen van f 5000,—. Op de grafiek zijn deze percentages buitendien nog numeriek vermeld, omdat in een dergelijke pyramide het percentage wordt uitgedrukt in een oppervlaktemaat en dus moeilijk af te leiden is. Buitendien is het percentage van de aangeslagenen in de inkomensklassen van f 5000,— en hooger numeriek aangegeven. Dit komt dus niet in de grafiek tot uitdrukking.

Wij zullen deze gemeenten bespreken in de volgorde waarop zij voorkomen op de grafiek 118, waarbij dan Zeist en Maarssen buiten bespreking blijven. Voor '35/'36 komt op grafiek 119 de invloed van Tuindorp sterk tot uitdrukking. Alle inkomensklassen boven de f 2000,— zijn in de gemeente Maartensdijk belangrijk sterker bezet dan in het Rijk, terwijl uiteraard de inkomensklassen beneden de f 2000,— aanzienlijk zwakker bezet zijn. De groote verschillen liggen juist in de inkomensgroep van f 2000 tot f 4000, waarvan ook bij de woningtelling zal blijken, dat deze inkomensgroep in hoofdzaak de Tuindorpbewoners omvat.

De gemeente de Bilt (grafiek 120) vertoont groote overeenkomst in den opbouw naar inkomensklassen met Maartensdijk ten aanzien van de groote verschillen met het Rijk in de lagere inkomensklassen. In de hogere inkomensklassen komt in de grafiek een verschil tot uitdrukking, dat hierin bestaat, dat het zwaartepunt niet zoo duidelijk uitgesproken ligt bij f 2000—f 4000, maar veeleer in het percentage van de inkomensklassen

Tabel 33.

Aant. aangesl. in de R. I. B. voor iedere inkomensgroep in %
van het totaal aant. aangesl. belastingjaar 1935/'36.

Ink.klasse.	Utrecht	De Bilt	M'dijk	Zuilen	Jurphaas	Bunnik	Houten	Vleuten	Oudenrijn	Acht'hoven	de Randg.	Utr. + Rdg.	Het Rijk
800—1.000	12,8	13,1	10,0	11,0	15,0	19,0	21,8	20,7	11,5	19			15,2
1.000—1.200	12,4	9,5	10,4	15,2	18,1	14,5	18,9	18,5	14,1	21			15,4
1.200—1.400	13,9	9,1	9,1	18,8	16,7	18,0	16,3	18,2	12,5	24			14,6
1.400—1.600	12,8	9,0	9,3	16,7	16,1	14,8	8,7	9,2	13,0	17			12,6
1.600—1.800	9,9	7,2	7,0	15,5	13,2	5,8	7,2	8,7	7,3	8			8,8
1.800—2.000	7,7	5,7	6,7	7,7	6,2	4,8	4,7	5,2	5,2				6,2
2.000—2.300	7,3	7,1	9,2	6,5	5,3	6,5	4,3	5,5	8,8				6,6
2.300—2.600	4,9	5,7	7,5	3,4	2,9	3,4	3,6	3,0					
2.600—3.000	4,4	5,5	10,0	2,0	1,3	4,8	6,2		6,8				3,4
3.000—3.500	3,5	5,5	8,2	1,2	1,5				4,0				
3.500—4.000	2,2	4,2	4,6	0,5					7,3				2,0
4.000—4.500	1,5	3,8	2,4			5,2	4,3			11			1,4
4.500—5.000	1,0	2,0	1,7		1,8		0,-	4,0					
5.000—6.000									5,7				
6.000—7.000													
7.000—8.000	3,4	8,8	3,2				4,0						3,4
8.000—9.000				0,9		3,1		2,7					
9.000—10.000									7,8				
10.000—15.000					1,4								
15.000—20.000													
20.000—30.000	1,2	3,5	0,7										1,3
30.000—40.000													
en hooger.	0,8												1,0
Totaal:	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100			100

van boven f 5000. Dit percentage bedraagt voor Maartensdijk 3,9, voor de Bilt 12,3. Het karakter van den opbouw naar inkomensklassen van de gemeente de Bilt wordt hierdoor zeer goed getypeerd.

Op de grafiek 121 zijn de cijfers en de pyramide voor Oudenrijn opgenomen. Zooals reeds werd opgemerkt, is de inkomensopbouw van een dergelijke kleine gemeente van zoovele toevallige kleine veranderingen afhankelijk, dat slechts rekening gehouden kan worden met den feitelijken toestand in het hier behandelde belastingjaar 1935/'36. In dit jaar ligt ook voor Oudenrijn het zwaartepunt in het hooge percentage der inkomensklassen boven f 5000, n.l. 13,5%. Of deze toestand in de toekomst bestendig zal blijven zal afhangen van de veranderingen, die een gevolg kunnen zijn van de komende verkeers-

verbeteringen met Utrecht, van de nieuwe mogelijkheden geboden door de verlegging van het Merwedekanaal en van de houding die het Gemeentebestuur te dien aanzien zal aannemen. Op dezelfde grafiek is de toestand afgebeeld voor de andere kleinste gemeente in ons gebied met name Achttienhoven. Dit is met opzet geschied om te doen zien, hoezeer het karakter van het gebied den sociaal-econ. opbouw bepaalt. De aan het gebied van Achttienhoven inhaerente eigenschappen, die een gevolg zijn van de hydrographische verhoudingen, van de bodemgesteldheid en van de afgeslotenheid der gemeente, kunnen als de voornaamste oorzaken worden aangewezen voor het feit, dat nagenoeg 90% der aangeslagenen behoort tot de inkomensklassen beneden de *f* 2000. Het schijnt niet onmogelijk, dat althans het Zuidelijk deel van deze gemeente in de toekomst, vooral wanneer de geprojecteerde rondweg tot stand komt, nader in de ontwikkeling van het gebied van onderzoek betrokken zal worden. Deze vraag zal ongetwijfeld nauwgezet onderzoek vereischen, mede in verband met de reeds gevorderde voorbereiding eener bebouwing in de Z. W. hoek van de gemeente Maartensdijk aan den St. Antoniedijk. In het bijzonder zal dan het vraagstuk van de juiste doeltreffende regeling van de rioleering en de aansluiting op het wegenplan om en in Utrecht nauwgezette overweging verdienen. In verband met den opbouw naar inkomensklassen en den woningvoorraad naar huurklassen in het geheele gebied zal het type van eventueel te bouwen woningen in dit deel dan bepaald moeten worden.

De pyramide van de gemeente Utrecht, is zoowel vergeleken binnen het kader van het gebied van onderzoek als met de andere groote steden van het Rijk nog gunstig te noemen. Bezielt men de grafiek 122, waarbij de verschillen met het Rijk duidelijk uitkomen, dan blijken de inkomensklassen beneden *f* 1400 een geringer percentage aangeslagenen te vertoonen dan die van het Rijk, terwijl de inkomensklassen tusschen *f* 1400 en *f* 3500 wel niet een aanzienlijk, maar toch alle een duidelijk grooter percentage aangeslagenen vertoonen dan in het Rijk. Binnen het kader van het gebied van onderzoek zijn de verschillen met Maartensdijk en De Bilt wel groot. Voor Maartensdijk in de inkomens van *f* 2000—*f* 4000, voor de Bilt vooral ten aanzien van het percentage boven *f* 5000, dat voor Utrecht slechts 5,4% bedraagt tegenover de Bilt 12,3. Toch blijft Utrecht in de rangschikking naar het geringste aantal aangeslagenen *in de laagste* inkomensklasse in het gebied van onderzoek nog op de vierde plaats. De vergelijking met de overige groote steden valt ook voor Utrecht nog gunstig uit. Niettemin wijst de pyramide van '35/'36 op een richtingsverandering in den sociaal-economischen opbouw, die zeer sterk onder den invloed staat van de migratie bewegingen binnen het gebied, en waaruit de gunstiger verhoudingen voor de Bilt en Maartensdijk mede voortvloeien.

Het ten deele nog agrarisch karakter van de gemeente Bunnik vindt zijn uitdrukking in de pyramide van grafiek 123, door een sterkere bezetting van de lagere inkomensklassen vergeleken met het Rijk. Dat echter Bunnik reeds onder den invloed staat van de beweging, blijkt uit een sterkere bezetting voor de klasse van *f* 2500 tot *f* 3000. Zeer waarschijnlijk een gevolg van de vestiging in Bunnik gedurende de laatste jaren van hen, die tot deze inkomensgroep behooren (militairen en gepensioneerden).

De beide pyramiden 124 en 125 voor de gem. Houten en Vleuten drukken het agrarisch karakter dezer gemeenten zeer duidelijk uit. Overbezetting beneden *f* 1400, en een tekort in alle hogere inkomensklassen.

Ook de beide grafieken 126 en 127 van Zuilen en Jutphaas vertoonen een gelijk karakter. De sterkere bezetting vergeleken met het Rijk van de inkomens tusschen *f* 1400 en *f* 2000 in beide pyramiden wijst op de jonge vestiging der industrie in beide gemeenten, de tekorten vergeleken met het Rijk in de inkomens boven de *f* 2000, zijn voor Jutphaas nog een gevolg van het groote agrarische deel dier gemeente, voor Zuilen van het feit, dat zich daar nu eenmaal alleen de industriële arbeiders gevestigd hebben. Vergelijkt men deze beide pyramiden met die van Vleuten en Houten, dan komt duidelijk het hogere loonpeil der industrie tegenover dat in den landbouw uit.

Voor de gemeente Utrecht werden de belastingjaren 1932/'33 en 1935/'36 nog vergeleken ten aanzien van den inkomensopbouw en wel voor de gehuwde aangeslagenen volgens de R. I. B.

De grafiek 128 geeft een beeld van de verschuivingen in deze crisisjaren. Daarin komt duidelijk tot uitdrukking hoe gedurende de depressie een verschuiving naar beneden, men zou het kunnen noemen een uitzakken van de pyramide, heeft plaats gehad. Het aantal gehuwde niet-aangeslagenen, d.w.z. zij die met kinderaftrek terecht kwamen in de inkomensklasse beneden de f 800, is van 1932/'33 op 1935/'36 toegenomen van \pm 5200 tot niet minder dan \pm 9000. Tot en met de inkomensklasse van f 1400 heeft gedurende die jaren nog een meer of minder belangrijke toename van het aantal aangeslagenen plaats, *maar alle inkomens boven de f 1400 vertoonen een vermindering van het aantal aangeslagenen*. Bijzonder sterk is de vermindering in de inkomensklassen boven de f 20.000. Op dit verschijnsel hebben zowel conjunctuur als beweging invloed gehad, beide voor Utrecht in de zelfde richting. De mate van dezen invloed voor conjunctuur en beweging afzonderlijk is af te lezen uit de grafieken, waarop de lijn van het aantal aangeslagenen met die van de migratie-resultante van deze categorie en de daaruit weer resulterende lijn van de conjunctuur (grafieken 100 t/m 102).

Het gemiddeld inkomen per aangeslagene en per inwoner.

Het gemiddeld inkomen per aangeslagene is de resultante van den opbouw eener bevolkingsgroep naar inkomen. Immers naar mate van de aantallen aangeslagenen, die in de verschillende inkomensklassen voorkomen en de onderlinge verhouding dier aantallen wordt het cijfer van het gemiddeld inkomen per aangeslagene beïnvloed door den gegeven opbouw der bevolking. In het voorafgaande werd met nadruk gewezen op den invloed van de beweging op dezen opbouw, maar evenzeer op den invloed van de conjunctuur. De verschillen in opbouw door de beweging te voorschijn geroepen, onttrekken zich in iedere vrije rechtsgemeenschap aan maatregelen van de overheid. Wel kan de overheid de gevolgen van die beweging trachten te regulariseeren, en zij deed dit. Evenzeer ligt het buiten de macht van de overheid de conjunctuur te beïnvloeden. Ook hier blijft de eenige mogelijkheid in volledige samenwerking op den grondslag van de sociale gerechtigheid maatregelen te treffen ter verzachting van den conjunctuurinvloed.

Bij nader inzien blijkt hieruit reeds, dat de maatstaf van het gemiddeld inkomen per aangeslagene met de noodige voorzichtigheid gehanteerd zal moeten worden. Het is toch duidelijk, dat een gemeente, waar bijvoorbeeld door de beweging de opbouw naar inkomensklassen belangrijk verschoven is in de richting der hoogere inkomensklassen, veel gevoeliger zal zijn voor de conjunctuur dan een gemeente, waarin een sterke toename heeft plaats gehad van industriele arbeiders, ambtenaren en arbeiders in 1e z.g. beschutte bedrijven. In deze laatste gemeente worden de gevolgen van de conjunctuur door de organisatie der arbeiders in de secundaire productiegroep en door den aard van de loonbeweging in de beschutte bedrijven en de maatschappelijke diensten in dien zin beïnvloed, dat ook gedurende een depressie of crisis in de conjunctuur loonen en salarissen op een bepaald peil gehandhaafd blijven.

Voor de gemeenten Utrecht, Zuilen, de Bilt en Zeist, blijkt dit wel zeer duidelijk uit de gegevens die verzameld werden door de Commissie uit de ingezetenen der gemeente Utrecht in zake de grenswijziging, opgenomen in de gedr. verz. 1932 nr. 199. Wij vinden in het rapport van die commissie op blz. 21 een vergelijkende opgave van het gemiddeld inkomen per aangeslagene, ontleend aan de statistiek van de Rijksfinanciën voor de R. I. B. Deze vergelijking betreft de jaren 1923/'24 en 1930/'31. Vooral dit laatste jaar, dat betrekking heeft op den inkomensopbouw van het laatste jaar van de hausse-periode is belangrijk. Zooals de commissie opmerkt was toen, behoudens een enkele uitzondering, het verloop der verschuivingen voor de gemeenten, waarmede Utrecht vergeleken werd, belangrijk minder ongunstig dan voor Utrecht.

Wij hebben de berekening van de commissie voortgezet door het inkomen per aangeslagene van 1930/'31 te vergelijken met 1935/'36, naar wel algemeen gehoopt zal worden, het laatste crisisjaar.

De uitkomsten van deze berekening, waarin wij in afwijking van de commissie de steden Arnhem, Leiden, Nijmegen en Hilversum niet, maar de randgemeenten wel opnamen, zijn samengevat in tabel 34.

Tabel 34.
Afname v. h. Gemiddeld Inkomen. R. I. Belasting.

Het rijk, de groote steden en de randgemeenten.		1930—1931	1935—1936	Vermindering	
		Ink. per aang.	Ink. per aang.	Absoluut	in % v. '30/'31
1	De Bilt	3618	3172	— f 446	— 12,3
2	Zeist	3160	2709	— „ 451	— 14,2
3/4	Oudenrijn	2843	2636	— f 207	— 7,3
3/4	's-Gravenhage	3058	2550	— „ 508	— 16,6
5	Maartensdijk	2584	2291	— f 293	— 11,3
6/10	Amsterdam	2493	2120	— f 373	— 14,9
6/10	Haarlem	2472	2176	— „ 296	— 12,0
6/10	Utrecht	2447	2178	— „ 269	— 10,9
6/10	Rotterdam	2464	2135	— „ 329	— 13,3
6/10	Groningen	2427	2200	— „ 227	— 9,3
11	Het Rijk	2308	2087	— f 221	— 9,5
12/15	Houten	1882	1752	— f 130	— 6,9
12/15	Vleuten	1822	1686	— „ 136	— 7,4
12/15	Bunnik	1783	1767	— „ 16	— 0,9
12/15	Jutphaas	1790	1678	— „ 112	— 6,2
16	Zuilen	1765	1569	— f 196	— 11,1
17	Achttienhoven	1647	1466	— „ 181	— 11,0

Beschouwen we deze cijfers iets nader, dan blijkt dat zij bevestigen wat hiervoren omtrent den invloed van de conjunctuur in verband met den sociaal-economischen opbouw van iedere gemeente werd aangeteekend. De gemeenten De Bilt, Zeist en 's-Gravenhage met hun sterke bezetting van de hogere inkomensklassen, zien de sterkste vermindering tot stand komen van het inkomen per aangeslagene. In deze tabel werden verder naar het cijfer van het inkomen per aangeslagene voor beide jaren de gemeenten geplaatst in de volgorde ingenomen in die jaren. Het Rijk blijkt in beide jaren dezelfde plaats in te nemen. De Bilt en Zeist rangschikken zich in de hoogste orde van grootte, onmiddellijk gevolgd door Oudenrijn en 's-Gravenhage. De gemeente Maartensdijk volgt daarop onmiddellijk met de vijfde plaats. Daarop volgen Amsterdam, Haarlem, Utrecht, Rotterdam en Groningen, die in beide jaren de zesde tot tiende plaats innamen, waarop dan het Rijk volgt met de elfde plaats. Voor de daaronder volgende gemeenten ligt het gemiddeld inkomen per aangeslagene beneden dat van het Rijk. Houten, Vleuten, Bunnik en Jutphaas vormen een groep (12 tot 15e plaats), Zuilen en Achttienhoven sluiten de rij met de 16e en 17e plaats.

Drukken wij de vermindering voor 1935/'36 uit in procenten van '31/'32, dan hebben de Bilt, Zeist, Den Haag, Amsterdam en Rotterdam de hoogste percentages van afname. De laagste percentages van afname heeft de groep van agrarische gemeenten: Houten, Vleuten, Bunnik en Jutphaas, waarbij het laagste percentage van Bunnik (0,9) een aanmerkelijke verklaring vindt in de jongste vestiging aldaar van militairen en gepensioneerden. Opmerkelijk is niettemin dat de gemeente Bunnik blijkens het vorenstaande in deze periode van den laagsten belastingdruk naar den hoogsten overging.¹⁾ Men ziet het, van de ongunstige positie van Utrecht, waarvan inderdaad in 1930/'31 gesproken kon worden, is in dit opzicht niets meer te bespeuren. Men bedenke hierbij echter dat, indien de opleving in het economische leven blijft voortgaan, het herstel zich ook weer het eerst zal doen gevoelen in de gemeenten met een sterkere bezetting der hoogere inkomensklassen.

Ten einde nog een dieper inzicht te krijgen in de draagkracht der gemeenten tot het gebied van onderzoek behorende, werd een tabel 35 opgesteld, waarop het bedrag van de zuivere belastbare inkomens voor de verschillende gemeenten vergeleken zijn voor de zelfde jaren 1930/'31 en 1935/'36. Die zelfde gegevens werden opgenomen voor het Rijk.

Tabel 35.

Verandering van het bedrag v. h. zuiver belastbaar inkomen sedert 1930/'31.

Gebieden	Bedrag zuivere Inkomens $\times f$ 1000 in 1930/'31	Toe- of Afname van 1930/'31 tot 1935/'36 $\times f$ 1000	Toe- of Afname in % van 1930/'31
Maartensdijk	<i>f</i> 2.434	+ <i>f</i> 1.249	+ 51,3
Zuilen	" 4.397	+ " 543	+ 12,4
De Bilt	" 12.952	- " 1.692	- 13,0
Jutphaas	" 1.525	- " 259	- 17,0
Utrecht	" 101.087	- " 26.899	- 26,6
Oudenrijn	" 762	- " 256	- 33,5
Bunnik	" 782	- " 270	- 34,5
Achttienh.	" 278	- " 101	- 36,2
Vleuten	" 1.228	- " 553	- 45,0
Houten	" 901	- " 420	- 46,5
Gebied v. onderz.	<i>f</i> 126.346	- <i>f</i> 32.242	- 25,5
Het Rijk	<i>f</i> 4.368.012	- <i>f</i> 1.539.021	- 35,2

Reeds uit deze cijfers, waarbij de vergelijkingsjaren tamelijk ver uiteen liggen, kunnen enkele belangrijke verschijnselen worden vastgesteld. In de eerste plaats zien we, dat in het gebied van onderzoek als geheel beschouwd, gedurende de crisisperiode het zuiver belastbaar inkomen slechts daalt met 25,5%, terwijl dit percentage voor het Rijk 35,2 % bedraagt. In deze cijfers komt tot uitdrukking dat het gebied, zooals we in het voorafgaande zagen, een concentratiegebied is. Dit beteekent immers dat in het gebied als geheel beschouwd, zoowel een concentratie van de bevolking als van bepaalde bedrijfsklassen plaats vond. Voorts blijkt dat in de gemeenten Maartensdijk en Zuilen in deze crisisperiode een toename optreedt van het totale bedrag der belastbare inkomens. Voor Maartensdijk kan hiervoor wel geen andere verklaring aanvaard worden dan de geleidelijke toename van het inwoneraantal van Tuindorp. Dat deze nieuwe bewoners behooren tot een vrij krachtige inkomensgroep komt tot uitdrukking in het percentage van de toename uitgedrukt in % van 1930/'31 en wel 51,3%. Dat voor Zuilen een geheel

¹⁾ De verklaring vindt men op blz. 120 e.v. Deze cijfers bevestigen het daar gestelde, dat menige plattelandsgemeente tegen het plafond kwam zonder interne noodzaak.

andere groep de toename veroorzaakt, blijkt mede uit het bedoelde percentage, dat voor Zuilen 12,4% bedraagt. Vergelijken we deze toename van het totaal belastbaar inkomen dezer twee gemeenten met de toename van de bevolking in de zelfde periode, dan vinden we dat die toename voor Maartensdijk 118% bedroeg, voor Zuilen 41%. Waren de percentages van de toename van het inkomen hiermede in overeenstemming, dan zou dat inkomen voor Maartensdijk vergeleken met Zuilen ook een ± 3 maal sterkere groei moeten vertoonen of $\pm 36\%$; de groei bedroeg echter 51,3%, hetgeen dan toegeschreven moet worden aan het beter gesitueerd zijn van de immigranten.

Alle andere gemeenten vertoonen een afname. In de tabel zijn de gemeenten gerangschikt in de volgorde van de toename van het percentage van afname. De Bilt heeft in de crisisperiode de geringste afname van 13%, het hoogste percentage heeft Houten met 46,5%.

Dit is niet alleen een gevolg van het totaal verschillend karakter dier beide gemeenten, maar evenzeer van het verschil in bevolkingstoename. In 1930 had de Bilt 11.151 inw., in 1936: 13.962; voor Houten zijn deze cijfers: 2.234 en 2.570. Utrecht heeft een dalingspercentage van 26,6%, terwijl toch de bevolking nog toenam van 154.882 in 1930 tot 161.828 in 1936.

Ook voor de gem. Jutphaas komt de beweging tot uitdrukking in het betrekkelijk geringe percentage van afname van 17%. In 1930 had deze gemeente 4.535 inwoners, in 1936: 6.821, een veel sterker procentueele groei dan voor Utrecht en mede daardoor een gunstiger percentage in het inkomen.

Zooals we reeds opmerkten is de periode, waarover deze cijfers loopen, vrij lang te noemen en er is in die periode binnen het gebied van onderzoek een tamelijk ingrijpende verandering opgetreden, vooral voor Utrecht en de naaste omgeving. Het is daarom, dat wij in de onderstaande tabel voor deze periode jaar voor jaar de veranderingen in het zuiver belastbaar inkomen van de R. I. B. naast elkander hebben gesteld. (Tabel 36).

Tabel 36.

Veranderingen in het zuiver belastbaar inkomen R. I. B. voor ieder belastingjaar vanaf 1930/'31. (In duizendtallen).

Gemeenten	1930/31	1931/32	1932/33	1933/34	1934/35	1935/36
Maartensdijk	2.434	2.535 +)	2.250 -)	2.020 -)	2.844 +)	3.684 +)
Zuilen	4.397	5.599 +)	5.853 +)	5.310 -)	5.386 +)	4.941 -)
De Bilt	12.952	13.406 +)	12.538 -)	11.981 -)	11.322 -)	11.260 -)
Jutphaas	1.525	1.482 -)	1.146 -)	591 -)	948 +)	1.265 +)
Utrecht	101.087	99.483 -)	94.404 -)	84.310 -)	81.127 -)	74.188 -)
Oudenrijn	762	737 -)	624 -)	476 -)	515 +)	506 -)
Bunnik	782	763 -)	709 -)	637 -)	549 -)	512 -)
Achttienh.	278	280 +)	257 -)	252 -)	213 -)	177 -)
Vleuten	1.228	1261 +)	885 -)	508 -)	671 -)	675 -)
Houten	901	783 -)	610 -)	353 -)	521 -)	482 -)

+) toename -) afname

Nu wij hier de cijfers betreffende het verloop van het belastbaar inkomen in de crisisperiode jaar voor jaar voor iedere gemeente naast elkander hebben gesteld, kunnen de algemeene beschouwingen, waartoe de vergelijking van het eerste en het laatste crisisjaar aanleiding gaven, nader worden geanalyseerd. De gem. Utrecht vertoont in al deze jaren een onafgebroken daling van het zuiver belastbaar inkomen. Zij deelt dit lot met de gemeente Bunnik. Vergelijken we het verloop van de cijfers van Utrecht met die van

de Bilt, in welke gemeente de twee eerste jaren nog een stijging, maar de verdere evenzeer een daling vertoonen, dan dient men erop te letten, dat deze daling tot stand komt onder invloed van beweging en conjunctuur. Bij de gem. Utrecht werkten deze beide factoren in de crisisperiode in dezelfde richting (vergelijk grafiek 101), terwijl in de gemeente de Bilt de invloed van de conjunctuur blijkbaar jaar voor jaar verzacht wordt door de stijgende lijn van de migratie-resultante. Beziat men de grafiek 35, dan blijkt inderdaad de lijn van de migratie-resultante voor de Bilt na 1918 een voortdurende sterke stijging te vertoonen, terwijl deze lijn voor Utrecht voortdurend daalt. Waren wij in staat geweest, ook voor de randgemeenten het vestigingsoverschot te construeeren naar het werkelijk belastbaar inkomen, waartoe gelegenheid was voor Utrecht door de gegevens van de Afdeling Belastingen, dan zou men dit verschijnsel ook visueel in een grafiek tot uitdrukking hebben kunnen brengen.

Hoezeer de beweging haar invloed op het hier behandelde verloop van het totale inkomen doet gelden, blijkt duidelijk, wanneer men de cijfers voor Maartensdijk nader beschouwt. De stijging van 1930/'31 op '31/'32 is blijkbaar een gevolg van den eersten aanleg van Tuindorp; de beide volgende jaren vertoonen een geringen teruggang, maar bij het gereed komen van deze complexen begint onmiddellijk voor de volgende beide jaren weer een tamelijk aanzienlijke stijging in te treden. De gemeente Zuilen heeft in verband met het karakter dier jonge arbeidersgemeente een vrij stabiel belastbaar inkomen, dat zelfs in deze crisisperiode nog driemaal een stijging vertoont. Het behoeft wel geen betoog, dat ook hier de stijgende migratie-resultante den conjunctuurinvloed vrijwel neutraliseert.

De gemeente Jutphaas vertoont onmiddellijk na het gereedkomen van Hoograven een stijging.

Er zij tenslotte nog de aandacht op gevestigd, dat dit beeld van het verloop van het zuiver belastbaar inkomen niet uitsluitend bepalend is voor de draagkracht der gemeenten ten aanzien van de algemeene lasten, maar dat het wel een vrij zuivere maatstaf is van de koopkracht. Dit heeft groote beteekenis voor den toestand in de distributiebedrijven.

We hebben getracht in de onderstaande tabel 37 nog eens de gegevens te verzamelen om de draagkracht en daarmee binnen zekere grenzen ook de consumptieve kracht in cijfers voor te stellen. Daartoe zijn voor de verschillende gemeenten, tot het gebied van onderzoek behorende, opgenomen het gemiddeld inkomen per aangeslagene voor de jaren 1928/'29, 1930/'31, 1932/'33, 1934/'35 en 1935/'36. Bovendien werd voor het jaar 1935/'36 het gemiddeld inkomen per inwoner van iedere gemeente bepaald, welke laatste cijferreeks ook in een cartogram 129 is voorgesteld. Ten slotte zijn in de laatste kolom van de tabel de percentages opgenomen van het aantal aangeslagenen uitgedrukt in de totale bevolking van elke gemeente. Het cartogram is zeer leerrijk. De gemeente De Bilt vormt een klasse op zich zelf met een gemiddeld inkomen per inwoner van f 820.— Het verschil met de groep, die daarop volgt, met name Maartensdijk, Utrecht en Oudenrijn, waar het gemiddeld inkomen resp. f 450, f 460 en f 482 bedraagt, is wel zeer groot. Zuilen staat weer vrijwel op zichzelf met f 299 per inwoner, op eenigen afstand gevolgd door Bunnik met f 267. Jutphaas, Achttienhoven en Vleuten hebben een overwegend agrarisch karakter, dat in de laatste jaren voor Jutphaas aan verandering onderhevig was. De cijfers zijn in de genoemde volgorde f 214, f 211 en f 219. Een klasse op zichzelf vormt weer de nog geheel agrarische gemeente Houten met een gem. inkomen per inwoner van f 190, dat is nog niet eens een kwart van dat van de Bilt.

Wanneer men dit beeld beziet, dan is het wel duidelijk, dat hieruit spanningen spreken, die zonder twijfel wel verzacht worden door de verschillende functioneele beteekenis van iedere gemeente, maar die toch uiteindelijk in dit concentratiegebied tot onduidbare en steeds terugkeerende moeilijkheden moeten leiden.

Het verschil in draagkracht komt ook goed tot uitdrukking in de laatste kolom van tabel 37, waarin het aantal aangeslagenen is opgegeven in % van de totale bevolking; voor de Bilt is dit percentage 25%, voor Houten 11%. Utrecht bereikt nog een percentage van

21, Maartensdijk en Zuilen van 19%. In de andere gemeenten ligt dit percentage tusschen 12 en 15%.

Tabel 37.

Gemiddeld inkomen per aangeslagene voor ieder jaar in iedere gemeente voor de periode 1928/'29—1935/'36.

Gemeenten	Gemiddeld Inkomen per Aangeslagene					Gem. Ink. per Inw.	Δang. in % v.d. tot. Bevolk.
	1928/1929	1930/1931	1932/1933	1934/1935	1935/1936	1935/1936	1935/1936
De Bilt	f 3654	f 3618	f 3290	f 3166	f 3172	f 820	25
Oudenrijn	" 3006	" 2843	" 2738	" 2565	" 2636	" 482	18
Maartensdijk	" 2509	" 2584	" 2156	" 2214	" 2291	" 450	19
Utrecht	" 2406	" 2447	" 2364	" 2207	" 2178	" 460	21
Houten	" 1940	" 1882	" 1618	" 1703	" 1752	" 190	11
Bunnik	" 1836	" 1783	" 1729	" 1772	" 1767	" 267	15
Jutphaas	" 1800	" 1790	" 1794	" 1772	" 1678	" 214	13
Zuilen	" 1738	" 1765	" 1735	" 1616	" 1569	" 299	19
Vleuten	" 1727	" 1822	" 1655	" 1641	" 1686	" 211	12
Achttienh.	" 1643	" 1647	" 1487	" 1467	" 1466	" 219	15

Hoewel het een algemeen bekend verschijnsel is, dat ons belastingstelsel een zeer labielen grondslag heeft, omdat de opbrengst in zoo hooge mate afhankelijk is van den opbouw der bevolking naar inkomensklassen, dat vooral voor kleinere autonome gebieden reeds geringe verschuivingen in de hoogere inkomensklassen den druk van de algemeene lasten zeer sterk beïnvloeden, zij dit verschijnsel toch nog iets nader belicht.

Om een inzicht te krijgen in deze veranderingen werd voor de gemeente Utrecht voor het belastingjaar 1921/'22, dus onder de vigueur van de gemeentelijke inkomstenbelasting, in procenten berekend:

- de verdeling van het aantal aangeslagenen over 6 inkomensgroepen.
- de verdeling van het belastbaar inkomen over diezelfde inkomensgroepen.
- de opbrengst van de inkomensbelasting van ieder dier inkomensgroepen.

Hetzelfde werd verricht voor het jaar 1935/'36 onder de werking van de gemeentefondsbelasting (zie tabel 38). Vergelijken we eerst de beide cijfers, aangevende welk percentage ieder der inkomensgroepen uitmaakt van het totaal, dan blijkt dat voor het jaar 1921/'22 de groepen beneden f 2000, 60% van de aangeslagenen innemen, welk percentage in '35/'36 gestegen is tot 77%. Vergelijken we het percentage van deze groepen in het werkelijk inkomen dan bedraagt dit in 1921/'22 36%, in '35/'36 49,2%. Gaan we na welk percentage van de opbrengst door deze groepen wordt opgebracht, dan blijkt dit te zijn in 1921/'22: slechts 16,2%, in '35/'36 24%.

De inkomensgroepen van f 2050—f 5000 nemen in '21/'22 33,5% van de aangeslagenen in, in '35/'36 nog slechts 19%. Deze inkomensgroep beschikt in '21/'22 nog over 32,3% van het werkelijk inkomen, in '35/'36 nog slechts over 29,6%. Zij leveren in '21/'22 31,8% van de opbrengst, in '35/'36 31%. De inkomensgroep van f 5050 tot f 10.000 omvat in 1921/'22 neg 4,3% in '35/'36 3% van het aantal aangeslagen; zij beschikken over 11,2% van het werkelijk inkomen in '21/'22 en over 10,4% in '35/'36; van hen is in '21/'22 16,1% van de opbrengst afkomstig, terwijl dit percentage in '35/'36 17% bedraagt. Ten slotte de groep met meer dan f 10.000. Zij neemt in '21/'22 nog 2,2% in, in '35/'36 nog slechts 1%; haar werkelijk inkomen vormt in '21/'22 20,5% in '35/'36 10,8% van het totaal.

De opbrengst van deze groep die slechts 2,2% van het aantal aangeslagenen omvatte, maakte in datzelfde jaar niet minder dan 35,9% van de totale opbrengst uit. In '35/'36 leverde 1% van het aantal aangeslagenen (\pm 400 pers.) 28% van de opbrengst op. Hierin demonstreert zich wel duidelijk hoe sterk kleine verschuivingen vooral in deze groep de draagkracht scheef kunnen trekken.

Tabel 38.

Verschuivingen in het aantal aangeslagenen, in het belastbaar inkomen en in de opbrengst voor de gemeente Utrecht 1921/22 vergeleken met 1935/'36.

Ink. klassen	Gem. Ink. Belasting-Hoofdverblijf 1921/22			Gemeentefondsbelasting 1935/36		
	Aangesl.	Werk. Ink.	Opbrengst	Aangesl.	Werk. Ink.	Opbrengst
Ben. f 1500	33,6	14,1	6,4	56	30,2	11
f 1550— „ 2000	26,4	21,9	9,8	21	19,0	13
„ 2050— „ 3000	23,6	17,8	15,8	13	16,8	16
„ 3050— „ 5000	9,9	14,5	16,0	6	12,8	15
„ 5050— „ 10.000	4,3	11,2	16,1	3	10,4	17
Bov. f 10.000	2,2	20,5	35,9	1	10,8	28
Totaal:	100%	100%	100%	100%	100%	100%

De groote verschuivingen in de laagste groepen hebben de opbrengst veel minder beïnvloed dan de kleine verschuivingen in de hoogste groep. Een grootere progressiviteit in de belastingheffing kan slechts tijdelijk de opbrengst gunstig beïnvloeden, maar moet aan den anderen kant het percentage aangeslagenen weer terug doen loopen door vertrek. Er zal dus gestreefd moeten worden naar niet te groote progressiviteit en gunstige woon-gelegenheid binnen elke gemeente, ten einde het labiele evenwicht te bewaren.

Benadering van de kosten per inwoner in iedere Gemeente.

Wij zijn ons zeer wel bewust, dat de vraag van de kosten per inwoner ten gevolge van de belangrijkste takken van overheidsbemoeiing in de verschillende gemeenten een netelig probleem is. Reeds werd door de Ver. v. Ned. Gemeenten een poging gewaagd om voor de vier grootste gemeenten van ons land, waaronder dus ook Utrecht, een inzicht in dit vraagstuk te verkrijgen.

Hoewel het daarbij in hoofdzaak te doen was om een vergelijking te verkrijgen voor bepaalde takken van dienst in de eigen gemeente met die in andere, zoo bleek reeds bij dit vergelijkende onderzoek hoe moeilijk het was op den grondslag van de rekeningen der gemeenten en de statistiek harer financiën tot een zuivere vergelijking te komen. Men is er tenslotte door onderling overleg wel in geslaagd een algemeen schema op te stellen, waarnaar men een inzicht kon krijgen in één hoofdstuk, dat de minste moeilijkheden bood, n.l. dat der openbare veiligheid, maar daarna zijn, voor zoover ons bekend, nog slechts behandeld het hoofdstuk Volksgezondheid tezamen met Armenzorg, Maatschappelijke Steun en Voorzorg (1930) en daarna het hoofdstuk Onderwijs, K. en W. (1931).

Inderdaad stuit men op zeer vele moeilijkheden, wanneer men een denkbeeld wil krijgen van de kosten per inwoner, zelfs indien men zich beperkt tot de belangrijkste takken van overheidsbemoeiing.

Wij hebben niettemin gemeend, dat in dit rapport althans een poging om tot een aanmerkelijk antwoord op deze vraag te komen niet mocht ontbreken. Daartoe werden in overleg met het hoofd van de Afdeling Financiën van de gem. Utrecht schema's opgesteld voor de jaren 1933, '34 en '35, welke schema's zijn toegezonden aan de verschillende gemeenten met verzoek daarop in te vullen de rekeningcijfers betrekking hebbende op bedoelde jaren, afzonderlijk voor ieder hoofdstuk uitgaven en ontvangsten en verder uitgaven en ontvangsten van algemeen aard.

Tabel 39. Staat van netto-uitgaven volgens de gemeenterekening over 1933.

Omschrijving.	Utrecht (137.924)	Achttien- hoven (729)	Houten (2456)	Jutphaas (4567)	Maartens- dijk (4803)	Oudenrijn (967)	Zuilen (14789)	de Bilt (12.096)	Vleuren (2888)	Bunnik (1746)
Algemeen beheer (de uitkeeringen uit het gemeentefonds zijn buiten beschouwing gelaten)	f 4,93	f 8,80	f 4,40	f 6,06	f 7,01	f 8,88	f 3,21	f 7,22	f 4,57	f 6,37
Openbare veiligheid (politie, brandweer en openb. verlichting)	8,91	2,33	1,37	2,72	4,92	7,24	3,03	5,57	1,36	2,50
Volkgezondheid (keuringsdiensten en ontsmettingsdiensten inbegr.)	0,98	0,34	0,42	0,59	0,61	0,54	0,61	1,76	0,49	1,07
Volkshuisvesting (w.o. bouwpolitie en woningexploitatie)	3,21	0,09	0,93	3,13	0,25	—	0,15	0,78	1,94	0,06
Openbare werken en gemeentereiniging (de heffing van rechten als straat- en rioolbelasting, innemen openb. grond en water, e.d. zijn niet op deze uitgaven in mindering gebracht)	12,02	1,70	0,89	1,82	16,05	1,13	1,49	18,21	1,--	1,80
Openbaar lager onderwijs	2,81	1,93	0,83	0,46	1,27	0,04	2,21	3,02	0,17	—
Bijzonder "	5,91	2,51	4,06	5,35	3,43	1,98	3,68	5,90	3,--	5,94
Overige kosten "	0,80	0,32	0,07	0,02	0,05	0,03	0,47	0,02	0,04	0,02
Middelb., hooger- en nijverh. onderwijs	3,47	0,03	0,19	0,54	1,38	0,89	0,81	2,33	0,33	0,97
Overige uitgaven voor Ond. K. en W. (musca, muziekverenigingen, schouwburgen, en lich. oefening)	1,64	0,15	0,07	0,04	0,11	0,01	0,01	0,13	0,03	0,08
Ondersteuning behoeftigen en werkloozen	22,52	1,58	2,55	16,30	7,36	4,62	16,26	8,94	4,04	6,46
Landbouw, handel en nijverheid	1,64	0,58	0,50	1,64	0,23	0,47	1,75	0,76	0,62	0,51
Overige uitgaven	1,54	1,75	0,34	1,91	1,--	1,64	0,84	0,57	0,41	0,03
	f 70,38	f 22,11	f 15,72	f 34,58	f 43,67	f 27,17	f 34,52	f 55,21	f 18,00	f 25,81

Tabel 42. Staat van inkomsten, welke niet op de uitgaven in mindering zijn gebracht, volgens de gemeenterekening over 1933.

Omschrijving.	Utrecht	Achttien- hoven	de Bilt	Bunnik	Houten	Jutphaas	Maartens- dijk	Oudenrijn	Vleuten	Zuilen
Grondbelasting (hoofdsom en opcenten)	f 5,27	f 6,50	f 7,41	f 5,34	f 5,44	f 4,85	f 4,86	f 7,49	f 4,41	f 4,31
Personeele belasting (idem)	10,12	5,53	24,90	6,88	4,34	3,37	8,51	6,48	4,35	6,72
Gemeentefondsbelasting (opcenten en classificatie-uitkeering)	6,09	3,17	10,88	0,50	1,19	5,01	6,01	1,15	4,73	5,05
Dividend- en rantsoembelasting (opcenten)	0,78	0,15	0,16	0,04	0,02	0,51	0,01	—	—	0,02
Vermogensbelasting (opcenten)	—	0,35	—	—	—	—	0,70	—	0,84	0,10
Belasting op de honden	0,21	—	0,29	0,23	0,28	0,19	0,21	—	0,17	0,11
Vermakelijkheidsbelasting	1,01	—	—	—	0,24	0,07	1,42	—	—	0,21
Vergunnings- en verlofsrechten	0,31	0,07	0,09	0,11	0,14	0,11	0,12	0,14	0,12	0,02
Zakelijke bedrijfsbelasting	—	—	—	—	—	0,85	—	—	—	—
Heffingen voor openb. werken (straat- en rioolbelasting, innemen van openb. grond en water e.d.)	4,65	0,22	0,46	0,30	0,03	0,93	16,46	0,19	—	0,93
	f 28,44	f 15,99	f 44,19	f 13,40	f 11,68	f 16,39	f 38,30	f 15,45	f 14,62	f 17,47
Uitkeering wet fin. verh. Rijk en Gemeente	15,19	10,44	9,50	9,26	4,23	13,41	5,48	4,12	4,97	9,92
Winsten en retributien uit productie- en vervoerbedrijven en verleende concessies	18,08	—	1,55	—	—	—	0,11	—	—	—
Overige baten, welke niet op de uitgaven in mindering zijn gebracht	1,51	—	0,48	0,42	0,21	0,06	0,01	0,36	0,11	0,03
Totaal	f 63,22	f 26,43	f 55,78	f 23,08	f 16,12	f 29,86	f 43,90	f 19,93	f 19,70	f 27,42

Tabel 40. Staat van netto-uitgaven volgens de gemeenterekening over 1934.

Omschrijving.	Utrecht (159,895)	Achtien- hoven (778)	Houten (2457)	Jurphaas (4602)	Maartens- dijk (5509)	Oudenrijn (993)	Zuilen (15496)	de Bilt (12,966)	Vleuten (3014)	Bunnik (1778)
Algemeen beheer (de uitkeeringen uit het gemeentefonds zijn buiten beschouwing gelaten)	f 4,56	f 8,86	f 4,52	f 5,45	f 5,84	f 8,10	f 3,46	f 5,55	f 4,28	f 5,98
Openbare veiligheid (politie, brandweer en openb. verlichting)	- 8,42	- 2,24	- 1,47	- 2,72	- 4,08	- 7,50	- 3,—	- 5,25	- 1,32	- 2,10
Volkgezondheid (keuringsdiensten en ontsmettingsdiensten inbegr.)	- 0,85	- 0,24	- 0,37	- 0,44	- 0,53	- 0,33	- 0,61	- 1,74	- 0,34	- 0,06
Volkshuisvesting (w.o. bouwpolitie en woningexploitatie)	- 3,17	- 0,09	- 0,03	- 2,43	- 0,05	- —,—	- 0,12	- 0,74	- 3,36	- 0,06
Openbare werken en gemeentereiniging (de heffing van rechten als straat- en rioolbelasting, innemen openb. grond en water, e.d. zijn niet op deze uitgaven in mindering gebracht)	- 10,97	- 1,72	- 1,25	- 1,82	- 12,04	- 0,74	- 1,62	- 18,85	- 1,04	- 2,24
Openbaar lager onderwijs	- 2,42	- 1,74	- 0,90	- 0,51	- 1,52	- 0,20	- 2,38	- 2,65	- 0,24	- —,—
Bijzonder "	- 5,13	- 5,14	- 4,37	- 4,40	- 3,98	- 3,91	- 4,19	- 5,63	- 3,75	- 6,47
Overige kosten "	- 0,78	- 0,14	- 0,03	- 0,01	- 0,09	- 0,08	- 0,55	- 0,02	- 0,04	- 0,02
Middelb-, hooger- en nijverh. onderwijs	- 3,09	- 0,17	- 0,33	- 0,60	- 1,70	- 1,65	- 0,77	- 2,21	- 0,63	- 1,18
Overige uitgaven voor Ond. K. en W. (musca, muziekverenigingen, schouwburgen, en lich. oefening)	- 1,61	- 0,19	- 0,07	- 0,01	- 0,12	- —,—	- 0,01	- 0,44	- 0,02	- 0,07
Ondersteuning behoeftigen en werkloozen	- 24,83	- 2,61	- 2,31	- 11,84	- 7,27	- 4,31	- 15,11	- 8,10	- 4,78	- 6,73
Landbouw, handel en nijverheid	- 1,48	- 0,49	- 0,41	- 1,28	- 0,25	- 0,57	- 1,58	- 0,66	- 0,55	- 0,72
Overige uitgaven	- 1,44	- 3,55	- 0,27	- 0,14	- 0,73	- 0,03	- 0,73	- 0,59	- 0,32	- 0,01
	f 68,75	f 25,18	f 16,33	f 31,95	f 38,20	f 27,35	f 34,13	f 52,43	f 20,67	f 25,84

Tabel 43. Staat van inkomsten, welke niet op de uitgaven in mindering zijn gebracht, volgens de gemeenterekening over 1934.

Omschrijving.	Utrecht	Achtien- hoven	de Bilt	Bunnik	Houten	Jurphaas	Maartens- dijk	Oudenrijn	Vleuten	Zuilen
Grondbelasting (hoofdsom en opcenten)	f 5,27	f 6,14	f 7,10	f 5,18	f 5,46	f 4,91	f 4,63	f 7,53	f 4,19	f 4,22
Personeele belasting (idem)	- 9,88	- 5,10	- 23,15	- 6,08	- 4,23	- 5,32	- 8,76	- 5,97	- 4,95	- 6,16
Gemeentefondsbelasting (opcenten en classificatie-uitkeering)	- 6,91	- 5,04	- 11,68	- 0,85	- 1,34	- 3,96	- 5,87	- 1,39	- 3,51	- 6,12
Dividend- en tantiëbelasting (opcenten)	- 0,61	- 0,14	- 0,74	- 0,04	- —,—	- 0,45	- —,—	- —,—	- —,—	- 0,01
Vermogensbelasting (opcenten)	- 0,26	- 0,29	- —,—	- —,—	- —,—	- 0,40	- 0,85	- —,—	- 0,52	- 0,14
Belasting op de honden	- 0,22	- —,—	- 0,27	- 0,26	- 0,28	- 0,17	- 0,19	- —,—	- 0,11	- 0,13
Vermakelijkheidsbelasting	- 1,18	- —,—	- 0,61	- —,—	- 0,19	- 0,09	- 0,16	- —,—	- —,—	- 0,12
Vergunnings- en verlofsrechten	- 0,30	- 0,07	- 0,08	- 0,12	- 0,14	- 0,11	- 0,08	- 0,14	- 0,09	- 0,02
Zakelijke bedrijfsbelasting	- —,—	- —,—	- —,—	- —,—	- —,—	- 0,99	- —,—	- —,—	- —,—	- 0,84
Heffingen voor openb. werken (straat- en rioolbelasting, innemen van openb. grond en water e.d.)	- 4,67	- 0,20	- 0,55	- 0,39	- 0,02	- 0,94	- 1,32	- 0,20	- —,—	- 0,02
	f 28,40	f 16,98	f 44,18	f 12,92	f 11,66	f 17,34	f 33,86	f 15,23	f 13,37	f 17,78
Uitkeeringen wet fin. verh. Rijk en Gemeente	- 13,36	- 9,85	- 7,76	- 10,17	- 5,51	- 13,68	- 5,57	- 6,38	- 5,65	- 9,96
Winsten en retributiën uit productie- en vervoerbedrijven en verleende concessies	- 19,47	- —,—	- 1,60	- —,—	- —,—	- 0,23	- 0,14	- —,—	- —,—	- 0,04
Overige baten, welke niet op de uitgaven in mindering zijn gebracht	- 1,21	- 0,28	- 0,09	- 0,32	- 0,29	- 0,17	- 0,14	- 1,02	- 0,01	- 0,04
Totaal	f 62,44	f 27,11	f 53,63	f 23,41	f 17,46	f 31,42	f 39,71	f 22,63	f 19,03	f 27,82

Tabel 41. Staat van netto-uitgaven volgens de gemeenterekening over 1935.

Omschrijving.	Utrecht (160.808)	Achtien- hoven (794)	Houten (2501)	Jurphaas (5188)	Maartens- dijk (6616)	Oudena (1018)	Zuilen (16161)	de Bilt (13.367)	Vleuren (3148)	Bunnik (1833)
Algemeen beheer (de uitkeeringen uit het gemeentefonds zijn buiten beschouwing gelaten)	f 4,42	f 8,78	f 4,58	f 5,46	f 5,19	f 8,96	f 3,58	f 4,97	f 4,14	f 7,38
Openbare veiligheid (politie, brandweer en openb. verlichting)	f 7,89	f 2,02	f 1,34	f 2,57	f 3,66	f 6,52	f 3,14	f 5,24	f 1,11	f 2,14
Volksgesondheid (w. o. keuringsdiensten en ontsmettingsdiensten)	f 0,88	f 0,25	f 0,34	f 0,53	f 0,53	f 0,69	f 0,63	f 1,49	f 0,21	f 0,25
Volkshuisvesting (w.o. bouwpolitie en woningexploitatie)	f 2,77	f 0,09	f 0,07	f 0,98	f 0,29	f —	f 0,14	f 0,62	f 0,28	f 0,05
Openbare werken en gemeentereiniging (de heffing van rechten als straat- en rioolbelasting, innemen openb. grond en water, e.d. zijn niet op deze uitgaven in mindering gebracht)	f 10,74	f 1,45	f 0,95	f 2,72	f 10,04	f 0,75	f 1,77	f 16,51	f 1,24	f 3,36
Opzwaar lager onderwijs	f 2,32	f 2,02	f 0,69	f 0,42	f 1,33	f 0,12	f 2,17	f 2,25	f 0,17	f —
Bijzonder	f 4,84	f 3,32	f 3,62	f 4,59	f 2,72	f 1,89	f 3,68	f 5,56	f 2,96	f 5,97
Overige kosten	f 0,72	f 0,12	f 0,02	f 0,01	f 0,06	f 0,01	f 0,58	f 0,02	f 0,03	f 0,02
Middelb., hooger- en niverh. onderwijs	f 2,92	f 0,13	f 0,26	f 0,36	f 1,54	f 1,29	f 0,54	f 1,92	f 0,45	f 0,78
Overige uitgaven voor Ond. K. en W. (musea, subsidie muziekvereenigingen, schouwburgen, lich. oefening enz.)	f 1,46	f 0,16	f 0,06	f —	f 0,09	f —	f —	f 0,42	f 0,02	f 0,09
Ondersteuning behoeftigen en werklozen	f 17,25	f 2,29	f 2,64	f 6,51	f 7,32	f 3,76	f 7,89	f 10,69	f 4,68	f 7,12
Landbouw, handel en nijverheid	f 1,37	f 0,40	f 0,44	f 1,04	f 0,24	f 0,41	f 1,49	f 0,58	f 0,56	f 0,66
Overige uitgaven	f 1,85	f 1,72	f 0,26	f 0,41	f 1,23	f 0,03	f 0,42	f 0,70	f 0,27	f 0,02
	f 59,43	f 22,75	f 15,27	f 25,60	f 34,24	f 24,43	f 26,03	f 50,97	f 16,12	f 27,84

Tabel 44. Staat van inkomsten, welke niet op de uitgaven in mindering zijn gebracht, volgens de gemeenterekening over 1935.

Omschrijving.	Utrecht	Achtien- hoven	de Bilt	Bunnik	Houten	Jurphaas	Maartens- dijk	Oudena	Vleuten	Zuilen
Grondbelasting (hoofdsom en opcenten)	f 3,91	f 3,81	f 5,44	f 3,63	f 3,96	f 3,39	f 3,91	f 5,04	f 2,99	f 3,47
Personeele belasting (idem)	f 5,65	f 5,81	f 19,58	f 7,13	f 3,66	f 4,52	f 10,63	f 7,18	f 5,13	f 4,83
Gemeentefondsbelasting (opcenten en classificatie-uitkeering)	f 5,89	f 5,14	f 13,46	f 2,59	f 1,67	f 3,67	f 7,23	f 4,66	f 2,71	f 4,93
Dividend- en tantiëmbelasting (opcenten)	f 0,57	f 0,14	f 0,22	f 0,03	f —	f 0,57	f 0,01	f —	f —	f —
Vermogensbelasting (opcenten)	f 0,37	f 0,45	f —	f 0,41	f 0,34	f 0,35	f 0,65	f 0,38	f 0,45	f 0,08
Belasting op de honden	f 1,06	f —	f 0,27	f 0,31	f 0,26	f 0,22	f 0,22	f —	f 0,10	f 0,15
Vermakelijkheidsbelasting	f 0,29	f 0,07	f 0,51	f —	f 0,18	f 0,05	f —	f —	f 0,17	f 0,17
Vergunnings- en verlosrechten	f —	f —	f 0,08	f 0,11	f 0,13	f 0,09	f 0,08	f 0,14	f 0,09	f 0,02
Zakelijke bedrijfsbelasting	f —	f —	f —	f —	f —	f 1,25	f —	f —	f —	f 1,01
Heffingen voor openb. werken (straat- en rioolbelasting, innemen van openb. grond en water e.d.)	f 4,62	f 0,21	f 0,65	f 0,53	f 0,03	f 1,42	f 10,36 ^m	f 0,20	f —	f 0,03
Uitkeering wet fin. verh. Rijk en Gemeente	f 22,57	f 15,63	f 40,21	f 14,74	f 10,23	f 15,53	f 33,09	f 17,80	f 11,47	f 14,69
Winsten en retributien uit productie- en vervoerbedrijven en verleende concessies	f 12,24	f 9,51	f 6,63	f 10,63	f 5,35	f 11,63	f 4,53	f 5,90	f 5,53	f 9,31
Overige baten, welke niet op de uitgaven in mindering zijn gebracht	f 16,71	f —	f 1,56	f —	f —	f —	f 0,15	f —	f —	f 0,06
	f 0,74	f 0,27	f 0,04	f 0,20	f 0,30	f 0,06	f 0,20	f 0,48	f 0,01	f 3,08
Totaal	f 52,26	f 25,41	f 48,44	f 25,57	f 15,88	f 27,22	f 37,97	f 24,18	f 16,81	f 27,14

*) In hoofdzaak tolgelden.

Toen deze gegevens ontvangen waren heeft de Heer Koot van de afdeeling Financiën van de gem. Utrecht het moeilijke werk verricht om te trachten daaruit na eenige correcties te berekenen de netto uitgaven per inwoner voor de verschillende hoofdstukken van de gemeentebegroting, zoomede een staat van de inkomsten per inwoner, voorzover die niet op de uitgaven in mindering zijn gebracht, alles voor de 3 genoemde jaren. Wij vonden temeer vrijheid deze poging te wagen, omdat zij reeds in 1932 ondernomen was door de gemeente Utrecht. (Gedr. Verz. 1932, No. 183). De door den Heer Koot gevolgde methode van berekening waarborgt naar onze meening, dat hierdoor een zoo zuiver mogelijke benadering van de netto uitgaven en inkomsten per inwoner over deze jaren verkregen is. De uitkomsten van deze berekening zijn opgenomen in de tabellen 39, 40 en 41 (netto-uitgaven), 42, 43 en 44 (netto-inkomsten). Het gemiddeld bedrag over deze 3 jaren werd daarna berekend voor uitgaven en inkomsten per hoofd van de bevolking in iedere gemeente en visueel voorgesteld op de cartogrammen 130 en 131, die misschien nog duidelijker dan de cijfers van de tabellen den toestand weergeven. Wij meenen met enkele korte aantekeningen ten aanzien van de verschillende hoofdstukken der begroting te kunnen volstaan om de verkregen uitkomsten toe te lichten. Ook deze zijn opgesteld in overleg met den Heer Koot.

Algemeen Beheer. De algemeene bestuurskosten zijn voor de grootere gemeenten minder zwaar dan voor de kleinere. De personeelskosten (jaarwedden burgemeester, secretaris, ontvanger en ambtenaren ter Secretarie) drukken in het algemeen n.l. zwaarder op de kleinere dan op de grootere gemeenten.

Openbare Veiligheid. Opvallend zijn de aanzienlijk hoogere uitgaven in Utrecht; zij houden vooral verband met de organisatie van de politie. Vele extra diensten worden in de groote stad aan de politie opgedragen. Belangrijk zijn ook daar de kosten voor de verkeerspolitie. Waarschijnlijk is het vrij hooge cijfer van Oudenrijn ook het gevolg van uitgaven voor dit doel (verkeersweg Rotterdam—Den Haag—Utrecht). De landelijke gemeenten hebben vaak naast hun gemeente-veldwachter de beschikking over Rijksveldwachters. Op bijzondere gebeurtenissen zijn deze gemeenten niet ingesteld. Dit is van belang, wanneer men bedenkt, dat door den groei van Utrecht over zijn grenzen heen, veel recreatie-gelegenheden buiten de gemeente zijn komen te liggen. Politie-surveillance is hierbij dan een moeilijke kwestie. Terwijl Utrechtsche gemeentepolitie (als onbezoldigd Rijksveldwachter) wel bij dergelijke gelegenheden in Jutphaas en Bunnik wordt toegelaten, is dit niet het geval bij de gemeente Houten. Wij komen hierop bij de recreatie nader terug. Ook de openbare verlichting en brandweer drukken op het stedelijk centrum veel meer. Op het platteland zal straatverlichting gedurende den nacht wel sporadisch voorkomen.

Volkshuisvesting. De kleinere gemeenten hebben belangrijk minder onkosten voor Bouw- en Woningtoezicht. Ook de exploitatietekorten van de v.n.l. gedurende den oorlogstijd met overheidssteun gebouwde arbeiderswoningen drukken zwaar op de groote gemeente, terwijl de kleinere gemeenten ter zake geen of slechts geringe kosten te dragen hebben.

Openbare Werken. De kleinere gemeenten hebben over het algemeen weinig of geen uitgaven voor straten, pleinen, plantsoenen, rioleering, havens, vaarten en bruggen. De groote verkeerswegen zijn vaak in beheer bij provincie of Rijk, terwijl andere wegen en watergangen voor het grootste gedeelte in beheer en onderhoud zijn bij de waterschappen. De tol van Maartensdijk is oorzaak, dat bij de heffingen voor Openbare Werken deze gemeente \pm f 10 à f 15 per inwoner ontvangt, een bedrag, waar Utrecht met minder dan f 5 verre onder blijft. Deze hooge ontvangsten stelden de gemeente Maartensdijk dan ook in staat groote uitgaven te doen voor wegverbetering, aanleg van rijwielpaden etc. De gemeentelijke huishouding werd toch indirect hierdoor eenigszins verlicht; de aanleg van den nieuwen Rijksweg zal hier groote verandering in brengen.

Onderwijs. Hoogere uitgaven van de grootere gemeenten zullen een gevolg zijn van de betere inrichting van het onderwijs, ook juist van het voortgezet en speciaal vak-

Tabel 45.

Aantal leerlingen uit de randgemeenten, die in Utrecht onderwijs genoten op de verschillende genoemde inrichtingen van onderwijs in Juli 1937.

	Lager Onderwijs			Uitgebreid Lager Onderwijs				Middelb. en voorb. Hooger Onderw.	Totaal			Alg. Totaal		
	Openbaar	R.K.	Prot. Chr. Scholen	Neutraal	Openbaar	R.K.	Prot. Chr. Scholen		Neutraal	Nijverheidsond.	Uitgebreid Lager Onderwijs		Nijverheids-Onderwijs	Middelb. en Voorb. Hooger Onderw.
Zuilen	125	131	297	—	45	50	62	—	513	157	513	26	1249	
Achtrienhoven	4	35	20	—	—	—	—	2	9	2	9	—	70	
Maartensdijk	40	211	103	7	27	62	44	—	94	133	94	81	669	
De Bilt	—	31	6	5	2	27	10	5	100	44	100	106	292	
Houten	2	23	16	—	—	4	1	7	9	12	9	1	63	
Jutphaas	160	147	213	—	32	23	16	—	96	71	96	13	700	
Oudenrijn	22	51	15	—	4	9	—	—	18	13	18	4	123	
Vleuten	16	29	5	5	1	2	7	5	33	15	33	4	107	
Bunnik	9	42	5	1	1	2	5	—	16	8	16	6	87	
Westbroek	—	—	—	—	—	—	—	—	4	—	4	—	4	
Totaal	378	700	680	18	112	179	145	19	892	455	892	241	3364	

onderwijs. Ongetwijfeld profiteeren in zekeren zin ook de bewoners der randgemeenten hiervan, maar de directe onkosten per leerling worden voor het Bijzonder Lager Onderwijs, het Middelb. en Voorb. Hooger Ondw. en het Nijverheidsonderwijs door deze gemeenten krachtens de desbetreffende wettelijke bepalingen vergoed. Zoolang onderlinge overeenkomsten van kracht zijn geldt dit ook voor het openbaar lager onderwijs (tabel 45). Extra uitgaven heeft de gem. Utrecht voor schoolvoeding en -kleding, (in 1935 f 0,46 per inw.), den aankoop en inrichting van gebouwen voor de Rijkskweekschool voor onderwijzers en de Rijkslandbouw-winterschool, alsmede voor de gemeentelijke inspectie Lager Onderwijs en voor het geven van schoolbaden, allemaal uitgaven, die in de omliggende gemeenten niet voorkomen.

Voorts worden deze uitgaven voor Utrecht sterk verhoogd door de cultureele zorg, die inhaerent is aan een stedelijk centrum. Zoo zijn hier van belang de uitgaven voor het Centraal Museum, subsidies voor openbare leeszaalen en bibliotheken, schouwburg en Gebouw v. K. en W., toelage U.S.O., Volksuniversiteit, sportterreinen, zwembaden, kinderspeelplaatsen, school- en werktuinen etc. Al deze uitgaven drukken bijna uitsluitend op de groote stad, terwijl toch ook bewoners uit de randgemeenten van de meeste dezer instellingen kunnen en ook zullen profiteren.

Ten slotte moge hier nog met betrekking tot de lasten t.z.v. Landbouw, Handel en Nijverheid gewezen worden op de belangrijke uitgaven van de gem. Utrecht voor de gemeentelijke Arbeidsbeurs, de subsidies voor de Jaarbeurs en voor Vreemdelingenverkeer en de hogere uitgaven wegens subsidies aan de werkloozenkassen.

Bij bijna alle hoofdstukken blijkt dus de stad aanzienlijk hogere kosten te hebben dan de randgemeenten. Zeer sterk is dit ook het geval met de uitgaven t.z.v. ondersteuning van behoeftigen en werklozen. De vermindering van deze uitgaven in 1935 ten opzichte van die in 1933 en 1934 in vrijwel alle gemeenten is een gevolg van de in werkingtreding van de wet op het werkloosheidssubsidiefonds, waardoor de Gemeenten grootere bijdragen uit dit fonds kregen in de kosten van werkloozenzorg dan voorheen uit 's Rijks kas. Hiertegenover moesten de gemeenten echter een groot gedeelte van hun belastinggebied t.b.v. dit fonds afstaan, waardoor de vermindering van de opbrengst dier belasting in 1935 (tabel 44) wordt verklaard.

Hoe is het nu mogelijk dat deze stedelijke gemeenschap, toch tot sluitende begrotingen kan komen? De inkomensopbouw is niet van dien aard, dat hij zich gunstig zou onderscheiden van de andere gemeenten. Ook de uitkeering uit het Gemeentefonds is minder dan de som die daarin door Utrecht gestort wordt, terwijl tenslotte ook de belastingdruk niet uitzonderlijk hoog is gebleken. De verklaring moet o.i. voornamelijk gezocht worden in de beschikking over reserves en in den post: „winsten uit bedrijven”.

De gemeentelijke bedrijven blijken een belangrijk aandeel te hebben in de totale inkomsten per hoofd ($\pm 30\%$ gemiddeld), ondanks een tramtekort in 1935. Hier blijkt dus een post van inkomsten voor de groote stad te bestaan, die de meeste kleinere gemeenten geheel of bijna geheel moeten missen. Dit is mede een gevolg daarvan, dat de gemeentelijke distributiebedrijven van Utrecht de meeste randgemeenten verzorgen. Daardoor werd een economischer bedrijfsvoering mogelijk gemaakt. Het groote afzetgebied vermocht, zelfs bij matige tarieven, de winsten uit de bedrijven belangrijk te verhoogden. Ook was hierbij een waarschijnlijk ongewild voordeel, n.l. dat bij vestiging van Utrechtsche bevolking in de randgemeenten, deze vaak toch door de Utrechtsche gemeentelijke bedrijven met gas of electriciteit bediend mocht worden. Deze inkomsten stonden dus bijna uitsluitend onder den invloed van de conjunctuur zonder de nadeelige gevolgen van het vertrek van welgestelden ernstig te gevoelen.

Het wil ons voorkomen, dat wij in deze functie van de gemeentelijke bedrijven van de centrumgemeente een treffend voorbeeld hebben van wat door onderlinge samenwerking en doeltreffende overeenkomsten verkregen kan worden. Het is toch duidelijk, dat een gecentraliseerde voorziening van gas en electriciteit, bij doeltreffende inrichting, tegen

aanzienlijk lagere tarieven in de behoeftebevrediging kan voorzien, dan wanneer ieder autonoom gebied die verzorging zelf ter hand zoude nemen. Wij zijn ons terdege ervan bewust, dat dit probleem volstrekt niet nieuw is. Niet alleen, dat door het Rijk reeds een studie-commissie gezonden werd naar Parijs, waar de centrale bedrijven werken voor een gebied met een aantal inwoners, dat gelijk staat met de geheele bevolking van Nederland, maar ook de gasvoorziening uit het mijnbouwgebied, de stroomlevering door groote centrales, is in het Rijk reeds ver gevorderd. De voordeelen van een dusdanige centrale regeling komen voldoende tot uitdrukking in het reeds genoemde feit van de gunstige tarieven.

Ook in ander verband is dit punt van bijzonder belang. Immers mede door deze hooge, hoewel thans afnemende, inkomsten uit de bedrijven was het mogelijk, dat de stedelijke gemeenschap zich zelf kon bedruipen, ondanks de belangrijke wijzigingen in den opbouw der bevolking door migratie en conjunctuur. Het spreekt dan ook haast van zelf, dat een kleine gemeente, die door stedelijke vestiging plotseling voor hogere uitgaven komt te staan, speciaal wanneer het den bouw van arbeiderswoningen betreft, op den duur niet in staat is deze hogere kosten te dekken door belastingverhoging. De groote stad of wel het Rijk zal in zoo'n geval wel hulp moeten bieden. De bijzonder sterke economische betrekkingen, die zoo b.v. tusschen de gemeenten Utrecht en Zuilen bestaan, zijn oorzaak, dat de financieele zelfstandigheid van die gemeente, zelfs afgezien van den huidige Rijks-steun, in dit opzicht wel eenigszins fictief wordt. De stad is beter in staat de arbeidershuisvesting in grooten getale goed te verzorgen dan de kleine gemeente. Met belangstelling moet dan ook de aanleg van Hoograven in Jutphaas worden gadeslagen.

Toch meene men niet, dat de gunstige uitkomsten van de bedrijven in staat zijn voor de stedelijke gemeenschappen in het algemeen de financieele moeilijkheden op te lossen die een gevolg zijn — en voorloopig wel zullen blijven — van de bijzondere lasten, welke op haar gelegd worden door de concentratie in de secundaire productie en door de migratie.

Voor Utrecht in het bijzonder is dat niet mogelijk geweest. Wel hebben die uitkomsten in belangrijke mate bijgedragen om de moeilijkheden ten gevolge van de conjunctuur en migratie te overwinnen, maar zij hebben niet kunnen voorkomen, dat de gemeente op zoodanige wijze hare reserves heeft moeten aanspreken, dat zelfs in de naaste toekomst de gemeentefinanciën zgn. „tegenvallers”, die pas bij de rekeningcijfers te voorschijn komen, niet meer zullen kunnen dragen.

Een kort overzicht van de saldi op de *gemeenterekeningen* sedert 1930, het begin van de crisis, moge zulks verduidelijken.

Het saldo der gemeenterekening — de beschikking over reserves buiten beschouwing gelaten — bedroeg over:

1930	f	633.307	voordeelig.
1931	„	592.508	voordeelig.
1932	„	905.256	nadeelig.
1933	„	312.592	nadeelig.
1934	„	860.814	nadeelig.
1935	„	1.047.011	nadeelig.
1936	„	788.977	nadeelig.

Dientengevolge was de gemeente genoodzaakt reeds in 1932 een aanvang te maken met een beroep op de in hoofdzaak uit overschotten van de dienstjaren 1921 t.m. 1923 en 1930 en 1931 gekweekte reserves, om de „tegenvallers”, die tevoorschijn kwamen bij de *rekeningcijfers*, te dekken. De belangrijkheid van dit aanspreken der reserves moge blijken uit de hieronder volgende opgave:

Bedragen geput uit de reserves om *de rekening* te doen sluiten:

1932	f	905.256
1933	„	312.592
1934	„	470.563
1935	„	551.893
1936	„	430.831

f 2.661.225

Voorts werd voor het verkrijgen van een sluitende *begrooing* in de jaren 1937 en '38 nog beschikt over de volgende bedragen, die aan de algemeene reserve waren toegevoegd uit de reserves van eenige gemeentelijke bedrijven:

1937	f	495.118
1938	„	150.141

Totaal f 3.306.484

Hiermede zullen dan de reserves volledig zijn uitgeput, zoodat bij volgende ongunstige uitkomsten *van de rekeningcijfers*, van de gemeente Utrecht het uiterste zal worden gevegd om aan de daartuit voortvloeiende moeilijkheden het hoofd te bieden. Tenzij de overheid zal willen begrijpen, dat in dit concentratiegebied maatregelen genomen zullen moeten worden.

Het valt immers niet te ontkennen, dat in de concentratiegebieden de stedelijke agglomeraties in toenemende mate den druk zullen ondervinden van de lasten, welke het gevolg zijn van de werkloosheid.

Dit probleem vraagt thans onze aandacht.

Een tweede beschouwing ontleend aan deze overzichten brengt ons tegenover dit probleem. Reeds in de inleiding en in de algemeene beschouwingen is er op gewezen, dat ten slotte uit het inkomen van de volwaardigen, die aan het productieproces deelnemen en van hen, wier inkomen stamt uit een voorafgegane periode van deelname aan het productieproces, de kosten betaald zullen moeten worden, die uit hoofde van algemeene overheidszorg op de gemeenschap drukken. Gelukkig is in den laatsten tijd wel algemeen in ieder volk aanvaard, dat buitendien uit het bovengenoemde totale inkomen een deel behoort te worden afgezonderd ten bate van hen, die door de tegenwoordige economische verhoudingen niet in staat zijn door zelf deel te nemen aan het productieproces, zich een inkomen te verwerven. Deze zorg, die wij zouden willen noemen de sociale zorg van de gemeenschap, die, zooals reeds werd opgemerkt, haar uitdrukking heeft gevonden in het geheele samenstel van de sociale wetgeving, wordt in onze tijden ongemeen uitgebreid door tal van economische, technologische en ook politieke verschijnselen, die tezamen de in zijn sociale en moreele beteekenis zoo drukkende werkloosheid te voorschijn hebben geroepen.

Op grond van deze korte formulering mag men reeds besluiten tot een onderscheiding in de uitgaven, welke de gemeenschap van hare leden eischt voor de maatregelen van algemeene overheidszorg en die, welke voortvloeien uit het gegroeide besef, dat de sociale zorg mede in dien zin overheidstaak is, dat zij daarvoor bijdragen eischt van hen wier welstand dit veroorlooft. Of een bepaalde gemeente deze bepaalde uitgavengroepen zal kunnen bestrijden, zonder dat de gemeentelijke financieele huishouding scheef getrokken wordt, hangt niet alléén af van den sociaal-economischen opbouw der bevolking naar het inkomen, hoewel die voor een groot gedeelte de draagkracht der gemeenschap bepaalt.

Er zijn nog andere bijzondere omstandigheden, die in iedere gemeente die draagkracht

Tabel 46.

Uitgaven van algemeen aard per hoofd van de bevolking		Uitgaven van bijzonderen aard per hoofd van de bevolking	
Alg. Beheer	f 4,42	TBC-bestr. uitzending kinderen,	f 0,60
Openb. Veiligheid	- 7,89	zuigel. besch. Maatsch. werk etc.	- 1,89
Volksgesondheid	- 0,28	Tekorten woningexploitatie	- 0,46
Volkshuisvesting	- 0,88	Schoolvoeding en -Kleeding	- 0,99
Openbare Werken	- 10,74	Subsidie Werkloozenkassen	- 17,25
Openb. L. O.	- 2,32	Ondersteuning Behoeftigen en Werkloozen	-
Bijzonder L. O.	- 4,84		
Overige Kosten L. O.	- 0,26	Kosten Sociale Zorg per inw:	f 21,19
M. O., V. H. en Nijv. Ond.	- 2,92		
Overige Kosten O. K. en W.	- 1,46		
Landb. Nijverh. en Handel	- 0,38		
Overige uitgaven	- 1,85		
Kosten Alg. Overh. zorg. per inw:	f 38,24		

belangrijk kunnen verhoogen, waardoor dan weer de afhankelijkheid van den sociaal economischen opbouw verminderd wordt.

Wij hebben voor de gemeente Utrecht getracht de uitgaven per inwoner op te stellen naar de hierboven ontwikkelde onderscheiding in kosten-per-inwoner-voor-algemeene-overheidszorg en in kosten-per-inwoner-voor-sociale-zorg (rekening 1935).

De kosten voor sociale zorg bleken in 1935 niet minder dan 35% van de totale kosten te bedragen. Uit de cijfers van tabel 44 blijkt, dat door de belastingheffing f 22,57 per inwoner werd verkregen of ongeveer een bedrag, dat noodig was voor de sociale zorg. Langs anderen weg werd f 29,69 per inwoner ontvangen, terwijl de resteerende f 7,17 moest worden gedekt uit Vroegere Diensten en Reserves, terwijl de rekening toch nog met een nadeelig saldo sloot. *Uit deze groepeerings spreekt dus vooral het feit, dat de opbrengst van alle belastingen ongeveer even groot is als de totale uitgaven voor de sociale zorg.*

Het is echter mogelijk deze uitkomsten ook anders te groepeeren, om zoo te kunnen bepalen bij welke belastingopbrengst, ten goede komende aan de gemeente, men méér doet dan alleen zijn aandeel in de algemeene kosten opbrengen en dus gaat bijdragen in de kosten, te maken voor hen, die beneden deze grens blijven, zoomede voor hen die, onder invloed van de hierboven geschetste verschijnselen, steun behoeven.

Ten einde dit doel te bereiken zal een onderscheid gemaakt moeten worden tusschen de verkregen inkomsten, die door hun *meer algemeen aard* gedacht kunnen worden de kosten van *de algemeene overheidsdiensten* te dekken en die inkomsten, welke door hun *bijzonderen aard* gedacht kunnen worden als de bron, waaruit *de sociale zorg* moet putten. Wij ontveinzen ons niet, dat een dergelijke scheiding van inkomsten in conflict komt met het beginsel van onze belastingheffing, waardoor slechts zeer zelden een bepaalde bestemming aan de opbrengst gegeven wordt; evenmin ontgaat het ons, dat de boven aangegeven onderscheiding in inkomsten van *algemeen aard* en van *bijzonderen aard* weinig scherp is, maar desalniettemin werd gemeend toch een poging in die richting te moeten wagen, zij het alleen om de gedachte te bepalen.

Men zou het *algemeene* en het *bijzondere* karakter van deze inkomsten ook kunnen aanduiden door onder de *algemeene* inkomsten te verstaan, diè, waarvan de grondslagen, waarop de heffing berust, voor de gemeente in eenigerlei opzicht kosten of diensten medebrengen, terwijl onder de *bijzondere* dan verstaan worden die heffingen, welke geheven worden van die gelden, waarvan de gemeenschap oordeelt, dat een gedeelte kan worden afgezonderd voor de dekking der extra-kosten, die de sociale zorg met zich medebrengt en

Tabel 47.

Dekking alg. kosten v. Overh. dienst		Dekking kosten Sociale Zorg	
Gem. Fondsbel.	f 5,89	Uitkeering Rijk	f 12,24
Personeele bel.	- 5,65	Vermogensbel.	- 0,37
Straatbelasting	- 4,62	Divid. en Tant. bel.	- 0,57
Grondbelasting	- 3,91	Bel. op Honden	- 0,21
Winsten uit Bedr.	- 16,71	Vermakel. bel.	- 1,06
Overige Baten	- 0,74	Vergunningsrechten	- 0,22
		Vroegere dienst en Res.	- 7,17
Overheidsdienst	f 37,52	Sociale Zorg	f 21,81
Sociale Zorg	- 21,81		
Totaal	f 59,33		

waartegenover harerzijds geen kosten of diensten staan. Uit dien hoofde zijn dan ook de winsten uit de bedrijven beschouwd als inkomsten tot dekking *der algemeene kosten van overheidsdienst*, terwijl de uitkeeringen van het Rijk als voor *sociale zorg* bestemd werden beschouwd. Gaat men naar deze beginselen te werk, dan verkrijgt men de uitkomsten, opgenomen in de tabellen 46 en 47.

Wanneer we nu uit deze groepeeringscijfers conclusies gaan trekken, dan zijn we ons terdege bewust, dat deze conclusies steeds aanvechtbaar zullen blijven door den subjectieven factor, die nu eenmaal in deze groepeeringscijfers schuilt.

Vergelijken we dan deze tabel 47 met de voorgaande tabel 46, dan valt ons op, dat de in die tabellen aangegeven uitkomsten, hoewel langs zuiver inductieven weg verkregen, elkaar nagenoeg dekken. Men mag dus zeggen, dat uitgaande van onze voorgaande redeneeringen de kosten van *algemeene overheidsdienst* (volgens tabel 46: f 38,24) nagenoeg gedekt worden uit de in tabel 47 aangegeven bronnen. Het valt echter niet te ontkennen, dat dit voornamelijk te danken is aan de hoge inkomsten uit de bedrijven. Bij de steeds dalende lijn, die deze post vertoont, blijkt de gemeente Utrecht dus reeds thans de grens overschreden te hebben waar beneden zij niet meer in staat is uit de inkomsten der in tabel 47 aangegeven bronnen van *algemeen aard*, haar kosten voor *algemeene overheidsdiensten* te dekken! Bij voortgaande daling der inkomsten uit de bedrijven, zou het noodzakelijk zijn dat of belastingverhoging of verhoging van het inkomen zou optreden. Daar de eerste reeds bijna haar uiterste toelaatbare grenzen heeft bereikt en een aanzienlijke verhoging van het gemiddeld inkomen, dank zij den ongunstigen invloed, die de migratie hierop gedurende de laatste 12 jaren gehad blijkt te hebben, weinig aannemelijk is, moet de toekomst niet zonder zorgen worden gezien. *Slechts aantrekkelijke vestigingsmogelijkheden voor hoogere inkomens zouden hier gunstigen invloed kunnen hebben.*

De kostendekking voor de *sociale zorg* blijkt uit tabel 47 ten eenen male onvoldoende te zijn, indien men let op de f 7.17 per inwoner, die op zeer wankelen grondslag berusten. Waar belastingverhoging ook bij deze inkomsten slechts een averechtsche uitwerking zou hebben, valt niet anders te besluiten, dan dat, indien deze inkomsten in de naaste toekomst niet opgevoerd kunnen worden, slechts een overschot van de inkomsten voor algemeene overheidsdienst zou kunnen baten, hetgeen evenzeer weinig denkbaar is. *Dergelijke hoge lasten als het jaar 1935 voor de sociale zorg vertoont, zullen voor langen tijd onmogelijk te dragen zijn door een gemeenschap met een dergelijke samenstelling van haar bevolking naar het inkomen als Utrecht thans heeft.*

Wil men nu komen tot de beantwoording van de hierboven gestelde vraag, hoe groot het inkomen is, waarboven men meer doet dan alleen de algemeene overheidskosten vergoeden, dan is het noodzakelijk om uit te gaan van het geval, dat in het jaar 1935 de kosten

en inkomsten voor algemeene overheidsdienst elkaar gedekt hebben. In dat jaar werd de gemiddelde opbrengst van f 5,89 per inwoner verkregen uit de opcenten der gemeentefondsbelasting. In verband hiermede ligt het voor de hand om dus deze inkomensopbouw aan te nemen als de uiterste mogelijkheid, waarbij de algemeene overheidskosten gedekt worden, immers deze belastingbron is het meest representatief voor de geheele economische structuur der gemeente. Zij is dat meer dan personeele-, straat- of grondbelasting, hoewel ook die een min of meer nauw verband houden met den opbouw der bevolking naar het inkomen. Zelfs de inkomsten uit de bedrijven kunnen beschouwd worden eenigszins afhankelijk te zijn van den inkomensopbouw der bevolking door het meerdere verbruik bij hogere inkomens. Feitelijk stellen wij hier, dus een zeer nauw correlatief verband tusschen de door ons als representatief geachte opbrengst uit de opcenten der gemeentefondsbelasting per inwoner en het totaal der opbrengsten per inwoner uit de middelen, die in tabel 47 werden aangewezen ter dekking van de algemeene kosten van overheidsdienst.

Hieruit volgt een voor de bepaling van het *grensinkomen* belangrijk besluit, dat zich het best laat formuleeren op de hieronder volgende wijze:

Bij aanname, dat de opbrengst van de opcenten der G. F. B. representatief is voor de opbrengst van de middelen, die de algemeene kosten van overheidsdienst dekken, zal het inkomen, dat juist een zoodanig percentage aan opcenten in de G. F. B. opbrengt, als de geheele opbrengst der opcenten in de G. F. B. bedraagt van het totale zuivere belastbare inkomen, het grensinkomen zijn, waarbeneden men minder, en waarboven men meer betaalt dan de algemeene kosten per inwoner bedragen.

Hoe kan nu op de beste en eenvoudigste wijze dit grensinkomen voor de Gem. Utrecht worden bepaald?

Daartoe zal men op een grafiek moeten uitzetten de kromme, welke de progressiviteit voorstelt, die aanwezig is in de opbrengst van de opcenten in de gemeentefondsbelasting, uitgedrukt in percentages van de inkomens (grafiek 132).

Construeeren wij daarna in de zelfde grafiek de lijn, welke aangeeft het percentage, dat de totale opbrengst aan opcenten in de G. F. B. uitmaakt van het totale zuivere belastbare inkomen, dan zal het snijpunt van deze laatste, uiteraard horizontale, lijn met de kromme der progressiviteit het gevraagde inkomen aangeven. Uit de grafiek 132 blijkt, dat het grensinkomen voor Utrecht f 2800 bedraagt. Dit beteekent derhalve, dat in het belastingjaar 1935/36 in de gemeente Utrecht alleen zij, die een inkomen hadden van f 2800, juist de kosten van algemeene overheidsdienst oprachten. De geheele inkomensgroep, die daar beneden ligt kost aan de gemeente uit hoofde van algemeene overheidsdiensten reeds geld, terwijl slechts de inkomensgroepen boven f 2800,— beginnen bij te dragen in de aanvulling van de tekorten ontstaan door de onvoldoende bijdragen der groep beneden de f 2800,— om de kosten van *algemeene* overheidsdienst eenigszins te dekken.

De dekking der extra-uitgaven voor de sociale zorg moet dan gevonden worden uit de *bijzondere* heffingen in tabel 47 aangewezen.

Moge het ons hiermede eenigszins gelukt zijn de gestelde vraag voor Utrecht te beantwoorden; de gegevens laten het niet toe een gelijke berekening uit te voeren voor de randgemeenten. De verzamelde rekeningcijfers lieten in de eerste plaats niet toe tot een aannemelijke scheiding van de kosten voor algemeene overheidsdiensten te geraken en in de tweede plaats ontbraken ons de gegevens van de gemeentefondsbelasting, die hierbij als representatief voor den inkomensopbouw der gemeente aangenomen werd.

De bijzonder wankel toestand, vooral in verband met de heerschende migratietendenzen en de gevolgen daarvan voor den inkomensopbouw, is voor de gemeente Utrecht hiermede wel genoegzaam aangetoond.

VI. PROGNOSE.

A. De toekomstige loop der bevolking in het gebied van onderzoek.

In de inleiding tot deze demografische analyse werd er reeds op gewezen, hoe moeilijk het is om voor een bepaald gebied op den grondslag van de door de analyse gevonden groeitendenzen der bevolking een aannemelijke berekening te maken voor de totale bevolking, welke verwacht kan worden op een bepaald tijdstip in de toekomst. Niettemin — zoo werd in die inleiding betoogd — is het, gezien de gecompliceerde verhoudingen van onzen tijd en de daardoor te voorschijn geroepen geheel andere verdeeling van de bevolking over het grondgebied, zoowel binnen het Rijk als binnen bepaalde deelen, een gebiedende noodzakelijkheid geworden, dat de overheid zich ten bate van de te nemen maatregelen reenschap geeft van de te verwachten bevolkingssterkte. Nu spreekt het wel vanzelf, dat men zich daarbij zal moeten beperken tot een berekening voor een niet al te ver verwijderde toekomst.

Door ons wordt iedere berekening, welke uitgaat naar een verdere toekomst dan de eerstvolgende 20 jaren afgewezen, wijl zij uitgaat en uit moet gaan van de veronderstelling der doorwerking van bepaalde groeitendenzen over een te lange periode. Dit klemmt temeer, daar het hier geldt een gebied van onderzoek, dat in den jongsten tijd zoo sterk onderhevig is aan concentratiefactoren, waarvan de continuïteit allerminst vaststaat.

Op grond van deze overwegingen bepalen wij ons tot een berekening, welke tracht te benaderen hoe de bevolkingssterkte zijn zal in het jaar 1955 voor het gebied van onderzoek en voor de daarin te onderscheiden deelen.

Voor het kiezen van deze periode van 20 jaren voor onze berekening, kan nog een ander motief gelden. De uitbreidingsplannen voor de verschillende gemeenten toch bezitten een geldigheidsduur van 10 jaren met een mogelijke vrijstelling van herziening voor de volgende 10-jarige periode, zoodat in het algemeen een uitbreidingsplan rekening zal moeten houden met een 20-jarige periode. Nu is het een algemeen bekend feit, dat vele uitbreidingsplannen geen rekening hielden met een op zoo deugdelijk mogelijke gronden berekende bevolkingsaanwas; integendeel, men ontwierp aan de teekentafel een ruimtelijk uitbreidingsplan en constateerde, dat de verkregen vestigingsruimte plaats bood voor een zeker aantal inwoners, welk aantal geen verband hield met een op redelijke gronden benaderden groei. Zoo biedt het uitbreidingsplan Berlage-Holsboer voor de gemeente Utrecht, ruimte voor 450.000 menschen, welk aantal in de toekomst nooit door die gemeente, zelfs niet door het geheele gebied van onderzoek zal worden bereikt, zooals uit onze berekeningen zal blijken.

De groote moeilijkheden, die de benadering van den toekomstigen bevolkingsaanwas biedt, hebben wij in de eerste plaats trachten te ondervangen door de toekomstperiode zoo kort mogelijk te stellen en wel op 20 jaar. Voor deze periode mag men aannemen, dat geen groote veranderingen in de aanwezige tendenzen, die den natuurlijken aanwas bepalen, zullen optreden. Neemt men voor de bepaling van den loop der factoren, die den natuurlijken aanwas bepalen, met name geboorte en sterfte, een voldoende ruime periode in het verleden, dan mag men aannemen, dat de richting, waarin zij zich verder zullen bewegen, althans de eerste 20 jaren als continue kan worden beschouwd. De beperking helpt ons echter niet ten aanzien van het in de toekomst bepalen van de doorwerking der groeitendenzen, welke voortvloeien uit het feit, dat ons gebied binnen het Rijk een concentratiegebied blijkt te zijn. De meest aannemelijke oplossing kwam ons voor te zijn een berekening van de verhouding der bevolking van het gebied in onderzoek en zijn deelen tot die van het Rijk, over een lange periode in het verleden en op dien grondslag de schatting te maken voor de toekomst. Uit de vele methoden, welke verder zijn toegepast om tot een aannemelijke berekening van den bevolkingsaanwas in de toekomst te komen, heeft in den laatsten tijd het meest de aandacht getrokken, die welke is toegepast door de Heeren Ir. Th. K. van

Lohuizen en Dr. G. Th. J. Delfgaauw. Zij hebben een omvangrijk werk verricht en de uitkomsten daarvan vermeld in een artikel getiteld: „De toekomstige verdeling van bevolking en van woningvoorraad over het land”, in het Tijdschr. v. Volksk. en Stedebouw 1935, No. 11. Wij mogen voor de door hen toegepaste methode verwijzen naar het hier genoemde artikel. Daarin werd ook behandeld, onder de door hen onderscheiden karakteristieke streken van ons land, de stad Utrecht en omgeving, welk gebied overeenkomt met het z.g. econ. geogr. gebied no. 24 van de Beroepstelling 1930, dat de gemeenten Utrecht, Zuilen, Jutphaas en Oudenrijn omvat. Wij hebben hun methode toegepast voor het gebied van onderzoek gesplitst in de deelen: Gem. Utrecht; Gem. Utrecht, Zuilen, Jutphaas en Oudenrijn; Utrecht, Zuilen, Jutphaas, Oudenrijn, Maartensdijk en De Bilt; en ten slotte voor het geheele gebied van Utrecht met 9 randgemeenten. Van 1879 af tot en met 1935 konden door ons de werkelijke cijfers worden aangegeven. Voor de jaren 1940, '45, '50, '55 en '60 werden die berekend volgens de methode „van Lohuizen en Delfgaauw”. De uitkomsten zijn opgeteekend in de hieronder volgende tabel 48.

Tabel 48.

Berekening toekomstige loop van de bevolking volgens de methode Delfgaauw en van Lohuizen (1000-tallen).

JAAR	Gem. Utrecht	Gem. Utr., Zuilen, Jutphaas en Oudenrijn	Utr., Zuilen, Jutph., Oudenr. M'dijk en De Bilt	Utr. + 9 Randgem. Geb. v. onderzoek.
1879	68	72	76	81
1889	84	87	93	98
1899	102	106	112	117
1909	119	124	131	136
1920	140	149	158	164
1925	150	162	174	181
1930	155	171	186	193
1935	161	185	206	215
1940	163	186	206	214
1945	169	195	218	227
1950	174	204	229	239
1955	179	213	241	251
1960	183	220	257	261

Van Lohuizen en Delfgaauw beschikten over de werkelijke cijfers van 1930 en baseerden hunne berekeningen op de veranderingen in de periode 1920—1930 opgetreden. Zij kwamen voor 1940 voor het econ. geogr. gebied tot een totale bevolking van 186.000, terwijl dit gebied reeds in 1936 een werkelijke bevolking van 186.888 had bereikt. Zij geven ook toe dat voor ons gebied een afwijking van 30% nog wel geoorloofd wordt geacht. Ook voor de andere door ons onderscheiden groepen blijken de berekende cijfers voor 1940 beneden de werkelijke in 1936 reeds bereikte aantallen te blijven.

	1936	1940
Gem. Utrecht	161.828	163.385
Econ. Geogr. Geb.	186.888	186.000
Econ. Geogr. geb. + M'dijk + De Bilt	210.000	206.000
Utrecht + 9 Randgem.	218.745	214.500

Wij zien derhalve, dat de door van Lohuizen en Delfgaauw toegepaste methode reeds in 1936 door de werkelijke cijfers achterhaald wordt. De oorzaak is naar onze meening gelegen in de onderschatting van de aantrekkingskracht van ons concentratiegebied, waardoor de concentratie grooter is geweest, dan uit de verschijnselen van de periode 1920—30 mocht worden afgeleid. De cijfers zijn naar onze meening te laag.

Daarom hebben wij gemeend langs anderen weg de berekening te moeten opzetten.

Uitgangspunt voor deze berekening is geweest de verhouding van den groei van het gebied van onderzoek en zijn deelen tot den groei van het Rijk. Deze verhouding is door ons nagegaan voor de 10-jarige perioden van 1879 t/m 1930 en voor de 5-jarige periode van 1930—1935 uit de bekende cijfers van de volkstellingen. Voor de berekening van het aantal voor 1955 konden wij als grondslag nemen de door Professor Mr. H. W. Methorst berekende Rijksbevolking in 1955, waarvan de uitkomsten gepubliceerd zijn in zijn artikel over: „De leeftijdspyramide, de spil van het bevolkingsvraagstuk”, opgenomen in het tijdschrift voor Sociale geneeskunde, van Augustus 1937. Hierbij werd voor het Rijk uitgegaan van een gelijke sterfte als in de periode 1920—'30 en een langzaam dalende geboorte.

De uitkomsten voor den procentueelen groei ten opzichte van het Rijk zijn opgenomen in tabel 49 en grafisch voorgesteld in grafiek 133.

• Tabel 49.

Totale bevolking in % van het Rijk.

31 Dec.	Utrecht	Econ. Geogr. Geb.	Groot-Utrecht	Utr. + 9 Rdg.	Het Rijk
1879	1,68	1,78	1,89	2,00	4.012.693
1889	1,87	1,94	2,06	2,17	4.511.415
1899	2,00	2,08	2,18	2,27	5.104.137
1909	2,03	2,12	2,22	2,31	5.858.175
1920	2,04	2,17	2,30	2,39	6.865.314
1930	1,95	2,15	2,34	2,44	7.935.565
1935	1,90	2,18	2,44	2,54	8.392.102
1955	1,73	2,29	2,63	2,73	± 9.801.000

De op den grondslag van de in de vorige tabel aangegeven procentueelen groei berekende absolute cijfers voor 1955 zijn opgenomen in tabel 50 en grafisch voorgesteld in grafiek 134.

Tabel 50.

Totaal aantal zielen in de verschillende gebieden.

31 Dec.	Utrecht	Econ. Geogr. Geb.	Groot-Utrecht	Utr. + 9 Rdg.	Het Rijk
1879	67.633	71.560	75.928	80.544	4.012.693
1889	84.346	87.431	93.373	98.078	4.511.415
1899	102.086	106.128	111.638	116.983	5.104.137
1909	119.006	123.973	130.571	136.350	5.858.175
1920	140.309	149.018	158.094	164.493	6.865.314
1930	154.882	170.928	185.852	193.458	7.935.565
1935	161.093	184.603	206.508	214.958	8.474.506
1955	169.573	216.202	257.766	267.567	9.801.000

De gemeente Utrecht moet derhalve in 1955 rekening houden met een totale bevolking van 170.000 zielen, m.a.w. met slechts een toename van 8.500. Zeer sprekend is deze geringe

toename, wanneer we daarnaast plaatsen, de toename van de vier agrarische gemeenten van 8500 tot 9.800 in 1955. Het leeuwenaandeel van de totale bevolkingstoename in het gebied van onderzoek zal waarschijnlijk *bij doorwerking van de huidige vestigingstendenzen* komen op het gebied van Zuilen, Jutphaas en Oudenrijn, waar de bevolking zou stijgen van 23.500 tot 46.600 en van Maartensdijk en De Bilt waar eveneens een verdubbeling van de bevolking zou zijn te verwachten en wel van 21.900 in 1935 tot 41.500 in 1955.

Men kan nog een andere methode volgen om te komen tot een aannemelijke schatting van de toekomstige bevolkingssterkte. Deze methode werd ontwikkeld door Prof. Dr. J. Wolff en berust op de gedachte, dat de bevolking van het Rijk der Nederlanden blijkens de werkelijke cijfers van de volkstellingen van 1899 t/m 1930 gegroeid is als een kapitaal uitgezet tegen een rente van 1,4% (samengestelde interest).

Bewijs:

31.12.1899	510	maal	10 ⁴	zielen	
„ 1909	586	„	„	„	510(1,014) ¹⁰ = 586
„ 1920	687	„	„	„	510(1,014) ²¹ = 683
„ 1930	764	„	„	„	510(1,014) ³¹ = 785

Bleef die groei zoo doorgaan, dan zou het aantal op 31.12.1950 bedragen: $510 \times 10^4 \times (1,014)^{51} = 10.400.000$ zielen.

Bij deze berekening wordt geen rekening gehouden met een toe- of afnemende aanwas door de migratie, noch met een toe- of afnemenden aanwas door het geboorteoverschot. De eerste voorwaarde heeft geen bezwaar voor de bevolking van het Rijk, de tweede voorwaarde echter wel, gezien de dalende tendens van de huwelijksvruchtbaarheid. Daardoor zullen de uitkomsten van deze wijze van berekening der toekomstige bevolkingssterkte zeker de beteekenis hebben van een maximale schatting. Het is om die reden, dat wij gemeend hebben, deze methode toch voor het gebied van onderzoek te moeten toepassen. Bij de beoordeeling van deze cijfers houde men er dus rekening mede, dat ten aanzien van migratie- en geboorteoverschot aangenomen is, dat zij op gelijke wijze blijven doorwerken als in de periode, die wij als grondslag van de berekening voor het gebied van onderzoek namen, d.i. de periode van 1925—1935.

Voor ieder der door ons onderscheiden gebieden werd op grondslag van de hierboven genoemde periode de rentefactor bepaald. Daardoor kon dus de toekomstige bevolking in 1955 berekend worden.

Voorbeeld: rentefactor voor Utrecht = 1.007. Op 31 Dec. 1955 zal de bevolking van Utrecht bedragen het aantal op 31 Dec. 1935 vermenigvuldigd met $(1.007)^{20} = 186.200$.

Zoo werd ook gehandeld voor de andere gebieden. De uitkomsten dier berekening zijn als volgt:

31 Dec. 1955	Gem. Utrecht:	186.200
„	Econ. Geogr. Geb.:	241.300
„	Groot-Utrecht:	291.100
„	Utr. + Randgem.:	303.000

Wij meenen deze cijfers inderdaad als maximaal te kunnen beschouwen, omdat de natuurlijke aanwas door ons als gelijkblijvend werd aangenomen, waardoor gegeven de dalende geboortefrequentie de cijfers te hoog zullen zijn. Dit zal misschien geneutraliseerd kunnen worden door een vermindering van de concentratie in de komende periode, maar dit lijkt ons onwaarschijnlijk, aangezien het gebied nu eenmaal het karakter van een concentratiegebied heeft en ook houden zal.

Wij hebben nu 3 methoden van schatting der bevolkingssterkte in het jaar 1955 toegepast. De eerste was die van van Lohuizen-Delfgaaauw, waarvan wij op goede gronden mochten

aannemen, dat de cijfers aan den lagen kant zijn gebleven. De tweede gevolgde methode berustte op de verhouding van de bevolkingssterkte van het gebied van onderzoek en zijn deelen tot die van het Rijk, waarbij voor het Rijk werd uitgegaan van de jongste berekeningen van Prof. Mr. M. W. Methorst. Wij zijn van meening, dat deze methode een voordeel heeft boven die van van Lohuizen-Delfgaauw, en dat daarin gelegen is, dat hierbij door het verhoudingsgetal tot het Rijk beter de concentratie tot uitdrukking komt, terwijl bovendien de door ons als grondslag gekozen periode van 1920—'35 een zuiverder beeld van die concentratie geeft dan de periode 1920—'30, die als grondslag diende voor de berekening van van Lohuizen-Delfgaauw. De derde toegepaste methode geeft naar onze meening volgens de hierboven uiteengezette overwegingen zonder twijfel de maximaal toelaatbare schatting. Stellen we nu de uitkomsten dezer drie methoden naast elkander, dan verkrijgt men het beeld van de hieronder volgende tabel 51 (in duizendtallen):

Tabel 51.
Berekende bevolking in duizendtallen voor 1955.

Methode:	Gem. Utr.	Econ. Geogr. Geb.	Gr. Utrecht	Utr. + Rdg.
Van Lohuizen-Delfgaauw	179	213	241	251
Percentage van 't Rijk	170	216	258	268
Samengestelde Interest	186	241	291	303

Dat volgens de methode van van Lohuizen-Delfgaauw een hooger aantal voor de gem. Utrecht wordt gevonden dan wij verkregen met de methode „% van de Rijksbevolking” is daaraan toe te schrijven, dat door ons zuiverder rekening gehouden kon worden met de daling van de migratieresultante, die in 1925 intreedt.

Het is onze vaste overtuiging, dat bij alle verdere maatregelen in het gebied van onderzoek en zijne deelen ten aanzien van de volkshuisvesting en het gebruik van den grond, dus ook voor te ontwerpen uitbreidingsplannen, gebiedend met de uitkomsten dezer berekeningen rekening gehouden zal moeten worden. Wij bevelen aan daarbij de uitkomsten van de berekening, welke berust op de verhouding tot de Rijksbevolking als grondslag te nemen. Deze uitkomst zal door ons in de verdere beschouwing ten aanzien van den woningvoorraad gebezigd worden.

B. De Toekomstige Woningvoorraad in het gebied van onderzoek.

Voor de berekening van het aantal woningen, dat voor de toekomstige bevolking noodig zal zijn, hebben wij de methode gevolgd, die toegepast is voor het algemeene uitbreidingsplan van Amsterdam en die nog eens door van Lohuizen en Delfgaauw is uiteengezet in het 2e deel van het reeds genoemde artikel in het Tijdschrift voor Volkshuisvesting en Stedebouw van December 1935. Zij zijn daarbij uitgegaan van de gedachte, dat zelfstandige woningbehoefte bestaat bij gehuwde vrouwen, weduwen en gescheidenen van echt. De percentages, die deze categorieën vormen per leeftijdsgroep van de vrouwenbevolking is door hen berekend naar de uitkomsten van de Volkstelling 1930. Daarbij is door hen aangenomen, dat deze percentages per leeftijdsgroep in de toekomst geen verandering ondergaan. Wel zal zich de leeftijdsstructuur in de komende jaren wijzigen, maar daarmee is rekening gehouden door voor de toekomst de door Dr. Wiebols berekende aandeelen van de verschillende leeftijdsgroepen te bezigen. Door die verandering in leeftijdsstructuur, ondergaat het percentage woningbehoevenden ten opzichte van de vrouwenbevolking een voortdurende stijging. Aangezien aan onze berekening van de totale bevolking in 1955 ten grondslag ligt de berekening voor het Rijk, uitgevoerd door Prof. Mr. H. W. Methorst, waarbij evenzeer met die verandering is rekening gehouden, kunnen wij het door van Lo-

huizen en Delfgaauw berekende percentage woningbehoevenden ten opzichte van de vrouwenbevolking voor 1955 overnemen. Aangeteekend zij hier nog, dat dit percentage met 5% werd verhoogd ten bate van de zelfstandig woningbehoevenden van anderen burgerlijken staat dan de drie bovengenoemde categorieën.

Volgens deze berekening bedraagt dat percentage in 1955 51% van de vrouwenbevolking, welke men op de helft van het totaal aantal zielen mag stellen. Berekenen wij nu aan de hand van de gevonden cijfers voor de totale bevolking in 1955 voor het gebied van onderzoek en zijne deelen naar dezen maatstaf het aantal woningbehoevenden en derhalve den dan noodigen woningvoorraad, dan verkrijgen wij de cijfers van tabel 52.

Tabel 52.
Berekende noodige woningvoorraad in 1955.

1955	Zonder Woningres.	Met 3% won. res.
Utrecht	43.350	44.650
Econ. Geogr. Geb.	55.150	56.800
Groot-Utrecht	65.750	67.700
Utrecht + Randg.	68.200	70.250

In de 3e kolom van tabel 52 is de berekende noodige woningvoorraad in 1955 met 3% vermeerderd ten bate van een algemeen aangenomen ruim voldoende woningreserve van 3%.

Wanneer wij nu in een tabel vereenigen de groei van de bevolking in ieder der onderscheiden deelen in de jaren 1930, '36 en '55 en de daarmede verbonden voorraad bewoonde woningen, dan verkrijgt men een overzicht van de verhouding tusschen groei van de bevolking en groei van den woningvoorraad. Wij moeten daarbij aanteekenen, dat voor de gem. Utrecht de cijfers van den woningvoorraad voor 1930 en 1936 berusten op de zoo nauwkeurig mogelijke woningtellingen. Die van 1930 berusten op de gegevens van de volkstelling, die van 1936 op de onlangs in Utrecht verrichtte woningtelling. Dit zijn dus concrete gegevens voor deze beide jaren, die in overeenstemming zijn met de werkelijkheid. Voor de drie andere onderscheiden gebieden berusten de cijfers betreffende den woningvoorraad op de door ons met den zeer gewaardeerden steun van het Departement van Sociale Zaken verrichtte woningtelling met de geoefende woningtellers van de telling in de Gemeente Utrecht. Slechts de Gemeente Maartensdijk gaf er de voorkeur aan met eigen tellers te werken.

Deze cijfers moeten aan den lagen kant zijn, omdat er in iedere gemeente altijd een groep burgers schijnt te zijn, die gespeend is van ieder besef, dat zij tot een sociale gemeenschap behoort en weigert gegevens te verstrekken, indien die verstrekking niet gevraagd wordt op grond van een wettelijke sanctie. Toch is gelukkig het percentage van deze burgers zoo gering gebleven, dat wij de cijfers als in overeenstemming met de werkelijkheid mogen aanvaarden met de bovengenoemde restrictie, dat zij in ieder geval aan den lagen kant zijn.

De woningvoorraad voor het jaar 1955 werd verkregen op de hierboven reeds aangegeven wijze. Daaraan moet nog worden toegevoegd, dat voor het jaar 1955 een gemiddelde woningbezetting is aangenomen van 3,9 in verband met het optreden van de gezinsverduunning.

Ten einde nu een zuiver inzicht te krijgen in het verband tusschen bevolkingstoename en noodwendigen groei van den woningvoorraad, is in de hieronder volgende tabel 54 voor ieder gebied en voor iedere beschouwde periode het cijfer opgenomen van de bevolkingstoename en dat van de toename van den woningvoorraad.

Uit deze tabel blijkt, dat voor de gemeente Utrecht de toename van de bevolking van

Tabel 53.

Groei van de bevolking en van den woningvoorraad.

	Bevolking			Bewoonde Woningen		
	1930	1936	1955	1930	1936/37	1955
Gem. Utrecht	154.882	161.828	169.600	35.723	39.188	43.350
Econ. Geogr. Geb.	170.928	186.888	216.200	39.378	45.440	55.150
Groot-Utrecht	185.825	210.092	257.800	43.232	51.430	65.750
Utr. + 9 Rndg.	193.458	218.745	277.600	44.849	53.320	68.200

Tabel 54.

Vergelijking toename bevolking en woningvoorraad.

	Bevolk. Toen. 30/36	Toen. bew. won. 30/36	Bevolk. Toen. 36/55	Toen. bew. won. 36/55
Gem. Utrecht	6.946	3.465	7.750	4.200
Econ. Geogr. Geb.	15.960	6.060	29.300	2.700
Groot-Utrecht	24.240	8.200	47.700	14.300
Utr. + 9 Rndg.	25.287	8.470	48.800	14.900

1930 op 1936 blijkbaar een toename van den woningvoorraad heeft vereischt, die half zoo groot is als de bevolkingstoename. Deze verhouding handhaaft zich ongeveer voor 1955, hoewel in verband met de gezinsverdunning de toename der woningen iets grooter is dan de helft der bevolkingstoename. Zooals uit de demografische analyse gebleken is, groeit het economisch-geografisch gebied procentueel sterker dan de gemeente Utrecht; dit verandert de verhouding tusschen bevolkingsaanwas en noodige woningvoorraad, die voor dit gebied gesteld kan worden op 1 : 3. Voegen wij bij het econ. geogr. gebied de gemeenten Maartensdijk en De Bilt, die immers bij de demografische analyse belangrijke concentratiegebieden bleken te zijn, dan blijkt voor dit gebied inderdaad een groei van den woningvoorraad noodig te zijn, die nagenoeg gelijk is aan dien vereischt voor het geheele gebied van onderzoek. De 600 woningen die het geheele gebied van onderzoek voor 1955 meer noodig heeft dan Groot-Utrecht, komen voor rekening van de landelijke gemeenten Achttienhoven, Vleuten, Bunnik en Houten.

Deze beschouwingen komen ons voor het vertrouwen in de door ons gemaakte berekeningen te versterken; daarom meenen wij, dat deze cijfers ongetwijfeld aanvaard kunnen worden om de gedachten te bepalen bij de verdere voorzieningen ten aanzien van den woningvoorraad in het gebied van onderzoek en zijne deelen. Men versta dit zoo, dat door deze cijfers *volstrekt niet* vastgelegd is in welke gemeente behoorende tot de onderscheiden gebiedsdeelen die uitbreiding van den woningvoorraad moet plaats hebben. Zoo zal bijvoorbeeld bij de voortgaande tendens om buiten te wonen het zeer goed mogelijk zijn, dat het reeds bestaande begin van urbaniseering in Bunnik zich krachtig zal voortzetten. Ditzelfde geldt voor de urbaniseering van de Meern in de gemeente Vleuten, terwijl dit verschijnsel zeer sterk den invloed zal ondervinden van de opheffing van de verkeersbelemmeringen.

Evenmin valt iets te voorspellen ten aanzien van de mogelijke vestiging van nieuwe industrieën. Alleen kan wel gezegd worden, dat ook ten aanzien van dit punt onderlinge samenwerking de meest juiste oplossing waarborgt. Zoo bestaat de mogelijkheid van de vestiging van nieuwe industrieën voor de gemeente Oudenrijn, nu het nieuwe tracée van het Merwedekanaal deze geheele gemeente doorsnijdt. Ditzelfde verschijnsel heeft zich

voorgedaan na de opening van het oude Merwedekanaal in de gemeente Jutphaas. Het heeft toen blijkbaar aanleiding gegeven tot de bekende grenswijziging in het Zuiden van de gem. Utrecht (1891).

Behoudens deze bijzondere omstandigheden, die ieder voor zich bij hun optreden beoordeeld zullen moeten worden, meenen wij derhalve te mogen handhaven, dat de hierboven berekende prognose van den woningvoorraad voor 1955 een aannemelijk richtsnoer kan zijn voor den toekomstigen woningbouw. Wij herhalen slechts, dat de zeer nauwe verbondenheid in de sociaal-economische verhoudingen van het gebied van onderzoek, een permanente samenwerking in het geheele gebied ook ten aanzien van de volkshuisvesting gebiedend eischt.

HOOFDSTUK IV.

WONEN — WERKEN — ONTSPANNING.

INLEIDING.

In aansluiting op het vorige hoofdstuk, waarin een poging gedaan is om aan de hand van het beschikbare statistische materiaal een inzicht te verkrijgen in de veranderingen, welke tot nu toe hebben plaats gehad in het aantal en de samenstelling der bevolking van het gebied van onderzoek, volgt thans een analyseerend overzicht van de verschijnselen, die in het gebied optraden, gepaard gaande met deze veranderingen. Dit complex van verschijnselen, dat kortweg aangeduid kan worden met de woorden: Wonen — Werken — Ontspanning, kan beschouwd worden als de „neerslag” in de woonruimte, voortvloeiend uit de wijzigingen in de samenstelling der bevolking.

In het vorige hoofdstuk is gewezen op de groote omvormingen van het productieproces, die tot uiting kwamen in de bijzondere toeneming van de groep der secundaire productie en in den stilstand van de groep der primaire productie. Het is dus allereerst een vereischte de resultaten van deze omvormingen te onderzoeken met betrekking tot woon-, arbeids- en recreatieruimten en hunne onderlinge verhouding. In dit verband is het zaak in het bijzonder te onderzoeken in hoeverre de verschillende deelen van de woonruimte resp. tot woon-, werk- en recreatieruimten ingericht werden. Aldus opgevat blijkt duidelijk de noodzakelijkheid te bestaan deze drie functies niet afzonderlijk, doch veeleer als een geheel te behandelen, zoodat bv. het woningvraagstuk en de industrie niet ieder op zichzelf, doch gezamenlijk aan een beschouwing worden onderworpen. Deze handelwijze is des te meer gerechtvaardigd, omdat aan dit rapport eerder de wensch ten grondslag lag de onderlinge verhouding van deze drie functies in samenvattend verband te leeren kennen, dan de wensch uitvoerig van ieder dezer drie functies een afzonderlijke en analyseerende beschouwing te verkrijgen. Evenzeer lag het meer in de bedoeling de onderlinge verhouding van de gemeenten in het gebied van onderzoek te bepalen, dan wel iedere gemeente afzonderlijk te analyseren.

Van de drie bovenvermelde functies is die van de „woonruimte” (woongemeente of woonstad) primair te achten, aangezien deze functie de geheele bevolking betreft.

Wanneer nu de bevolking in belangrijke mate in aantal toe gaat nemen, zooals in Nederland en ook in Utrecht gedurende de laatste honderd jaren geschied is, dan blijkt een belangrijke uitbreiding van het woonapparaat tot de noodzakelijkheden te behooren. Temeer wanneer men bedenkt, dat door de sterkere afname van de sterfte ten opzichte van de geboorte het aantal gezinnen relatief in aanzienlijker mate toegenomen is dan de bevolking (geboortebeperving), hetgeen verklaarbaar is te achten, wanneer men bedenkt, dat door genoemde oorzaken zoowel het verschijnsel van de „gezinsverdunding” (afname van het aantal leden per gezin) als het verschijnsel van „de veroudering van de groep” naast elkander gaan optreden.

Doch ook het verloop van de migratie-resultante van de gem. Utrecht (zie hfst. III.) wettigt het vermoeden, dat althans het tot 1924 bestaande vestigingsoverschot evenzeer aan de toename van het aantal gezinnen heeft medegewerkt.

Aldus nam in de periode 1909—1930 de bevolking van Utrecht toe met 30%, het

aantal gezinnen echter met niet minder dan 46%. Het is wel duidelijk, dat met deze bevolkingstoename een naar verhouding beduidend grootere uitbreiding van het woonapparaat is samengegaan.

I STADSUITBREIDING EN CITYVORMING.

De ontwikkeling van de stadsuitbreiding buiten de singels, die in 1840 sinds het midden der 17de eeuw nog nauwelijks voortgang gevonden had, werd voor de tienjarige perioden na 1840 cartografisch voorgesteld op Kaart V. Een enigermate overzichtelijke samenvatting van de uitbreiding kan men eerst sinds 1871 verkrijgen, door middel van de sindsdien in de Gemeenteverslagen gepubliceerde cijfers van het aantal inwoners, dat jaarlijks op 31 Dec. in de onderscheiden wijken aanwezig was. Uit dit cijfermateriaal zijn een drietal cartogrammen geconstrueerd (135 t/m 137), die niet alleen doen zien, welke wijken in bepaalde perioden voor de stadsuitbreiding het meest in trek waren, doch die ons tevens vergunnen een blik te werpen op het begeleidend verschijnsel der „cityvorming”, n.l. de toenemende concentratie van winkels en kantoren in de binnenstad ten koste van den omvang van het woonapparaat.

Wanneer men bovengenoemde cartogrammen, die resp. de perioden 1871—1891, 1892—1905 en 1906—1919 bestrijken, gelijktijdig aan een beschouwing onderwerpt, dan is het gemakkelijk te constateeren, dat het zwaartepunt van de stadsuitbreiding zich gedurende deze achtereenvolgende perioden verlegt van Oost, via Noord naar Noord-West. In de eerste periode neemt de stadswijk, ten Oosten van de singels gelegen (Wijk I), niet minder dan 25,4% op van het totaal aantal inwoners op 1 Jan. 1871, terwijl de totale toename van alle wijken tezamen gedurende dit tijdvak 37,8% bedraagt. Het tempo, waarmede deze uitbreiding geschiedde is 1,89% gemiddeld per jaar; in de hieropvolgende periode groeit het aan tot 2,29% terwijl de laatste periode 1906—1919 een teruggang aanwijst tot 1,6% gemiddeld per jaar.

Wanneer in 1889 het Merwede-kanaal opengesteld wordt en mede ten gevolge daarvan grenswijzigingen met omliggende gemeenten plaats vinden, schijnt zulks tevens een aanleiding te zijn tot een hernieuwde wijk-indeeling, waardoor een nauwkeurige vergelijking tusschen de cijfers van beide perioden 1871—1891 en 1892—1905 onmogelijk wordt. Bij de vergelijking van de middelste en laatste periode, die een gelijke wijk-indeeling betreffen, is het merkwaardig te constateeren dat de Noordwestelijke wijk IV — gelegen tusschen Vecht, Leidsche Vaart, Ouden Rijn en de gemeentegrens met Zuilen — slechts weinig aan tempo verliest: 13,75% gedurende 1892—1905 en 11,42% gedurende 1906—1919, hetgeen overeenkomt met een gemiddeld bedrag van resp. 0,98% en 0,88% per jaar.

De tot 1891 bestaande wijkverdeling binnen de singels maakt het mogelijk een diepere beschouwing te wijden aan het dan reeds in vollen gang zijnde proces der cityvorming, dan voor de daaropvolgende indeeling voor latere perioden mogelijk is. (zie Kaart XI).

Wat het verschijnsel der cityvorming betreft, daarin geeft grafiek 138 een inzicht. De toename der bevolking van de buitenwijken blijkt ten deele ten koste van de afname der bevolking van de binnenstad te zijn geschied. Nauwkeurig kan men het jaar 1865 als begin van dit proces aanwijzen, het tijdstip waarop de curve, aangevende het totaal aantal inwoners der binnenstad, haar toppunt bereikt.

Reeds gedurende de periode 1871—1891 blijkt uit cartogram 135, dat de geheele binnenstad, gelegen binnen de singels, aan het ontvolkingsproces onderhevig is. Vooral geldt dit voor het N.O. deel, wijk H, dat gedurende dit 20-jarig tijdvak een verliespercentage van 2,10% (van het totaal aantal inwoners der gemeente aan het begin der periode) aanwijst. De overige wijken der binnenstad wijzen een verliespercentage aan dat ongeveer 1% bedraagt, behalve wijk F (gelegen oostwaarts van de Oude Gracht van Stadhuisbrug tot Hamburgerstraat), waarin de afname slechts 0,08% bedraagt en behalve wijk C, met een verlies van 0,43%. Voor wijk F, in 1871 de wijk met het geringste aantal inwoners,

kan de verklaring gezocht worden in het betrekkelijk groot aantal „heerenhuizen”, die binnen deze wijk gelegen zijn rondom Dom- en St. Pieterskerk, Kromme Nieuwe Gracht en Nieuwe Gracht, waarvan de bewoners eerst in latere perioden voor de uitbreiding der city moesten wijken. Wijk C, in 1871 nog de wijk met het grootste aantal inwoners, door nauwe en bochtige straten en ook mede door afzijdsche ligging niet in bijzondere mate geëigend voor cityvorming bleef haar inwoner-aantal nagenoeg behouden en, niet meer voor uitlegging vatbaar zijnde, zag zij zich in 1891 van de eerste plaats verdrongen door de oostelijke buitenwijk I.

Het is te betreuren, dat de wijkindeeling voor de binnenstad niet in dezen vorm gehandhaafd bleef. In 1891 werd voor de binnenstad daarvoor een indeeling in twee wijken ingesteld, terwijl de buitenwijken een te groote oppervlakte verkregen. De indeeling van de binnenstad in twee wijken heeft ten gevolge, dat thans het verschijnsel van de Cityvorming minder scherp geanalyseerd kan worden dan voor een goed inzicht daarin noodig zoude zijn. De groote oppervlakte van de buitenwijken veroorloofde al evenmin, een nauwkeurige kennis te verkrijgen over de verdeling van de bevolking over de stad, hetgeen toch een onafwijsbare voorwaarde genoemd moet worden, om tot een doelmatige verzorging van huisvesting en recreatie te komen.

Nu is het wel juist, dat in het laatste decennium van de 19e eeuw de problemen, waarom het hier gaat, zich nog niet zoo sterk hadden toegespitst als thans het geval is, maar het wil ons toch voorkomen, dat een juistere wijkindeeling had kunnen leiden tot een dieper inzicht in de verschijnselen, die zich toen reeds aankondigden. Daarom zal het aanbeveling verdienen na de volkstelling van 1940 op grond van het dan verkregen materiaal en met behulp van het straatregister van het bevolkingsbureau, zoo nauwkeurig mogelijk de verspreiding van de bevolking, zelfs straats- en bloksgewijs, vast te stellen. Daardoor zal men beschikken over statistisch materiaal, waarmede het mogelijk zal zijn de stedenbouwkundig gewenschte voorzieningen nader te bepalen.

Wat de cityvorming in de perioden 1892—1905 en 1906—1919 betreft, dient men genoegten te nemen met de cijfers — 1,64% voor Wijk II en — 1,72% voor wijk I voor het eerste tijdvak, met het cijfer — 1,64% voor beide wijken in het tweede tijdvak. Aldus kan men zich slechts een oppervlakkig denkbeeld vormen van het tempo der voortschrijding van het proces.

Wanneer in 1919 de cijfers, aangevende het aantal inwoners per wijk, voor de laatste maal verzameld zijn, ontbreekt nadien zelfs elk inzicht in de ontwikkeling dier verhoudingen. Een poging om niettemin eenig denkbeeld in deze materie te verkrijgen is door ons ondernomen door het opzetten van een berekening, bij welke beoordeeling men zich echter niet ontveinzen mag, dat de uiteindelijke cijfers langs een omweg verkregen zijn, zoodat de juistheid maar zeer betrekkelijk te noemen is.

Uitgegaan is van het denkbeeld, de woningtelling van 24 Febr. 1928 en een door het Gemeentelijk Statistisch Bureau op 7 Mei 1935 verstrekte opgave van het aantal woningen aldus met elkaar te vergelijken, dat de gevolgde methode dienstbaar kon worden gemaakt aan het nagestreefde doel. Ze is a.v.:

Het aantal inwoners op 1 Jan. '35 bedraagt 160.808, terwijl het aantal woningen op dat tijdstip 40.151 is. De gemiddelde woningbezetting is dus $\frac{160.808}{40.151} = 4,005$ pers. per woning.

In Febr. 1928 was de gemiddelde woningbezetting $\frac{152.088}{35.123} = 4,33$. In de periode '28—'35

is de gemidd. woningbezetting dus gedaald tot op 92,5% van '28. Aan de hand van de telling van '28 is nu, door het in rekening brengen van de samenwoning, de gemidd. woningbezetting voor iedere wijk in het bijzonder berekend. Wanneer men nu aanneemt, dat de relatieve verdeling van het aantal samenwoningen in Utrecht over de wijken dezelfde gebleven is gedurende '28—'35, dan kan een cijfer gevonden worden, waarvan men aannemen mag,

dat het de werkelijke, doch niet bekende, gemidd. woningbezetting op 1 Jan. 1935 nabij komt en dat gevonden wordt door 92,5% van de gemidd. woningbezetting per wijk van '28 te nemen (kolom C in tabel 55). Het totaal aantal inwoners kan dan worden berekend voor elke wijk afzonderlijk door de cijfers uit de kolommen B en C (aantal woningen en de gemidd. bezetting) met elkander te vermenigvuldigen (= kolom D). De toe- of afname van het aantal inwoners per wijk sedert Febr. 1928 kan vervolgens worden berekend (kolom E), terwijl kolom F de toename per wijk in %ten van de totale toename aangeeft. De uitkomsten van tabel 55 zijn verwerkt in cartogram 139.

Tabel 55.

Berekend aantal inwoners per wijk op 1 Jan. 1935 en toename in %ten sinds 24 Febr. 1928.

A. Wijk	B. ¹⁾ Aant. woningen	C. Gemidd. woning- bezetting 1/1/'35	D. Berek. aant. inw. B × C	E. Verschil met '28	F. % v/d tot. toename
I	1.988	4,14	8.230	— 828	— 9,7 %
II	772	4,22	3.255	— 811	— 9,5 %
III	2.312	4,21	9.735	— 969	— 11,4 %
IV	1.560	4,02	6.271	+ 4	—
V	3.393	3,90	13.223	+ 3913	+ 45,9 %
VI	2.283	3,97	9.055	+ 921	+ 10,8 %
VII	2.533	3,98	10.070	— 379	— 4,5 %
VIII	3.243	3,99	12.935	— 290	— 3,4 %
IX	3.770	3,99	15.037	— 757	— 8,9 %
X	3.683	3,98	14.653	+ 3233	+ 37,9 %
XI	1.128	4,00	4.510	— 400	— 4,7 %
XII	3.714	3,95	14.666	+ 1749	+ 20,5 %
XIII	3.483	4,01	13.983	— 61	— 0,7 %
XIV	5.744	3,96	22.719	+ 1763	+ 20,7 %
XV	545	3,97	2.166	+ 1410	+ 16,9 %
Totaal	40.151				

¹⁾ Opgave gem. Stat. Bureau 7 Mei 1935.

Dat een en ander mogelijk is door de gelijkgebleven wijk-indeeling behoeft evenmin eenig betoog als de voor de hand liggende onmogelijkheid dezelfde methode te volgen bij een vergelijking met de onlangs gehouden woningtelling, waarbij de wijken anders en ongetwijfeld rationeeler gekozen zijn.

Beschouwen wij cartogram 139, dan is het merkwaardig te constateeren dat, behoudens een uitzondering van Vogelenbuurt—Tuinwijk (benoorden de Noorderbrug), alle „oude” stadswijken, d.w.z. dezelfde wijken die achtereenvolgens het zwaartepunt van de stadsuitbreiding bevatten volgens de cartogrammen 135 t/m 137, thans een — zij het soms een zeer gering — verlies-saldo aanwijzen, zooals de wijk „Amsterdamsche Straatweg”. In overeenstemming met de verwachting is het feit, dat de wijken in de binnenstad een hooger verlies-percentage dragen dan de buitenwijken, hoewel het zeer aannemelijk is, dat de eerste percentages niet hoog genoeg zijn, juist omdat bij de berekening een wellicht te hooge gemiddelde woningbezetting aan de binnenstadswijken is toegekend. Om dezelfde redenen meenen wij ons van een verklaring van het verschil tusschen —9,7% voor de Noordelijke en —11,4% voor de Zuidelijke binnenstad te moeten onthouden. De wijken Ondiep, Juidische buurt, benevens de Rivierenwijk en Vogelenbuurt—Tuinwijk wijzen een hooger of lager aandeel in de totale toename aan, wat door de uitbreidingen gedurende '28—'35 van het woonapparaat in die wijken niet onaannemelijk is. Men hoede er zich ten slotte voor om aan deze, langs een omweg verkregen cijfers een te groote waarde toe te kennen. Ondanks alle pogingen, ook voor Utrecht de bekende methode van Dr. F. Leyden toe te

passen om met behulp van de kiezerslijsten de veranderingen in de verspreiding der bevolking te bepalen, maakt de steeds weer veranderde indeeling in stembedistricten dit voor een eenigszins belangrijke periode ondoenlijk.

II DE WOONFUNCTIE VAN UTRECHT.

A. De woningvoorraad.

Bij de nadere analyse van de functie van Utrecht als woonstad treedt allereerst het vraagstuk naar voren hoe en in welke mate de huidige woonruimte in gebruik genomen is. Om daarvan een globaal overzicht te verkrijgen, is in samenwerking met den Gemeentelijken Bouw- en Woningdienst, onder leiding van den Heer Ir. G. de Zwart een kaart vervaardigd, die een beeld geeft van de verspreiding van een vijftal woningklassen over geheel Utrecht. De klassen, die daartoe zijn onderscheiden, luiden a.v.: *a.* de woningen met een weekhuur lager dan f 3,—, waaronder ook de vrije woningen begrepen zijn (roode kleur); *b.* de z.g. arbeiderswoningen met een jaarhuur tot f 300.— (kleur: geel); *c.* de kleine-middenstandswoningen met een jaarhuur tot f 500.— (kleur: groen); *d.* de betere-middenstandswoningen met een jaarhuur tot f 800.— (kleur: bruin); en ten slotte *e.* de woningen voor beter-gesitueerden met een jaarhuur van f 800.— en hooger (kleur: blauw). Beziat men deze kaart, dan springen een tweetal feiten onmiddellijk in het oog: de groote hoeveelheid arbeiders- en kleine middenstandswoningen en de onregelmatige verspreiding van meerdere huurklassen door elkaar in bepaalde wijken. De arbeiderswoningen zijn hoofdzakelijk in een vijftal concentraties aanwezig n.l.: 1. Ondiep; 2. Indische buurt; 3. Witte-vrouwen; 4. achter het Maliebaanstation, Sterren- en Vogelenbuurt; 5. Rivierenwijk. Bij de behandeling van de woon- werkverhouding komen wij nader op deze verspreiding terug.

De onregelmatige verspreiding van de verschillende huurklassen door elkaar vindt men behalve in de binnenstad voornamelijk in de voormalige wijk I, dezelfde wijk, die in de besproken periode 1871—1891 het zwaartepunt der stadsuitbreiding bevatte en die tevens bij de bespreking van de city-vorming gedurende 1928—1935 een benaderd verliessaldo boekte. In hoeverre de heterogene samenstelling dezer wijken naar huurklassen van invloed is op dit verlies aan inwoneraantal, kan moeilijk worden vastgesteld. Wel echter kan worden aangenomen, dat deze onplanmatige bebouwing de aantrekkingskracht van deze wijken zeker niet heeft bevorderd. Aldus gezien is het wel verklaarbaar, gelet op de aanwezigheid van het meerendeel der betere middenstandswoningen en van nagenoeg alle woningen voor beter-gesitueerden juist alleen in deze oostelijke stadswijken, dat het bedoelde gemis van een bepaald doordacht plan, de afname van het inwoner-aantal wel kan hebben bevorderd. Juist deze bevolkingsklassen wijzen dan ook blijkens de grafieken no. 92 e.v. betreffende migratie-naar-inkomen een vertrek-overschot aan.

Ook de heterogene samenstelling der zuidelijke binnenstad springt op deze kaart onmiddellijk in het oog. En, anders dan in de voormalige wijk I, is hier duidelijk sprake van een inklemmen van de woningen met een huurwaarde tot f 500.— per jaar, door woning-rijen, waarvan de jaarhuur meer dan f 500.— bedraagt. De oostelijke en zuidelijke binnensingels en bolwerken, benevens Nieuwe Gracht, Korte- en Lange Nieuwstraat en Oude Gracht (voor zoover nog niet door city-vorming aangetast) omsluiten met Heerenstraat, Brigittenstraat, Zuilenstraat, alle voornamelijk bezet met woningen van hoogere huurwaarde, kleinere complexen van lagere huurwaarde, waaronder ook de vrije woningen. Vanzelfsprekend kan door de ingewikkelde samenstelling der city met haar vele kantoor- en winkelwoningen, het algemeen karakter dezer wijk niet beter weergegeven worden dan door het woord „city” met weglating van elke andere aanduiding.

Door de zeer gewaardeerde bemiddeling van Mej. Mr. M. A. Tellegen, chef van het Gemeentelijk Bureau voor Statistiek, konden wij kennis nemen van de uitkomsten van de

in Dec. 1936 gehouden woningtelling, waardoor het ons mogelijk werd ook statistisch de woonfunctie van Utrecht te analyseren.

Anders dan bij de vorige woningtellingen werd bij deze recente telling een nieuwe wijk-indeeling gekozen, die in zooverre van de vorige afweek, dat thans vooral op homogeniteit der wijken, wat betreft de samenstelling naar huurklassen, werd gelet. Aldus werden een tiental wijken verkregen, die elk, beoordeeld naar de samenstelling naar huurwaarde der perceelen, een zoo groot mogelijke eenheid vormden. De overblijvende heterogene deelen der stad, „de Rest”, werden in vijf wijken gescheiden, doch van de meer homogene wijken onderscheiden door de toevoeging A, B, C, D en E achter het gezamenlijk nummer XI. Een nauwkeurige begrenzing der onderscheiden wijken, benevens een algemeene karakteristiek dier wijken, kan men vinden in de bijlage 52, terwijl men een aanduiding der begrenzing van de wijken kan vinden in cartogram 140. De wijken Nieuw-Zuilen, Tuindorp Maartensdijk en Hoograven, die mede in deze telling betrokken waren, werden op dit cartogram aangegeven met X, Y en Z.

Om thans een helder overzicht te krijgen over de verspreiding der woningen over de onderscheiden huurklassen (a. tot f 3.— per week; b. f 150—f 250 per jaar; c. f 250—f 350; d. f 350—f 500; e. f 500—f 800; f. f 800 en hooger) en over de verschillende wijken, werden een aantal cartogrammen (141 t/m 146) vervaardigd. De cijfers, zoowel de absolute aantallen als de procentueele verhouding betreffende, kan men resp. vinden in de tabellen 56 en 57, terwijl bijlage 53 een meer gespecificeerd overzicht geeft voor de gemeente Utrecht en tevens de verspreiding van dienst-, bedrijfs- en vrije woningen.

Tabel 56.

Onderscheiding van den woningvoorraad der gem. Utrecht naar wijk- en huurklasse.

Wijken	Huurwaarde						Winkels	Totaal mèt Dienst- Bedrijfs- en Vrije won.	Tot. kolom b t/m g.
	— f 3,—	— f 250,—	— f 350,—	— f 500	— f 800	+ f 800,—			
a.	b.	c.	d.	e.	f.	g.			
I	27	169	232	246	285	182	483	1973	1141
Ia	335	443	293	208	175	120	356	2264	1574
Ib	57	242	156	37	7	6	71	668	505
II	7	1130	3374	602	22	6	341	5597	5141
III	23	1151	1399	332	64	9	320	3424	2978
IV	33	1076	2198	263	13	1	125	3737	3584
V	22	165	1336	1576	294	16	199	3660	3409
VI	8	362	1076	421	131	10	196	2287	2008
VII	—	7	82	732	896	708	70	2534	2425
VIII	32	528	365	89	15	1	104	1415	1030
IX	20	473	2360	1279	53	4	201	4442	4189
X	1	9	13	413	200	1	22	698	637
XIa	1	9	14	179	1	—	18	232	204
XIb	163	594	389	111	40	12	132	1515	1309
XIc	81	620	895	544	475	414	264	3620	3029
XId	43	269	696	293	31	4	108	1537	1336
XIe	165	94	194	338	154	93	67	1205	1038
Totaal	1018	7541	15072	7663	2856	1587	3077	40808	35737
Nw.Zuilen	15	1234	2276	490	25	1	156	4244	4041
Tuindorp	—	19	12	880	343	5	49	1319	1259
Hoograven	21	54	762	29	—	—	51	923	866
Totaal	1054	8848	18122	9062	3224	1593	3333	47294	41903

Uit cartogram 141, betreffende de verspreiding van de woningen met een huurwaarde

Tabel 57.

Verspreiding v/d Woningvoorraad in % van elke huurklasse per wijk.

Per huurklasse in %	Huurwaarde						Winkels
	p. w. — f 3,—	p. j. — f 250	p. j. — f 350	p. j. — f 500	p. j. — f 800	p. j. + f 800	
I	2,6	1,9	1,1	2,7	8,8	11,4	14,5
Ia	31,8	4,0	1,6	2,3	5,4	7,5	10,7
Ib	5,4	2,7	0,9	0,4	0,2	0,4	2,1
II	0,7	12,8	18,6	6,6	0,7	0,4	10,2
III	2,2	13,0	7,7	3,7	2,0	0,5	9,6
IV	3,1	12,2	12,1	2,9	0,4	0,1	3,8
V	2,1	1,9	7,4	17,4	9,1	1,0	6,0
VI	0,8	4,1	5,9	4,6	4,1	0,6	5,9
VII	—	0,0	0,5	8,1	27,8	44,4	2,1
VIII	3,0	6,0	2,0	1,0	0,5	0,1	3,1
IX	1,9	5,3	13,0	14,1	1,6	0,3	6,0
X	0,1	0,1	0,0	4,5	6,2	0,1	0,7
XIa	0,1	0,1	0,0	2,0	0,0	—	0,6
b	15,5	6,7	2,1	1,2	1,2	0,7	4,0
c	7,7	7,0	4,9	6,0	14,8	26,0	8,0
d	4,1	3,0	3,9	3,2	1,0	0,3	3,2
e	15,7	1,1	1,1	3,7	4,8	5,8	2,0
Totaal	96,6	85,2	83,2	84,6	88,7	99,6	92,3
Nw.Zuilen	1,4	13,9	12,6	5,4	0,7	0,1	4,7
Tuindorp	—	0,2	0,1	9,7	10,6	0,3	1,5
Hoograven	2,0	0,6	4,1	0,3	—	—	1,5
Totaal	100	100	100	100	100	100	100

van minder dan f 3.— per week, blijkt, dat niet minder dan 31,8% van het totaal aantal van 1054 woningen gelegen is in de Zuidelijke binnenstad, terwijl de wijken Vechtzijde (XI B) en Croeselaan (XI E) elk resp. 15,0% en 15,7% bevatten. Deze concentratie is des te opmerkelijker indien men bedenkt, dat het aantal vrije woningen voor circa $\frac{1}{3}$ van het totaal eveneens in de Zuidelijke binnenstad is gelegen, terwijl deze niet in de bovengenoemde 31,8% zijn begrepen. Eveneens is het aantal vrije woningen ten bedrage van 204, gelegen in wijk XI C (Maliebaan), zijnde circa 45% van het totaal aantal, niet begrepen in het percentage 7,7 van deze wijk.

De verspreiding van de woningen van de daarop volgende huurklasse van f 150—f 250, vindt men op cartogram 142. Een uitgesproken concentratie is niet aanwezig. Wel echter kan men opmerken, dat het meerendeel dezer woningen gelegen is in de Noordwestelijke wijken II (Indische buurt), III (A'damsche Straatweg) en IV (Ondiep), benevens in Nieuw Zuilen, terwijl de totale voorraad dezer klasse 8.848 woningen bedraagt.

De verspreiding van de woningen met een huurwaarde van f 250—f 350 geeft volgens cartogram 143 nagenoeg hetzelfde beeld, hoewel wijk II (Indische buurt) hier het hoogste percentage aanwijst, n.l. 18,6%. De Rivieren- en Dichtersbuurt (IX) bevat 13% van het totaal aantal woningen in deze huurklasse, dat 18.122 groot is.

De verdeling van de woningen van de huurklasse f 350—f 500 over de wijken van de stad vertoont volgens cartogram 144 reeds een geheel ander beeld. Hoewel zij over alle wijken verspreid zijn, vallen echter onmiddellijk de concentraties dezer woningen op in de wijken Vogelenbuurt—Tuinwijk (V) en Rivieren- en Dichtersbuurt (IX). Evenals in de vorige huurklassen vertoonen de binnenstadswijken lage percentages. De totale voorraad dezer huurklasse bedraagt 9.062 woningen.

Bij de beschouwing van cartogram 145, betreffende de woningen met een huurwaarde van f 500—f 800 (totaal aantal: 3224), maar vooral bij cartogram 146, dat de verspreiding der woningen met een huur van f 800 en hooger aangeeft (totaal aantal: 1593), komt duidelijk het feit uit, waarop wij reeds eerder wezen, n.l., dat in deze duurder huurklassen de concentraties der woningen voornamelijk in de binnenstads- en Oostelijke stadswijken gelegen zijn. Bij de woningen van f 500—f 800 wijzen de wijken Oog in Al (X), Tuindorp Maartensdijk en Vogelenbuurt-Tuinwijk (V) nog eenigermate belangrijke percentages aan; de verspreiding van de woningen der duurste huurklasse beperkt zich in hoofdzaak tot de wijken Croeselaan (Catharijnesingel) (XI E), de binnenstads-wijken (I, I A en I B), Maliebaan (XI C) en Achter het Wilhelminapark (VII). Deze laatste wijk bevat bijna de helft (44,4%) van den totalen voorraad dezer klasse.

De verspreiding der woningen eener bepaalde huurklasse over de wijken geeft echter, ook naast die van andere huurklassen beschouwd, niet een voldoende duidelijk inzicht in het karakter der onderscheiden wijken wat betreft de samenstelling. In de grafieken 147 t/m 152 is daarom een poging gedaan om aan de hand van de berekende en in bijlage 53 verstrekte cijfers, daarvan een visueel beeld te ontwerpen voor de geheele gemeente, benevens voor enkele wijken. Voor elk der huurklassen geeft de hoogte van de desbetreffende staaf aan, welk percentage het aantal woningen dezer klasse uitmaakt van het totaal aantal woningen in de wijk. Zie hiervoor tabel 58.

Tabel 58.

Verspreiding Woningvoorraad.
Procentueele samenstelling der wijken naar huurklassen.

Per wijk in %	p. w. — f 3,—	p. j. — f 250	p. j. — f 350	p. j. — f 500	p. j. — f 800	p. j. + f 800	Winkels	Totaal
I	1,4	8,6	11,8	12,5	14,4	9,6	25,0	100
Ia	14,8	19,6	12,9	9,2	7,7	5,3	15,7	100
Ib	8,5	36,4	23,4	5,6	1,0	1,0	10,6	100
II	0,1	20,2	60,3	10,8	0,4	0,1	6,1	100
III	0,7	33,6	40,9	9,7	1,9	0,3	9,3	100
IV	0,6	28,8	59,1	7,0	0,3	0,0	3,3	100
V	0,6	4,5	36,5	43,1	8,0	0,4	5,4	100
VI	0,0	15,8	47,0	18,4	5,7	0,0	8,6	100
VII	—	0,0	3,2	28,9	35,4	27,9	2,8	100
VIII	2,3	37,2	25,9	6,3	1,0	0,0	7,3	100
IX	0,5	10,7	53,1	28,8	1,2	0,1	4,5	100
X	0,2	1,3	1,9	59,7	28,6	0,0	3,2	100
XIa	0,4	3,8	6,0	77,1	0,4	—	7,8	100
b	10,8	39,2	25,7	7,3	2,6	0,8	8,7	100
c	2,2	17,1	24,7	14,8	13,1	11,4	7,3	100
d	2,8	17,5	45,3	19,1	2,0	0,3	7,0	100
e	13,7	7,8	16,1	28,0	12,9	7,7	5,6	100
Totaal	2,5	18,5	36,9	18,8	7,0	3,9	7,5	100
Nw.Zuilen	0,4	29,1	53,6	11,5	0,6	0,0	3,7	100
Tuindorp	—	1,4	0,9	66,7	26,0	0,4	3,7	100
Hoograven	2,3	5,9	82,6	3,1	—	—	5,5	100
Totaal	2,2	18,7	38,3	19,1	6,8	3,4	7,0	100

Uit grafiek 147 en tabel 58, betreffende den totalen woningvoorraad van de gemeente Utrecht, blijkt met groote duidelijkheid, dat meer dan $\frac{1}{3}$ (36,9%) van den totalen

voorraad ingenomen wordt door woningen met een huurwaarde van f 250—f 350 per jaar, terwijl 57,9%, niet inbegrepen de winkelwoningen, een huurwaarde bezit lager dan f 350 per jaar. 18,7% zijn kleine middenstandswoningen van f 350—f 500, terwijl resp. 7% en 3,9% worden gevormd door de woningen van f 500—f 800 en f 800 en hoger per jaar.

De woningvoorraad der Noordelijke binnenstad (I) is volgens grafiek 148 en tabel 58 verdeeld over alle huurklassen. Het groote aantal winkelwoonhuizen, zijnde 483 of 25,0% van het totaal aantal van 1973 woningen, vertolkt het city-karakter dezer wijk, terwijl het aantal woningen boven f 350 huurwaarde het aantal met een lagere huurwaarde overtreft.

De Zuidelijke binnenstad (I A) (grafiek 149 en tabel 58) is met een totaal van 356 winkelwoningen, zijnde 15,7% van het totaal aantal woningen der wijk (2264), minder aan cityvorming onderhevig, terwijl hier in tegenstelling met de Noordelijke binnenstad het aantal woningen met een huurwaarde minder dan f 350 per jaar het aantal met hogere huurwaarde verre overtreft. Niet minder dan 7178 woningen of 34,4% van het totaal aantal, brengen minder dan f 250 per jaar op.

De samenstelling van wijk I B, voormalige Wijk C, is uit tabel 58 duidelijk af te lezen. De 10% winkelwoonhuizen zijn door de nabije ligging van de city en den eigen aard van de wijk verklaarbaar.

De Indische buurt (II) en Ondiep (IV) blijken resp. volgens tabel 58 en grafiek 150 een nagenoeg gelijke samenstelling van den woningvoorraad te bezitten. In beide wijken beslaat de huurklasse van f 250—f 350 circa 60% (resp. 60,3 en 59,1%) van het totaal aantal woningen, terwijl de duurdere huurklassen hoogstens 10% van den totalen voorraad vormen.

Een ongeveer gelijk karakter bezit wijk III, de Amsterdamsche Straatweg. Het aantal woningen van f 250—f 350 neemt hier echter niet meer dan 40% van het totaal in. De invloed van de verkeersader, die de Amsterdamsche Straatweg is, spreekt zich uit in 9,3% aan winkelwoonhuizen. Opvallend is het overwicht van de woningen van minder dan f 350 huur op de overige (75,2% tegenover 11,9%).

Eveneens een nagenoeg gelijk beeld geven de cijfers in tabel 58 van den woningvoorraad in wijk VI, Witte Vrouwen. Het aantal huizen van f 250—f 350 per jaar neemt hier circa 50% van den totalen voorraad in. Het aantal duurdere huizen is met 24,1% nog ondergeschikt aan het aantal, goedkooper dan f 350, zijnde 62,8%.

Vogelenbuurt—Tuinwijk (V) bezit volgens tabel 58 een geheel ander karakter. Het aantal woningen van f 350—f 800 omvat daar 51,1%, hoewel de goedkoopere woningen met 41,6% er weinig onder blijven. Het aantal woningen, duurder dan f 500, wijst een percentage van 8,4 aan.

De woningvoorraad van wijk VII, Zeevaardersbuurt en „Achter het Wilhelminapark”, is volgens grafiek 151 niet zoo homogeen wat haar samenstelling betreft. Het aantal woningen, goedkooper dan f 500 per jaar vormt gezamenlijk nog een percentage van 32,1%, terwijl de duurdere huurklassen eveneens elk ongeveer $\frac{1}{3}$ van den totalen voorraad innemen.

Wijk VIII, Sterrenbuurt, de wijk waarin de gemeentelijke arbeiderswoningen een overwegende plaats innemen, bezit, behalve een totaal ander, ook weer een homogener karakter. Het aantal woningen van f 150—f 250 overtreft met die van f 250—f 350 het aantal duurdere verre (resp. 63,1% tegenover 7,3%).

Daarentegen is wijk IX, Rivieren- en Dichtersbuurt, weer ongeveer gelijk aan Wijk II (Indische buurt) en IV (Ondiep), echter met dit verschil, dat het aantal woningen duurder dan f 350 per jaar een veel grooter aandeel (30,1%) van den totalen voorraad omvat dan het aantal woningen goedkooper dan f 250; in wijk II en IV is juist het tegengestelde het geval. Zie tabel 58.

Uit dezelfde tabel blijkt voor Oog in Al de woningvoorraad bijna uitsluitend te bestaan uit woningen van f 350—f 800. Circa 60% dezer woningen in deze nieuwe stadswijk heeft een huurwaarde tot f 500, circa 29% bestaat uit woonhuizen van f 500—f 800.

De kleine woningvoorraad van wijk XI A bestaat volgens tabel 58 voor bijna 80% uit woningen met een huurwaarde van f 350—f 500.

Wijk XI B, Vechtzijde, heeft volgens tabel 58 haar woningvoorraad, hoewel verspreid over alle huurklassen, voornamelijk geconcentreerd in de klassen van f 150—f 250 (voor 39,2%) en van f 250—f 350 (voor 25,7%).

Grafiek 152 toont voor wijk XI C (Maliebaan) zeer duidelijk het heterogene karakter van deze wijk aan. Wel is de huurklasse van f 250—f 350 met 24,7% in verhouding het grootst, maar de aandeelen van vier andere huurklassen, gelegen tusschen 10 en 20%, blijven slechts weinig daarbeneden. Men zie ook tabel 58.

De woningvoorraad van wijk XI D (Kromme Rijn) bestaat voor 45,3% uit woningen van f 250—f 350. Verder voor 17,5% en 19,1% uit woningen van f 150—f 250 en f 350—f 500.

Wijk XI E, Croeselaan, bezit weer een heterogener karakter door een tamelijk gelijkmatige verdeling van den woningvoorraad over alle huurklassen, met uitzondering van de woningen in de huurklasse van f 350—f 500, die 28% van het totaal omvat.

Tuindorp Maartensdijk bezit een zeer homogeen karakter; niet minder dan 66% van den totalen woningvoorraad bestaat uit woningen met een huurwaarde van f 350—f 500; 26,0% uit woningen van f 500—f 800. Nieuw Zuilen is echter weer een weinig meer gedifferentieerd, 53,6% blijkt uit woningen van f 250—f 350 te bestaan; 29,5% is goedkoop, terwijl 12,1% uit duurere huurklassen bestaat.

Een zeer groote homogeniteit bezit ten slotte Hoograven. Blijkens tabel 58 bestaat niet minder dan 83% van den totalen woningvoorraad uit woningen van f 250—f 350.

Resumeerend blijken allereerst Wijk C (I B), Sterrenbuurt (VIII) en Vechtzijde (XI B) een eenigermate gelijke samenstelling te bezitten. De woningen (veelal arbeiderswoningen van ouder type) met een huurwaarde van f 150—f 250 en óók die van f 250—f 350 zijn relatief het sterkst vertegenwoordigd. Voorts toonen de wijken Nieuw-Zuilen, Ondiep (IV), Amsterdamsche Straatweg (III) en Indische buurt (II) een duidelijke overeenkomst. Ook bij deze wijken overtreffen de huurklassen van f 150—f 250 en f 250—f 350 alle andere in sterke mate, echter met dit verschil dat de huurklasse f 250—f 350 hier een grooter aandeel bezit dan de klasse f 150—f 250. Wanneer men aanneemt dat de arbeider, of iemand van gelijke sociale positie, hoogstens een huis met een huurwaarde van f 350 kan bewonen (een grens, die wellicht aan den hoogen kant is, doch die door ons, mede in verband met het hoogere loonpeil der groote-stad en de aanwezigheid van een groote groep metaalarbeiders, wel verantwoord werd geacht), dan zou men alle bovengenoemde wijken kunnen beschouwen als de arbeiderswijken van Utrecht. Immers, terwijl wij op de in samenwerking met den Bouw- en Woningdienst vervaardigde kaart de huurwaarde-grens der arbeiderswoningen lager stelden, n.l. op f 300.— per jaar, blijken op die kaart dezelfde wijken als arbeiderswijken gekwalificeerd te zijn.

Doch ook elders blijken er nog arbeiderswoningen in ruime mate aanwezig te zijn n.l. in Kromme Rijn (XI D), Rivieren- en Dichterswijk (IX) en Wittevrouwen (VI). Ook deze wijken hebben gemeen, dat de huurklasse van f 250—f 350 verreweg het grootste aandeel van den woningvoorraad omvat; kenmerkend is hier echter, dat de woningen van f 350—f 500 (te kwalificeeren als kleine middenstandswoning) de goedkoopste klasse van f 150—f 250 in verhouding overheerschen.

Een overgang naar het volgende wijk-type vormt het op zich zelf staande karakter van wijk V, Vogelenbuurt-Tuinwijk, dat uit deelen van verschillenden ouderdom bestaande, toch reeds een middenstandswijk genoemd mag worden.

Typische middenstandswijken zijn echter vooral de wijken Oog in Al (X) en Tuindorp Maartensdijk, die nagenoeg uitsluitend uit woningen van f 350—f 800 bestaan.

Aan het slot van dit overzicht over den woningvoorraad naar huurklassen in de verschillende wijken dient er op gewezen te worden, dat in de grafieken het aandeel der

dienst- en bedrijfswoningen noch dat der vrije woningen in den totalen voorraad der wijk is aangegeven, omdat deze huizen zoo goed als nooit vrij op de woningmarkt worden aangeboden. Ook de winkelwoonhuizen vinden elders bespreking.

Het zijn vooral de huurklassen beneden f 250 waarover de overheid gedwongen is haar bijzondere zorg uit te strekken, aangezien de huisvesting der bevolking, voor die woningen in aanmerking komende, niet door particulieren bouwer of bouwonderneming in genoegzame mate behartigd pleegt te worden. Een duidelijk overzicht over het bestaande woonapparaat in deze lagere huurklasse is dan ook onontbeerlijk te noemen. Dat zulk inzicht bij de Gemeentelijke overheid van Utrecht reeds aanwezig was, getuigt de regelmatig bijgehouden statistiek dezer woningen wat betreft onderhoudstoestand, ligging en aard der woning.

Ook de uitkomsten van de woningtelling van Dec. 1936 zijn gevoegd bij dit rapport in den vorm van bijlagen 54a, 54b en 55, waaruit alle onderstaande tabellen berekend zijn.

Aldus blijkt dan uit tabel 59 dat van de 8559 woningen in de gemeente Utrecht, die nog geen f 250 huur per jaar opbrengen, er niet minder dan 2159 of 25,2% woningen zijn met 1—3 vertrekken. Verreweg het grootste deel: 5021 woningen of 58,7% van het totaal aantal bezitten 4—5 vertrekken, terwijl 1379 woningen of 16,1% zes of meer vertrekken bevatten. De verdeling van deze aantallen over de verschillende huurklassen volgt eveneens uit tabel 59.

Een vanzelfsprekend feit vindt hier uitdrukking in cijfers n.l. dat de goedkoopste huurklassen voornamelijk bestaan uit woningen met weinig vertrekken en dat de duurdere vooral de ruimere woningen bevatten. Doch voorts blijkt, dat de 6-kamerwoningen een tamelijk gering percentage in iedere huurklasse blijven omvatten. Wanneer men echter in deze beschouwing betreft het begrip dat aan een „vertrek” bij de gehouden telling is toegekend, dan komen bovenstaande cijfers in een minder gunstig licht te staan. Immers als vertrek is beschouwd elke ruimte, welke kennelijk voor verblijf van menschen was bestemd, door behoorlijke wanden was afgescheiden en direct of indirect daglicht ontving. Medegerekend zijn keukens, alkoven, zolders, sousterrains, badkamers, serres enz., indien zij aan bovengenoemde bepalingen voldeden. Niet medegerekend zijn portalen, gangen, kelders, privaten, vlieringen, schuren enz.

Tabel 59.

Woningen beneden f 250 huur per jaar onderscheiden naar het aantal vertrekken.

Woningen met een huurwaarde van:	1—3 vertr.		4—5 vertr.		6 vertr.		Totaal	
	abs.	%	abs.	%	abs.	%	abs.	%
—f 1,50 p. w.	56	96,6	2	3,4	—	—	58	100
f 1,50—„ 2,00 p. w.	83	100	—	—	—	—	83	100
„ 2,00—„ 2,50 p. w.	283	67,2	137	32,5	1	—	421	100
„ 2,50—„ 3,00 p. w.	335	73,2	115	25,2	6	1,3	456	100
„ 3,00—„ 3,50 p. w.	632	61,4	383	37,2	16	1,4	1031	100
„ 3,50—„ 4,00 p. w.	354	23,6	870	58,0	276	18,4	1500	100
„ 208,—„ 225,— p. j.	271	15,0	1277	70,7	257	14,3	1805	100
„ 225,—„ 250,— p. j.	145	4,5	2237	69,8	823	25,7	3205	100
	2159	25,2	5021	58,7	1379	16,1	8559	100

Opmerkelijk is verder de grens van f 3.50 huurwaarde per week, boven welke de 4—5 vertrek-woningen de 1—3 vertrek-woningen, ook relatief, sterk gaan overheerschen, terwijl er beneden die grens nauwelijks woningen van 6 vertrekken te vinden zijn. Het meerendeel dezer 1379 woningen met 6 vertrekken ligt in de huurklasse f 225—f 250 per jaar, n.l. 823.

De verspreiding van de woningen dezer huurklasse (met onderscheiding naar het aantal vertrekken) over de stadswijken wordt in onderstaande tabel 60 verduidelijkt.

Tabel 60.

Verspreiding van de woningen beneden f 250 huur per jaar over de verschillende wijken.

Wijk	WONINGEN MET					
	1—3 vert.		4—5 vertr.		6 vertr. e.m.	
	Aant.	o/o	Aant.	o/o	Aant.	o/o
I	61	2,8	106	2,1	26	1,9
Ia	518	24,0	229	4,6	31	2,2
Ib	207	9,6	85	1,7	7	0,5
II	107	4,9	730	14,5	300	21,7
III	177	8,2	843	16,8	154	11,2
IV	33	1,5	518	10,3	558	40,4
V	62	2,9	118	2,3	7	0,5
VI	56	2,6	262	5,2	52	3,8
VII	5	—	5	—	—	—
VIII	185	8,6	530	10,5	45	3,3
IX	43	—	383	7,6	67	4,9
X	4	—	3	—	3	—
XIa	1	—	4	—	5	—
XIb	320	14,8	404	8,0	33	2,4
XIc	150	6,9	498	9,9	53	3,8
XId	174	8,0	114	2,3	24	1,7
XIe	53	2,5	192	3,8	14	1,0
Totaal	2159	100	5021	100	1379	100

Duidelijk blijkt, dat vooral de Zuidelijke binnenstad een groot aandeel (24%) in het totaal aantal woningen met 1—3 vertrekken heeft. Daarnaast staat Vechtzijde (wijk XIb) met bijna 15%, Wijk C (I B) met bijna 10%. Kromme Rijn (XI D), Sterrenbuurt (VIII) en Amsterdamsche Straatweg (III) wijzen elk circa 8% aan. Het zijn dus voornamelijk de oudere stadsgedeelten, althans de oudere arbeiderswijken, die de woningen met 1—3 vertrekken bevatten. De verspreiding der woningen met 4—5 vertrekken is iets gelijkmatiger van karakter. Nochtans wijst de Amsterdamsche Straatweg (III) nog een percentage aan van bijna 17%, terwijl de Indische buurt (II), Sterrenbuurt (VIII), Ondiep (IV) en Maliebaan (XIc; door Oudwijk en „Achter het Maliebaanstation”) resp. een aandeel van 14,5%, 10,5%, 10,3% en 9,9% bezitten. Behalve Ondiep zijn deze wijken weer de oudere arbeiderswijken van de gemeente. De verspreiding van de woningen met 6 vertrekken in deze huurklassen beneden f 250.— per jaar over de stadswijken wijst voor het nieuwere Ondiep (IV) niet minder dan 40,4% aan, terwijl wijk II (Indische buurt) en III (Amsterdamsche Straatweg) resp. een percentage bezitten van 21,7% en 11,2%. Hier valt het accent dus reeds meer op de nieuwere arbeiderswoningen, die blijkens de vorige tabel meerendeels boven f 3,50 huur per week uitgaan.

De normen, die bij de vaststelling van onderhoudstoestand en ligging als richtlijnen golden, bleken noodgedwongen bij den teller aan een groote mate van subjectiviteit onderhevig te zijn, zoodat men aan de juistheid van deze kwalificaties in onderstaande regels geen àl te groote waarde mag hechten.

Bijlagen 54a en 54b geven een inzicht in den onderhoudstoestand en de ligging der

woningen van bovengenoemde huurklassen. Van de 8559 woningen blijken (voor de gemeente Utrecht) er 4423, dus de grootste helft, in een goeden onderhoudstoestand te verkeerem. De overige woningen verkeerem met een aantal van 3518 in een tamelijken onderhoudstoestand en met een aantal van 618 in slechten onderhoudstoestand. Een aantal van 78 woningen, voor afbraak bestemd, waren in deze getallen begrepen.

Van de 1-3 vertrek-woningen blijken echter 1172 van het totaal van 2159 woningen in een tamelijken toestand te verkeerem en een aantal van 427 in een slechten toestand.

Van de 4—5 vertrek-woningen (totaal aantal 5021) blijken 2733 woningen goed onderhouden te zijn, terwijl 2115 in tamelijken toestand en 173 in slechten toestand verkeerem.

Van de 4423 woningen met goeden onderhoudstoestand zijn slechts 59 ongunstig gelegen; van de 3518 met tamelijken toestand blijken echter 255 en van de 618 in slechten toestand 191 ongunstig gelegen te zijn.

De woningen met slechten onderhoudstoestand komen vooral voor in de binnenstadswijken Ia en Ib, voorts in de wijken III (A'damsche Straatweg), VIII (Sterrenbuurt), XIb (Vechtzijde), XIc (Maliebaan) en XI d (Kromme Rijn).

Wat de verdeeling van deze slecht onderhouden perceelen over de huurklassen betreft, daarover geeft tabel 61 een overzicht.

Tabel 61.

Onderhoudstoestand der woningen beneden f 250 huur per jaar.

Huurwaarde	Tot. aantal	Slechte ondh. toest.	% v. tot.
— f 1,50 p. week	58	11	18,9
f 1,50— - 2,00 „	83	37	44,5
- 2,00— - 2,50 „	421	73	17,3
- 2,50— - 3,00 „	456	87	19,1
- 3,00— - 3,50 „	1031	156	15,1
- 3,50— - 4,00 „	1500	109	7,3
- 208,00— - 225,00 p. jaar	1805	99	5,5
- 225,00— - 250,00 „	3205	46	1,4

Hoewel het grootste aantal in slechten onderhoudstoestand verkeerende woningen deel uitmaakt van de huurklasse f 3,00—f 3,50 per week, blijkt de klasse f 1,50—f 2,00 in verhouding in den slechtsten toestand te verkeerem met 44,5%. De percentages van de huurklasse beneden f 3,50 per week mogen zeker te groot genoemd worden.

De woningen met ongunstige ligging vindt men vooral in de binnenstadswijken Ia en Ib, voorts in wijk III (A'damsche Straatweg), VIII (Sterrenbuurt) en in de wijken XIb (Vechtzijde) en XIc (Maliebaan).

Ten slotte geeft tabel 62 eenig inzicht in de verhouding tusschen den woningvorm (geheel huis, beneden- of bovenwoning), tevens onderscheiden naar het aantal vertrekken, en den huurprijs der woningen.

In kolom I is weergegeven de genoemde verhouding in absolute aantallen, in kolom II vindt men in procenten uitgedrukt de verhouding tusschen de geheele, beneden- en bovenwoningen in iedere categorie van 1-3-, 4-5- en 6-vertrekken-woningen binnen een bepaalde huurklasse.

Anders dan b.v. in Amsterdam blijken voor alle huurklassen en alle categorieën de geheele woningen de boven- en benedenhuizen aanzienlijk in aantal te overtreffen. Zelfs geldt dit ook voor de laagste huurklassen, die voor de geheele woningen gemiddeld de hoogste percentages aanwijken.

Opmerkelijk zijn de lagere percentages voor de geheele woningen in de huurklassen van f 280—f 225 en f 225—f 250.

Tabel 62.

Woningen beneden f 250 huur per jaar onderscheiden naar woningvorm en aantal vertrekken.

Woningen.		I. Absolute aantallen.				II. In % van de categorie.				III. in % v. h. totaal per huurklasse.			
Huurwaarde	Aant. vert.	Geheele won.	Ben. won.	Bov. won.	Totaal	Geheele won.	Ben. won.	Bov. won.	Totaal	Geheele won.	Ben. won.	Bov. won.	Totaal
— f 1,50 per week	1-3	54	2	—	56	96,4	3,6	—	100	93,1	—	—	96,6
	4-5	2	—	—	2	—	—	—	—	—	—	—	—
	6	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Totaal		56	2	—	58					96,5	—	—	100
f 1,50 — f 2,00 per week	1-3	76	2	5	83	91,6	2,4	6,0	100	91,6	2,4	6,0	100
	4-5	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
	6	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Totaal		76	2	5	83					91,6	2,4	6,0	100
f 2,00 — f 2,50 per week	1-3	248	17	18	283	87,6	6,0	6,4	100	58,9	4,0	4,3	67,2
	4-5	131	2	4	137	95,6	1,5	2,9	100	31,1	—	1,0	32,5
	6	1	—	—	1	—	—	—	—	—	—	—	—
Totaal		380	19	22	421					90,2	4,5	5,3	100
f 2,50 — f 3,00 per week	1-3	290	17	28	335	86,6	5,1	8,3	100	63,3	3,7	6,1	73,4
	4-5	103	3	9	115	89,6	2,6	7,8	100	22,6	—	2,0	25,2
	6	4	—	2	6	—	—	—	—	—	—	—	1,4
Totaal		397	20	39	456					87,1	4,4	8,5	100
f 3,00 — f 3,50 per week	1-3	538	67	27	632	85,1	10,6	4,3	100	52,2	6,5	2,6	61,3
	4-5	334	7	42	383	87,2	2,8	11,0	100	32,4	—	4,1	37,1
	6	12	—	4	16	75,0	—	25,0	100	1,2	—	—	1,6
Totaal		884	74	73	1031					85,7	7,2	7,1	100
f 3,50 — f 4,00 per week	1-3	291	29	34	354	82,2	8,2	9,0	100	19,4	1,9	2,3	23,6
	4-5	705	60	105	870	81,0	6,9	12,1	100	47,0	4,0	7,0	58,0
	6	245	1	30	276	88,8	—	10,9	100	16,3	—	2,0	18,4
Totaal		1241	90	169	1500					82,7	6,0	11,3	100
f 208 — f 225 p. jaar	1-3	187	63	21	271	69,0	23,2	7,8	100	10,4	3,5	1,2	15,1
	4-5	865	231	181	1277	67,7	18,1	14,2	100	47,9	12,8	10,0	70,7
	6	154	3	100	257	59,9	—	38,9	100	8,5	—	5,6	14,2
Totaal		1206	297	302	1805					66,8	16,4	16,8	100
f 225 — f 250 p. jaar	1-3	86	45	14	145	59,3	31,0	9,7	100	2,7	1,4	0,4	4,5
	4-5	1440	464	333	2237	64,3	20,7	15,0	100	44,9	14,4	10,4	69,8
	6	466	13	344	823	56,6	1,6	41,8	100	14,5	0,4	10,7	25,7
Totaal		1992	522	691	3205					62,1	16,3	21,6	100
Alle huurkl. — f 250 p. jaar	1-3	1770	242	147	2159	82,0	11,2	6,8	100	20,7	2,8	1,7	25,2
	4-5	3580	767	674	5021	71,3	15,3	13,4	100	41,8	9,0	7,9	58,7
	6	882	17	480	1379	63,9	1,3	34,8	100	10,3	0,2	5,6	16,1
TOTAAL		6232	1026	1301	8559	72,8	12,0	15,2	100	72,8	12,0	15,2	100

Voor alle huurklassen gezamenlijk blijken de geheele woningen 72,8% van den totalen voorraad te omvatten, de bovenwoningen 15,2% en de benedenwoningen 12%.

In kolom III is de verhouding der geheele-, beneden- en bovenwoningen, doch tevens haar verspreiding over de categorieën (1—3, 3—5 en 6-vertrekoningen) binnen een bepaalde huurklasse weergegeven, door elk aantal uit te drukken in %ten van den totalen voorraad dier klasse. Zoo ziet men in de totaal-kolom van III de verhouding tusschen de drie grootte-categorieën binnen de huurklasse, welke reeds eerder behandeling vond. De horizontale totalen wijzen in iedere huurklasse de percentages der geheele-, beneden- en bovenwoningen aan. In deze totalen daalt het aandeel der geheele woningen ten bate van de aandeelen der beneden- en bovenwoningen met het duurder worden der huurklassen.

B. De Woningreserve.

Leegstaande woningen.

De factoren, die het leegstaan van een woning op een bepaald tijdstip veroorzaken, althans beïnvloeden, zijn van velerlei aard. Men kan ze in verschillende categorieën onderscheiden: *a.* Uit recenten aanbouw gereedgekomen woningen. *b.* Woningen van eenigen ouderdom, die voor nieuwere en meer gerieflijke verlaten zijn en dus niet meer aan de huidige eischen eener bepaalde huurklasse voldoen, zooals deze door de bevolking zelve gesteld worden. Ook de minder goede onderhoudstoestand speelt hierin een rol. *c.* De afstand van de woning tot het centrum der gemeente of tot de werkgelegenheid van den bewoner. *d.* De al of niet gemakkelijke bereikbaarheid der woning, d.w.z. de verbinding met de city door trams of bussen of het aanwezig zijn van verkeersobstakels op de verbindingswegen, zooals overwegen, bruggen. *e.* De ligging van de woning t.o. van de omgeving, waaronder toegang tot de voordeur, vrije toegang van licht en lucht, het aanwezig zijn van storende industrieën of woningen van veel-lagere huurklassen etc. begrepen worden. *f.* De ingang en het karakter van de woning zelve enz. enz.

Volledigheid in dezen te betrachten is ondoenlijk. De factoren, die als duidelijk waarneembaar objectief zijn vast te stellen, n.l. onderhoudstoestand en ligging¹⁾ t.o.v. de omgeving zijn aan de indeeling van de leegstaande woningen als maatstaven aangelegd om eenig inzicht in deze materie te verkrijgen. Ook is een indeeling naar den ouderdom der woningen gemaakt.

Om een beeld te verkrijgen over de verspreiding der leegstaande woningen over de stad, is uit het beschikbaar gestelde cijfermateriaal (zie de tabellen 63 en 64) een cartogram (153) vervaardigd, waarop voor iedere wijk het aantal leegstaande woningen is uitgedrukt in procenten van het totaal aantal woningen van iedere wijk, ongeacht de huurklasse. Deze getallen geven de woningreserve („grove”—) aan²⁾. Wel is in dit percentage begrepen het aantal woningen, dat uit recenten aanbouw gereed gekomen nog geen bewoner verkregen had, doch dit is alleen van invloed op het cijfer voor de wijken Hoograven en Tuindorp Maartensdijk, waar resp. bijna het geheele aantal en circa de helft der leegstaande woningen bestond uit nimmer voordien bewoonde nieuwbouw-huizen.

Een nauwelijks als voldoende te beschouwen woningreserve bezitten dus de wijken Sterrenbuurt (VIII), Witte Vrouwen (VI) en Amsterdamsche Straatweg (III), alle arbeiderswijken van ouderen datum. De Sterrenbuurt, die veel gemeentewoningen bevat, biedt

¹⁾ Onderhoudstoestand en ligging van leegstaande woningen werden door de woninginspectie vastgesteld. Deze kwalificaties zijn dus juister te achten dan die van bijlage 54 a. en b.

²⁾ Als woningreserve, vereischt voor een goede functioneering der huisvesting en der woningmarkt, wordt aangenomen een percentage van 2½ à 3%.

Tabel 63.

Verspreiding v. d. leegstaande woningen naar huurklassen en wijken.

Wijk	- f 3,00	- f 250	- f 350	- f 500	- f 800	+ f 800
I	1	12	7	10	14	9
Ia	17	16	13	13	13	8
Ib	1	23	5	1	1	2
II	1	28	147	19	—	—
III	2	29	35	10	3	—
IV	1	43	61	14	—	—
V	—	3	40	66	6	—
VI	—	5	29	11	4	2
VII	—	—	4	66	58	40
VIII	—	14	8	1	—	—
IX	1	16	188	71	3	—
X	—	—	1	26	19	—
XIa	—	—	—	6	—	—
b	16	17	8	2	1	—
c	3	15	26	40	38	19
d	4	5	39	18	4	—
e	—	—	7	21	5	3
Totaal	47	226	618	395	169	83
Nw.Zuilen	—	39	73	21	1	—
Tuindorp	—	—	—	19	30	—
Hoograven	—	—	40	6	—	—
Totaal	47	265	731	441	200	83

hiermede een relatief goedkoopere woongelegenheid, terwijl in de andere wijken, vooral in Wittevrouwen (VI) veel kleine burgerwoningen eigendom van den bewoner zijn, redenen waardoor deze lage percentages te verklaren zijn. Cartesiusweg (XIa.) benevens de noordelijk gelegen wijken Nw.-Zuilen, Ondiep (IV) en Vechtzijde (XIb.) en ook de wijk Vogelenbuurt-Tuinwijk (V) bezitten een grove reserve van ruim 3%, evenals Croeselaan. De Indische buurt heeft een reserve van 3,8%.

Wanneer men thans de wijken IX (Rivieren- en Dichtersbuurt) en X (Oog in Al) even uitzondert, houdt men vooral die wijken over, die opvallen door haar mozaïek-karakter, wat betreft de samenstelling naar huurklassen. Juist deze wijken blijken volgens cartogram 153 over een naar verhouding groot aantal leegstaande woningen te beschikken.

De verdeling der leegstaande woningen over de verschillende huurklassen binnen sommige wijken is afgebeeld op de grafieken 154 t/m 156, waarop de hoogte van de naast elkander geplaatste staven het percentage aangeeft, dat het aantal leegstaande huizen van het totaal dezer huurklasse binnen die wijk uitmaakt.

Op grafiek 156 onderaan vindt men de woningreserve voor iedere huurklasse betreffende de gemeente Utrecht. Hieruit blijkt duidelijk, (men zie ook tabellen 63 en 64), dat, hoewel het grootste deel der leegstaande woningen in de huurklasse f 250—f 350 aanwezig is, nochtans de duurere huurklassen in verhouding de grootste woningreserve bezitten. Het bij voortdurende voortbestaan van een vertrek-overschot van de hogere inkomens-, naast een instrooming gedurende de crisisjaren van de lagere inkomensgroepen, hetgeen wij reeds constateerden in Hfst. III van dit rapport, is aan deze verhoudingen niet

Tabel 64.
Woningreserve per wijk en per huurklasse.

Huurwaarde Wijken	- f 3,-	- f 250,-	- f 350,-	- f 500,-	- f 800,-	+ f 800,-	Totaal
I	×	7,1	3,0	4,0	5,0	5,0	4,6
Ia	5,0	3,6	4,4	6,2	7,4	6,6	5,1
Ib	×	9,5	3,2	×	×	×	6,5
II	×	2,5	4,3	3,1	—	—	3,8
III	×	2,5	2,5	3,0	×	—	2,6
IV	×	4,0	2,8	5,3	—	—	3,3
V	—	2,0	3,0	4,1	2,0	—	3,4
VI	—	1,4	2,7	2,6	3,0	×	2,5
VII	—	—	4,9	9,0	6,4	5,6	6,9
VIII	—	2,6	2,1	×	—	—	2,2
IX	×	3,4	8,0	5,5	×	—	6,7
X	—	—	×	8,2	9,5	—	7,2
XIa	—	—	—	3,3	—	—	3,0
b	10,1	2,8	2,0	×	×	—	3,4
c	×	2,4	2,9	7,3	8,0	4,6	4,6
d	×	1,8	5,6	6,1	×	—	5,2
e	—	—	3,6	6,2	3,2	3,2	3,5
Totaal	4,6	3,0	4,1	5,1	5,9	5,2	4,3 ^o
Nw.Zuilen	—	3,1	3,2	4,3	×	—	3,3
Tuindorp	—	—	—	2,1	8,7	—	2,9
Hoograven	—	—	5,2	×	—	—	5,3
Totaal	4,5	3,0	4,0	4,8	6,2	5,2	4,2

vreemd. Een aldus ontstane woningreserve van 5,9% voor de huurklasse f 500—f 800 en van 5,2% voor de klasse f 800 en hoger is te hoog te noemen.

Zoals te verwachten is, zijn het voornamelijk de binnenstadswijken I en I A (Noordelijke en Zuidelijke binnenstad) en wijk XI C (Maliebaan), in welke stadsgedeelten eveneens in de hogere huurklassen een hoger percentage leegstaande woningen voorhanden is dan in de lagere klassen. Maar niet alleen het percentage is hoog te noemen, ook de aantallen zelve zijn aanzienlijk, vooral in de wijken Wilhelminapark (VII), Oog-in-Al (X) en Maliebaan (XI C), benevens in Tuindorp Maartensdijk (nieuwbouw). Immers zijn het voornamelijk deze wijken, die den woningvoorraad der hogere huurklassen bevatten.

De 30 woningen, die op het tijdstip der telling in Tuindorp Maartensdijk in de huurklasse f 500—f 800, als 8,7% van den totalen voorraad dezer klasse in die wijk, leeg stonden, waren hoofdzakelijk nimmer bewoonde nieuwbouw woningen. Dit was echter niet het geval met de 19 woningen in Oog in Al, zijnde 9,5% van den totalen voorraad der klasse f 500—f 800 in die wijk, noch met de 26 woningen, die 8,2% van alle woningen van f 350—f 800 dier wijk uitmaken.

Welke invloed aan den factor „ouderdom” op het leegstaan der woning toegekend mag worden, leert ons tabel 65. Uit de percentages in de laatste kolom ziet men de verdeling van de leegstaande woonhuizen naar den ouderdom. De meeste leegstaande woningen hebben hun bouwperiode na 1916 liggen! Van de vóór 1916 gebouwde woningen hebben die, tusschen 1860 en 1900 opgericht, het hoogste aantal leegstaande. Een ander niet minder interessant feit blijkt uit tabel 65 n.l. dat er in de gemeente Utrecht, in verhouding althans, bijna 3 × zooveel bovenhuizen en bijna 2 × zooveel benedenhuizen leeg-

Tabel 65.

Leegstaande woningen onderscheiden naar bouwperiode en woningvorm.

Bouwperiode	Geh. won.	Ben. won.	Bov. won.	Tot.	Idem in % van Tot.
vóór 1860	107	8	63	178	11,6
1860—1900	154	57	102	313	20,3
1900—1916	100	43	82	225	14,7
1916—1930	123	98	276	497	32,4
na 1-1-30	92	57	173	322	21,0
Tot. gem. Utr.	576	263	696	1535	100
Reserve, %	2,75	4,85	7,36		

staan als geheele woningen. Aangezien van den totalen woningvoorraad bekend was de verdeling in geheele-, beneden- en bovenwoningen, liet zich de reserve voor elk dezer

Tabel 66.

Leegstaande woningen onderscheiden naar huurwaarde en bouwperiode.

Huurwaarde	Bouwperiode					Tot.
	vóór 1860	1860—1900	1900—1916	1916—1930	na 1-1-1930	
— f 3.-p.w.	28	10	9	—	—	47
f 3.00 p.w. — 250 p.j.	61	83	3	43	36	226
- 250 — 350	22	123	92	258	121	616
- 350 — 500	19	53	50	145	128	395
- 500 — 800	27	27	52	33	29	168
- 800 en meer	21	17	28	9	8	83
Totaal	178	313	234	488	322	1535

categorieën berekenen. Ze was resp. 2,75% (dus nagenoeg onvoldoende) voor de geheele, 4,85% voor de beneden- en 7,36% voor de bovenwoningen. Deze cijfers wijzen dus wel uit, dat het aanbouwen van beneden- en bovenwoningen, vooral in den vorm zooals dit gedurende de periode 1916—1930 geschied is, zeer zeker beperkt dient te worden, aangezien de bevolking der stad klaarblijkelijk meer gesteld is op huisvesting in geheele woningen.

Het verband dat er bestaat tusschen den ouderdom der woning en de huurwaarde, wordt in bovenstaande tabel 66 gedemonstreerd.

Hieruit blijkt, dat er wel een zekere tendenz valt waar te nemen, dat de oudste leegstaande woningen meer in lagere en de nieuwere in hogere huurwaarde-classes vallen. Voor een juist inzicht zou men echter moeten beschikken over gegevens betreffende de ouderdom van de totale woningvoorraad.

De woningreserve in verband met de huurwaarde der leegstaande woningen komt in tabel 67 tot uitdrukking.

Hierin demonstreert zich duidelijk, dat het de huurwaarde-classes van f 250—f 350 en f 350—f 500, dus arbeiders- en kleine middenstandswoningen zijn, waarin de besproken bovenwoningen het meest leeg staan. In alle andere classes zijn het echter de geheele woningen, die in dit verband het meest in aantal zijn, hoewel de 83 bovenwoningen in de

Tabel 67.

Leegstaande woningen onderscheiden naar huurwaarde en woningvorm.

Huurwaarde	Won. vorm.			
	Geh. won.	Ben. won.	Bov. won.	Tot.
— f 3.00 p.w.	32	3	12	47
f 3.00 p.w. — - 250 p.j.	109	34	83	226
- 250 — - 350	133	137	346	616
- 350 — - 500	114	74	207	395
- 500 — - 800	102	13	53	168
- 800 en meer	77	3	3	83
Totaal	576	263	696	1535

huurklasse f 3 p.w.—f 250 p. j. en de 53 bovenwoningen in de klasse f 500—f 800 nochtans opmerkelijk groote getallen zijn.

De ouderdom van de woning in verband met den duur van het leegstaan geeft geen aanleiding tot bijzondere opmerkingen. In alle ouderdomsperioden treft men het grootste aantal in de categorieën van minder dan 3 maanden en van 3 maanden—1 jaar aan. Ook hier wreekt zich het ontbreken van gegevens betreffende de ouderdom der totale woningvoorraad.

Bij de woningtelling is gebleken, dat het vooral de woningen met 1—3 vertrekken zijn, die een ongunstige ligging bezitten. Van het totaal dezer woningen (135) zijn er 32 als zoodanig gekwalificeerd, van de 396 woningen met 4—5 vertrekken slechts 2. Tien dezer ongunstig gelegen woningen verkeerden in een slechten onderhoudstoestand en 21 in een tamelijken onderhoudstoestand. Slechts 3 woningen met ongunstige ligging zijn goed onderhouden. Van het totaal der 35 ongunstig gelegen woningen behooren er 15 tot de laagste huurwaardeklasse en 16 tot de klasse f 3 p.w.—f 250 p.j. Korter dan 3 maanden staan er 16, gedurende 3 maanden tot 1 jaar 17 ongunstig gelegen woningen leeg.

Tabel 68.

Leegstaande woningen onderscheiden naar onderhoudstoestand.

Onderhoudstoestand	Grootte der woning			Totaal
	1—3 vertr.	4—5 vertr.	6 vertr. e.m.	
goed	30	292	811	1133
tamelijk	63	92	183	338
slecht	42	12	10	64
totaal	135	396	1004	1535

Uit tabel 68 blijkt, dat 1133 van de 1535 leegstaande woningen in goeden onderhoudstoestand verkeerden 338 in tamelijken en 64 in slechten toestand. Tevens geeft deze tabel de verdeling van het totaal aantal leeg woningen naar het aantal vertrekken. Het meeren-deel der woningen (1004) blijkt 6 of meer vertrekken te bevatten, 396 woningen 4—5 vertrekken en slechts 135 hebben 3 of minder vertrekken ¹⁾.

¹⁾ Bij de beoordeeling van deze cijfers herinnere men zich het ruime begrip dat aan het woord „vertrek” bij deze telling werd toegekend.

In slechten toestand verkeerden 42 woningen met 1—3 vertrekken, 12 woningen met 4—5 vertrekken en 10 met 6 of meer vertrekken. Opmerkelijk is verder, dat van de woningen met ten hoogste 3 vertrekken nog niet eens een derde gedeelte (42 van de 135) in slechten toestand verkeert, hoewel het aantal van 63 woningen, die in tamelijken toestand verkeerden en ook hoogstens 3 vertrekken bevatten, hoog moet worden genoemd. Van de 4—5-vertrek-woningen blijkt circa 75% in goeden toestand te verkeerden, van de woningen met 6 vertrekken circa 80%.

Tabel 69.

Leegstaande woningen per huurklasse onderscheiden naar onderhoudstoestand.

Huurwaarde	ONDERHOUDSTOESTAND											
	Goed				Tamelijk				Slecht			
	Aantal vertrekken											
	1—3	4—5	6	Totaal	1—3	4—5	6	Totaal	1—3	4—5	6	Totaal
— f 2.99 p. w.	14	—	—	14	19	1	—	20	13	—	—	13
f 3 p. w. — f 250 p. j.	10	73	30	113	38	34	3	75	29	9	—	38
f 250 — f 350 „ „	4	175	323	502	6	54	49	109	—	3	2	5
f 350 — f 500 „ „	1	42	277	320	—	3	69	72	—	—	3	3
f 500 — f 800 „ „	—	1	122	123	—	—	42	42	—	—	3	3
f 800 en meer „ „	1	1	59	61	—	—	20	20	—	—	2	2
Totaal . . .				1133				338				64

In de samenstelling der onderscheiden huurklassen naar den onderhoudstoestand der woningen geeft tabel 69 een inzicht. Wel blijkt uit deze cijfers het voor de hand liggende feit, dat de goedkoopere huurwaardeklassen een naar verhouding grooter aantal woningen met tamelijken of slechten onderhoudstoestand bezitten dan de duurder klassen. Toch blijven opmerkelijk de naar verhouding nog aanzienlijke aantallen der woningen in de drie duurste huurwaarde-klassen, die in tamelijken onderhoudstoestand verkeerden resp. 72, 42 en 20.

Tabel 70.

Duur van leegstaan der woningen vergeleken met den onderhoudstoestand.

Duur van leegstaan	Onderhoudstoestand			
	Goed	tamel.	slecht	totaal
— 3 mnd.	439	137	19	595
3 m. — 1 j.	474	156	31	661
1 j. — 2 j.	128	26	7	161
2 j. — 3 j.	45	12	2	59
3 j. en meer	47	7	5	59
Totaal . . .	1133	338	64	1535

Uit tabel 70 blijkt dat in geen deele de onderhoudstoestand der woning van grooten invloed is op den duur van het leegstaan der woning. In welken toestand de woning ook verkeert, het meerendeel van elke categorie staat korter dan een jaar leeg, waarvan weer een aanzienlijk deel korter dan drie maanden. In totaal blijken dan ook 595 woningen korter dan drie maanden en 1156 korter dan een jaar leeg te staan.

Ten aanzien van het antwoord op de vraag of de grootte van de woning ook verband houdt met den duur van het leegstaan der woning geeft tabel 71 een aanwijzing. Hierin

valt de tendenz waar te nemen, dat de woningen met 6 en meer vertrekken verhoudingsgewijs gedurende een langeren tijd leegstaan dan de woningen met 4 en 5 vertrekken. Blijft van de laatste categorie 55,9% korter dan 3 maanden leeg, van de voorlaatste is dit per-

Tabel 71.

Duur van leegstaan der woningen vergeleken met de grootte der woningen.

Duur van het leegstaan.	Aantal vertrekken.						
	1—3		4—5		6 e. m.		Totaal
		%		%		%	
— 3 mnd.	59	43,7	22	55,9	315	31,5	595
3 mnd. — 1 jaar	54	40,0	132	33,3	475	47,5	661
1 jaar — 2 jaar	10	7,5	26	6,6	125	12,5	161
2 jaar — 3 jaar	7	5,2	9	—	43	4,3	59
3 jaar en langer	5	3,7	8	—	46	4,6	59
Totaal	135	100	396	100	1004	100	1535

centage aanzienlijk lager: 31,5%. Daarentegen bleef van de woningen met 6 vertrekken 47,5% gedurende een periode 3 maanden—1 jaar leeg staan, tegen 33,3% van de minder ruime.

Tabel 72.

Duur van leegstaan der woningen vergeleken met de huurwaarde.

Duur v. h. leegstaan.	Huurklassen					
	— f 3.— p. w.	f 3.— p.w. f 250 p.j.	f 250 f 350	f 350 f 500	f 500 f 800	f 800 en meer
— 3 mnd.	19	103	279	136	42	16
3 mnd. — 1 jaar	20	83	219	197	88	54
1 jaar — 2 jaar	3	16	76	33	20	10
2 jaar — 3 jaar	3	13	22	17	8	1
3 jaar en langer	2	11	20	12	10	2
Totaal	47	227	616	395	168	83

Hiermede in overeenstemming is het feit, dat volgens tabel 72 de woningen der hoogere-huurwaardeklassen — ook naar verhouding — gedurende langeren tijd leeg staan dan die der goedkoopere klassen.

In de laatste categorie staan er meer woningen korter dan 3 maanden leeg dan gedurende 3 m.—1 jaar. In de duurere huurklassen is het tegengestelde het geval. In deze duurere huurklassen (f 350—f 500, f 500—f 800 en f 800 en meer) staan minder dan 3 maanden leeg resp. bijna $\frac{1}{3}$ van het totaal, $\frac{1}{4}$ van het totaal en bijna $\frac{1}{5}$ van het totaal der klassen; gedurende 3 maanden—1 jaar resp. bijna de helft, iets meer dan de helft en circa 65%!

Resumeeren wij thans de algemeene trekken die uit de telling van de aanwezige leegstaande woningen naar voren treden, dan komen wij tot de volgende slotsom:

De „grove” woningreserve voor de gemeente Utrecht in haar geheel is voldoende te noemen. Deze grove reserve voor de verschillende wijken in Utrecht, op zich zelve beschouwd tamelijk globale getallen, is nauwelijks voldoende te noemen voor Sterrenbuurt, Wittevrouwen en Amsterdamschen Straatweg.

De „grove” woningreserve voor de hier onderscheiden huurklassen geeft voor de huurklasse f 3 per week—f 250 per jaar een nagenoeg voldoende reserve van 3,0%, hetgeen voornamelijk volgens tabel 82 te wijten is aan de te lage reserve in de klasse f 3—f 4 p.w., n.l. 2,81%, welke later besproken zal worden. Voor alle andere huurklassen was zij voldoende, soms zelfs te ruim te noemen.

De invloed van den ouderdom der woningen op het leegstaan blijkt niet te bepalen, aangezien van den bewoonden woningvoorraad de ouderdom niet bekend is. In absolute aantallen staan er veel meer woningen leeg, die na 1916 gebouwd zijn dan woningen van hoogerem ouderdom. Bij nadere analyseering van deze woningen blijken het voornamelijk de groote aantallen bovenwoningen in de huurwaardeklassen f 250—f 350 en f 350—f 500 te zijn, die na 1916 gebouwd zijnde, thans leeg staan. Het aanbouwen van deze woningen, althans in den vorm zooals na 1916 geschiedde, dient ontraden te worden. Voorts blijken het vooral de woningen met een gering aantal vertrekken (1—3) te zijn, die een ongunstige ligging bezitten. Het meerendeel dezer ongunstig gelegen woningen verkeert in slechten of tamelijken onderhoudstoestand, terwijl deze toch hoogstens een jaar, voor de helft zelfs korter dan 3 maanden leegstaan. Van het totaal aantal leegstaande woningen verkeerden er 64 in slechten toestand, 338 in een tamelijken en de rest of 1133 in goeden onderhoudstoestand. Ruim 1000 woningen bevatten 6 of meer en 396 slechts 4—5 vertrekken, 135 hebben een geringer aantal. Een groot kwantum van deze 1—3-vertrekwoningen heeft een slechten of tamelijken onderhoudstoestand. Het algemeen beeld van deze woningen met geringe ruimte, thuis behoorend in de laagste huurklassen, kan dus verre van rooskleurig worden genoemd!

Voorts is een te groot aantal 6 e.m.-vertrekwoningen in de duurere huurklassen aangetroffen, waarvan de onderhoudstoestand als tamelijk is gekwalificeerd. Een gebrek aan gereed geld in deze crisis-jaren is hier waarschijnlijk de oorzaak van.

Eenig verband tusschen den duur van het leegstaan en den onderhoudstoestand kan niet worden geconstateerd. Wel valt een tendenz waar te nemen, dat de 6 e.m.-vertrekwoningen verhoudingsgewijs gedurende langeren tijd leeg staan dan de minder ruime woningen. Deze tendenz vindt bevestiging in een andere, welke hierin bestaat, dat in verhouding de duurere huurklassen gedurende langeren tijd onbewoond blijven dan de meer billijke klassen.

Allereerst rest ons thans nog de taak een inzicht te verwerven in de groote aantallen leegstaande woningen in de wijken IX (Rivieren- en Dichtersbuurt) en X (Oog in Al), die wij eerder onbesproken lieten. Uit de bijlagen 56 en 57 blijkt dat in wijk IX het voornamelijk woningen zijn, die, zooals trouwens de geheele wijk, na den oorlog gebouwd zijn. Slechts 17 en 2 woningen resp. uit de huurklassen f 250—f 350 en f 350—f 500 zijn van ouderen datum. Slechts één woning in de eerste huurklasse blijkt een tamelijken onderhoudstoestand te bezitten, alle andere verkeerden in goeden staat. Voorts blijken het in deze huurklasse van f 250—f 350 voornamelijk de bovenwoningen weer te zijn, die thans leeg staan, n.l. 108 van het totaal 188!

Een ruim aanbod van geheele (nieuw-bouw) woningen in het nabijgelegen Hoograven in dezelfde huurklasse zal aan dit verschijnsel waarschijnlijk niet vreemd zijn, te meer daar er slechts 27 resp. 53 leegstaande geheele en benedenwoningen worden aangetroffen. In de huurklasse van f 350—f 500 staan in wijk IX 33 geheele, 16 beneden- en 22 bovenwoningen leeg, 87 woningen staan korter dan 3 maanden, 118 gedurende 3 maanden—1 jaar en 38 gedurende 1—2 jaar leeg.

Voor Oog in Al blijken de 26 leegstaande woningen in de huurklasse f 350—f 500,

evenals de 19 woningen in de klasse f 500—f 800, alle goed onderhouden, geheele 6 e.m.-vertrekwoningen te zijn. In de eerste klasse blijkt het meerendeel (15 van de 26) korter dan een jaar leeg te staan, in de hogere klasse echter slechts 3 van de 19. Van deze laatste woningen staan er 13 meer dan twee jaar, waarvan zelfs 10 langer dan drie jaar leeg.

Hoewel men bij de beschouwing van deze cijfers voor Oog in Al dient te beseffen, dat de slechte verbinding met de city door de stremmingen in het verkeer over de Merwedeburg, benevens door de verkeersmoeilijkheden op den Leidschen Weg invloed op de vestiging in deze stadswijk uitoefent, moet o.i. toch de oorzaak van het lange leegstaan der woningen, vooral in de klasse f 500—f 800, geweten worden aan het karakter dezer woningen. Men heeft dat blijkbaar reeds ingezien, althans men is druk bezig bij verschillende woningen verbeteringen aan te brengen in ligging en grootte van de vensters.

Het aantal leegstaande woningen voor de buiten de grenzen van de gemeente Utrecht gelegen wijken Nieuw-Zuilen, Tuindorp Maartensdijk en Hoograven (Gem. Jutphaas) bedraagt resp. 134, 49 en 46. De grove woningreserve voor elke huurklasse binnen deze wijken wordt weergegeven in tabel 57.

Een opmerkelijk hoog percentage geeft alleen de huurklasse f 500—f 800 in Tuindorp, hetgeen echter bijna uitsluitend nog nimmer bewoonde nieuwbouw-woningen betreft. Dit is ook voor Hoograven het geval. Een nadere analyseering van de leegstaande woonhuizen in deze — zeer in trek zijnde — woonwijken heeft dus weinig zin.

In Nieuw-Zuilen bleken op het tijdstip der telling slechts 2 nieuw-bouw-woningen leeg te staan. Ook is hier weer opmerkelijk dat er 88 bovenwoningen leeg staan tegenover 29 geheele en 16 benedenhuizen!

Ten slotte willen we een vergelijking maken tusschen de woningreserve der gemeentewoningen, vereenigingswoningen en particuliere woningen, zulks binnen de grenzen der gemeente Utrecht.

Onder aftrek van dienst- en ambts-, bedrijfs- en vrije woningen kan geconstateerd worden, dat de woningreserve voor de gemeentewoningen 4,39%, voor de Vereenigingswoningen 4,38% en voor de particuliere woningen 4,14% bedraagt, zoodat men niet van opmerkelijke verschillen kan spreken. Bij de Vereenigingswoningen zoowel als bij de particuliere woningen en de gemeentewoningen is het aantal leegstaande bovenwoningen ook weer aanzienlijk. De verhouding in de verschillende categorieën is a.v.:

Tabel 73.
Leegstaande woningen.

	Geh. won.	Ben. won.	Bov. won.
Gemeentewon.	59	28	58
Vereenig. won.	40	37	84
Partic. won.	449	200	550

C. Samenwoning.

Bij de opneming van den woningvoorraad in de Gem. Utrecht is tevens een poging gedaan, door het verzamelen van daarvoor gewenscht materiaal, een inzicht te verkrijgen in den omvang van de samenwoning, benevens in de samenstelling der door de samenwoning in beslag genomen woninggroep naar huurklassen, om daardoor weer de woningreserve te kunnen beoordeelen. Aldus gezien, valt het te betreuren, dat de uitkomsten van deze telling niet vergeleken kunnen worden met die van Juni '28, aangezien niet alleen een andere wijkindeeling is gevolgd, doch meer nog omdat aan het begrip „samenwonen” bij deze nieuwe telling een andere inhoud is toegekend. Thans is onder „samenwonen” verstaan het in één woning verblijf houden van twee of meer gezinnen, elk bestaande uit ten minste twee personen. Zoo kunnen 789 gevallen van samenwoning worden

geconstateerd, waarvan er 85 of 10,8% in dienst- en ambts-, bedrijfs- en vrije woningen voorkomen.

Stelt men vervolgens vast het aantal woningen, door meer dan één gezin bewoond, in % van het totaal aantal woningen in iedere wijk (zie tabel 74 laatste kolom), dan verkrijgt men het beeld van cartogram 157.

Tabel 74.
Woningen met samenwoning in gem. Utrecht.

Absolute aantallen.							Samenwoningswoningen in procenten van den voorraad van elke huurklasse in iedere wijk.						
Huurkl.	f 250	f 350	f 500	f 800	f 800	Totaal	Wijk	f 250	f 350	f 500	f 800	f 800	Totaal
	—	—	—	—	+			—	—	—	—	+	
Absolute aantallen. Verdeeld over de wijken. Woningen met gezinssamenwoning.	1	14	15	21	9	84	I	×	6,0	6,1	7,3	5,0	4,2
	4	23	19	23	8	98	Ia	0,5	8,0	9,1	13,1	6,5	4,3
	0	10	13	0	0	23	Ib	—	6,4	3,5	—	—	3,4
	5	30	19	2	0	59	II	0,4	0,9	3,1	×	—	1,0
	7	14	25	4	1	60	III	0,6	1,0	7,5	×	×	1,7
	4	16	11	1	0	34	IV	0,4	0,7	4,2	×	—	0,9
	0	16	51	25	0	97	V	—	1,2	3,2	8,5	—	2,6
	3	4	14	8	1	32	VI	0,8	0,4	3,3	6,1	×	1,3
	0	0	10	30	23	64	VII	—	—	1,4	3,3	3,2	2,5
	6	6	5	0	0	19	VIII	1,0	1,6	5,6	—	—	1,3
	0	12	19	8	1	43	IX	—	0,5	1,5	15,0	×	0,9
	0	0	3	3	0	6	X	—	—	0,7	×	—	0,8
	0	0	7	1	0	8	XIa	—	—	3,9	×	—	3,4
	1	3	8	2	2	17	XIb	×	0,8	6,2	×	×	1,1
	1	12	19	21	21	80	XIc	×	1,3	3,5	4,4	5,0	2,2
	2	9	9	2	0	27	XId	×	1,3	3,1	×	—	1,7
6	2	17	10	2	38	XIe	2,3	×	5,0	6,4	×	3,1	
Totaal	40	171	264	161	68	789		0,4	1,1	3,4	5,6	4,2	1,9

Hieruit blijkt, dat het niet de „arbeiderswijken” zijn, waarin naar verhouding het grootste aantal samenwoningen voorkomen, doch veeleer de binnenstads- en middenstandswijken.

De percentages voor de Noordelijke binnenstad (I) en Zuidelijke binnenstad (Ia) bedragen resp. 4,2 en 4,3%, de hoogste van alle. Wijk C (Ib), Cartesiusweg (XIa) en Croeselaan (XIe) wijzen resp. 3,4%, 3,4% en 3,1% aan. De kleinste percentages vindt men in Ondiep (IV), Oog in Al (X) en Rivieren- en Dichterswijk (IX), alle minder dan 1% aanwijzend. De overige wijken der stad hebben een samenwoningspercentage van 1 tot 2%. De verdeling over de stad wettigt reeds het vermoeden, dat het niet de arbeiders-

Tabel 75.
Woningen met samenwoning

Huurklasse	-f 250	-f 350	-f 500	-f 800	+ f 800	Dienst-, Bedr.- en Vrije won.	Tot.
Aantal won.	40	171	264	161	68	85	789
Procent.	5,1%	21,6%	33,5%	20,4%	8,6%	10,8%	100%

woningen (huurwaarde f 250—f 350) zijn, die het grootste aantal samenwoningsgevallen bevatten. Inderdaad is het dan ook de huurklasse van f 350—f 500, die met 264 woningen of 33,5% van het totaal van 789 woningen het grootste aandeel bezit.

In tabel 75 is vooral opmerkelijk, dat er meer samenwoning in de huurklassen boven f 500 te vinden is (29,0%) dan in de goedkoopere (tot f 350) (26,7%).

In dit verband is het van belang te weten waar, voor elke huurklasse afzonderlijk, het zwaartepunt van de samenwoning dier klasse in de onderscheiden wijken te vinden is. Uit het ter beschikking gestelde cijfermateriaal kon tabel 76 worden samengesteld.

Tabel 76.
Verspreiding der woningen met samenwoning in huurklassen over de wijken.

Wijk	Huurklassen				
	— f 250	— f 350	— f 500	— f 800	+ f 800
I	2,5	8,2	5,7	13,0	13,2
Ia	10,0	13,4	7,2	14,3	11,7
Ib	—	5,8	4,9	—	—
II	12,5	17,5	7,2	1,2	—
III	17,5	8,2	9,5	2,5	1,5
IV	10,0	9,3	4,2	0,6	—
V	—	9,3	19,3	15,5	—
VI	7,5	2,3	5,3	5,0	1,5
VII	—	—	3,7	18,6	33,8
VIII	15,0	3,5	1,9	—	—
IX	—	7,0	7,2	5,0	1,5
X	—	—	1,1	1,9	—
XIa	—	—	2,7	0,6	—
XIb	2,5	1,8	3,0	1,2	2,9
XIc	2,5	7,0	7,2	13,0	30,8
XId	5,0	5,3	3,4	1,2	—
XIe	15,0	1,2	6,4	6,2	2,9
	100 % =	100 % =	100 % =	100 % =	100 % =
	40 won.	171 won.	264 won.	161 won.	68 won.

Hieruit blijkt allereerst, dat in de huurklassen tot f 250 per jaar de samenwoning vooral te vinden is in de wijken Amsterdamsche Straatweg (III), Sterrenbuurt (VII) en Indische buurt (II), drie min of meer oude arbeiderswijken, terwijl ook Croeselaan (XIe) een percentage van 15% aanwijst. Men diene echter goed te beseffen, dat het hier gaat om zeer kleine getallen, aangezien het totaal aantal samenwoningsgevallen dezer huurklasse slechts 40 bedraagt.

De 171 woningen in de huurklasse van f 250—f 350 per jaar verdeelen zich wel op eenigermate andere wijze over de stadswijken. Wel prijkt hier de Indische buurt (II) met 17,5% aandeel aan het hoofd, de Zuidelijke binnenstad (Ia) volgt met 13,4%, nochtans wijzen alle overige wijken minder dan 10% aan in een gelijkmatige verhouding. Zoowel de Noordelijke binnenstad (I) als de arbeiderswijken Amsterdamsche Straatweg (III), Ondiep (IV) en de gemengde kleine middenstandswijk Vogelenbuurt-Tuinwijk (V) wijzen met circa 8% nog tamelijk hoge percentages aan.

Geheel anders wordt het beeld in de huurklasse van f 350—f 500 per jaar. Een vijfde gedeelte of 19,3% van alle samenwoningsgevallen in deze huurklasse concentreert zich in Vogelenbuurt-Tuinwijk (V), terwijl de verspreiding der overige gevallen vrij regelmatig is, met uitzondering van den Amsterdamschen Straatweg (III), die 9,5% bevat.

Het beeld verandert nogmaals voor de huurklasse f 500—f 800. De wijk „Achter 't Wilhelminapark” en Zeeheldenbuurt (VII) spant hier met 18,6% van de 161 gevallen dezer huurklasse de kroon. Daarnaast staan Vogelenbuurt-Tuinwijk (V) met 15,5%, de Zuidelijke binnenstad (Ia) met 14,3%, de Noordelijke binnenstad (I) en Maliebaan (XIc) elk met 13%. De overige wijken wijzen geringere aandeelen aan.

In de huurklasse boven f 800 per jaar worden slechts 68 samenwoningsgevallen aangetroffen. Niet minder dan $\frac{1}{3}$ dezer gevallen of 33,8% concentreert zich in de wijk „Achter het Wilhelminapark” (VII) en bijna $\frac{1}{3}$ gedeelte of 30,8% in de wijk Maliebaan (XIc). De Noordelijke (I) en Zuidelijke (Ia) binnenstad wijzen resp. 13,2% en 11,7% aan.

Resumeerend blijkt dus, dat de Zuidelijke binnenstad nagenoeg in alle huurklassen een hoog percentage samenwoningsgevallen bezit, de Noordelijke binnenstad d.e.t. alleen in de duurder huurklassen. Verder is opmerkelijk dat Vogelenbuurt—Tuinwijk in de middelste huurklassen f 250—f 800 hooge procenten bezit, terwijl in het Oostelijk stadsdeel vooral samenwoningsgevallen in de duurder huurklassen geconcentreerd zijn.

Bovenstaande cijfers geven op zich zelf geen genoegzaam inzicht, aangezien de samenstelling naar huurklassen der stadswijken niet in de beschouwing betrokken is. Met deze samenstelling is wèl rekening gehouden in de grafieken 158 en 159 en in tabel 74 (rechter helft).

Elke staaf in deze grafieken geeft het percentage aan, dat binnen een wijk het aantal woningen met gezins-samenwoning van een bepaalde huurklasse uitmaakt van den totalen voorraad dier huurklasse. Op grafiek 159 onderaan blijkt voor de gemeente Utrecht, dat de huurklasse van f 500—f 800 in verhouding de meeste samenwoningsgevallen omvat met 5,6%. Daarop volgen de huurklasse van f 800 en hooger met 4,2% en de klasse van f 350—f 500 met 3,4%. De huurklasse van f 250—f 350 heeft slechts 1,1% woningen, waarin samenwoning plaats vindt, de goedkoopste klasse slechts 0,4%. Dat juist in deze duurder huurklassen naar verhouding de meeste samenwoningsgevallen worden aangetroffen is gemakkelijk verklaarbaar door het feit, dat de ruimte dezer woningen zich ook meer voor samenwoning eigent. Beschouwt men de verdeeling der samenwoningen over de huurklassen in vergelijking met de verdeeling van den totalen voorraad over de huurklassen, zooals in onderstaande tabel geschiedt,

Tabel 77.

Vergelijking woningvoorraad en samenwoning over de versch. huurklassen.

Huurklassen	— f 250	— f 350	— f 500	— f 800	+ f 800
Woningvoorraad in %	23,9	42,2	21,4	8	4,5
Samenwoning in %	5,7	24,3	37,5	22,9	9,6

dan blijkt het zwaartepunt der samenwoningsgevallen in een hogere huurklasse te vallen dan dat van den totalen voorraad. Men kan zelfs van een algeheele opschuiving spreken.

Bezien wij thans de wijken (tabel 74 en grafieken 158 en 159), dan blijkt in meerdere of mindere mate hetzelfde verschijnsel zich voor te doen in wijk I (Noordelijke binnenstad), wijk Ia (Zuidelijke binnenstad), wijk V (Vogelenbuurt-Tuinwijk), wijk VI (Wittevrouwen), wijk VII (Wilhelminapark), wijk IX (Dichters- en Rivierenbuurt), benevens in de wijken XIc (Maliebaan) en XIe (Croeselaan). De vrij hoge percentages, die sommige huurklassen aanwijzen (bv. 15% voor de huurklasse f 500—f 800 in wijk IX), berusten echter veelal op kleine getallen, zoodat voorzichtigheid bij de beschouwing geboden blijft. Voorts zij opgemerkt, dat alleen in de wijken I en Ia (Noordelijke en Zuidelijke binnenstad), benevens in de heterogene wijken XIa, b etc. de samenwoningsgevallen zich over alle huurklassen uitstrekken.

Wat den vorm der samenwoning betreft, daarover geeft allereerst tabel 78 een inzicht. Van de 789 gevallen betreffen niet minder dan 743 het samenwonen van 2 gezinnen (of gelijkgestelde eenheden), d.i. een percentage van 94,2%. Slechts 41 gevallen betreffen met 5,2% het samenwonen van 3 gezinnen of gelijkgestelde eenheden en slechts 0,6% of 5 gevallen de samenwoning van 4 gezinnen.

Tabel 78.
Samenwoning onderscheiden naar het aantal gezinnen.

huurwaarde aantal gezinnen	huurwaarde					D.B.* en Vr. Won.	Tot. %	Tot. Aant.
	— f 250	— f 350	— f 500	— f 800	+ f 800			
2 gezinnen	5,4 %	22,9 %	34,0 %	19,9 %	6,7 %	11,0 %	100 % =	743
3 gezinnen	—	2,5	26,8	21,9	43,9	5,0	100 =	41
4 gezinnen	—	—	—	—	(80,0)	(20,0)	100 =	5
	5,1 %	21,6	33,5	20,4	8,6	10,8	100 =	789

1) Dienst, Bedrijfs- en Vrije Won.

Uit deze tabel 78 blijkt duidelijk, dat de samenwoning van twee gezinnen of gelijkwaardige eenheden eveneens het hoogste is in de woningen van f 350—f 500 huur per jaar. De samenwoning van 3 gezinnen geschiedt vooral in de hoogste huurklasse (voor 43,9%), doch ook in de huurklassen van f 350—f 500 voor 26,8% en in de klasse f 500—f 800 voor 21,9%. De percentages 80 en 20 in de hoogste huurklassen voor samenwoning van 4 gezinnen betreffen resp. 4 en 1 gevallen en zijn deswege tusschen haakjes geplaatst.

Splitst men de gezinnen naar hun samenstelling, dan verkrijgt men tabel 79.

Tabel 79.
Aard der samenwoning naar huurklassen en gezinssamenstelling.

Volledige gezinnen	Met kinderen			Huurwaarde:						Totaal	Totaal	%
	Geh. vrouw	Weduwe	Weduwnaar	— f 250	f 250 — f 350	f 350 — f 500	f 500 — f 800	f 800 en meer	Dienst, bedrijfs- en vrije woningen			
2				4,2	22,7	33,8	19,8	6,2	13,3	100	384	48,7
1	1			4,8	38,1	33,3	14,3	—	9,5	100	21	2,7
1		1		5,5	19,0	35,7	22,2	11,9	5,5	100	126	16,0
1			1	1,9	41,5	32,1	17,0	—	7,5	100	53	6,6
	Andere vormen			7,3	14,6	31,7	22,0	14,1	10,2	100	205	26,0
	Totaal			5,1	21,6	33,5	20,4	8,6	10,8	100	789 =	100

In slechts 384 van de 789 gevallen, dus in 48,7% van het totaal aantal, wonen er inderdaad twee volledige gezinnen samen. Ook hier valt het zwaartepunt weer met 33,8% in de huurklasse van f 350—f 500.

Het aantal gevallen, dat een gehuwde vrouw met kind(eren) inwoont bij een volledig gezin bedroeg 21, omfattende 2,7% van alle samenwoningsgevallen. Deze vorm van samen-

woning komt vooral voor in de huurklassen f 250—f 350 met 38,1% en in de klasse f 350—f 500 met 33,3%.

Het aantal gevallen, dat een weduwe met kind(eren) bij een volledig gezin inwoont bedraagt 126 en omvat 16,0% van het totaal aantal samenwoningsgevallen. Voor 35,7% vindt deze vorm van samenwoning plaats in de huurklasse f 350—f 500, voor 22,2% in de klasse f 500—f 800 en voor 19% in de klasse f 250—f 350, terwijl de hoogste klasse f 800 en hooger nog een aandeel van 11,9% aanwijst.

Het aantal gevallen, dat een weduwnaar met kind(eren) bij een volledig gezin inwoont bedraagt 53, zijnde 6,6% van het totaal aantal gevallen van samenwoning. Voor 41,5% vindt deze vorm van samenwoning plaats in de huurklasse van f 250—f 350, voor 32,1% in de klasse f 350—f 500.

De overige gevallen van samenwoning, die dus in weer andere vormen geschiedt, bedragen gezamenlijk 205, zijnde 26% van de 789 gevallen.

Wat betreft de samenwoning in perceelen van minder dan f 250 huurwaarde per jaar, blijkt uit bijlage 66 nog het volgende. Uit statistiek a van deze bijlage 66 blijkt allereerst, dat hier slechts van samenwoningen van 2 gezinnen of gelijk te stellen eenheden sprake is. Slechts 6 gevallen betreffen 1—3-vertrekoningen, 22 gevallen 4—5-vertrekoningen en de rest of 12 gevallen woningen met 6 vertrekken. Het aantal keeren, dat twee volledige gezinnen samenwonen (zie stat. b) bedraagt 1 voor de 1—3-vertrekoningen, 9 voor de 4—5-vertrekoningen en 6 voor de 6-vertrekoningen. Het aantal keeren, dat een gehuwde vrouw, weduwe of weduwnaar met kind(eren) bij een volledig gezin inwoont bedraagt 2 voor de 1—3-vertrekoningen, 4 voor de 4—5-vertrekoningen en 3 voor de 6-vertrekoningen.

In de woningen met 1—3 vertrekken werden in twee gevallen 4 personen aangetroffen, in één geval 5 personen, in twee gevallen 6 personen en in één geval 7 personen. Voor de 4—5 vertrekoningen varieren de aantallen van elf gevallen met 4—5 personen tot en met één geval van 17 personen!

In het algemeen zal de accomodatatie in perceelen van minder dan f 250.—huurwaarde per jaar zoodanig zijn, dat samenwoning tot ongewenschte toestanden aanleiding moet geven. In het navolgende is dan ook alleen deze samenwoning ongewenscht gerekend, hoewel dit ook in andere gevallen geenszins is uitgesloten.

D. *Saneering.*

Kon men de huisvesting der bevolking op zoodanige wijze laten geschieden, dat elke bewoonde woning een gunstige ligging bezit en tevens in goeden onderhoudstoestand verkeert, dan zou men een idealen toestand hebben bereikt. Wij ontveinzen ons daarentegen niet, dat deze toestand voorloopig onbereikbaar is te noemen. Echter voor de woningen met een huurwaarde van minder dan f 250 per jaar, veelal die woningen waarover de overheid gedwongen is haar zorg uit te strekken, treden bij inachtneming van bovenstaanden idealen toestand belangrijke afwijkingen aan het licht.

Wij stellen allereerst het aantal woningbehoevende eenheden vast aan de hand van de woningtellingscijfers door van het totaal aantal woningen in iedere huurklasse af te trekken het aantal leegstaande woningen om aldus het aantal bewoonde woningen te verkrijgen. Alleen voor de huurklasse beneden f 250 werd het aantal met het voor samenwoning aangetroffen cijfer 40 vermeerderd, terwijl de samenwoning voor de hoogere huurklassen niet in de beschouwing betrokken werd. Alle dienst-, bedrijfs- en winkelwoningen (voor zoover daarvoor gebouwd of verbouwd) benevens de vrije woningen werden eveneens buiten beschouwing gelaten. Aldus konden de aantallen bewoonde woningen gelijk gesteld worden aan het aantal woningbehoevende eenheden (gezinnen).

Wanneer we thans, aan de hand van het beschikbare cijfermateriaal, den woningvoorraad benevens de woningreserve gaan indeelen met inachtneming van gunstige ligging en goeden of tamelijken onderhoudstoestand en alleen deze woningen, in huurklassen verdeeld,

voor bewoning geschikt verklaren, om aldus de ideale huisvesting te benaderen (voor de huurklassen f 250 per jaar en hooger zijn echter geen liggings- noch onderhoudsomstandigheden bekend, zoodat geen correcties aangebracht konden worden), en bepaalt men de aantallen der woningbehoevende eenheden (kolom A—B=C in tabel 80) op bovenvermelde wijze, dan verkrijgt men een inzicht in hoeverre de huidige huisvesting van den idealen toestand verwijderd is.

Kolom C geeft dus het aantal woningbehoevende gezinseenheden. In kolom D is voor elke huurklasse vermeld het aantal leegstaande woningen, dat in goeden of tamelijken onderhoudstoestand verkeert, een gunstige ligging bezit en niet langer dan hoogstens twee jaar leeg staat. Immers een woning, die gedurende een langeren tijd dan twee jaar leeg staat en dus klaarblijkelijk, door welke reden dan ook, niet in trek is, bezit voor de woningmarkt een uitsluitend fictieve beteekenis. In kolom E werd voorts de woningvoorraad aangegeven die aan de eischen van goeden of tamelijken onderhoudstoestand en normale ligging voldoet. Voor de huurklasse tot f 250 werd het aantal bepaald aan de hand van bijlagen 54a. en b., voor de overige huurklassen werd van de bewoonde woningen stilzwijgend aangenomen, dat deze aan de gestelde eischen voldoen. Een vergelijking van de cijfers uit kolom C met die uit kolom E, leert ons nu voor elke klasse of er een teveel of tekort aan woningen bestaat, hetgeen vermeld wordt in kolom F. Aan de hand van den woningvoorraad is dan de woningreserve te bepalen.

Tabel 80.
De „zuivere” Woning Reserve.

Huurklassen	A	B	C	D	E	F	Won. Reserve
—f 250 p.j.	8559	273	8326	176	7627	— 699	— 9,16 %
f 250—f 350	15072	616	14456	571	15027	571	+ 3,79 %
f 350—f 500	7663	395	7268	363	7631	363	+ 4,75 %
f 500—f 800	2856	168	2688	147	2835	147	+ 5,18 %
f 800 en hooger	1587	83	1504	79	1583	79	+ 4,99 %

A = Totaal aantal woningen.

B = Leegstaande woningen.

C = Aantal woningbehoevende eenh.

D = Leegst. woningen in goeden of tamelijken onderhoudstoestand, niet langer dan twee jaar leegstaand en goed gelegen.

E = Tot. woningvoorraad in goeden of tamelijken onderh. toest. enz. beschikbaar voor de woningbehoevende eenheden.

F = Teveel of tekort.

Aldus blijkt, dat wanneer men ook voor de laagste huurklasse een idealen maatstaf voor de volkshuisvesting aanlegt, dat juist in deze laagste huurklasse een tekort van niet minder dan 9,16% aan woningen zou bestaan.

Men diene te bedenken, dat dit groote tekort is berekend, doordat alleen in deze huurklasse ligging en onderhoudstoestand bekend zijn van alle, bewoonde of niet bewoonde, woningen, doch dat zulks in de hogere huurklassen alleen van de niet bewoonde het geval is, hetgeen op de berekening misschien van invloed was. Bij hogere huurklassen zal de ligging in ieder geval wel zelden te wenschen overlaten.

Laat men in bovenstaande berekening den onderhoudstoestand der woningen buiten beschouwing en stelt men alleen den eisch van normale ligging, neemt men verder aan dat een woning die langer dan twee jaar leeg staat haar beteekenis voor de woningmarkt verloren heeft, dan krijgt men, nu alleen berekend voor de laagste huurklasse—f 250, onderstaande cijfers.

Ook dan blijkt de ongunstige ligging van vele perceelen in deze huurklasse nog een

dermate grooten invloed te bezitten, dat, wanneer men aanneemt, dat deze ongunstig gelegen perceelen niet meer voor bewoning in aanmerking dienen te komen, het huidig woonapparaat voor deze klasse een tekort van 3,38% aanwijst.

Tabel 81.

De „zuivere” Woning Reserve voor woningen tot f 250,— p. jaar, ongeacht den onderhoudstoestand.

Huurwaarde	A	B	C	D	E	F	Woning reserve
— f 250 p. j.	8559	273	8326	212	8054	—272	—3,38 %

Wanneer we ten slotte nog nagaan, hoe de verspreiding der woningen met ongunstige ligging en tamelijken of slechten onderhoudstoestand in de gemeente Utrecht is, dan kan hiervoor verwezen worden naar het desbetreffende cartogram 160, waarop de verdeling in procenten van het totaal is weergegeven. Bovendien werd aangegeven welke gedeelten van deze woningen reeds voor onbewoonbaarverklaring werden aangewezen. Het meeren-deel van deze categorie ligt voornamelijk in de Zuidelijke binnenstad en Wijk XI B. (Vechtzijde). Daarop zal de overheid haar oog moeten richten.

Het behoeft geen betoog, dat bovenstaande berekeningen alleen zijn opgezet om onder de aandacht te brengen, in hoeverre het huidig woonapparaat van het ideale afwijkt. Het is duidelijk, dat de werkelijkheid in den regel veel van dezen idealen toestand zal verschillen. Aan eventuele overheidsmaatregelen ter verbetering van den toestand in deze lage huurklassen zullen om praktische redenen van uitvoerbaarheid veelal andere overwegingen ten grondslag liggen, waarvoor echter bovenstaande berekeningen wel een richtsnoer kunnen zijn.

Want niet alleen de onbewoonbaar-verklaring van woningen, die door de Woningwet geregeld is, doch ook de finantieele draagkracht van de gemeenschap, benevens het oordeel van de overheid, bepalen gezamenlijk de normen, die bij de eventueel te nemen saneeringsmaatregelen als leiddraad zullen dienen.

De grove-woningreserve voor iedere huurklasse blijkt uit tabel 82. In kolom A van tabel 82 is opgenomen de totale hoeveelheid woningen voor elke huurklasse met uitzondering van de dienstwoningen, woningen met winkel, woningen met ander bedrijf (voor zoover deze daarvoor zijn gebouwd of verbouwd) en vrije woningen. In kolom B staan vermeld het aantal leegstaande woningen in elke huurklasse, in kolom C is dit aantal leegstaande woningen in iedere huurklasse, dat is dus de in die klassen bestaande reserve, uitgedrukt in % van A. In de kolom D zijn voor elke huurklasse het aantal samenwoningen aangegeven en in kolom E het percentage, dat het aandeel der woningen, waarin samenwoning plaats vindt, uitmaakt van het totaal aantal woningen.

Wat de woningreserve betreft kunnen voor nagenoeg alle huurklassen de percentages meer dan voldoende, zelfs overmatig worden genoemd. Het groote percentage der leegstaande woningen boven f 2000 huurwaarde per jaar is een veeg teken, dat wijst op den veranderden opbouw der bevolking naar inkomensklassen.

Uit tabel 82 blijkt verder, dat het percentage van de samenwoning het grootst is in de hogere huurklassen, te beginnen met de huurklasse van f 350—f 400 per jaar. Daar stijgt het percentage plotseling van 1,5% voor de huurklasse van f 300—f 350 tot 3% voor de huurklasse van f 350—f 400. Beschouwen we dit verschijnsel iets nader, dan moet teruggegrepen worden naar de bestaande woningreserve in de huurklasse van f 3.00—f 4.00 per week. Men mag immers aannemen, dat de samenwoning van twee gezinnen in een woning van f 350—f 400 per jaar wijst op een finantieele draagkracht van ieder gezin, die overeenkomt met een woning van hoogstens f 4.00 per week. De woningreserve nu in de huurklasse van

Tabel 82.

Woningreserve en samenwoning per huurklasse.

Huurwaarde	Tot. won.	waarvan ledig	Won. Reserve %	Aant.won. met samenwon.	Samenwon. won. in % v tot.
	A	B	C	D	E
— f 3.00 p.w.	1.018	47	4,62	} 10	0,3
f 3.00 — — 4.00 „	2.531	71	2,81		
— 208 — — 250 p.j.	5.010	155	3,09	30	0,6
— 250 — — 300 „	7.693	235	3,05	68	1,1
— 300 — — 350 „	7.379	381	5,16	103	1,5
— 350 — — 400 „	3.706	182	4,91	107	3,0
— 400 — — 450 „	2.238	134	5,99	78	3,7
— 450 — — 500 „	1.719	79	4,60	79	4,9
— 500 — — 600 „	1.352	76	5,62	85	6,7
— 600 — — 700 „	887	52	5,86	49	5,9
— 700 — — 800 „	617	40	6,48	27	4,7
— 800 — — 1.200 „	1.067	56	5,25	50	4,9
— 1.200 — — 2.000 „	464	20	4,31	16	3,6
— 2.000 en hooger	56	7	12,50	2	4,1
	35.737*	1.535	4,50	704	1,97

* Ongerekend 85 woningen met onbekende huur.

f 3.00—f 4.00 per week bedraagt slechts 2,81%, een reserve die op zich zelf reeds nauwelijks voldoende geacht kan worden. Dit klemt nog te meer, wanneer wij den toestand van deze woninggroep van f 3.00—f 4.00 nagaan. Deze groep bestaat uit 2531 woningen, waarvan niet minder dan 265 in slechten onderhoudstoestand verkeeren en 200 een ongunstige ligging bezitten, terwijl verreweg het meerendeel der woningen n.l. 986 slechts 1—3 vertrekken omvat. Uit deze gegevens blijkt duidelijk, dat de woningreserve in de huurklasse van f 3.00—f 4.00 per week ten eenenmale onvoldoende genoemd moet worden. Hierin meenen wij den voornaamsten factor te moeten zien van het hooge percentage van samenwoning in de hogere huurklasse van f 350—f 400. Voor de stijging van het percentage van samenwoning in de andere huurklassen, welk percentage culmineert in de huurklasse van f 500—f 600 per jaar, waar het percentage 6,7 bedraagt en in de huurklasse van f 600—f 700, waar het percentage 5,9 bedraagt, mag men aannemen, dat ook andere factoren gewerkt hebben. Wij beschikken niet over gegevens, betreffende den toestand der woningen in de huurklassen boven f 250.—. Daardoor is het niet bekend of deze toestand tot het hooge percentage van samenwoning in de hier besproken huurklassen van f 500—f 600—en f 600—f 700 heeft geleid. Wel kan het zijn nut hebben er nog op te wijzen, dat de reserve in de huurklassen van f 208—f 250 en van f 250—f 350 per jaar, resp. 3,09% en 3,05%, maar juist voldoende geacht mag worden. Bij verderen woningbouw zal men goed doen hiermede rekening te houden.

Wanneer de overheid zich geroepen voelt om in dit euvel te voorzien, door den aanbouw van nieuwe woningcomplexen in deze klasse, en daarbij een modus weet te vinden, waarin de klip van eventueele concurrentie aan eigen (gemeente-)woningen kan worden omzeild en tevens de financiële exploitatie van deze nieuw-bouwwoningen op een dragelijke wijze weet te organiseeren, dan moge wellicht in herinnering gebracht worden, dat blijkens het onderzoek naar de woon-werkverhouding (zie cartogram 214), het industriegebied van den Vaartschen Rijn zijn arbeiders uit verdere omgeving moet betrekken dan eenige andere industriewijk. De aanbouw van deze woningen zou dus het meest effectief zijn aan den Zuidrand van de stad.

Voorts moge het zonder meer duidelijk zijn, dat eenig voorstel van saneering, dat een wijdere strekking bezit dan de opruiming van onbewoonbaar verklaarde woningen, berusten moet op een herziening en herkeuring van den aanwezigen woningvoorraad.

Immers zijn het niet de leegstaande woningen, waarvan de onderhoudstoestand en ligging niet nauwkeurig genoeg bekend zijn (daar deze door de woninginspectie opgenomen is), echter is dit wèl het geval met de telling van den totalen voorraad, waarbij het oordeel omtrent onderhoudstoestand en ligging noodzakelijkerwijze door de vaak ter zake onkundige tellers geveld moest worden (n.l. voor woningen met een huur van minder dan f 250.— per jaar). De hiervoor verstrekte sobere normen moesten even noodgedwongen een groote mate van subjectiviteit bij de beoordeeling veroorzaken. Voor een globaal inzicht mag dit wellicht een minder nadeeligen invloed hebben. De beoordeeling van menige woning kan echter dientengevolge aanzienlijk van het eventueele oordeel der woninginspectie afwijken.

III. DE WOONFUNCTIE DER RANDGEMEENTEN.

INLEIDING.

De woningtelling voor de gemeente Utrecht en de daarbij aansluitende nieuwe wijken Nieuw-Zuilen, Hoograven en Tuindorp Maartensdijk was reeds met werklooze hoofdarbeiders in gang gezet, voordat de opdracht voor dit onderzoek werd verstrekt. De bedoeling van deze telling was in hoofdzaak, gegevens te verzamelen ten aanzien van den voorraad van en de behoefte aan woningen van bepaalde huurwaarden. Het Gemeentelijk Bureau voor de Statistiek en de Bouw- en Woningdienst hebben aan de ingediende vragenlijsten nog, voor zooveel betreft de woningen van lagen prijs, wel enkele andere gegevens toegevoegd, welke voornamelijk betrekking hebben op toestand en ligging der woningen, maar aan deze telling werd niet verbonden een gezinstelling noch een onderzoek naar de correlatie tusschen inkomen van het gezinshoofd (of van den als hoofdbewoner beschouwden persoon) en de huurwaarde.

Teneinde eenigermate een inzicht te krijgen in den bestaanden woningvoorraad der randgemeenten, ingedeeld naar huurklassen, in de verhouding eigendom en huur, in de onderscheiding van woningen met en zonder bedrijf, zoomede in den ouderdom der woningen (bouwperiode), werd besloten een woningtelling in deze gemeenten op te zetten.

De bovenstaande vragen betreffen de bebouwing. Het was echter noodig ook een inzicht te krijgen in de bewoning zelve. Daartoe werden in de enquête betrokken de vragen betreffende: A) enkel- of hoofdbewoning en B) samenwoning. Onder A werd van deze gelegenheid gebruik gemaakt een onderzoek te doen naar het beroep, de werkgemeente, de inkomensklasse, de gezinssamenstelling, zoomede den tijd, gedurende welken men in de betrokken gemeente woonachtig was. Deze vragen werden samengevat in een formulier waarvan een model aan dit rapport is toegevoegd.

Op deze formulieren werd ten gemeentehuize de naam van den hoofdbewoner, de plaats van het perceel en het nummer ingevuld. Daarna werden de formulieren samengevoegd tot groepen, zoodat de betrokken woningen een aaneengesloten complex vormden, dat gemakkelijk door een woningteller bewerkt kon worden.

De werklooze hoofdarbeiders, die door de telling in Utrecht reeds een zekere scholing in dit werk verkregen hadden, konden derhalve het meest geschikt geacht worden voor deze telling. Hierdoor kon een groote tijdsbesparing verkregen worden. Bovendien kon zulks leiden tot kostenbesparing, aangezien op ons verzoek door het ministerie van Sociale Zaken goed werd gevonden, dat deze telling op gelijke wijze als voor Utrecht geschied

was, in werkverschaffing kon plaats vinden. In overleg met het Statistisch Bureau der gemeente Utrecht en met de Arbeidsbeurs werden de meest geschikte tellers aangewezen. Intusschen was het nog noodzakelijk, dat de telling in de gemeenten Houten, Achttienhoven, Oudenrijn en Vleuten door studenten in de sociale geografie geschiedde. Bovendien wenschte de gemeente Maartensdijk zelf de tellers aan te wijzen. Zij werden zooveel mogelijk geïnstrueerd, terwijl de verwerking van de formulieren ten gemeentehuis van Maartensdijk in voortdurend overleg geschiedde. Alle andere formulieren zijn met de hulp van de tellers en de studenten bewerkt op het Geographisch Instituut, waar alle formulieren nog complexgewijze geordend aanwezig zijn. Die van de gemeente Maartensdijk bevinden zich op het gemeentehuis.

Reeds bij de voorloopige besprekingen werd er op gewezen, dat dit materiaal voor iedere gemeente blijvende waarde heeft. Het kan gemakkelijk bijgehouden worden. Men heeft dan steeds een overzicht van den woningvoorraad, van de bewoning zelve, van den toestand der woningen, van hare ligging en van de functie die zij in het geheele woonapparaat van de gemeente vervullen. Helaas zijn de gemeentebesturen toen niet ingegaan op ons voorstel, deze gegevens op gedrukte kaarten te brengen, dan ware het materiaal nog veel gemakkelijker te bewaren en bij te houden geweest. Men kan dat echter nog altijd doen. Zijn de gegevens eenmaal op kaart gebracht, dan kan men ze in iedere gewenschte volgorde rangschikken. Het is onze vaste overtuiging dat men daardoor in de toekomst een belangrijke besparing van tijd en geld kan verkrijgen, omdat de toestand nog wel geruimen tijd zoo zal blijven, dat vele vragen aan de gemeenten gesteld zullen worden door centrale organen, terwijl ook voor het eigen gebied een goed ingericht overzicht van groote beteekenis kan zijn.

Iederen morgen om half negen kwamen de woningtellers met de door hen gedurende den vorigen dag afgewerkte formulieren op het Geografisch Instituut, waar dan de gang van de telling gezamenlijk besproken werd en het verrichte werk gecontroleerd.

Het aantal woningen dat per teller op een dag kan worden afgewerkt verschilt te veel door de verschillende geaardheid der te tellen complexen, de onderlinge afstanden, dan dat het mogelijk zoude zijn daarvan hier een overzicht te geven. Toch zijn alle telstaten bewaard, zoodat ieder die daarin belangstelt een overzicht kan verkrijgen.

De woningtellers en de studenten hebben zonder uitzondering hun werk zoo nauwgezet mogelijk verricht.

Gemakkelijk is dit werk niet. Men is daarbij aangewezen op den goeden wil en het juiste begrip van alle leden van de gemeenschap. Het Centraal Bureau voor de Statistiek kan *eischen* (met sanctie), wij kunnen alleen *vragen*. Het was daarom dat wij aan de gemeentebesturen verzochten zooveel mogelijk in de plaatselijke bladen de bedoelingen van dit onderzoek bekend te maken. Aan de pers komt een woord van dank toe voor de hulp in dit opzicht verleend. Toch was daardoor het belastingspook, het annexatiespook en ten slotte de bekende Nederlandsche *individueele vrijheid* volstrekt niet opgeheven. Maar toch is het aantal formulieren dat *niet* ingevuld kon worden, zoo gering gebleven, dat wij gerust van een geslaagde telling mogen spreken. Op de verschillende grafieken is steeds aangegeven van hoeveel woningen de gegevens onbekend gebleven zijn. Men zal zien dat dit gelukkig gering is.

Wanneer men ooit deze telling zou herhalen, dan bedenke men dat verschillende invloeden werkzaam zijn die den voortgang van het werk belemmeren. Iedere gemeente heeft haar eigen sociale structuur en daarmee moet ter dege rekening gehouden worden. Wij waren genoodzaakt de telling in Bilthoven in Augustus te doen. Dat is voor die gemeenschap wel de meest ongunstige maand. Velen zijn dan met vakantie, zoodat men steeds met afwezigheid van den bewoner te kampen heeft. Hetzelfde geldt ten aanzien van die wijken of complexen waarvan de inwoners hun werkgemeente elders hebben. Daar moet men in den regel heel vroeg of later op den middag komen.

Aan de tellers was ook medegedeeld, dat ieder inwoner uiteraard het recht had om desgewenscht het formulier zelf in te vullen en het dan onder couvert in te zenden. Daarvoor hadden zij dan dienstenvelopen bij zich. Daarvan is vooral in Bilthoven en De Bilt een ruim gebruik gemaakt.

Indien men nu de telformulieren beziet, dan blijkt dat door deze telling gestreefd is naar het kennen van:

1. den woningvoorraad, ingedeeld naar huur-, eigendom; naar huurklasse, woonhuis, bedrijfswoning en ouderdom;
2. de woningreserve (woonhuis en bedrijfswoning, te koop of te huur, ouderdom en duur van het leegstaan);
3. voor bedrijfswoningen den aard van het bedrijf, het aantal arbeiders en het jaar van vestiging;
4. het beroep van den hoofdbewoner, de samenstelling van het gezin, de inkomensklasse van den hoofdbewoner; de werkgemeente en den duur van vestiging in de gemeente;
5. de samenwoning door onderverhuring.

Die gegevens, die voor verwerking in aanmerking kwamen zijn op het Geografisch Instituut (voor Maartensdijk op het gemeentehuis) samengevoegd in gemakkelijk te raadplegen groote staten, die als bijlagen bij dit rapport zijn gevoegd, maar die om de groote daaraan verbonden kosten niet gedrukt werden. In de verschillende hoofdstukken van het rapport zijn de gegevens verwerkt en toegelicht door uit die bijlagen samengestelde overzichtelijke tabellen en cartogrammen, die een voldoende beeld geven van den werkelijken toestand. Men raadplege vooral deze grafieken en cartogrammen, die vrij snel en gemakkelijk te lezen zijn, waardoor de tamelijk droge stof visueel wordt voorgesteld en toegelicht.

A. *Algemeen karakter van den woningvoorraad naar huurklassen.*

Om een inzicht te krijgen in de woonverhoudingen in het gebied van onderzoek, zijn voor elke gemeente grafieken (nos. 161 t.m. 175) vervaardigd, waarin de woningvoorraad, onderscheiden naar huurklassen, is weergegeven. Zodoende is een voorstelling verkregen van de soort huizen, die voor iedere gemeente in verband met haar functie kenmerkend zijn. Wel bedenke men, dat de absolute cijfers, die betrekking hebben op den toestand in Aug. 1937 (zie tabel 83 en bijlage 67), in het algemeen aan den lagen kant zijn; dit geldt in het bijzonder voor De Bilt. In de tweede plaats wordt de aandacht er op gevestigd, dat hier alleen de woonhuizen worden behandeld, zoodat de categorieën „boerderijen” en „woonhuizen met nering”, buiten beschouwing blijven. In de derde plaats zijn in het hiernavolgende de leegstaande woningen niet in den woningvoorraad begrepen, aangezien van vele leegstaande woningen de huurwaarde niet was opgenomen en bij de geheele bewerking van het materiaal steeds de voorraad direct in verband is gebracht met de bewoning. Er is n.l. naar gestreefd verband te leggen tusschen het inkomen van den hoofdbewoner en de huurwaarde. De bijlagen geven aan wat het resultaat hiervan is geweest. De uitkomsten waren in het algemeen eenigszins teleurstellend, aangezien de opgave van het inkomen niet nauwkeurig genoeg bleek te zijn om de huurwaarden in % van het inkomen uitgedrukt en zodoende verschillen te bepalen tusschen de gemeenten onderling, wat betreft het percentage van het inkomen, dat verwoond werd. We hebben er van afgezien deze cijfers verder te zuiveren aangezien toch voor de gemeente Utrecht vergelijkbare gegevens ontbraken. De eenige conclusie, die uit dit materiaal ons inziens gerechtvaardigd is, is dat in deze verhouding tusschen inkomen en huurwaarde, die vroeger vrij algemeen op $\frac{1}{7}$ gesteld werd, een groote spreiding is opgetreden. Vaak worden groote offers gebracht om in een bepaalde woning of op een passenden stand te blijven wonen.

Toch is de benadering van het inkomen waardevol gebleken bij de verdere behandeling van de bewoning, speciaal bij de onderscheiding van de forensen naar hun algemeenen welstand.

Het feit dat de woningvoorraad hier dus verder in beperkte zin werd opgevat, is van ondergeschikt belang te achten, aangezien in de eerste plaats het aantal leegstaande woningen in de plattelingsgemeenten uiterst gering is en vaak niet als woningreserve meer in aanmerking kan komen, en in de tweede plaats een groot aantal leegstaande woningen in de

Tabel 83.

Woningvoorraad der randgemeenten onderscheiden naar huurklassen.

Gemeenten en wijken	— f 3.— p. week	— f 250 p. jaar	— f 350 p. jaar	— f 500 p. jaar	— f 800 p. jaar	+ f 800 p. jaar	Onbe- kend.	Woonhui- zen met nering	Totaal
Zuilen (dorp)	54	(1) 60	(2) 18	(2) 34	4	3	10	16	199 (5)
Nieuw Zuilen	4	(15) 1343	(44) 2220	(13) 336	(3) 24	1	(1) 19	(5) 205	4.152 (81)
Gemeente Zuilen	58	(16) 1403	(46) 2238	(15) 370	(3) 28	4	(1) 29	(5) 221	4.351 (86)
De Bilt	135	(1) 413	(5) 399	(21) 549	(8) 140	(3) 50	(1) 14	(1) 204	1.904 (40)
Bilthoven	(1) 42	(1) 85	(3) 74	(38) 355	(42) 600	(10) 205	(4) 25	(2) 132	1.518 (101)
Gemeente De Bilt	(1) 177	(2) 498	(8) 473	(59) 904	(50) 740	(13) 255	(5) 39	(3) 336	3.422 (141)
Hoograven	25	(2) 96	(10) 785	(7) 33	3	—	(1) 4	85	1.031 (20)
Rest Jutphaas	(17) 101	(8) 165	(1) 89	20	10	—	(1) 1	83	469 (27)
Gemeente Jutphaas	(17) 126	(10) 261	(11) 874	(7) 53	13	—	(2) 5	168	1.500 (47)
Achttienh. Wijk I	10	13	8	1	1	—	2	10	45
Achttienh. Wijk II	2	9	9	—	—	—	3	20	43
Gemeente Achttienh.	(1) 12	22	17	1	1	—	5	30	88 (1)
Houten Wijk G	20	5	2	1	1	1	8	—	38
Houten Wijk H	49	65	33	9	4	1	14	43	218
Houten Wijk O	15	15	4	—	2	—	5	1	42
Houten Wijk S	8	4	1	—	—	—	1	6	20
Gemeente Houten	92	89	40	10	7	(1) 2	(1) 28	50	318 (2)
Maartensdijk Wijk I	43	108	68	80	14	3	13	51	380 (10)
Maartensd. Wijk II	11	81	64	80	19	6	25	51	337 (13)
Maartensd. Wijk III	11	41	35	59	69	4	5	22	246 (10)
M'dijk Wijk IV	—	3	10	896	233	—	4	63	1.209 (163)
Gem. Maartensdijk	65	233	177	1115	335	13	47	187	2.172 (196)
Vleuten Wijk A	(2) 48	81	32	8	3	—	(3) 4	68	244 (5)
Vleuten Wijk B	(1) 38	(1) 77	(1) 56	(1) 30	2	—	(2) 2	27	232 (6)
Vleuten Wijk C	6	45	3	1	—	—	3	6	64
Vleuten Wijk D	4	14	(1) 3	1	—	—	1	5	28 (1)
Gemeente Vleuten	(3) 96	(1) 217	(2) 94	(1) 40	5	—	(1) 106	(5) 10	568 (13)
Gemeente Bunnik	(6) 93	(4) 109	(6) 106	(3) 46	4	4	(5) 4	47	413 (24)
Gemeente Oudenrijn	8	26	27	32	38	5	4	10	150 (6)
Totaal	727	2858	4046	2571	1171	283	171	1155	12.982 (516)

(.) = leegstaande woningen.

meer geurbaniseerde gemeenten bij de telling nog in aanbouw of juist gereed gekomen was. Voor de berekeningen der woningreserve werd overigens de gebruikelijke methode gevolgd.

Beginnen wij met de gemeente De Bilt (zie tabel 83), dan blijkt, dat het algemeene kenmerk van den woningvoorraad is: het overwegen van middenstandswoningen (waarmee dus bedoeld worden huizen met een jaarhuur van f 250—f 500). Deze categorie neemt 43,5% van het totale aantal huizen in. Hierna volgen huizen voor de beter gesitueerden (huurwaarde meer dan f 500 per jaar) met 31,4%, terwijl de arbeiderswoningen (dus huizen, waarvan de huurprijs beneden f 250 per jaar ligt) 21,3% innemen.

Bij de onderverdeling van de gemeente in de twee wijken: Bilthoven en De Bilt (grafieken 161 en 162), komen de onderlinge verhoudingen beter te voorschijn. Bilthoven, met een totaal aantal woonhuizen van 1386, bevat het meerendeel van de huizen met een huurwaarde boven f 500 per jaar, hetgeen trouwens van dit gedeelte van de gemeente, waar vooral beter gesitueerden (vnl. renteniers en forensen) wonen, te verwachten is. 58% van de huizen in Bilthoven behoort tot deze soort, terwijl 30,9% middenstands- en 9,2% arbeiderswoningen zijn. Bij de laatste categorie valt op, dat Bilthoven nog 42 huizen telt met een huur, die beneden de f 3 per week ligt; hetgeen men hier in het algemeen niet zou verwachten.

Het zwaartepunt voor „eigenlijk” De Bilt (aantal woonhuizen: 1700) ligt echter in de middenstandswoningen (56,1%); hierop volgen arbeiderswoningen met 32,5%, terwijl de huizen voor betergesitueerden 11,2% innemen. Het aantal huizen met minder dan f 3 per week huur (8%) is aanzienlijk hooger dan in Bilthoven; in 't algemeen is dit een verschijnsel voor de oude kernen van gemeenten.

Een andere gemeente waar middenstandswoningen (en wel vnl. die met een huurprijs van f 350—f 500 per jaar) eveneens het grootste percentage opeischen, is Maartensdijk (zie tabel 83). Van den aanwezigen voorraad maken zij 65,1% uit, terwijl de cijfers van de woningen voor beter gesitueerden en de arbeiderswoningen elkaar niet veel ontlopen, n.l. resp. 17,5% en 15%.

In deze gemeente is dit — wel zeer uitgesproken — karakter van den woningvoorraad vnl. te danken aan één bepaalde wijk en wel Tuindorp¹⁾ (wijk IV). Van het totaal aantal huizen (1146) heeft 78,2% een huurwaarde van f 350—f 500 p/jaar (grafiek 163). De overblijvende 21,8% zijn voor het meerendeel huizen van f 500—f 800 huur. Tuindorp vertoont dus wel een zeer specifiek beeld. Wijk III, die Steinenburg en Blauwkapel omvat (zie grafiek 164), met een aantal huizen van 224, heeft van de rest van de gemeente de meeste overeenkomst met Tuindorp, wat de soort der woningen betreft. Het percentage huizen met een huurwaarde boven f 500 per jaar is hier echter grooter (32,6%), dat der middenstandswoningen kleiner (41,9%) dan in Tuindorp, terwijl de arbeiderswoningen 23,2% innemen. In wijk II (286 huizen), Groenekan en Nieuwe Wetering omvattend, is de helft van de huizen wel middenstandswoning, doch huizen voor beter gesitueerden ontbreken zoo goed als geheel, terwijl d.e.t. de arbeiderswoningen bijna één derde van den woningvoorraad voor zich opeischen (zie grafiek 165). In wijk I (aantal huizen 329) tusschen slotte, die het dorp Maartensdijk en de Hollandsche Rading insluit, overwegen de arbeiderswoningen (45,9%); 44,9% zijn middenstands- en slechts 5,2% woningen voor betergesitueerden (grafiek 166). Hier treffen we dan ook het grootste gedeelte van de huizen uit de goedkoopste huurklasse aan.

Oudenrijn (140 huizen) vertoont in de samenstelling van zijn woningvoorraad naar huurklassen een bijzonderen opbouw (zie grafiek 167). Vanaf de 26 huizen met een jaarhuur van f 150—f 250 stijgt het aantal in elke volgende huurklasse geleidelijk tot 38 in die van f 500—f 800 per jaar.

Beschouwen wij nu de grafieken 168, 169, 170 en 171 van den woningvoorraad

¹⁾ De uitkomsten van onze eigen telling voor Tuindorp verschillen van die van de gemeentetelling, omdat onze telling later gehouden is met eenigszins andere grenzen.

van de vier plattelandsgemeenten: Houten, Bunnik, Achttienhoven en Vleuten, dan zien wij een geheel ander beeld. In deze gemeenten, waar de primaire productie nog overwegende beteekenis heeft en die voor Utrechtsche ingezetenen geen aantrekkingskracht als woonplaats uitoefenen (Bunnik uitgezonderd), is de goedkoope woning (minder dan f 250 p/jaar huur) kenmerkend. Huizen van meer dan f 500 per jaar huur komen nog slechts sporadisch voor. Vooral Houten en Bunnik bezitten zéér goedkoope woningen (minder dan f 3 huur per week).

In Houten is het percentage voor deze laatstgenoemde categorie het grootst; van de 318 huizen niet minder dan 34,3%. Tezamen met de klasse van f 3 per week—f 250 per jaar huur, nemen zij 67,6% voor hun rekening; dit wil dus zeggen dat twee derde van Houten uit arbeiderswoningen is samengesteld (voortamelijk voor landarbeiders en kwekersknechten, evenals in de andere plattelandsgemeenten). Kleine middenstandswoningen volgen met 15%, middenstandswoningen met 3,7%. Van een betrekkelijk groot aantal huizen is de huurprijs niet opgegeven en dit verklaart het groote percentage met onbekende huurwaarde. Een nadere beschouwing van de vier wijken waarin Houten verdeeld is, heeft geen zin, daar de getallen daarvoor te klein zijn.

Bunnik heeft voor 25,4% huizen met een huurwaarde minder dan f 3 per week. Verder zien wij er een verschuiving ten gunste van middenstandswoningen, wier aandeel 41,5% bedraagt.

De kleine gemeente Achttienhoven, die slechts 58 woonhuizen telt, verdeelt deze grootendeels over de huurklassen tot f 3 per week (12), van f 3 per week—f 250 per jaar (22) en van f 250—f 350 per jaar (17). Ook hier kan een afzonderlijke behandeling van de wijken van geen nut zijn.

De grafiek 171 van de gemeente Vleuten (aantal woonhuizen 462) demonstreert een nog geringer aandeel van woningen, die tot de laagste huurklasse behooren; de totale categorie arbeiderswoningen beslaat echter weer een grooter percentage, n.l. 67,7%. Gaan we den woningvoorraad voor de vier wijken (zie tabel 83), waarin de gemeente werd verdeeld, afzonderlijk na, dan blijkt, dat de wijken A (het dorp omvattend) en B (De Meern), waar verreweg de meeste huizen staan, grootendeels de hierboven vermelde verdeling veroorzaken. De wijken C en D (resp. ten Z.W. en Z.O. van de spoorlijn gelegen) omvatten voor het grootste gedeelte arbeiderswoningen.

Bekijken wij tenslotte de cijfers van de twee overblijvende gemeenten, Jutphaas en Zuilen, dan springt direct in het oog, dat wij hier weer met een geheel andere samenstelling van den woningvoorraad te doen hebben. De oorzaak hiervan is niet gelegen in de oude kernen van deze gemeenten, die juist eenigszins met de plattelandsgemeenten te vergelijken zijn, maar bij de — veel meer menschen herbergende — nieuwe wijken Hoograven en Nieuw Zuilen, die het uitgesproken doel hebben arbeiders, die in de industrieën van Utrecht, Zuilen en Jutphaas werken, te huisvesten. Evenals in Tuindorp is één bepaalde huurklasse in deze beide wijken van overwegende beteekenis. Opgemerkt dient te worden, dat de huurgrens voor arbeiderswoningen hier hoger genomen moet worden: n.l. tot f 350 per jaar. Woningen beneden f 3 huur per week ontbreken in Nieuw Zuilen zoo goed als geheel en maken in Hoograven nog geen 2% uit. Hoograven (grafiek 172) vertoont het verschijnsel, uit huizen van één huurklasse samengesteld te zijn, het sterkst; het telde in Aug. 1937 946 woonhuizen en hiervan had 83% een huurwaarde van f 250—f 350 per jaar. In Nieuw Zuilen¹⁾ (grafiek 173) is nog wel meer dan de helft van den woningvoorraad (3.947 huizen) ook van deze huurklasse (n.l. 56,3%), maar daarnaast is van belang de categorie van f 3 per week—f 250 per jaar met 34%, terwijl ook de middenstandswoningen (f 350—f 500 per jaar) hier niet geheel ontbreken (8,5%).

In Jutphaas Dorp en Zuilen Dorp (zie de grafieken 174 en 175) komen juist betrekkelijk veel huizen van den goedkoopsten huurprijs voor; resp. 101 van de 386 en 54 van

¹⁾ De uitkomsten van onze eigen telling voor Nieuw-Zuilen verschillen van die van de gemeentetelling, omdat onze telling later gehouden is met eenigszins andere grenzen.

de 199 woningen. De geheele groep arbeiderswoningen bedraagt resp. 69% en 62,3%; de middenstandswoningen resp. 28,5% en 28,4%.

Naast deze grafieken van den woningvoorraad in elke gemeente zijn cartogrammen (nos. 176 t/m 181) vervaardigd, waarin voor elke huurklasse is aangegeven de verspreiding van de woningen over de negen randgemeenten en haar wijken. Door een blik op deze cartogrammen kan men onmiddellijk vaststellen, waar de meeste woningen van een bepaalden huurprijs te vinden zijn. Zoo zijn de woningen van meer dan f 800 huur (zie cartogram 176) geconcentreerd in Bilthoven (72,4%) en De Bilt (17,6%), terwijl de concentraties in de klasse f 500—f 800 huur behalve in deze twee wijken (resp. 51,2% en 11,9%) vnl. in Tuindorp (19,8%) gevonden worden (cartogram 177). In de aangrenzende lagere huurklassen zijn, zooals cartogram 178 uitwijst, de huizen niet zoo zeer in bepaalde wijken geconcentreerd; Tuindorp herbergt er 34,8%, De Bilt 21,3%, Bilthoven 13,8%, Nieuw Zuilen 13% en de rest van de gemeente Maartensdijk 8,6%. De woningen van f 250—f 350 huur per jaar (zie cartogram 179) zijn d.e.t. weer wel voor een groot gedeelte tot enkele wijken beperkt: Nieuw-Zuilen's aandeel is 54,9%, dat van Hoograven 19,4% en dat van de Bilt 9,8%. Cartogram 180 voor de huurklasse f 3 per week—f 250 per jaar geeft aan, dat 46,9% van deze soort huizen in Nieuw-Zuilen en 14,4% in De Bilt staan, terwijl de rest over de overige gemeenten is verdeeld. De laagste huurklasse is het gelijkmatigst over de randgemeenten verspreid (cartogram 181); zij zijn het talrijkst in de oude kernen der gemeenten (De Bilt 18,5%, Jutphaas Dorp 13,7%, Zuilen Dorp 7,4%, wijk I van de gemeente Maartensdijk 5,9%) en in de plattelandsgemeenten Bunnik (12,8%), Houten (12,6%) en Vleuten (13,1%). Oudenrijn is in dit opzicht wel de meest begunstigde gemeente, daar het slechts 8 van deze soort huizen telt.

B. Eigendom en huur.

Nadat deze zijde van den woningvoorraad is beschouwd, zal een anderen belangrijken factor, de verhouding eigendom-huur, worden nagegaan. In onderstaande tabel (84) wordt het aantal huizen dat door den eigenaar bewoond wordt, in procenten van het totale aantal huizen uitgedrukt. Daar waar het absolute aantal zoo gering is, dat uit het percentage weinig geconcludeerd kan worden, is dit weggelaten.

In het algemeen kan op grond van deze cijfers opgemerkt worden, dat *met het stijgen van de huurwaarde, het percentage huizen, dat „eigendom” is, toeneemt*; hetgeen trouwens wel in de lijn der verwachtingen ligt. Bilthoven heeft dan ook het hoogste percentage huizen in eigendom (44%). Er is echter een belangrijke uitzondering aan te wijzen: in Houten, Bunnik en Achttienhoven, waar de goedkoopste huizen het meest vertegenwoordigd zijn, is het percentage eigendom in deze groep groter dan in de twee hierop volgende huurklassen. X

De gemeenten Maartensdijk, Jutphaas en Zuilen vertoonen in een bepaalde huurklasse een afwijking in de continue stijging van het percentage. In Maartensdijk ligt deze bij de huizen van f 350—f 500 huur en zij wordt vooral veroorzaakt door Tuindorp, dat vnl. uit huurhuizen van dezen prijs bestaat. Tevens wordt het totale percentage van de gemeente hierdoor omlaag gehaald tot 21,9%. Bij Zuilen en Jutphaas ligt de knik bij f 250—f 350 huur per jaar en hier is de verklaring te zoeken in de — in Nieuw-Zuilen en Hoograven sterk overwegende — huizen van deze huurwaarde, die uit hoofde van de wijze van aanbouw huurwoningen zijn. In Zuilen, waar ook in het dorp weinig menschen in een eigen huis blijken te wonen (9,3%), is het percentage eigendom het kleinst van alle randgemeenten n.l. 5,3%. Hierop volgt Jutphaas met 10,7%.

In Bunnik, Achttienhoven en Vleuten zijn 25%—30% van de huizen eigendom van de bewoners. Het percentage voor Houten is hooger n.l. 36,2%, het volgt daardoor onmiddellijk op dat van Bilthoven.

Tabel 84.

Aantal huizen in eigendom uitgedrukt in het totaal aantal huizen.

Huurklasse.	-f 3 p.w. %	f 3 p.w.— f 250 p. j. %	f 250— f 350 p. j. %	f 350— f 500 p. j. %	f 500— f 800 p. j. %	+ f 800 p. j. %	Totaal %
Gemeente De Bilt	2,3	13,9	19,2	34,6	54,9	61,9	34,4
Bilthoven	0	7	24,3	31,3	55,3	64,4	44
De Bilt	3	15,3	18,3	36,8	52,7	52	26,7
Gem. Maartensdijk	6,2	17,6	39	19,2	24,2	61,5	21,9
wijk I	4,7	14,8	42,6	41,3	71,4	—	29,2
„ II	—	24,7	37,7	22,5	57,8	—	31,1
„ III	—	12,2	45,7	40,7	26	—	30,8
„ IV	—	—	—	15,5	18	—	15,9
Gem. Oudenrijn	—	19,2	19	19	50	—	27,1
Gem. Houten	35,9	27,3	32,5	60	—	—	36,2
Gem. Bunnik	32	28,4	27,4	50	—	—	25,9
Gem. Achttienhoven	41,7	22,7	29,6	—	—	—	29,3
Gem. Vleuten	18,8	25,8	39,4	47,5	—	—	29,9
wijk A	12,5	33,3	50	—	—	—	32,9
„ B	23,7	24,7	37,5	43,3	—	—	30,7
„ C	—	15,6	—	—	—	—	22,4
„ D	—	21,4	—	—	—	—	17,4
Gem. Jutphaas	16,7	17,2	6,4	22,6	46,2	—	10,7
Hoograven	4	18,8	4,8	18,2	—	—	7,2
Dorp	19,8	16,4	20,2	30	—	—	19,4
Gem. Zuilen	1,7	1,6	3,8	26,5	28,6	—	5,3
Nieuw Zuilen	—	1,5	3,6	26,8	25	—	5,1
Dorp	0	3,3	27,8	23,5	—	—	9,3

C. Perioden van aanbouw.

Er zijn nog meer zijden aan het vraagstuk van den woningvoorraad te belichten; zoo b.v. de *ouderdom van de huizen* (zie tabel 85). Ook hiervan zijn grafieken gemaakt (nos. 182 t/m 193), waarin de woningvoorraad van de 9 gemeenten in bepaalde perioden van aanbouw verdeeld is. De gemeenten of de wijken zijn naar den maatstaf van den ouderdom van haar huizen als volgt te groepeeren:

I. die, waar meer dan de helft der huizen van voor 1900 dateert: Achttienhoven en Zuilen Dorp,

II. die, waar meer dan de helft der huizen van na 1910 dateert: Vleuten, Oudenrijn en Jutphaas Dorp,

III. idem na 1920: Bunnik en De Bilt (de wijk),

IV. idem na 1925: Nieuw-Zuilen, Bilthoven en de wijken I, II en III van Maartensdijk,

V. idem na 1930: Hoograven en Tuindorp.

Deze indeeling geeft reeds een indruk van de bestaande verhoudingen, nochtans zullen wij verder op een en ander dienen in te gaan, om het verband ouderdom-huurprijs der woningen vast te leggen.

Achttienhoven (zie grafiek 182) is behalve de gemeente met het hoogste percentage huizen van voor 1900 (60,3%), ook de eenige gemeente, waar na 1930 geen grotere aanbouw plaats vond dan in elk der 4 voorafgaande perioden na 1900. In Zuilen Dorp is dit laatste, zooals tabel 86 uitwijst echter wel het geval; 13,1% van den huizenvoorraad is na 1930 gebouwd. Alleen voor de gemeenten, Zuilen (zie grafiek 183) en de wijken de Bilt en Bilthoven (zie de grafieken 188 en 189) zijn voor *alle* perioden van aanbouw de huizen naar huurklassen onderverdeeld. Daardoor komt duidelijk naar voren, dat zowel in Zuilen Dorp

Tabel 85.

Woningvoorraad (woonhuizen), onderscheiden naar bouwjaren.

Bouwjaren	Voor 1900	1900 —'10	1910 —'20	1920 —'25	1925 —'30	1930 —'37	On- bekend	Totaal	Woon- huizen met nering
Bilthoven	64 (3)	51	175 (12)	336 (7)	297 (24)	423 (42)	40 (11)	1.386 (99)	132
de Bilt	388 (3)	152 (2)	113 (1)	309 (4)	345 (6)	345 (14)	48 (9)	1.700 (39)	204
Gem. de Bilt	452 (6)	203 (2)	288 (13)	645 (11)	642 (30)	642 (30)	88 (20)	3.086 (138)	336
Maartensdijk, wijk I	83	17	21	30	40	134	4	329 (10)	51
„ „ wijk II	73 (1)	12	9	42 (2)	67 (41)	65 (5)	18 (1)	286 (13)	51
„ „ wijk III	42	34 (2)	4	4	54 (6)	85 (2)	1	224 (10)	22
„ „ wijk IV	1	—	—	—	—	1.145 (163)	—	1.146 (163)	63
Gem. Maartensdijk	199	63	34	76	116	1.429	23	1.985 (196)	187
Nieuw-Zuilen	9	13	571 (3)	396 (8)	1.050 (15)	1.888 (49)	20 (1)	3.947 (76)	205
Zuilen Dorp	99 (2)	7	27 (1)	8	15	24 (2)	3	183 (5)	16
Gem. Zuilen	108 (2)	20	598 (4)	404 (8)	1.065 (15)	1.912 (51)	23 (1)	4.130 (81)	221
Hoograven	43 (1)	73 (1)	16	48 (1)	4	733 (17)	29	946 (20)	85
Jutphaas Dorp	147 (15)	34	33 (5)	98 (6)	10	30	34 (1)	386 (27)	83
Gem. Jutphaas	190 (15)	107 (1)	49 (5)	146 (7)	14	763 (17)	63 (1)	1.332 (47)	168
Gem. Oudenrijn	33 (1)	15	15	9 (2)	23	29 (1)	16 (2)	140 (6)	10
Gem. Bunnik	126 (8)	29	11 (1)	36	44 (3)	105 (7)	15 (5)	366 (24)	47
Achttienhoven, wijk I	22	3	3	3	1	3	—	35	10
„ „ wijk II	23	2	1	2	3	2	—	23	20
Gem. Achttienhoven	35 (1)	5	4	5	4	5	—	58 (1)	30
Vleuten, wijk A	—	—	—	149 (3)	—	27 (2)	—	176 (5)	68
„ „ wijk B	—	—	—	152 (5)	—	53 (1)	—	205 (6)	27
„ „ wijk C	—	—	—	50	—	8	—	58	6
„ „ wijk D	—	—	—	11 (1)	—	12	—	23 (1)	5
Gem. Vleuten	158 (5)	35 (1)	43	41	39 (1)	100 (3)	46 (2)	462 (12)	106
Houten, wijk G	—	—	—	36	—	2	—	38	—
„ „ wijk H	—	—	—	144	—	31	—	175	43
„ „ wijk O	—	—	—	39	—	2	—	41	1
„ „ wijk S	—	—	—	14	—	—	—	14	6
Gem. Houten	—	—	—	233	—	35	(2)	268 (2)	50
Totaal	—	—	—	—	—	5.146	—	11.827 (507)	1.155

(.) = leegstaande woningen

als in De Bilt de goedkoopste huizen alle voor 1900 zijn gebouwd. Voor de overige gemeenten (behalve voor Houten en Oudenrijn) is de onderscheiding naar huurwaarde gemaakt voor den aanbouw van vóór en na 1930 (zie de tabellen 86 en 87 en de grafieken 184, 190 en 191). Hier blijkt, dat na 1930 natuurlijk bijna geen woningen met een huurwaarde van f 3 of daar beneden zijn gebouwd. Verder kan nog opgemerkt worden, dat de algemeene tendenz zoodanig is, dat hoogere huurwaarde en nieuwbouw samen gaan. De factor van de waardevermindering der oudere huizen is hier mede van invloed.

Jutphaas Dorp heeft na 1900 de grootste uitbreiding gehad in de jaren 1920—1925; 25,3% van de nu aanwezige hoeveelheid is toen gezet. Na 1930 is slechts 7,8% gebouwd (zie grafiek 184). Oudenrijns huizen (zie grafiek 185) dateeren met 44,3% van voor 1900, met 23,5% van 1900—1930 en met 20,7% van na 1930. Uit grafiek 186 voor Vleuten

Tabel 86.

Verdeeling voorraad woonhuizen naar huurklassen, onderscheiden volgens perioden van aanbouw.

Zuilen Dorp								
Huurklassen	Gebouwd voor 1900	1900-1910	1910-1920	1920-1925	1925-1930	1930-1937	Onbekend	Totaal
<i>f</i> 3.- p.w.	51	1	1				1	54
<i>f</i> 3.00 p.w.- <i>f</i> 250 p.j.	31	4	20	2	3			60
<i>f</i> 250 p.j.- <i>f</i> 350 p.j.	4	2	3	2	5	2		18
<i>f</i> 350 p.j.- <i>f</i> 500 p.j.	4		3	4	4	19		34
<i>f</i> 500 p.j.- <i>f</i> 800 p.j.					3	1		4
meer dan <i>f</i> 800 p.j.	1					2		3
onbekend	8						2	10
Totaal	99	7	27	8	15	24	3	183

Nieuw-Zuilen								
Huurklassen	Gebouwd voor 1900	1900-1910	1910-1920	1920-1925	1925-1930	1930-1937	Onbekend	Totaal
<i>f</i> 3.- p.w.	1			1	1	1		4
<i>f</i> 3.00 p.w.- <i>f</i> 250 p.j.	3	10	455	150	278	442	5	1.343
<i>f</i> 250 p.j.- <i>f</i> 350 p.j.	1	2	84	167	711	1.245	10	2.220
<i>f</i> 350 p.j.- <i>f</i> 500 p.j.			26	69	49	190	2	336
<i>f</i> 500 p.j.- <i>f</i> 800 p.j.	2	1	4	65	8	2	2	24
meer dan <i>f</i> 800 p.j.					1			1
onbekend	2		2	4	2	8	1	19
Totaal	9	13	571	396	1.050	1,888	20	3.947

Tabel 87.

Verdeeling voorraad woonhuizen naar huurklassen, onderscheiden volgens perioden van aanbouw.

Gemeente Vleuten										Gem. Bunnik		
Huurklassen	Wijk A		Wijk B		Wijk C		Wijk D		Gemeente		Gebouwd voor 1930	1930-1937
	Geb. voor 1930	1930-1937	Geb. voor 1930	1930-1937	Geb. voor 1930	1930-1937	Geb. voor 1930	1930-1937	Geb. voor 1930	1930-1937		
<i>f</i> 3.- p.w.	47	1	38		7		4		96	1	93	
<i>f</i> 3.00 p.w.- <i>f</i> 250 p.j.	69	12	72	5	37	7	6	8	184	32	76	33
<i>f</i> 250 p.j.- <i>f</i> 350 p.j.	24	8	25	31	3		1	3	52	42	60	46
<i>f</i> 350 p.j.- <i>f</i> 500 p.j.	3	5	14	16	1				19	21	23	23
<i>f</i> 500 p.j.- <i>f</i> 800 p.j.	2		1	1					3	2	2	2
meer dan <i>f</i> 800 p.j.											3	1
onbekend	4	1	2		2	1		1	8	2	4	
Totaal	149	27	152	53	50	8	11	12	362	100	261	105

blijkt, dat deze cijfers resp. 34%—34%—21,6% zijn. Wijk A en B van de gem. Vleuten vertoonen na 1930 de meeste toename (zie tabel 87).

Bij Bunnik (zie grafiek 187) is in den aanwas van het aantal woningen ongeveer dezelfde lijn te bespeuren als bij Vleuten. De percentages voor de overeenkomstige perioden zijn resp.: 34,4%—33%—28,7% (in Bunnik dus na 1930 een iets grootere aanbouw dan in Vleuten). Ook de verhoudingen van de soort huizen, die er na 1930 bijgekomen zijn, zijn ongeveer gelijk voor deze beide gemeenten: 31—32% arbeiders-, 42—44% kleine middenstands-, 21—22% middenstands- en 2—3% woningen voor beter gesitueerden.

Beschouwen wij de gemeente De Bilt, dan blijkt 60% van de huizen in de laatste zeventien jaar verzezen te zijn; 22,4% dateert van na 1930. De groei van de wijk De Bilt was langzamer dan die van de gemeente; wat de huurklassen betreft kan geconstateerd worden, dat De Bilt na 1920 vooral woonplaats is geworden voor de meer gegoeden, die zich de weelde kunnen veroorloven in Utrecht te werken en in De Bilt te wonen, waarmee de aanbouw van huizen van meer dan f 350 huur per jaar begon (van de na 1930 gebouwde huizen had 76,8% een huurwaarde hooger dan f 350). Bilthovens groei was sneller dan die van de gemeente. De 64 huizen die er in 1900 stonden zijn sindsdien in een steeds sneller tempo vermeerderd; 30% van den woningvoorraad is sinds 1930 langs de vele nieuwe lanen neergezet.

In Nieuw-Zuilen is de groote uitbreiding in de periode 1910—1920 begonnen. Van 47,8% van de huizen ligt het bouwjaar na 1930. Met het gereedkomen van elk nieuw blok woningen zag de gemeente Zuilen als het ware telkenmale een invasie van bewoners. Uit grafiek 190 blijkt voor wijk I van de gemeente Maartensdijk, dat na 1930 ook zeer veel woningen zijn aangebouwd, n.l. 70,1%, waarvan 47% huizen met een huurwaarde van meer dan f 350 per jaar zijn. In wijk II en III bedragen de aandeelen van den bouw na 1930 resp. 22,7% en 37,9%; wijk III vertoont de grootste verschuiving ten gunste van woningen voor beter gesitueerden (41,2% van de huizen na 1930 gebouwd).

Als voorbeelden van wijken, die het verschijnsel van in enkele jaren uit den grond gestampt te zijn, het sterkst vertoonen, volgen nog Tuindorp (grafiek 191) en Hoograven (grafiek 184), waar resp. 100% en 77% van de huizen verzezen na 1930. De gemeente Maartensdijk (zie grafiek 192) telde eind 1929: 533 huizen, nu — dank zij Tuindorp — 1985. De gemeente Jutphaas (zie grafiek 193) bezat in 1900: 190 huizen, van 1900—1930 zijn er 316 bijgekomen en na 1930: 763, waarvan 733 in Hoograven staan.

Voor Houten zijn alleen de twee bouwperioden vóór en na 1930 onderscheiden. Slechts 13% van de huizen behoort tot de laatste groep. Wijk H (de kom van het dorp) draagt tot die 13% het meeste bij; wijk S (Schalkwijk) kreeg er na 1930 geen huizen bij (zie tabel 85).

Tabel 88.
Vermeerdering aantal woonhuizen na 1930.

Gemeenten	Aantal woonhuizen op 1 Jan. 1930	Aantal woonhuizen in Aug. '37.	Vermeerdering v.h. aantal woonhuizen sinds 1 Jan. 1930
De Bilt	2.318	3.086	33,1 %
Maartensdijk	556	1.985	257 %
Zuilen	2.218	4.130	86,2 %
Jutphaas	569	1.332	134 %
Oudenrijn	111	140	26,1 %
Bunnik	261	366	40,2 %
Vleuten	362	462	27,6 %
Houten	233	268	15 %
Achttienhoven	53	58	9,4 %
9 Gemeenten	6.681	11.827	77 %

Om nog eens voor de negen gemeenten duidelijk het verschil in toename van het aantal woonhuizen na 1930 te laten uitkomen, werd tabel 88 samengesteld.

Om eenigszins een inzicht te verkrijgen in den aanbouw na 1930 voor de jaren afzonderlijk, zijn de volgende cijfers uit het: „Marktanalytisch Handboek voor Nederland” (1937) overgenomen (Tabel 89).

Tabel 89.
Veranderingen in den woningnood.

Marktanalytisch Handboek voor Nederland 1937	Veranderingen woningvoorraad 1935					Vermeerdering of vermindering van het aantal woningen in:						Totaal aantal woningen op 31 Dec. 1930		Woningreserve %
	Aant. won. toegevoegd		Aant. won. onttrokken		Vermeerderd of Verminderd +	1934	1933	1932	1931	1930	1931 t./m. 1935	Be- woond	Onbe- woond	
	Nieuwb.	Totaal	Verand. Bestem- ming	Totaal										
Utrecht	772	984	143	268	+ 716	+ 467	+ 448	+ 491	+ 1336	+ 1263	+ 3458 9%	35723	1234	3,3
De Bilt	184	185	—	2	+ 183	+ 243	+ 158	+ 154	+ 42	+ 115	+ 780 25%	2950	99	3,2
Zuilen	83	83	—	2	+ 81	+ 316	+ 216	+ 189	+ 997	+ 605	+ 1799 65%	2538	208	7,6
Jutphaas	135	135	—	22	+ 113	+ 176	— 1	+ 17	+ 5	+ 72	+ 310 30%	926	78	7,8
Maartensdijk	364	364	—	—	+ 364	+ 469	+ 128	+ 72	+ 200	+ 34	+ 1233 131%	904	37	3,9
Vleuten	18	18	—	1	+ 17	+ 19	+ 28	+ 19	+ 19	+ 13	+ 102 17%	600	11	1,8
Houten	9	9	1	1	+ 8	+ 2	+ 8	+ 7	+ 8	—	+ 31 6%	471	14	2,9
Bunnik	39	39	—	2	+ 37	+ 9	+ 10	+ 8	+ 8	+ 14	+ 72 17%	392	18	4,4
Oudenrijn	15	16	—	1	+ 15	+ 2	+ 6	+ 3	+ 5	+ 4	+ 31 16%	191	5	2,5
Achttienhoven	2	3	—	—	+ 3	+ 5	— 2	—	—	—	+ 6 4%	154	1	0,6
Utrecht	772	984	143	268	+ 716	+ 467	+ 448	+ 491	+ 1336	+ 1263	+ 3458 9%	35723	1234	3,3
De Randgem.	849	852	1	31	+ 821	+ 1241	+ 551	+ 469	+ 1284	+ 857	+ 4366 45%	9126	471	4,9
Econ. Geogr. Geb.	1005	1218	143	293	+ 925	+ 961	+ 669	+ 700	+ 2343	+ 1944	+ 5598 14%	39378	1525	3,7
„Groot-Utrecht”	1553	1767	143	295	+ 1472	+ 1673	+ 955	+ 926	+ 2585	+ 2093	+ 7611 17%	43232	1661	3,7
Gebied v. Onderz.	1621	1836	144	299	+ 1537	+ 1708	+ 999	+ 960	+ 2620	+ 2120	+ 7824 17%	44849	1705	3,7
	Utr.	De Bilt	Zuilen	Jutph.	M'dijk	Vleut.	Houten	Bunnik	Oudr.	Achrth.	E.G.G.	Gr.Utr.	G.v.Ond.	
Woningvoorraad op 31 Dec. 1935:	40.415	3.829	4.545	1.314	2.174	713	516	482	227	161	46.501	52.504	54.378	

Hoewel deze tabel voor den geheelen woningvoorraad, d.w.z. woonhuizen, woonhuizen met nering en boerderijen, geldt, mogen deze cijfers toch met eenige restrictie als richtinggevend voor de woonhuizen beschouwd worden, daar deze verreweg het grootste aandeel

vormen, de woonhuizen met nering in ongeveer dezelfde verhouding zijn bijgebouwd en de aanbouw van boerderijen na 1930 zeer gering is geweest.

Voor de randgemeenten afzonderlijk valt o.a. op, dat de snelle aanbouw in Jutphaas en Maartensdijk (beter: Hoograven en Tuindorp) eerst in het jaar 1934 is begonnen. In Zuilen daarentegen zijn 1930 en 1931 top-jaren geweest; alleen in 1931 reeds een toename van 997 huizen! Terwijl in Vleuten na 1933 de aanbouw afneemt, beweegt deze zich in Bunnik sinds begin 1935 in stijgende lijn.

Voor de randgemeenten in het algemeen geldt, dat de jaren 1932 en 1933 een grooten achteruitgang in den woningbouw beteekenden voor Zuilen, Jutphaas en Maartensdijk, terwijl dit voor de vier plattelandsgemeenten en Oudenrijn niet geldt. Behalve bij Bunnik, Houten en Oudenrijn is in vergelijking met 1934 de aanbouw in de overige gemeenten in 1935 geringer geweest. Tot slot geeft deze tabel nog de zoo belangrijke vergelijking van de gezamenlijke randgemeenten met de stad Utrecht. Onmiddellijk treedt het grootte verschil in den aanbouw na 1930 te voorschijn; terwijl de randgemeenten in de periode 1931 t/m 1935 den woningvoorraad met 45% zien vermeerderen, blijft Utrecht met 9% daar ver bij ten achter. Dit cijfer demonstreert wel duidelijk de mate van aanbouw van huizen buiten de grenzen van de gemeente Utrecht. Het percentage voor het Economisch-Geografisch Gebied bedraagt 14, voor Groot-Utrecht 17, terwijl de 4 plattelandsgemeenten geen verandering in het cijfer voor het geheele gebied van onderzoek brengen.

Beschouwen wij den aanbouw na 1930 in Utrecht en de randgemeenten voor de afzonderlijke jaren, dan is daaruit nog te besluiten, dat tot en met 1932 het aantal huizen, waarmee Utrecht per jaar toenam grooter is geweest dan dat van de randgemeenten tezamen, tevens dat echter na dat jaar de verhouding omgekeerd geworden is. Voor Utrecht en randgemeenten zijn de jaren 1932 en 1933 ongunstig voor den woningaanbouw geweest; terwijl echter voor de randgemeenten het jaar 1934 weer een geweldigen sprong omhoog beteekende, is dit voor Utrecht niet het geval geweest. In 1935 daarentegen wordt in de randgemeenten lang niet het cijfer van 1934 behaald, terwijl Utrecht dan juist een toename in den aanbouw vertoont.

D. *Woningreserve.*

Hierna zal de woningreserve, d.w.z. de voorraad leegstaande woonhuizen, uitgedrukt in het totaal aantal woningen, aan een nadere beschouwing onderworpen worden (zie de tabellen 90 en 83).

De woningreserve is in de 2 eerste kolommen berekend voor den totalen woningvoorraad, d.w.z. woonhuizen, woonhuizen met nering en boerderijen; in de derde kolom is de woningreserve berekend t.o.v. het aantal huizen, dat uitsluitend als woonhuis in gebruik is. Dit laatste cijfer is op zich zelf juister, daar het vnl. woonhuizen zijn die leegstaan. Doch alleen bij het eerste cijfer is een vergelijking met den toestand in 1920 en 1930 mogelijk.

Men moet bij dit vraagstuk goed in het oog houden, dat tot de woningreserve, behalve woningen die reeds bewoond waren of na aanbouw lang leegstonden, ook de juist gereedgekomen nieuwbouw behoort.

Als normaal vereischte woningreserve wordt beschouwd een percentage van 2½%—3%. Van dit oogpunt uit beoordeeld is zoowel het cijfer voor de randgemeenten gezamenlijk, als dat voor Utrecht boven normaal. In Aug. '37 stonden er in de randgemeenten 507 woonhuizen leeg, d.i. een woningreserve van 4,1%; eind December '36 bedroeg de reserve in Utrecht 4,3%. Er is echter een ander feit, dat hier zeer duidelijk aan het licht komt, n.l. dat sinds 1930 de woningreserve in Utrecht is toegenomen, terwijl zij in de randgemeenten afnam (1930: 4,9%; 1937: 3,6%). Het tijdstip voor Utrecht Dec. '36 mag met het cijfer van Aug. '37 voor de randgemeenten vergeleken worden, daar in Utrecht in den winter een grootere woningbezetting is te verwachten dan in den zomer. Deze cijfers geven in hun onderlinge verhouding dus eveneens uitdrukking aan den snelleren groei van de randgemeenten t.o.v. Utrecht.

Tabel 90.
Woningreserve randgemeenten.

Gemeenten	Geheele woningvoorraad					Voorraad woonhuizen		
	kolom 1 Woningreserve		kolom 2 Aug. '37			kolom 3 Aug. '37		
	1920 %	1930 %	aantal bewoonde woningen	aantal leegst. woningen	woning- reserve %	bewoond	leeg- staand	woning- reserve %
De Bilt	2,8	3,3	3.491	141	3,9	3.086	138	4,3
Maartensdijk	3,1	3,9	2.354	196	7,7	1.985	196	9,0
Zuilen	2	7,6	4.384	86	1,9	4.130	81	1,9
Jutphaas	3,8	7,8	1.623	47	2,8	1.332	47	3,4
Vleuten	1	1,8	728	13	1,8	462	12	2,5
Bunnik	1,9	4,4	485	24	4,7	366	24	6,2
Houten	2,3	2,9	502	3	0,6	268	2	0,7
Achttienhoven	0	0,6	172	2	1,1	58	1	1,7
Oudenrijn	0	2,5	221	8	3,5	140	6	4,1
Randgemeenten		4,9	13.960	520	3,6	11.827	507	4,1
Utrecht		3,3				Dec. '36: 4,3		
Econ. Geogr. Geb.		3,7						
Groot-Utrecht		3,7						
Gebied v. onderzoek		3,7						

Bezien wij nu de randgemeenten afzonderlijk (zie kolom 3 van tabel 90), dan kunnen wij vaststellen, dat in 1937 de woningreserve zoowel in Zuilen als in de plattelandsgemeenten, behalve Bunnik, onder het normale percentage ligt. In de gemeenten De Bilt, Maartensdijk, Bunnik, Oudenrijn en Jutphaas staan meer woningen leeg dan normaal; 344 van de 507 leegstaande woningen bevinden zich in De Bilt en Maartensdijk.

Bij de gemeente De Bilt, waar de woningreserve sinds 1920 toegenomen is, vertoonen de wijken Bilthoven en De Bilt ook nu weer verschillen. (Zie de tabellen 83 en 85). In Bilthoven staan 99 huizen leeg (woningreserve 6,7%) en in De Bilt ruim de helft minder, n.l. 39 (reserve 2,2%). De leegstaande huizen zijn hier naar huurklassen onderscheiden, terwijl bovendien nog de bouwjaren bekend zijn. Het is in Bilthoven de huurklasse f 350—f 500, die procentsgewijze de meeste leegstaande woningen telt (9,7%); dit waren 38 huizen, waarvan er 16 na 1930 en 12 tusschen 1925 en '30 werden gebouwd. Er staan 42 huizen met een huurwaarde van f 500—f 800 leeg (6,5%); hiervan dateeren er 21 na 1930, 11 tusschen 1925 en 1930. In de hoogste huurklasse is de reserve 4,7% en omvat hier meer oudere huizen (2 van voor 1900, 5 van 1910—'20). In De Bilt is de woningreserve boven normaal bij de duurste huizen (5,7%), bij de huizen met een huur van f 500—f 800 (5,4%) en van f 350—f 500 (3,7%); in de beide laatste klassen zijn het vnl. na 1930 gebouwde huizen. Van het voor De Bilt vrij groot aantal woningen met een huurwaarde van minder dan f 3 per week, staat er slechts 1 leeg.

Zuilens woningreserve is in 1937 veel kleiner dan in 1930 (resp. 1,9% en 7,6%), hetgeen waarschijnlijk in verband staat met den minder grooten aanbouw sinds 1932. In Nieuw-Zuilen, waar 76 van de 81 onbewoonde huizen van de gemeente staan, heeft de huurklasse f 250—350 een reserve, dié beneden het normale ligt (1,9%), in de 2 daaropvolgende klassen is deze veel grooter, resp. 3,7% en 11,1%.

Jutphaas heeft evenals Zuilen in Aug. '37 een aanzienlijk kleinere woningreserve dan in 1930 (resp. 3,4 en 7,8), ondanks de hier in de laatste jaren toegenomen bouwbedrijvigheid. In Hoograven (reserve 2,1%) zijn eveneens in de voor deze wijk specifieke huurklasse weinig onbewoonde huizen, terwijl er in de kleine hoeveelheid woningen van f 350—f 500 huur een woningreserve van 17,5% is. In Jutphaas Dorp is er, i.t.t. De Bilt, bij de goedkoopste huizen een groote reserve, n.l. van 14,4%.

Het cijfer voor de woningreserve van de gemeente Maartensdijk is in Aug. '37 hoog: 9,9%. Splitsen wij de gemeente in de vier wijken, dan blijkt dat 163 van de 196 leege huizen in Tuindorp staan. Onder dit hooge aantal leege woningen in Tuindorp behooren ongetwijfeld een groot aantal pas gereed gekomen nieuwe woningen. In wijk I, II en III is de reserve resp. 2,9—4,3—4,3%.

In de plattelandsgemeenten, behalve Bunnik staan weinig huizen leeg. In Vleuten, waar sinds 1920 de woningreserve weinig verandert, staan in 1937 13 huizen leeg; in Houten staan 2 onbewoonde woningen (waarvan één met een huurwaarde van meer dan f 800 per jaar), in Achttienhoven is er slechts één (f 600 huur per jaar). In Bunnik neemt sinds 1920 het aantal leegstaande huizen toe (in 1937: 24). Deze behooren tot de huurklassen beneden f 500 per jaar en 7 zijn na 1930 gebouwd (vnl. nieuwbouw).

Oudenrijn had in 1920 geen leegstaand huis; in 1937 telde het er 6.

E. Gemiddelde huurwaarde.

Uit gegevens betreffende de personeele belasting (C. B. v.d. Stat.) is nog de volgende tabel (91) samengesteld, waarin de *gemiddelde huurwaarde* van de huizen voor de Randgemeenten, Utrecht en het Rijk voor de jaren 1920, 1930 en 1935 is opgenomen. Van 1920 tot 1930 is de gemiddelde huurwaarde overal vrij aanzienlijk gestegen. Van 1930 tot 1935 is zij voor het Rijk met 4,8% gedaald, terwijl zij, in verband met het andere karakter van den aanbouw en de hoeveelheid leegstaande huizen in de gemeenten De Bilt, Zuilen en Bunnik afnam en in de overige randgemeenten nog in geringe mate steeg (uitgezonderd Maartensdijk, waar de stijging nog 38,4% bedroeg).

Tabel 91.
Gemiddelde huurwaarde.

Gemeenten	Gemiddelde huurwaarde			Af- of toename v/d gem. huurwaarde	
	1920	1930	1935	1920— 1930	1930— 1935
De Bilt	f 413	f 534	f 499	+ 29,2	— 6,6
Maartensdijk	183	284	393	+ 55,1	+ 38,4
Oudenrijn	235	355	387	+ 51,1	+ 9
Zuilen	184	302	284	+ 64,1	— 5,9
Jutphaas	171	230	253	+ 34,5	+ 10
Bunnik	252	298	296	+ 18,2	— 0,7
Vleuten	151	224	228	+ 48,3	+ 1,8
Achttienhoven	140	209	222	+ 49,3	+ 6,2
Houten	155	204	214	+ 31,6	+ 4,9
Utrecht	277	392	372	+ 41,5	— 5,1
Het Rijk	225	315	300	+ 40	— 4,8

F. Samenwoning.

Van de *samenwoning* (onder samenwonen is verstaan dat twee of meer gezinnen in één woning gehuisvest zijn) in de randgemeenten krijgt men een beeld door het volgende

Het verschijnsel van samenwoning neemt alleen in de gemeenten De Bilt, Maartensdijk staate (Tabel 92).

en Zuilen een grooteren omvang aan. In Maartensdijk hebben vooral de wijken II en III een hoog cijfer. In de gemeente De Bilt zijn 7 gezinshoofden van de 42 gevallen van samen-

Tabel 92.
Samenwoning in de randgemeenten.

Gemeenten	Aantal gevallen van samenwoning Aug. '37	Bewoonde woningen, winkels en boerderijen inbegrepen Aug. '37	Samenwoning uitgedrukt in % v.h. aantal bewoonde woningen
<i>De Bilt</i>	42	3.491	1,2
<i>Bilthoven</i>	22	1.537	1,4
<i>De Bilt</i>	20	1.954	1
<i>Maartensdijk</i>	56	2.354	2,4
wijk I	9	436	2,1
„ II	20	416	4,8
„ III	15	290	5,2
„ IV	12	1.212	1
<i>Zuilen</i>	15	4.384	0,3
<i>Nieuw-Zuilen</i>	14	4.154	0,3
<i>Zuilen Dorp</i>	1	230	
<i>Jutphaas</i>	4	1.623	
<i>Oudenrijn</i>	4	221	
<i>Achtienhoven</i>	2	172	
<i>Houten</i>	2	502	
<i>Bunnik</i>	3	485	
<i>Vleuten</i>	0		

woning in Utrecht werkzaam. In Zuilen, waar 15 gezinnen bij andere gezinnen inwonen, werken 6 van deze gezinshoofden in Utrecht.

IV. RECREATIE.

A. Parkrecreatie.

Wanneer men zich voor de taak gesteld ziet een kort overzicht te geven van de aanwezige recreatierruimten, speciaal van de Utrechtsche concentratie, dan moet men volstaan met enkele cartografische voorstellingen, aangezien voor berekeningen de gegevens ontbreken.

Reeds in het voorgaande werd er op gewezen hoezeer bij het onderzoek het gemis gevoeld werd van een nauwkeurige opgave van de verdeling der bewoners over de stad. Juist in verband met berekeningen van de benodigde oppervlakte voor recreatiedoeleinden per hoofd van de bevolking is een eenvoudige wijkverdeling absoluut onvoldoende. Moge men hiermee in 1940 bij de nieuwe volkstelling rekening houden.

De statistische methode zal hier dus geen diensten kunnen bewijzen en de kaart en het cartogram zullen onze eenige hulpmiddelen zijn.

De belangrijkste vorm van recreatie, die binnen de overheidszorg valt, is wel de parkrecreatie. Wij zullen hiervan in de eerste plaats de voorziening nagaan. Er is onderscheid gemaakt tusschen parken en toegankelijke plantsoenen, ontoegankelijke plantsoenen en groene strooken.

Volgens het Statistisch Zakboekje beschikt de Gemeente Utrecht over 53.05 H.A. parken en plantsoenen. Volgens de gespecificeerde opgave van Gemeentewerken zijn deze cijfers als volgt:

Parken	57.54.00 H.A.	
Plantsoenen	2.67.20 H.A.	
Groene strooken	13.67.90 H.A.	
Totaal	73.89.10 H.A.	(in onderhoud bij den Plantsoendienst.)

Volgens de eerste opgaven zou dus 3,2 m² per hoofd van de bevolking aanwezig zijn. In de tweede opgave zijn ook de parken en plantsoenen in de gemeente Zuilen begrepen, die bij Utrecht in onderhoud zijn, zooals het Julianapark, Marnixlaan, Corn. Mertensstraat en Van Egmont- en Van Hoornekade.

De Gemeente heeft dus niet alleen het tegenwoordige Julianapark op Zuilensch grondgebied aangekocht, maar ook verder voor plantsoenverzorging zorg gedragen. De oppervlakte van het park is dusdanig (9 H.A.) dat het wel in ruime omgeving in een behoefte voorziet, zoowel voor de Utrechtsche als Zuilensche bevolking.

Om in het algemeen na te gaan, hoe nu deze parken en plantsoenen gelegen zijn ten opzichte van de verschillende woonwijken, werd kaart IX vervaardigd op schaal 1 : 12.500, waarop de verschillende categorieën groen-recreatie werden aangegeven. In de tweede plaats werden hierop vanuit de ingangen der parken en toegankelijke plantsoenen cirkels getrokken met een straal van 400 M. Deze afstand immers, overgenomen uit het Uitbreidingsplan van Amsterdam, kan beschouwd worden als z.g. kinderwagenafstand. De categorieën van de bevolking, die het meest gebruik maken van deze parken zijn juist zij, die hiervoor niet te groote afstanden moeten afleggen, zooals moeders met kinderen, ouden en gebrekkigen. De woonwijken, die buiten deze cirkels vallen, zijn op de kaart donker gekleurd. Bij dit rapport is een vereenvoudigd cartogram gevoegd (194), waarop deze in dit opzicht onvoldoende voorziene wijken in zwart zijn aangegeven.

Absoluut onvoldoende is in de eerste plaats de voorziening in de Rivierenbuurt. Slechts zijn hier zeer smalle groene strooken aanwezig, die voor recreatie hoegenaamd geen betekenis hebben. Het toegankelijk stuk plantsoen van de Balijelaan is te klein om met een 400 M. straal te omgeven, evenals de taluds van het Merwedekanaal, die toch niet tot de parkrecreatie gerekend kunnen worden. Hetzelfde mag gelden voor de Croeselaan en het heele oostelijke gedeelte van de Indische buurt. Het Schimmelplein is een kale ruimte, die slechts als speelplaats gebruikt kan worden, maar nooit als parkrecreatie. Het Majellapark en het park Oog in Al voorzien echter in een behoefte, de oppervlakten zijn resp. 2.90 H.A. en 5 H.A.

Het cartogram 194 toont verder aan, hoe zeer het te betreuren is, dat het Oranjepark in Wijk C zal moeten verdwijnen voor den aanleg van den verkeersweg. Ook de Vogelenbuurt mist elken vorm van parkrecreatie, terwijl het plantsoen aan de Lorentzlaan, wat aanleg betreft, moeilijk een park genoemd kan worden. Bij verdere uitbreiding van Tuinwijk in Westelijke richting zal hiermee rekening gehouden moeten worden. Daar in het uitbreidingsplan van Pijlsweert nog wijzigingen mogelijk zijn, zou het ongetwijfeld de voorkeur verdienen, den daar geprojecteerden groenaanleg meer naar het zuidelijk gedeelte te verplaatsen. Temeer moge dit gewenscht zijn, wanneer men bedenkt, dat de Noordelijke binnenstad in minder gunstige omstandigheden zal komen, wanneer het Lucas Bolwerk, door Schouwburgbouw, het voorbeeld van het park Nieuweroord zal volgen.

Ook de randbebouwing, zooals Tuindorp en Hoograven, kunnen moeilijk als voorbeeld gesteld worden. Tuindorp heeft wel veel groen, doch het W. d. Zwijgerplantsoen is toch te klein om als recreatiertuimte dienst te kunnen doen; Hoograven heeft slechts een groene strook in den Prinses Julianaweg. De ligging aan den rand van de bebouwde kom geeft hier meer gelegenheid tot wandelen dan bij Tuindorp, dat geheel ligt ingesloten tusschen spoor- en autoweg.

Het grootste Utrechtsche park ligt in de Gem. Bunnik. De aankoop van Rhijnauwen heeft Utrecht een prachtig park verschaft, dat echter door geheel andere categorieën gebruikt wordt dan de stadsparken. Op zeer bescheiden schaal is hier reeds verwerkelijkt, wat Amsterdam met zijn boschplan beoogt. Een doelbewuste bestemming van deze gronden moge hier de belangen van recreatiecentrum veilig stellen. Ook elders buiten de gemeente zijn dergelijke recreatiecentra aanwezig; we denken hier speciaal aan het natuurschoon van Bilthoven en de Hollandsche Rading, terwijl als parken het Van Boetzelaerpark in De Bilt en het park Voordaen in Maartensdijk aanzienlijke oppervlakten beslaan. In het Westen is

de voorziening uiterst miniem. De hoofdzakelijk agrarische bevolking maakt het nog niet noodig hier voorzieningen te treffen. De voortschrijdende urbanisatie ook in deze richting doet echter de behoefte groeien. De aankoop van gronden door de gemeente Vleuten voor de inrichting van een recreatiecentrum moge dan ook getuigen van wijs beleid.

Mocht ook Oud-Wulven meer dan voorheen in de urbanisatie betrokken worden, dan zou ook daar het thans leegstaande buitengoed van dien naam misschien een meer nuttige functie kunnen gaan vervullen. Dat onder de gemeente Jutphaas een ontwikkeling in deze richting niet uitgesloten is, kan hierbij terloops vermeld worden.

In het algemeen kan gezegd worden, dat het aanbeveling verdient de toekomstige bebouwing zooveel mogelijk gedecentraliseerd te concentreren, wijl daardoor beter kan voorzien worden in dergelijke behoeften en de bestaande natuurlijke recreatieruimten gespaard kunnen worden voor de gemeenschap. Een planmatige behandeling van deze materie is onafwijsbare noodzaak.

B. Sport en spel.

Een tweede categorie van recreatieruimten zijn de sport- en spelterreinen.

In de dichtbebouwde steden is langzamerhand de behoefte algemeen geworden voor de kinderen bepaalde terreinen te reserveeren voor ontspanning, de z.g. speeltuinen en speelweiden. Dat deze in een behoefte voorzien, blijkt wel uit het ontzaglijk groote bezoek, waarin de weinige gelegenheden, die Utrecht in dit opzicht op het oogenblik telt, zich mogen verheugen. De speeltuin van het Bankplein ontvangt in vacantietijd soms 4 à 500 kinderen, niet alleen uit de Indische buurt, maar zelfs ook uit Wittevrouwen- en Rivierenbuurt! Ook na vier uur 's middags wordt steeds druk gebruik gemaakt van deze instellingen. Het desbetreffend cartogram toont duidelijk aan, hoezeer de geprojecteerde speeltuinen in een behoefte zouden voorzien (cartogram 195). De Vogelenbuurt, Wittevrouwenbuurt en de Noordelijke binnenstad zijn dan nog slecht bedeed. De uitbreidingen van Ondiep zijn in dit opzicht bijzonder goed geoutilleerd, zoodat ook Zuilen hiervan kan profiteren. De speeltuinen en -weiden zijn speciaal bestemd voor kinderen tot 12 jaar, de overige recreatieruimten meer voor ouderen. Deze categorie zal ook meer den stadsrand opzoeken, terwijl de speeltuinen en -weiden juist het meest noodig zijn in de dichtstbebouwde gedeelten van de stad. Bij uitbreidingen zal er ook rekening mee gehouden moeten worden (de Halve Maan, Hoog Raven), daar het later aanbrenge van deze gelegenheden steeds veel moeilijkheden zal opleveren. Wij denken hier speciaal aan z.g. ingepande tuinen, die bij een latere invoeging in een bepaald complex vaak hinderlijk kunnen zijn voor de omwonenden.

De moeilijkheden, die ondervonden worden bij de andere categorie recreatie-ruimten, zijn van geheel anderen aard. Voor deze bestemming schijnt Utrecht absoluut onvoldoende over de noodige gronden te kunnen beschikken binnen de eigen gemeentegrenzen.

De school- en werktuinen, die ook nog wel voor jongeren bedoeld zijn, zijn hoofdzakelijk nog binnen de gemeentegrenzen gelegen (Krommerijn, Pijlsweertstraat en Vleutenscheweg), alleen de tuinen aan de Oostbroekschelaan liggen op Maartensdijksch grondgebied. Bij de volkstuinten is het al erger gesteld: Welgelegen, op het gebied van Oudenrijn; Blauwkapelscheweg en Ezelzijdijk („Pioniers" en „Ons Buiten") beide in de gemeente Maartensdijk. Binnen de grenzen liggen de tuinen aan den Lageweidschedijk, evenals die tusschen de spoorlijnen naar R'dam en A'dam.

Van de 3 gemeentelijke zweminrichtingen liggen er 2 buiten de gemeente, de Minstroom in De Bilt en de Liesbosch in Jutphaas, terwijl alleen het Noorderbad nog juist op Utrechtsch grondgebied ligt.

Ook met de groote sportparken en voetbalterreinen is het op dit punt droevig gesteld. Het groote stadion, oorspronkelijk op Houtensch terrein geprojecteerd, is thans aan den Oostkant van de stad verrezen op geringen afstand van het Diaconessenhuis. Of deze lig-

ging functioneel wel juist genoemd mag worden, moet ten sterkste worden betwijfeld. Zal niet het Oosten van de stad verreweg het minste aantal stadionbezoekers leveren en komen deze niet juist uit het westelijk deel der agglomeratie. Onnoodig worden hier verkeersmoeilijkheden geschapen en wordt menig bezoeker weer tot extra verkeerskosten genoodzaakt. Past bovendien een stadion wel in de betere wijken van de woonstad, welke geprojecteerd zijn in het uitbreidingsplan Kromme Rijn?

Gemeentelijke sportparken en -terreinen zijn verder gelegen in Oudenrijn (Welgelegen), Houten (Maarschalkerweerd) en Bunnik (Rhijnauwen). In deze laatste gemeente is ook de Paarden- en Motorbaan „Mereveld” in aanleg.

In hoeverre kan nu een dergelijke verspreiding van sportterreinen buiten de gemeente grenzen tot moeilijkheden aanleiding geven? We kunnen ons tot een enkele suggestie beperken. In de eerste plaats noemen wij het noodzakelijke politietoezicht. De randgemeenten zullen vaak in gebreke moeten blijven in het uitoefenen van voldoende toezicht bij deze sportgelegenheden. Slechts Utrechtsche agenten, die tevens onbezoldigd rijksveldwachter zijn, zullen in de randgemeenten mogen optreden en dan nog alleen met toestemming van de plaatselijke overheid, i.c. den burgemeester. In de tweede plaats is het geenszins uitgesloten, dat de randgemeenten vermakelijkheidsbelasting heffen, terwijl Utrecht aanlegkosten heeft betaald en in de derde plaats zal vaak het profijt van dergelijke instellingen evenzeer aan de randgemeenten en hun bewoners ten goede komen, zonder dat hiervoor door Utrecht eenige tegenprestatie kan worden verkregen.

Moge dit korte overzicht van de recreatie in en om Utrecht erop gewezen hebben, hoezeer Utrecht juist voor de stedelijke nevenfuncties op de randgemeenten aangewezen is. De noodzakelijke segregatie der verschillende levensfuncties en daarmee een juiste functionele verdeling van de bestemmingen van den grond deed hier de gemeente Utrecht haar gemeentelijke grenzen overschrijden.

V. DE WERKFUNCTIE.

A. Agrarische bedrijven.

Naast een zoo gedetailleerd mogelijke analyse van de functionele woonverhoudingen in het gebied van onderzoek, is het gewenscht de werkfuncties aan een nadere beschouwing te onderwerpen, om deze daarna in verband te brengen met de woonverhoudingen.

Het zijn in de eerste plaats de werkcentra der primaire productie, die in het kort behandeld moeten worden, daarna die der secundaire productie en distributie. Immers de boerderijen en tuinderijen vereenigen nog in zich een zekere eenheid van woon-, werk- en recreatiefunctie. Deze geslotenheid van het boerenbedrijf doet het een eigen bestaan leiden.

Het was niet mogelijk om hier na te gaan in hoeverre de pacht- en eigendomsverhoudingen en de verkaveling de bereikbaarheid der landerijen van de boerderijen uit ongunstig beïnvloeden. Een dergelijk onderzoek zou over een zoo groot gebied te veel tijd gevorderd hebben. Slechts in Achttenhoven mag geconstateerd worden, dat de verkaveling wel zeer uitzonderlijke toestanden heeft doen ontstaan. Zelfs zonder diepgaand onderzoek kan men daar constateeren, dat de ligging der perceelen de bedrijfsvoering niet gunstig beïnvloedt. Bovendien bedraagt de gemiddelde bedrijfsgrootte hier slechts 11,96 H.A., hoewel men hoofdzakelijk met grasland te doen heeft. Ook in de gemeente Maartensdijk is deze verkaveling in zeer lange perceelen vaak hinderlijk voor het bedrijf, de bedrijfsgrootte is hier 12,18 H.A. In tabel 93 en cartogram 196 is aangegeven de gemiddelde bedrijfsgrootte per gemeente, dus de verhouding van het aantal boerderijen en tuinderijen, zooals die uit onze woningtelling is gebleken en de oppervlakte bebouwd areaal in iedere gemeente volgens de Landbouwinventarisatie van 1936. In het algemeen blijkt uit het cartogram, dat in het Zuid-Oosten de gemiddelde bedrijfsgrootte grooter is dan in het Noord-Westen. In de

Tabel 93.

<i>Primaire Productie</i>	
Gemidd. bedrijfsgrootte per gem.	
Jutphaas	7,73 H.A.
Vleuten	8,90
Achttienhoven	11,96
Maartensdijk	12,18
Zuilen	12,21
Oudenrijn	15,17
Houten	16,97
Bunnik	17,08
De Bilt	17,18

eerste plaats zal dit ongetwijfeld toegeschreven moeten worden aan de intensivering van het bodemgebruik door den tuinbouw, waaraan het lage cijfer voor Vleuten te danken is. De vele en *kleine* tuinderijen van Zuilen, Achttienhoven en Maartensdijk verlagen ook hier de gemiddelde grootte. Het tuindersbedrijf in de gemeente Bunnik wordt op groter schaal uitgeoefend, zoodat deze gemeente toch nog tot de groep met meer dan 15 H.A. gemiddelde bedrijfsgrootte gerekend kan worden.

Tabel 94.

Aantal boerderijen in eigendom uitgedrukt in het totaal aantal boerderijen.

% eigendom van totaal boerderijen.	
Zuilen	24,2 ^o / _o
De Bilt	29,-
Bunnik	45,8
Houten	50,5
Maartensdijk	54,9
Vleuten	55,-
Jutphaas	57,7
Oudenrijn	57,7
Achttienhoven	64,3

In tabel 94 en in het volgende cartogram 196 A is weergegeven in hoeverre de bedrijfswoningen eigendom of in huur zijn, zoodat door een analyse van den woningvoorraad in deze bedrijfsgroep een benaderend inzicht wordt verkregen in hoeverre in bepaalde wijken der gemeenten de eigen boerderijen in aantal de pachthoeven overtreffen.

De gemeenten Zuilen en De Bilt blijken volgens tabel 94 verreweg de meeste pachtbedrijven te tellen, dank zij het daar voorkomende grootgrondbezit (resp. 24,2 en 29% eigendom). Verder blijven alleen de aan Utrecht grenzende gedeelten van Houten en Jutphaas en de gem. Bunnik onder de 50% wat betreft de eigen boerderijen, terwijl van de gemeente Vleuten het Z.W. gedeelte eveneens maar 41,2% eigen bedrijven bevat; het aantal van 7 op de 17 boerderijen in het totaal is echter oorzaak, dat hier ook wel van toevalligheid mag worden gesproken. Het hoogste percentage eigen boerderijen vertoont wijk II van de gemeente Maartensdijk (62%) en wijk II van de gemeente Achttienhoven (68,6). Het laatste percentage is oorzaak dat in de rij der gemeenten om Utrecht de gemeente Achttienhoven met 64,3% bovenaan staat. In hoeverre nu ook deze eigendommen bezwaard zijn met hooge hypotheeken is echter niet verder onderzocht. We zullen

ons dus moeten bepalen tot deze globale overzichten om een inzicht te krijgen in de totale verhoudingen in dit gebied.

Ten einde na te gaan in hoeverre de agrarische productie nog een belangrijke functie in elke gemeente blijkt te bezitten, kunnen drie wegen gevolgd worden. In de eerste plaats kan worden nagegaan het % gezinshoofden van het totaal aantal gezinshoofden der bevolking, dat werkzaam is in de primaire productie. Dit bedraagt voor de randgemeenten tezamen 10,23%, voor elke gemeente afzonderlijk is het percentage opgenomen in onderstaande tabel 95, voor elke wijk in het cartogram 197.

Tabel 95.

Percentage gezinshoofden werkzaam in prim. prod.			
1	Zuilen	56	1.27 %
2	De Bilt	169	4.78
3	Jutphaas	142	8.73
4	Maartensdijk	332	13.77
5	Bunnik	71	14.73
6	Vleuten	223	30.63
7	Oudenrijn	74	32.88
8	Achtthhoven	91	52.29
9	Houten	283	56.15
9	Randgemeenten	1441	10.23 %

In de tweede plaats kan worden nagegaan, welk percentage van de oppervlakte van iedere gemeente voor den land- en tuinbouw in gebruik is genomen of gebleven. Een verdeling van deze gronden naar hun gebruik voor akkerbouw, grasland en tuinbouw met boomgaarden was bovendien nog mogelijk aan de hand van de gegevens der Landbouw-crisisinventarisatie.

Tabel 96.

Land- en Tuinbouw; opp. in % van de tot. opp.; per gemeente.

Oppervlakte in %	Prim. Prod.	Akkerbouw	Grasland	Tuinb. + boomg.
1 De Bilt	37,9	11,3	86,4	2,3
2 Zuilen	63,9	2,5	94,6	2,9
3 Maartensdijk	70,7	8,0	89,7	2,3
4 Oudenrijn	75,1	2,9	95,6	1,4
5 Bunnik	84,6	17,3	80,9	1,8
6 Jutphaas	85,5	5,8	92,8	1,0
7 Houten	90,8	14,3	84,0	1,6
8 Vleuten	94,2	7,0	83,9	9,0
9 Achtthhoven	95,6	1,2	97,4	1,3
— Utrecht	39,6	3,6	82,7	13,7

In de derde plaats wordt een overzicht verkregen door na te gaan het percentage agrarische bedrijfswoningen van het totaal aantal woningen. Duidelijk spreekt hieruit in hoeverre in de verschillende deelen het agrarisch bedrijf verdrongen wordt door de meer stedelijke bebouwing, de buiten verband met het bodemgebruik staat.

Op deze wijze wordt de beteekenis van de bebouwing voor agrarische doeleinden in de verschillende wijken duidelijk in cijfers uitgedrukt. De volgende tabel 97 geeft een overzicht van de verschillende gemeenten, terwijl in een cartogram de percentages per wijk zijn aangegeven (cartogram 198).

Tabel 97.

Percentage agrarische bedrijfswoningen van het totaal aantal woningen.

Percentage agrarische bedrijfswoningen	
1 Zuilen	0,75 %
2 De Bilt	1,97
3 Jutphaas	7,57
4 Maartensdijk	7,73
5 Bunnik	14,85
6 Vleuten	21,98
7 Ouderen	32,13
8 Houten	36,65
9 Achttienhoven	48,84

Deze enkele tabellen en cartogrammen mogen een voldoende beeld hebben gegeven van de beteekenis der agrarische functie van elke gemeente en haar deelen. Zuilen en De Bilt blijken geheel geurbaniseerd, evenals het Noorden van Jutphaas en het Zuiden van Maartensdijk. Deze laatste gemeente wordt eigenlijk van twee zijden aangetast, daar ook het Noordelijk gedeelte, de Hollandsche Rading, zich bijzonder blijkt te leenen voor forensenvestiging. Houten en Achttienhoven hebben hun agrarisch karakter nog verreweg het meest behouden, terwijl Bunnik en De Meern (gem. Vleuten) in een overgangsstadium verkeerden.

Met het oog op behoud van het landelijk karakter van verschillende deelen, niet alleen voor het natuurschoon, maar juist om nog het voortbestaan eener economische agrarische productie te verzekeren, zal een centrale leiding bij het voortgaand proces der urbanisering hoogst noodzakelijk zijn. Om aan beide eischen te voldoen zal men slechts gedecentraliseerde concentratie der bebouwing mogen toestaan. De gemeente Maartensdijk is wel een voorbeeld van de verschillende bouwmethoden, waaruit veel valt te leeren. Het kwaad der lintbebouwing treedt bijna nergens duidelijker aan den dag, hoewel ook Bunnik hierin als voorbeeld genoemd mag worden. Bewust uitsparen van landelijke gebieden kan helaas nog zeer weinig in het gebied van onderzoek geconstateerd worden.

B. *Winkels en woonhuizen-met-nering.*

De tweede categorie, die aan een nadere beschouwing onderworpen zou worden, is de groep woonhuizen met nering, waaronder speciaal de winkels van belang zijn.

Bij de behandeling der agrarische bedrijfswoningen moest de gem. Utrecht buiten beschouwing blijven, bij deze tweede categorie kan d.e.t. juist bij de gem. Utrecht een fijnere onderscheiding gemaakt worden.

In de eerste plaats kan van de verspreiding der winkels in de gemeente Utrecht gezegd worden, dat deze een centripetaal karakter draagt. In enkele hoofdstraten en in de city zullen de grootere zaken gezocht moeten worden, terwijl in de buitenwijken vooral de winkels voor dagelijksche levensbehoeften gevonden worden. Het betreffende cartogram geeft de groote concentratie aan in de binnenstad en verder in de wijken met den A'damschen straatweg, de Kanaalstraat, de Nobelstraat en de Biltstraat (cartogram 199). Een nog duidelijker beeld wordt echter verkregen wanneer men de winkeldichtheid uitdrukt in het aantal woningen per winkel in iedere wijk (cartogram 200).

In de Noordelijke binnenstad, of wel de city, blijkt op iedere 4 woningen een winkel te zijn, een concentratie, die slechts door de Zuidelijke binnenstad met 6,3 eëgnigszins wordt benaderd. Uit de Wilhelminaparkwijk en de Zeeheldenbuurt blijken de winkels geweerd te zijn. De geringe frequentie is daar als een gunstig verschijnsel te kwalificeeren wegens de nabijheid van Biltstraat en Nobelstraat. In het algemeen draagt deze wijk het karakter van een zuivere woonwijk met slechts hier en daar op den hoek der straten de allernoodzakelijkste winkels. Hetzelfde kan in zekeren zin gezegd worden van Ondiep, hoewel men hier met veel lagere huurklassen te doen heeft. De nabije winkelconcentratie van den A'damschen straatweg dient voor de noodige verzorging. Anders is het echter gesteld met een wijk als Oog in Al. De geringe dichtheid is hier, gezien de groote afgeslotenheid van deze wijk door het Merwedekanaal, weinig verantwoord. Het streven naar een zuivere woonwijk zal hier niet zoo streng genomen moeten worden en voor een enkel winkelcentrum moet worden gezorgd. Het best zou deze noodzakelijkheid kunnen blijken uit het percentage z.g. „clandestiene” winkels in iedere wijk. Het volgende cartogram (201) geeft hiervan een overzicht. Blijkens dit cartogram heeft echter Oog in Al geen clandestiene winkels of winkels, die daar niet voor ge- of verbouwd zijn. Dit is echter te danken aan de uiterste grens, die men hierbij heeft aangelegd voor het begrip „verbouwen”. Reeds het wegnemen van een deur was voldoende om deze winkelwoonhuizen tot de groep te doen behooren, die ook voor winkel ge- of verbouwd zijn. Het is duidelijk, dat dit verschijnsel van geheel verschillend karakter is in de oude en nieuwe wijken. Vooral in de nieuwe wijken zal een groot percentage z.g. clandestiene winkels noodzakelijk wijzen op een onvoldoende voorziening van winkelwoonhuizen in dezen nieuwen aanbouw. Het sprekendst is in dit opzicht Tuindorp, waar 30% van de winkelwoonhuizen daar niet voor ge- of verbouwd blijkt te zijn. Dat hier dus van een onjuistheid van het uitbreidingsplan gesproken mag worden ligt onzes inziens wel voor de hand. In het algemeen zal het juister zijn in een nieuwe wijk een winkelstraat te projecteeren en niet af te wachten, waar deze winkels de woonstraten zullen infecteeren. Met behulp van de gevonden cijfers voor de gemiddelde winkeldichtheid zal het geenszins onmogelijk zijn bij een bepaalden woningaانبouw een voorziening te treffen voor een evenredig aantal winkels. Het is zeer de vraag of hiermede in de verschillende wijken wel voldoende rekening is gehouden. Moge hier bij eventueele uitbreidingsplannen meer dan voorheen aandacht aan worden besteed.

Voor de randgemeenten is, zooals reeds vermeld werd, deze nadere onderscheiding der winkels niet goed mogelijk. Waar de telling speciaal geschiedde voor het kennen van den woningvoorraad naar huurklassen, zijn alle woonhuizen met nering samengevoegd. Immers deze geheele categorie komt niet vrij op de woningmarkt en dient slechts voor een zeer bepaalde groep van gegadigden.

Gaan we nu na de verhouding van deze groep woonhuizen met nering tot den totalen woningvoorraad in iedere wijk in de omliggende gemeenten, dan mogen hier slechts enkele conclusies getrokken worden met het oog op de omvangrijke categorie, die deze woonhuizen met nering uitmaken.

De betreffende berekeningen werden visueel voorgesteld in het cartogram 201a, waarop voor iedere gemeente of voor iedere wijk is aangegeven hoeveel woonhuizen er voorkomen per woonhuis met nering. In de eerste plaats blijkt dan, dat in Nieuw-Zuilen en in Tuindorp Maartensdijk de woonhuizen met nering schaars zijn. Voor Nieuw-Zuilen vinden wij ruim 20, voor Tuindorp Maartensdijk ruim 19 woonhuizen per huis met nering. Er werd reeds op gewezen, dat deze beide woongebieden voor hun verzorging voor een groot deel aangewezen zijn op Utrecht. Bovendien moet men rekening houden met het hier tamelijk ruim genomen begrip „woonhuis met nering”. Zoo blijkt voor de gemeente Oudenrijn, waar ruim 22 woonhuizen voorkomen per woonhuis met nering, bij nadere analyse, dat van deze woonhuizen met nering (10 in totaal) een groot deel de functie van café of garage vervult. De geheele verzorging van de gemeente Oudenrijn geschiedt dan ook vanuit Utrecht en Vleuten. De dorpen Vleuten, Achttienhoven,

Houten en Jutphaas blijken een groot aantal van deze woningen te bezitten. De overige wijken wisselen tusschen dichtheden van 8 tot 15, terwijl in de twee uiterste wijken van Houten, Oud Wulven en Het Gooy, zoo goed als geen woonhuizen met nering voorkomen.

Door de ruime beteekenis, die gehecht is aan het begrip „woonhuis met nering”, komt in de bovenstaande cijfers de verzorgingsfunctie van Utrecht niet geheel tot haar recht.

We zullen hiervoor terug moeten grijpen naar de gegevens van de in 1930 gehouden bedrijfstelling van het Centraal Bureau voor de Statistiek. In het bijvoegsel van deel III van de Bedrijfstelling 1930 komt ondermeer een cartogram der winkelfrequentie voor. De Gemeente Utrecht blijkt alleen 45—55 inwoners per winkel te tellen, alle randgemeenten vertoonen een geringere frequentie m.a.w. een grooter aantal inwoners per winkel. De Bilt, Bunnik, Jutphaas en Vleuten hadden 55—100 inwoners per winkel, terwijl dit aantal in Zuilen, Achttienhoven, Maartensdijk en Oudenrijn zelfs boven 100 blijkt te liggen. Verder verwijderde gemeenten vertoonen reeds weer een grotere frequentie, een bewijs voor een sterkere mate van eigen verzorging. We zien dit bij Zeist, Vreeswijk, IJsselstein, Harmelen en Maarssen, gemeenten, die veel minder voor de distributie blijken aangewezen te zijn op het centrum Utrecht.

Het is dan ook niet ondienstig nog even stil te staan bij deze belangrijke functie van de gemeente Utrecht als winkelstad aan de hand van de gegevens der Bedrijfstelling.

We zullen ons eerst bij de bedrijfstelling beperken tot de 3 gemeenten met meer dan 10.000 inwoners in 1930. De volgende tabel (98) geeft een overzicht van de aantallen winkels en het daarin werkzame personeel.

Tabel 98.
Aantal winkels en het daarin te werk gestelde personeel.

1930	Utrecht		De Bilt		Zuilen	
	Wink.	Pers.	Wink.	Pers.	Wink.	Pers.
Warenhuizen	1	40	—	—	—	—
Voedings- en genotm	1972	1758	121	133	69	68
Kleding	458	1104	17	18	7	11
Huish. art.	496	476	35	18	14	8
Cultur. behoeften	296	203	12	11	4	2
Overige winkels	107	82	2	0	—	—
Totaal	3330	3663	187	180	94	89

In het algemeen blijkt de gemiddelde personeelbezetting slechts 1 te bedragen, dank zij den grooten omvang van het kleinbedrijf. Een uitzondering vormt alleen de groep kleding, schoeisel, etc., waarin het groot- en middelbedrijf overweegt.

Het aantal inwoners per winkel blijkt precies te bedragen voor Utrecht: 47, De Bilt: 60 en voor Zuilen: 113 (tabel 99). Sprekender worden deze verschillen nog, wanneer men deze verhouding berekent vóór de groep voedings- en genotmiddelen en de rest.

Tabel 99.
Aantal inwoners per winkel.

Gemeente	Voed. + genot. winkels	Overige winkels	Totaal winkels
Utrecht	79	114	47
De Bilt	92	169	60
Zuilen	153	423	113

De gemeente Zuilen blijkt zelfs voor de groep winkels voor voedings- en genotmiddelen grotendeels op Utrecht aangewezen te zijn, De Bilt daarentegen heeft slechts een weinig geringere frequentie in deze groep dan Utrecht, terwijl het verschil in de restgroep aanmerkelijk grooter genoemd mag worden.

Het Marktanalytisch Handboek voor Nederland, uitgave 1937, stelt ons in staat een ongeveer analoge berekening te maken voor alle gemeenten in het gebied van onderzoek voor het jaar 1930. Hieruit werd overgenomen het totaal aantal winkels en dat, waarin voedings- en genotmiddelen als hoofd- of *nevenartikel* verkocht worden. Tabel 100 geeft een overzicht van de absolute aantallen van deze categorieën.

Tabel 100.
Verspreiding der winkels („voed. en genotmidd.” en „overigen”) in het gebied van onderzoek.

1930	Aant. inw.	Aant. winkels	Winkels in voed.+ genotm.	Overige winkels
Utrecht	154.882	3549	2044	1505
De Bilt	11.154	200	125	75
Zuilen	10.580	101	79	22
Jutphaas	4.535	57	46	11
M'dijk	3.773	39	39	0
Vleuten	2.798	42	33	9
Houten	2.432	25	20	5
Bunnik	1.684	31	23	8
Oudenrijn	931	4	1	3
Achttienh.	692	2	2	0
Gebied van Onderzoek	193.458	4050	2412	1638
Provincie Utrecht	407.020	8330	5252	3078
Het Rijk	7.935.565	162.385	105.845	56.540

Willen we uit deze gegevens eenigszins een inzicht verkrijgen in hoeverre bepaalde gemeenten zich zelf verzorgen met een eigen distributiecentrum, dan zal het noodzakelijk zijn deze gegevens, betreffende de aantallen winkels, uit te drukken in hun verhouding tot het aantal inwoners per gemeente. In de volgende tabel (101) is dus weergegeven het aantal inwoners per winkel, berekend ten opzichte van het totaal aantal winkels, van de winkels voor voedings- en genotmiddelen en van het aantal „overige” winkels.

Tabel 101.
Aantal inwoners per winkel.

Gemeenten	t.o.v. het totaal aantal winkels	t.o.v. de winkels in voed. + genotmiddelen	overige winkels Rest.
Utrecht	44	76	103
De Bilt	56	89	149
Zuilen	105	134	481
Jutphaas	80	99	412
M'dijk	97	97	—
Vleuten	66	85	311
Houten	97	122	486
Bunnik	54	73	211
Oudenrijn	233	931	310
Achttienhoven	346	346	—
Gebied v. onderzoek	48	80	118
Provincie Utrecht	49	77	132
Het Rijk	49	75	140

Duidelijk spreekt uit tabel 101 het nagenoeg ontbreken van distributiekernen in de gemeenten Achttienhoven en Oudenrijn en de geringe winkelfrequentie in Zuilen, Maartensdijk en Houten. Bunnik blijkt wat haar distributie betreft een zeer zelfstandig bestaan te voeren, in ieder geval is haar winkelfrequentie en zeker die van de voedings- en genotmiddelen vrij groot te noemen.

Voor Utrecht blijkt, zoowel bij het totaal als bij de z.g. overige winkels, de frequentie hooger te zijn dan voor het gebied van onderzoek, de provincie en het Rijk; slechts bij de voedings- en genotmiddelen wordt een geringere frequentie aangetroffen, hetgeen te danken zal zijn aan het grootbedrijf, dat hier zoo'n belangrijke rol speelt. De cijfers voor de restgroep geven aan, hoe zeer men voor alle mogelijke inkoop, voor kleding, huishoudelijke artikelen of cultureele behoeften steeds op Utrecht zal zijn aangewezen.

Zoo is in zekeren zin de groote bevolkingstoename in de randgemeenten ook voordeelig voor de Utrechtsche winkelstand. De kosten van de uitbrengdienst zullen echter hooger worden, terwijl de naar Zeist en verder vertrokken klanten toch meestal afgeschreven moeten worden. Wil de Utrechtsche winkelstand de inwoners der randgemeenten tot zijn klanten blijven rekenen, dan zal hiervoor een zekere concentratie in de city voordeelig zijn. Voortzetting van het proces der cityvorming zal dus zeer zeker gewenscht zijn.

Wij zijn zelfs van meening, dat in de city gestreefd zal kunnen worden naar het verkrijgen in de toekomst van een zekere concentratie der winkelbedrijven voor enkele branches in bepaalde straten of gedeelten van straten. Men verkeert dikwijls in de meening, dat dit den gezonden concurrentiestrijd zal verzwaren. Het tegendeel is het geval. Het publiek, dat weet waar het zijn moet om de winkels in een bepaalde branche te vinden, gaat veel eerder daarheen, waar het een ruime keuze kan vinden — ook nog zonder de zaak zelve binnen te treden. Men geeft veel uit voor reclame om menschen te trekken, maar ziet dikwijls dit eenvoudige middel over het hoofd. Wij noemen dit middel eenvoudig, omdat zeker in de toekomst in die richting gewerkt kan worden. Bovendien is in verschillende straten reeds ten naaste bij een dergelijke toestand aanwezig.

Gaarne hadden wij een dieper gaande enquête ingesteld ten aanzien van de zoo belangrijke functie van den winkelstand voor Utrecht en omgeving. Daartegen verzette zich in de eerste plaats de beschikbare tijd, maar ook het gemis aan beschikbare gegevens na de Bedrijfstelling van 1930 en de daarop berustende cijfers in het Marktanalytisch Handboek. Wel werd door het Economisch Instituut voor den Middenstand een onderzoek naar het slagersbedrijf in deze gemeente ingesteld, maar dergelijke branche-onderzoeken zouden ons hier te veel in details treden. Ook heeft Mr. Van Genegten vóór den wereldoorlog nog een poging tot een enquête in het kruideniersbedrijf gewaagd, uitgevoerd door studenten in de economie, maar die gegevens passen uiteraard niet meer in de zoo sterk veranderde economische verhoudingen. Wij moesten ons beperken tot een bespreking met den heer Jos. ten Berg. Uit de bespreking teekenen wij het volgende aan.

De hoofdoorzaken van den slechten toestand van den winkelstand zijn gelegen in de groote vermindering van den omzet en in de prijsdaling. Prijsdaling is voor den groothandel nadeelig, zij is het in dubbele mate voor de distributiebedrijven. De algemeene kosten die op het bedrijf drukken staan daartoe te veel buiten het verband van de mate van OMZET en PRIJS.

Daarbij komt de geringe soepelheid van de credietinstellingen. Bij neergang van de conjunctuur en mede als gevolg daarvan daling van de waarde van panden, waarop hypotheek verleend werd, worden maar al te vaak maatregelen genomen door den credietverleener, die onherroepelijk moeten leiden tot den ondergang van het bedrijf.

Ondanks alle loffelijke pogingen, die er gedaan zijn om het personeel door doelmatig vakonderwijs op de hoogte te brengen van de taak, die het winkelbedrijf stelt, meenen nog te velen, dat iedereen wel winkeljuffrouw zijn kan. Dit is lang niet het geval. Een goed einddiploma van de M.U.L.O. is nog allesbehalve een waarborg van geschiktheid voor de taak, die zelfs de eenvoudigste employé in een zaak te vervullen krijgt. Hier ware wellicht

voor de stad Utrecht in nauwe relatie met de K. v. K. een weg tot betere opleiding te vinden, die volkomen ligt binnen het terrein van hare cultureele functie ten aanzien van de gemeente zelf en van de randgemeenten.

C. Industrie.

In de derde plaats is het dienstig in dit verband in 't kort te behandelen de ligging der industrieën en haar functie in het geheele gebied.

Als kenbron kwam hiervoor allereerst in aanmerking het Register van de Arbeidsinspectie, 4de District. Het was ons mogelijk, dank zij de welwillende medewerking van den betreffenden dienst, inzage te verkrijgen van het z.g. „Levenden”- en het „Dooden”-Register en ook van de niet-gepubliceerde statistieken, die jaarlijks werden gemaakt voor het bijhouden der Algemeene Jaarverslagen.

Uit het Levenden-Register werden overgenomen, volgens de bedrijfsgroepen-indeeling van de Veiligheidswet de adressen der industrieën met meer dan 10 arbeiders en de aantallen arbeiders gesplitst naar het geslacht, die daar volgens de laatste opname werkzaam waren. Deze laatste gegevens bleken bij nadere controle bij de groote industrieën slechts zeer benaderende waarde te bezitten. Voor de industrieën met meer dan 50 arbeiders werden dan ook de gewijzigde aantallen verder gebruikt.

De industrieën werden ingedeeld in 4 categorieën naar de aantallen arbeiders, die erin werkzaam waren: 10—20, 20—50, 50—100 en meer dan 100 arbeiders en vervolgens in twee groepen gesplitst volgens hun verspreidingstendenzen. In de eerste groep werden vereenigd de bedrijven, die buiten de woonwijken zullen of moeten liggen aan goede verbindingswegen, spoor- of waterwegen, met het oog op aanvoer van grondstoffen of afvoer van eindproducten, voor distributie op grooteren afstand of export. Deze over het algemeen zwaardere industrieën zullen wegens behoefte aan werk- en opslagruimte de industrieterreinen moeten opzoeken, de woonwijken wegens hinder moeten mijden en dus in het algemeen, vooral naarmate zij grooter worden, een meer gedecentraliseerde ligging moeten gaan vertoonen. Zij zijn daarom samengevat in de groep van z.g. centrifugale bedrijven en uitgezet op een kaart van de belangrijkste spoor- en waterwegen om Utrecht (cartogram 202).

De volgende bedrijfsgroepen zijn tot de *Centrifugale Bedrijven* gerekend:

- I Aardewerk, kalk, zand, pottenbakkerij, glas etc.
- V Chemische industrie.
- VI Machinale houtbewerking.
- IX Lederbewerking, caoutchouc-, was-, drijfriem etc.
- XI Metaalbewerking, smederijen.
- XII Machine- en apparatenfabrieken.
- XIII Wagenmakerijen, scheepswerven.
- XVI Gas- en Electriciteit.
- XVIIb Graanmalerijen, veekoekenfabrieken.

Als tegenhanger van deze centrifugale bedrijven werden de centripetale bedrijven samengevoegd. De aard van deze bedrijven doet deze het centrum opzoeken of in ieder geval de wooncentra. Wegens geringere behoefte aan ruimte en het ontbreken van hinder voor de omwonenden zullen zij niet op de industrieterreinen terecht komen, terwijl juist het feit, dat deze lichtere bedrijven moeten dienen voor directe verzorging van de agglomeratie, deze de woonwijken doet opzoeken. Lichtere grondstoffen kunnen gemakkelijk per auto worden aangevoerd en overwegende vrouwenarbeid zal ook een reden te meer kunnen vormen voor het opzoeken der woonwijken. Aan deze indeeling ligt dus een meervoudig criterium ten grondslag, waardoor het o.i. waardevol kan zijn voor het verkrijgen van een inzicht in de functie der verschillende werkgebieden, juist in verband met hun woonfunctie (cartogram 203).

Tot de *Centripetale Bedrijven* werden gerekend:

- III Boek-, handels-, courantdrukkerij, steendrukkerij, fotogr. at.
- IV Bouwwerken, metselaars, timmermanswerkplaats, onderh. v. geb.
- VII Kleeding- en reiniging, kleermakerijen.
- VIII Kunstnijverheid.
- XIV Papierindustrie, boekbinderijen.
- XV Textielnijverheid.
- XVIIa Brood- en banketbakkerijen.
- „ c Zuivelindustrie.
- „ d Sigaren- en tabaksindustrie.
- „ e Overige voedings- en genotmiddelen.

Terwijl de aanwezigheid van de centripetale bedrijven inhaerent is aan de woonwijken en vooral aan de city, zullen de centrifugale bedrijven deze in het algemeen moeten mijden. Hun aanwezigheid zal het karakter der woonwijken drukken. De steeds voortschrijdende bebouwing heeft thans de meeste industrieën, die eerst buiten de stad lagen, bereikt, zoodat haar aanwezigheid soms de volkshuisvesting ongunstig gaat beïnvloeden. Zoo zal de beenzwartfabriek aan de Vecht, die oorspronkelijk slechts bij een uitzonderlijke windrichting hinderlijk kon zijn, geen gunstigen invloed uitoefenen op het in-trek-zijn van het nieuw te bouwen „plan Pijlsweert”. De aanwezigheid van dergelijke chemische industrieën binnen de woonwijken moet worden ontraden. Een oplossing is echter moeilijk te vinden, de huisvesting roept om nieuwe ruimten en zoo moesten de industrieën wel ingebouwd raken. Hier doet zich dus zeer sterk het bezwaar gevoelen, dat men vroeger niet doelbewust leiding heeft gegeven aan de vestiging der industrieën binnen de gemeente. Zoo moet immers ook de gasfabriek als een infectie der thans bestaande woonwijken beschouwd worden. De spoor aansluiting van dit industrie-complex loopt thans langs en door het nieuwe Tuindorp van Maartensdijk, waardoor een belemmering van bebouwing en verbindingsmogelijkheden ontstond. De wijze, waarop Hoograven gebouwd is, vlak achter de uitgebreide industrieterreinen van den Vaartschen Rijn, getuigt van een gering gevoel voor segregatie der woonwijken en industrieterreinen. Met Woning- en Hinderwet zal moeten getracht worden tot een sterkere segregatie te geraken, vooral wat betreft de centrifugale bedrijven. Of voor Utrecht de mogelijkheid van keuze tusschen verschillende terreinen of verplaatsing van industrieën binnen haar grenzen nog mogelijk is, is een vraag die hier beter onbeantwoord kan blijven. Wel dient in dit verband onder de oogen te worden gezien in hoeverre dit verschijnsel van industrievestiging buiten de gemeentegrenzen reeds heeft plaats gehad en in hoeverre deze industrieën hun arbeidskrachten blijven betrekken uit het groote stadsreservoir. Alvorens hier toe over te gaan mogen enkele gegevens vermeld worden met betrekking tot de arbeidsbezetting in de Utrechtsche industrieën volgens de gegevens der arbeidsinspectie (niet-gepubliceerde jaarverslagen). Verreweg de belangrijkste bedrijfsgroep voor Utrecht blijkt te zijn de machine- en apparatenfabrieken, waarin ruim 2000 arbeiders werkzaam blijken te zijn. Hierop volgen bij de centrifugale bedrijven de metaalnijverheid en de wagenmakerijen (dus de V.W.¹⁾-groepen XI, XII en XIII). Bij de centripetale bedrijven staat kleeding en reiniging no. 1 met 1700 arbeidskrachten; men bedenke hierbij echter, dat $\frac{2}{3}$ van dit aantal uit vrouwelijk personeel bestaat. De grootste aantallen arbeiders zijn hierbij ondergebracht bij het drukkersbedrijf, bouwbedrijf, bakkerijen en de overige voedings- en genotmiddelen (grafieken 204 en 205). Mogen we in deze bedrijfsgroepen dus de steunpilaren van de Utrechtsche nijverheid zien, toch is het dienstig ook van de totale nijverheid, voorzoover zij valt onder de controle der veiligheids- en arbeidswet, na te gaan hoe haar arbeidsbezetting in den loop der laatste jaren is geweest.

Voor het totaal der inrichtingen, die vallen onder de Veiligheidswet, kon dit worden nagegaan vanaf 1924. Men kan dit dus beschouwen als het verloop der arbeidsbezetting in

¹⁾ Veiligheidswet.

de machinale industrie, terwijl slechts kon worden onderscheiden de stad Utrecht en de overige gemeenten in de provincie Utrecht.

Voor de stad Utrecht werden op grond van de gemiddelden van 1925 tot '27 jaarlijksche indices berekend voor het jeugdig personeel beneden 18 jaar en het vrouwelijk en mannelijk personeel boven 18 jaar. De uitkomsten zijn grafisch voorgesteld in grafiek 206, waaruit duidelijk blijkt hoeveel sterker het volwassen mannelijk personeel achteruit is gegaan, vergeleken met het vrouwelijk en jeugdig. De laatste twee groepen bleven langer op gelijk niveau en namen niet zoo sterk af als het volwassen mannelijk personeel.

Vergelijken we de indices van het totale personeel der z.g. V.W.-inrichtingen, dus der machinale industrie, met die van het Rijk, dan blijkt over het algemeen het verloop veel vlakker te zijn bij Utrecht dan bij het Rijk. In de personeelbezetting der Utrechtsche industrie (grafiek 207) is veel minder sprake geweest van een hausse en een daarop volgende scherpe daling, dan dit het geval is geweest, bij het Rijk. De Utrechtsche daling heeft een trager verloop gehad, maar is toch ten slotte dieper geweest dan die van het Rijk. We mogen echter niet te vergaande conclusies aan deze grafieken verbinden, aangezien daarvoor over het algemeen de gegevens niet voldoende zuiver geacht mogen worden.

De betreffende cijfers voor de overige gemeenten van de provincie Utrecht wijzen een zeer belangrijke stijging in de laatste twee jaren aan. De indices voor de totale personeelsbezetting vertoonen een stijging van 1924 tot 1930, van 84 tot 114, daarna een daling tot 98 in 1933, terwijl in 1936 de index 130 wordt bereikt. Men zou geneigd zijn hierdoor te besluiten tot een zekere decentralisatie in de nijverheid, aangezien blijkt, dat in de provincie het verloop veel gunstiger is geweest dan in de stad. Stellen we de verschillen tusschen 1930 en '36 in de verschillende groepen naast elkaar, dan komt één ding echter duidelijk naar voren en wel de verschuiving in de arbeidsbezetting ten gunste van de vrouwen en ten nadeele van de mannen (tabel 102).

Tabel 102.

Toe- en afname van het aantal en de bezetting der bedrijven in % van 1930.

<i>Stad Utrecht (V.W.+A.W.+S.W. bedr.)</i> Van '30-'36. Toe- of afn. in % v. 1930		<i>Overige gemeenten in de prov. Utr.</i> Van '30-'36. Toe- of afn. in % v. 1930	
Aantal bedrijven	+ 1,4%	Aantal bedrijven	+ 12,2%
Aantal mannen	— 15,1%	Aantal mannen	+ 7,3%
Aantal vrouwen	— 3,1%	Aantal vrouwen	+ 18,6%
Aantal man.+vr.	— 13,3%	Aantal man.+vrouw.	+ 8,8%

¹⁾ Veiligheidswet + Arbeidswet + Steenhouderswet.

Ook hier zijn conclusies zeer gevaarlijk, daar in het algemeen de zwaardere industrieën natuurlijk zwaarder getroffen zullen worden — en dus het mannelijk personeel — dan de lichtere met vrouwelijk personeel. Uit deze cijfers mag dus niet geconcludeerd worden de vervanging van mannen door vrouwen. We hebben alleen gemeend dit verschijnsel even te moeten aanstippen in verband met de groote werkloosheid in de verschillende bedrijven.

Uit tabel 102a blijkt eenigermate in welke bedrijfstakken de crisis zich blijkbaar het sterkst heeft doen gevoelen. Het bouwvak blijkt uit deze gegevens het ergst er aan toe te zijn. Bijna een vierde van de totale afname kan op rekening van deze categorie worden gesteld. De geheele tabel geeft wel een somber beeld van de afname in nagenoeg alle hier beschouwde bedrijfstakken. De vraag in hoeverre deze afname werkelijk een gevolg is van de crisis, d.w.z. in hoeverre in het hier beschouwde gebied van onderzoek de crisis geleid heeft tot belangrijke inkrimping van het bedrijf, verre uitgaande boven het niet aanvullen van de normaal openvallende plaatsen, kan uit deze gegevens niet met zekerheid worden vastgesteld. De getallen geven wel den indruk, dat de afname inderdaad geleid heeft tot

Tabel 102a.

Toe- en afname in de bedrijven der stad Utrecht van 1930 tot 1936.

Bedrijfs- Groep No.	Aantal Inricht.	A.W. Bedr.	Jongens ben. 18 j.	Mannen boven 18 j.	Mannen	Meisjes ben. 18 j.	Ongeh. vrouwen	Geh. Vr.	Vrouwen bov. 18 j.	Vrouwen	Totaal
I	— 5	— 7	— 5	— 92	— 97	— 1	—	— 1	— 1	— 2	— 99
III	+ 1	— 5	+ 24	— 59	— 35	—	— 10	+ 2	— 8	— 8	— 43
IV	— 54	— 39	— 85	— 459	— 544	+ 7	+ 11	—	+ 11	+ 18	— 526
V	—	— 1	— 4	— 27	— 31	+ 6	+ 18	—	+ 18	+ 24	— 7
VI	— 26	— 15	— 69	— 290	— 359	— 1	— 8	—	— 8	— 9	— 368
VII	— 33	— 22	— 17	— 81	— 98	— 90	+ 5	— 4	+ 1	— 89	— 187
VIII	+ 5	+ 5	— 8	— 29	— 37	—	+ 8	—	+ 8	+ 8	— 29
IX	+ 6	— 26	+ 2	— 29	— 27	— 2	+ 10	— 2	+ 8	+ 6	— 21
X	— 1	— 1	— 1	—	— 1	—	—	—	—	—	— 1
XI	+ 10	— 3	— 16	+ 58	+ 42	— 8	— 1	— 1	— 2	— 10	+ 32
XII	+ 70	+ 35	— 53	— 91	— 144	— 85	+ 11	— 23	— 12	— 97	— 241
XIII	— 4	— 5	— 18	+ 12	— 6	— 1	— 2	—	— 2	— 3	— 9
XIV	— 3	— 6	— 16	— 89	— 105	+ 25	— 21	— 3	— 24	+ 1	— 104
XV	—	+ 2	— 13	— 21	— 34	+ 5	+ 16	— 1	+ 15	+ 20	— 14
XVI	+ 2	—	+ 1	— 179	— 178	—	+ 1	—	+ 1	+ 1	— 177
XVIIa	+ 38	—	+ 67	— 49	+ 18	— 7	+ 2	— 2	—	— 7	+ 11
b	— 4	— 1	— 13	— 145	— 158	+ 1	+ 3	— 2	+ 1	+ 2	— 256
c	— 1	— 1	+ 4	— 32	— 28	—	+ 5	—	+ 5	+ 5	— 23
d	— 24	— 16	+ 21	— 40	— 19	+ 83	— 6	— 1	— 7	+ 76	+ 57
e	+ 48	— 13	+ 47	— 134	— 87	+ 15	— 25	+ 3	— 22	— 7	— 94
XXIV	+ 1	—	—	+ 1	+ 1	—	—	—	—	—	+ 1
S.W.	+ 5	—	—	— 12	— 12	—	—	—	—	—	— 12
Tot. V.W.	+ 144	—	— 64	— 1377	— 1441	— 37	+ 24	— 35	— 71	— 48	— 1489
Tot. A.W.	— 118	—	— 88	— 398	— 486	— 16	— 7	—	— 7	— 23	— 509
Totaal	+ 31	—	— 152	— 1787	— 1939	— 53	+ 17	— 35	— 18	— 71	— 2010
Toe- en afname in % van 1930:								11,2 % Centripetaal:	—	863	
								15,4 % Centrifugaal:	—	1147	
V.W.	+ 6,5		— 3,2	— 12,8	— 11,3	— 4,4	+ 1,8	— 53,0	— 0,8	— 2,1	— 9,9
A.W.	— 5,3		— 4,3	— 13,7	— 3,8	— 1,9	— 0,5		— 0,5	— 1	— 4,4
Totaal	+ 1,4		— 7,5	— 16,5	— 15,1	— 6,3	+ 1,3	— 53,0	— 1,3	— 3,1	— 13,3

een belangrijke toename van de werkloosheid. Hiervoor moet echter verwezen worden naar het bij dit rapport gevoegde onderzoek naar de werkloosheid, maar ook bij dat onderzoek — het zij reeds hier opgemerkt — zal blijken, dat de sociaal-economische documentatie niet volledig toelaat, de werkloosheid in bovenbedoelden zin te interpreteren.

Met betrekking tot de industrie hebben we ons tot zeer bepaalde gegevens beperkt. Het werd reeds aangeroerd, dat het van belang zou zijn te weten, in hoeverre de groote stad nog als arbeidersreservoir dienst doet voor de industrieën der omliggende gemeenten, in verband met eventueele werkloosheid, waarbij dan natuurlijk die uitgestooten arbeidskrachten ten laste komen van hun woonstad.

Alvorens hier nader op in te gaan, mogen we dit gedeelte met nog een enkele algemeene opmerking besluiten.

In de woonwijken der stedelijke agglomeratie zal ernaar gestreefd moeten worden het aantal centrifugale bedrijven te beperken. Hiertoe kan in de eerste plaats voor zoover mogelijk de Hinderwet worden toegepast. Ook in de uitbreidingsplannen zal er echter naar gestreefd moeten worden eenige oppervlakten voor deze bedrijven te bestemmen. In de woonwijken zal men echter meer dan voorheen de mogelijkheid open moeten laten voor vestiging van kleine bedrijven in bepaalde straten. Door een dergelijk ordenend optreden zullen de zuivere woonwijken aantrekkelijker worden. In het bijzonder wordt hierbij gedacht aan winkels en verzorgende bedrijven, die, naarmate de agglomeratie zich meer van de city gaat verwijderen, in grooteren getale noodig zullen zijn om eigen nieuwe distributiekernen te vormen. Voor Utrecht zou dit kunnen gelden voor Oog in Al en de Halve Maan, een gedeelte van de stad, dat juist door de afscheiding door het kanaal eenigszins tot een meer zelfstandig bestaan geëigend is. Eerst thans is men hier begonnen met den aanbouw van een complex winkelwoonhuizen.

VI. DE WOON-WERKVERHOUDING.

A. Personeel Groot-Industrie.

Ter verkrijging van een nader inzicht in de woon-werkverhouding werd in de eerste plaats een enquête gehouden. Het doel van deze enquête, waarbij we ons hebben bepaald tot alle bedrijven in het gebied van onderzoek, die volgens de arbeidsinspectie meer dan 50 arbeiders in dienst hadden, was te bepalen, waar de arbeiders van deze industrieën woonachtig waren. Verschillende bedrijven waren zoo welwillend ons hun adreslijsten toe te zenden, terwijl van de meeste vergunning werd verkregen de betreffende kaartregisters te komen raadplegen. Hun allen zij op deze plaats dank gebracht voor deze medewerking.

In het algemeen kan gezegd worden, dat Utrecht, wat betreft de groot-industrie, meer een woongemeente blijkt te zijn dan een werkgemeente. Van de kleine 10.000 arbeiders en employé's, die in het onderzoek werden betrokken, blijken 71% in Utrecht te wonen en slechts 62% daar te werken. Dit groote verschil blijkt vooral te wijten aan de arbeiders. Van hen woont 70% in Utrecht en werkt 59% in deze gemeente, terwijl voor de employé's deze percentages gelijk zijn n.l. 78. De absolute getallen zijn opgenomen in onderstaande tabel.

Tabel 103.

Woon-werkverhouding in de Groot-industrie van Utrecht en 9 Randgemeenten.

Werkt in: Woont in:	Personeel groot-industrie			Arbeiders			Employé's		
	Utr.	9 Rdgm.	Totaal	Utr.	9 Rdgm.	Totaal	Utr.	9 Rdgm.	Totaal
Utr.	4753	1886	6639 (71 %)	3927	1741	5668 (70 %)	826	145	971 (78 %)
9 Rdgm.	990	1628	2618 (29 %)	844	1501	2345 (30 %)	146	127	273 (22 %)
Totaal	5743 (62 %)	3514 (38 %)	9257 (100 %)	4771 (59 %)	3242 (41 %)	8013 (100 %)	972 (78 %)	272 (22 %)	1244 (100 %)

Het is duidelijk, dat deze cijfers op zich zelf nog weinig behoeven te zeggen en beter bezien kunnen worden voor elke gemeente afzonderlijk in hun verhouding tot Utrecht. Voor Zuilen en Jutphaas werd zelfs een splitsing gemaakt naar de verschillende industrieën.

In de Utrechtsche groot-industrie bleken \pm 6000 man werkzaam, hiervan woonde 79% in deze gemeente 16% in de randgemeenten en 5% elders. Van de 3900 man, die in de randgemeenten werkzaam zijn, woont echter slechts 35% in hun eigen werkgemeente, 48% in Utrecht en 17% elders. Ongeveer 50% van de arbeiders der Utrechtsche rand-industrieën wordt dus uit de centrumgemeente betrokken; voor de verschillende gemeenten onderling zijn echter nog belangrijke verschillen te constateeren, zooals blijkt uit onderstaande tabel 104.

Tabel 104.

„Woon-Werkverhouding”. Groot-Industrie der Utr. Randgemeenten. (arb. + empl.)

Woonachtig in: Werkzaam in:	De werkgem.	Gem. Utr. (De Randgem.)	Elders	Totaal	Werkgem. in %:	Utrecht in %:	Elders in %:	Totaal
Zuilen	1077	949	397	2423	44	39	17	100
						56		
Jutphaas	187	612	189	988	19	62	19	100
						81		
Maart. dijk	15	108	18	141	10	77	13	100
						90		
De Bilt	93	140	40	273	34	51	15	100
						66		
Oudenrijn	1	77	6	84	1	92	7	100
						99		
Randgem.	1373	1886	650	3909	35	48	17	100
						65		
Utrecht	4753	De Randgem. 990	283	6026	78,9	De Rndg. 16,4	4,7	100
						21,1		
Gebied van Onderzoek	6126	2876	933	9935	61,7	28,9	9,4	100
						38,3		

Alleen de Gemeente Zuilen komt wat eigen huisvesting betreft boven het gemiddelde percentage der randgemeenten uit. Het aandeel van Utrecht in de volkshuisvesting in deze gemeente is echter ook aanzienlijk geweest, zoodat men deze 44% van Zuilen wel met eenige reserve mag beschouwen. Van de arbeiders der Biltsche industrie, met name de „Inventum“-fabriek, blijkt 34% in de werkgemeente te wonen, hoofdzakelijk verdeeld over het Inventum-dorp en de oude kom van de gemeente.

Ondanks de nieuwste uitbreiding van Hoograven herbergt de Gemeente Jutphaas nog geen 20% van haar arbeiders. Voor Maartensdijk en Oudenrijn zijn de percentages wel

Tabel 105.

Analyse van de „Woon-Werkverhouding” van de Groot-Industrie van Zuilen.
(V. W. Inr. met meer dan 50 arb.)

Woonachtig in: Werkzaam bij:	Zuilen			Utrecht			Elders			Totaal		
	empl.	arb.	pers.	empl.	arb.	pers.	empl.	arb.	pers.	empl.	arb.	pers.
Werkspoor in %.	37	598	635 38,5	28	697	725 44,0	7	280	287 17,5	72	1575	1647 100
*M. Keyser in %.	38	351	389 55,1	33	180	213 30,2	8	95	103 14,7	79	626	705 100
*Borstelfabr. in %.	—	53	53 74,6	—	11	11 15,5	—	7	7 9,9	—	71	71 100
Gr. Ind. v. Zuilen in %.	75	1002	1077 44%	61	888	949 39%	15	382	397 17%	151	2272	2423 100

bijzonder laag n.l. 10 en 1%. Hier mag wel degelijk van *Utrechtsche* industrieën buiten de gemeentegrenzen gesproken worden. We mogen dit voor Zuilen, maar vooral voor Jutphaas nog nader ontleden naar de verschillende bedrijven, aangezien hier onderling nog wel verschillen te verwachten zijn. In Zuilen heeft het grootste bedrijf n.l. *Werkspoor* de grootste aantrekkingskracht van buiten de agglomeratie (tabel 105); 17,5% komt dagelijks van buiten af en niet minder dan 44% uit Utrecht. Van de *Muinck-Keyser's* fabrieken zijn meer dan de helft der arbeiders in Zuilen woonachtig, terwijl de *borstelfabriek* een echt *Zuilensche* industrie mag genoemd worden (74,6% in Zuilen woonachtig). Volgens opgave van de Gemeente Zuilen zijn zelfs van de heele industrie 1510 fabrieksarbeiders daar werkzaam, doch elders woonachtig.

Tabel 106.

Analyse van de „Woon-Werkverhouding” van de Groot-Industrie in de Gemeente *Jutphaas*
(V.W. inrichtingen met meer dan 50 arb.).

Woonachtig in: Werkzaam bij:	Jutphaas			Gem. Utrecht			Elders			Totaal		
	empl.	arb.	pers.	empl.	arb.	pers.	empl.	arb.	pers.	empl.	arb.	pers.
Haka %	—	88	88 23,0	26	196	222 58,1	2	70	72 18,9	28	354	382
*Ballast %	3	45	48 45,7	3	28	31 29,5	—	26	26 14,8	6	99	105
Coq %	—	1	1 0,5	18	201	219 84,5	3	36	39 15,0	21	238	259
v. Heuzen %	—	12	12 10,2	9	78	87 74,3	—	18	18 15,5	9	108	117
*Persil %	—	36	36 55,3	—	5	5 7,7	—	24	24 37,0	—	65	65
Heycop %	—	2	2 3,3	—	48	48 80,0	—	10	10 16,7	—	60	60
Gr. Ind. v. Jutphaas	3 5%	184 20%	187 19%	56 88%	556 60%	612 62%	5 7%	184 20%	189 19%	64 100	924 100	988 100

Voor Jutphaas kan nog een duidelijker onderscheid gemaakt worden. De Persilfabriek is het type van een plattelandindustrie. Van het personeel komt slechts 7,7% uit Utrecht en niet minder dan 37,0% uit de omliggende plattelandsgemeenten, zooals Vreeswijk, IJsselstein en Benschop. Ook de Amsterdamsche Ballast Mij. mag nog een Jutphaasche Industrie genoemd worden (45,7% v. d. arbeiders uit Jutphaas), doch met de overige is het anders gesteld. De percentages bewijzen duidelijk, dat men hier met Utrechtsche industrieën te maken heeft. Splitst men het personeel bovendien in arbeiders en employé's, dan blijkt 88% van de employé's in Utrecht woonachtig te zijn. De betreffende cijfers zijn opgenomen in vorenstaande tabel 106.

Door de Gemeente Jutphaas is ten slotte onderzocht, hoe de verhoudingen zijn in het totaal van V.W. en A.W. 1) inrichtingen in deze gemeente. Van de 1775 in de gemeente werkzame personen is 71,4% elders woonachtig. Voor de bedrijven van meer dan 20 arb. is dit percentage 76,8. In het algemeen kan men dus zeggen, dat de Jutphaassche industrie voor $\frac{3}{4}$ haar arbeidskrachten van buitenaf moet betrekken.

Tabel 107.
Personeel Groot-Industrie.

Werkzaam in: Woonachtig in:	Utrecht	Zuilen	Jutphaas	Maartdijk	De Bilt	Oudenrijn	Totaal	Utrecht	Randgem.
Utrecht	4753	949	612	108	140	77	6639	4753	1886
Zuilen	668	1077	90	8	8	1	1852	668	1184
Jutphaas	96	24	187	1	3	5	316	96	220
Maart.	110	22	2	15	1	—	150	110	40
De Bilt	57	9	2	3	93	—	164	57	107
Oudenrijn	9	3	2	—	1	1	16	9	7
Acht.hoven	5	8	3	—	—	—	16	5	11
Bunnik	10	2	—	—	—	—	12	10	2
Houten	6	6	—	—	—	—	12	6	6
Vleuten	29	44	6	—	1	—	80	29	51
Tot.Utr. +Rndg.	5743	2144	904	135	247	84	9257	5743	3514
Maarssen	12	34	5	—	—	—	51	12	39
Zeist	52	18	3	—	12	—	85	52	33
Elders	219	227	81	6	14	—	547	219	328
Totaal	6026	2423	993	141	273	84	9940	6026	3914

Voor het totaal overzicht zijn in tabel 107 de getallen opgenomen van het totaal personeel der groot-industrie in het gebied van onderzoek, nog uitgebreid met Maarssen, Zeist en elders. Van de 4 plattelandsgemeenten blijkt alleen Vleuten een noemenswaard aantal arbeiders aan Utrecht, maar vooral ook aan Zuilen te leveren. De Bilt, overigens een woongemeente bij uitnemendheid, blijkt wat de industriebevolking betreft, een werkgemeente te zijn.

De veelheid van tabellen en percentages noopt ons in enkele algemeene conclusies de uitkomsten van deze enquête samen te vatten.

Utrecht is als concentratiecentrum te beschouwen van de industriële bevolking van het heele gebied van onderzoek. De groote gemeente heeft de zorg voor de volkshuisvesting op zich genomen en zoo de industrievestiging juist in de randgebieden mogelijk gemaakt.

1) Veiligheidswet en Arbeidswet.

Dat deze vestiging juist in de randgebieden gelegen is, is voor een groot deel te danken (behalve aan de verkeerseischen) aan de enge grenzen van de gemeente, daar belastingdruk hierin geen rol kan spelen. Integendeel, de zakelijke belasting op het bedrijf kennen alleen de gemeenten Zuilen en Jutphaas, juist de 2 gemeenten met de grootste vestigingen langs het Merwedekanaal. De goedkoopere grondprijzen en de behoefte aan ruimte zullen wel als oorzaken moeten worden aangewezen. In ieder geval blijkt uit deze analyse der woon-werkverhouding der industriearbeiders, dat juist de randgebieden om de groote stad ideale vestigingsplaatsen zijn voor de grootere industrieën en dat deze ook juist daar te verwacht zijn.

De stad blijft het arbeidsreservoir bij uitnemendheid. In het geheele gebied van onderzoek blijkt, wat de arbeiders betreft, alleen Utrecht een z.g. *woongemeente* en blijken de randgemeenten *werkgemeenten* te zijn. Neemt men alleen de employé's, dan blijken alleen Maartensdijk en De Bilt uitgesproken woongemeenten te zijn, terwijl in Utrecht de verhouding gelijk is.

De ligging der industrieën om de groote gemeente heen veroorzaken dus een grooten dagelijkschen trek tusschen Utrecht en zijn randgemeenten. Grafiek 208 geeft hiervan een duidelijk beeld. Het groote vierkant stelt voor het aantal arbeiders dat in Utrecht woont en werkt, terwijl daaromheen in c.M.² zijn aangegeven de verschillende functies der randgemeenten als woon- of werkplaatsen der industriële arbeiders.

Moge hiermede de sterke onderlinge afhankelijkheid door deze woon-werkverhouding in een bepaalde groep duidelijk zijn belicht, aan den anderen kant moet men niet vergeten, dat deze intercommunale trek door het eigenaardig verloop der gemeentegrenzen toch ook vaak vrij willekeurig genoemd mag worden. Naast dezen intercommunalen trek is dus noodig ook de onderlinge verhoudingen na te gaan in meer functioneel samenhangende gebieden. Het is dan ook mogelijk binnen Utrecht een onderscheid te maken naar enkele wijken.

In de eerste plaats blijkt dan dat, terwijl van het totaal aantal arbeiders, werkzaam in de groot-industrie in het gebied van onderzoek, 92,6% binnen het gebied woonachtig is en niet minder dan 83,4% woont en werkt in de eigenlijke industriële concentratie. Op een cartogram (209) is aangegeven welke gebieden tot de concentratie werden gerekend. Zoo gezien wordt dus inderdaad de dagelijksche trek naar de werkplaatsen der groot-industrie tot meer normale proporties teruggebracht.

In de tweede plaats kan worden vastgesteld in hoeverre bepaalde werkwijken ook als woonwijken functioneeren voor de aldaar werkzame bevolking. De volgende tabel 108 geeft hiervan een overzicht.

Tabel 108.

Overzicht van het functioneeren van de werkwijken als woonwijken.

Wonend binnen de werkwijk	Wonend buiten de werkwijk	Totaal	in % v. Tot.	Wonend binnen de werkwijk	Wonend buiten de werkwijk	Totaal
52	774	826	Binnenstad (beh. wijk C.)	6,3	93,7	100
5	214	219	Wijk C.	2,3	97,7	100
82	963	1045	Binnenstad	7,9	92,1	100
349	749	1098	N.O. ged.	32,7	67,3	100
460	711	1171	N.W. ged.	39,3	60,7	100
981	870	1851	Nw.-Zuilen	53,0	47,0	100
552	862	1414	Leidsche V.	39,0	61,0	100
287	348	635	Vaartsche R.	45,2	54,8	100
3511	3703	7214	Utr. Agglomeratie	48,6	51,4	100

De binnenstad blijkt slechts 8% van de daar werkzame arbeiders te huisvesten, Nw. Zuilen daarentegen 53%. Toch wijzen de percentages voor de geheele Utrechtsche agglomeratie op een vrij normale verhouding. Ongeveer de helft van de arbeidersbevolking schijnt dus in de nabijheid van de werkplaatsen gevonden te worden. Bij wijze van norm komt het ons n.l. ook wel juist voor, dat toch zeker de helft van de industrie-arbeiders in de omgeving der betreffende industrie gehuisvest kan worden. Bij eventueele industriele vestigingen zal dus op een dergelijke voorziening in de volkshuisvesting gerekend moeten worden. Doet men dit niet, dan zal de dagelijksche trek te groote afmetingen moeten gaan aannemen, hetgeen schadelijk geacht moet worden voor gezin en bedrijf. Geheel anders is het natuurlijk gesteld met de oude binnenstad, waaruit steeds meer de arbeiderswoningen zullen moeten verdwijnen en plaats maken voor gebouwen, die passen bij het city-karakter, dat deze wijk gaat aannemen.

Tabel 109.

Woon- en werkfunctie der wijken voor de arbeiders in de Groot-Industrie.

Werkzaam in: Woon-achtig in:	Binnenst. beh. Wijk C	Wijk C.	Binnenstad	N.O. ged.	Nw. ged.	Nw. Zuilen	Leidsche Vaart	Vaartsche Rijn	Totaal (w.achtig)
Binnenst. beh. wijk C.	52	7	59	52	13	29	52	17	222
Wijk C.	18	5	23	52	10	5	22	16	128
Binnenstad	70	12	82	104	23	34	74	33	350
N.O. ged.	249	45	294	349	152	143	207	109	1254
N.W. ged.	179	65	244	346	460	426	278	78	1832
Nw. Zuilen	81	45	126	75	373	981	124	63	1742
Leidsche V.	134	31	165	109	111	188	552	65	1190
Vaartsche R.	113	21	134	115	52	79	179	287	846
Totaal: (werkzaam)	826	219	1045	1098	1171	1851	1414	635	7214
Wonen:	222	128	350	1254	1832	1742	1190	846	
Werken:	826	219	1045	1098	1171	1851	1414	635	
Woon-Werkverhoud.	0,3	0,6	0,3	1,1	1,5	0,9	0,8	1,3	
Meer	Werk.	Werk.	Werk.	Woon.	Woon.	Werk.	Werk.	Woon.	

Het N. O. gedeelte vertoont het laagste percentage van binnen de werkwijk woonachtige arbeiders. Dit zal echter niet zoozeer gelegen behoeven te zijn in de afwezigheid van arbeiderswoningen in het algemeen dan wel van een huurwaarde, die hier niet correspondeert met de loonen in deze industrieën. Het is n.l. heel goed mogelijk, dat hogere loonen de arbeiders in staat stellen de nieuwere hoewel verder afgelegen wijken te gaan bewonen of lagere loonen hen noodzaken mindere arbeiderswijken op te zoeken. Wat hier het geval is, kon niet zonder meer worden uitgemaakt. Dat ook hier voldoende woonruimte voor arbeiders aanwezig is blijkt uit een overzicht van de woon-werkverhouding in elke werkwijk. Het aantal wonenden verhoudt zich tot dat der werkenden in de binnenstad als 3 : 10, in het N.O. gedeelte daarentegen als 11 : 10.

Naast de in den tekst opgenomen tabel 109, waarin de betreffende cijfers zijn opgenomen, mag verwezen worden naar de cartogrammen 210 t/m 214, waaruit een duidelijk

visueel beeld verkregen wordt van de verspreiding der arbeiders over Utrecht in eenige werkwijken.

Van het beschouwde totaal aantal arbeiders is $\frac{1}{4}$ of 24,1% in Nw.-Zuilen gehuisvest en 39,7% in Ondiep, A'damschen Str.weg en Indische buurt. Het percentage, dat in Nw.-Zuilen werkzaam is, is nog iets hooger, n.l. 25,6. De functie van Zuilen als industrie-gemeente in het concentratiegebied spreekt uit deze cijfers wel zeer duidelijk, het thans bereikte stadium zou als evenwichtstoestand kunnen worden beschouwd, waarbij dus dit gebied een percentage van de industriebevolking voor zijn rekening neemt wat betreft de huisvesting, overeenkomstig het percentage dat ook binnen dit gebied werkzaam is. Dat dit tot stand kwam met hulp van de groote stad kan hier buiten beschouwing blijven.

Ook de dagelijksche trek binnen de stad komt op bijgevoegde cartogrammen tot uiting. Opmerkelijk is in dit verband de groote trek uit de arbeiderswijken in het N.W. naar den Vaartschen Rijn (Cartogram 214). Daar slechts een beperkte groep in het onderzoek naar de woon-werkverhouding werd betrokken, is het niet noodzakelijk hier veel langer bij stil te staan. Aangezien voor de randgemeenten deze verhouding is nagegaan voor het totaal der gezinshoofden en soms ook nog voor de inwonende kinderen. De uitkomsten van dat onderzoek zullen van meer belang geacht moeten worden dan die betreffende de arbeiders der grootindustrie binnen de Utrechtsche concentratie. Hiermede zal immers nader onder de oogen gezien kunnen worden de functie van Utrecht ten opzichte van de randgemeenten als werkgemeente.

B. *Eigenlijke en oneigenlijke forensen.*

Indien we het forensenwezen in ons gebied van onderzoek nader willen beschouwen, dan zal allereerst een scheiding gemaakt moeten worden tusschen de eigenlijke en oneigenlijke forensen. Onder de eigenlijke worden zij verstaan, die, hoewel hun werk in de groote stad is gelegen, er toch de voorkeur aan geven hun woonplaats elders te zoeken, in ieder geval buiten de stedelijke agglomeratie. De oneigenlijke forensen zijn dan zij, die slechts door toevallige factoren met betrekking tot de grenzen der gemeenten wel binnen de stedelijke agglomeratie, maar buiten de gemeentegrenzen wonen. Deze categorie zal meer van belang zijn uit een administratief-rechtelijk en fiscaal oogpunt, terwijl de eigenlijke forensen meer algemeen van belang zijn om na te gaan in hoeverre bepaalde gebieden een woonfunctie voor de groote stad blijken te bezitten en derhalve in aanmerking komen voor verkeersverbindingen met groote frequentie. Door dit onderzoek zal het ten deele mogelijk zijn na te gaan in hoeverre een bepaalde gebiedsontwikkeling rechtstreeks te danken is aan de nabijheid der groote stad en in hoeverre hier van een eigen ontwikkeling sprake is. De in de demografie opgenomen grafieken betreffende het aandeel van Utrecht in de vestiging van verschillende randgemeenten gaven hiervan reeds een globaal beeld. Thans is het mogelijk dit inzicht te verdiepen door verschillende wijken, beroepsgroepen en inkomensklassen te onderscheiden.

Ter vergelijking met vorige jaren staan ons slechts enkele cijfers ter beschikking en wel de gegevens der z.g. forensenbelasting in de jaren 1924 en 1928 voor Utrecht met een 5-tal randgemeenten, zooals deze zijn gepubliceerd in het artikel van Drs. G. Th. J. Delfgaauw over den Omvang van het Forensenwezen in Nederland. De getallen, slechts de aangeslagenen betreffende, kunnen niet anders dan als minima worden beschouwd. Zij zijn opgenomen in 2 tabellen, die onder de bijlagen zijn opgenomen (75a en 75b). In 1924 zijn nog alleen De Bilt, Zuilen en Maartensdijk woongemeenten ten opzichte van Utrecht, in 1928 kunnen ook Jutphaas en Oudenrijn hiertoe gerekend worden. Ook de werkfunctie der randgemeenten ten opzichte van Utrecht hebben zij alle vijf reeds in 1924, maar vooral De Bilt en Zuilen vertoonen hierin een belangrijke toename. Is in 1924 Zuilen op zich zelf nog overwegend een *werkgemeente*, in '28 is dit reeds omgeslagen in een overwegende *woonfunctie*. Tegen de verwachting in voor een groote stadsgemeente vertoont Utrecht in 1924

en '28 het karakter van een woonstad. Dit op zich zelf opmerkelijke verschijnsel zal zonder twijfel toegeschreven moeten worden aan de ligging der groote industriële bedrijven aan de randen der stad en daarmee buiten haar grenzen. De gegevens, die voor de arbeiders der groot-industrie werden verzameld, wijzen immers op hetzelfde verschijnsel.

Het is dan ook daarom noodzakelijk een onderscheid te maken tusschen de verschillende forensen naar beroepsgroepen en inkomensklassen, wil men niet tot onjuiste conclusies komen. Voor Utrecht zelf was het niet mogelijk gegevens te verzamelen betreffende de werkgemeente der aldaar woonachtige gezinshoofden, zoodat ermede volstaan moet worden de functie van Utrecht als werkgemeente te belichten zonder daartegenover de woonfunctie in haar geheel te kunnen analyseeren. Daarvoor mogen dus de hierboven weergegeven verhoudingen als aanwijzing dienen.

Het meest sprekende overzicht wordt ongetwijfeld verkregen, indien men voor elke wijk nagaat het percentage van de gezinshoofden, dat in Utrecht werkzaam is (cartogram 215). De hoogste percentages vertoonen uiteraard de concentratiegebieden, waar de oneigenlijke forensen te verwachten zijn. Tuindorp spant de kroon met 72,9% van de gezinshoofden die in Utrecht werkzaam zijn, daarop volgt Hoograven en vervolgens Steinenburg en Nw. Zuilen. Een geheel normaal karakter vertoonen in dit opzicht alleen de verstaafgelegen wijken zooals Z.W. Vleuten, Noordelijk Achttienhoven en Maartensdijk en Houten, behalve Oud-Wulven.

De Gemeente De Bilt blijkt voor ruim 20% een Utrechtsche forensengemeente te zijn, Bilthoven zelfs nog iets sterker dan De Bilt. Opvallend groot is het percentage van Achttienhoven-Zuid, hier zijn het echter hoofdzakelijk kleine neringdoenden, zooals groentehandelaars, melkslijters en olieventers. Evenceens spreekt zich duidelijk uit de urbaniseering van Oudenrijn, De Meern en Bunnik. Gezien de groote verschillen tusschen het forensendom van Achttienhoven-Zuid en dat van Bilthoven b.v. is verder onderscheid gemaakt tusschen de verschillende beroeps- en inkomensgroepen. Dit onderscheid kan slechts zeer grof zijn, aangezien anders een te groot aantal categorieën het overzicht zeer zou bemoeilijken. We hebben ons dan ook bepaald tot een onderscheid in 2 hoofdgroepen, waarvan de eerste weer uiteenvalt in 2 deelen. De secundaire productie en distributie zijn in een groep samengevoegd, daar een onderscheid op het platteland toch vaak moeilijk te maken valt en deze geheele groep is dan bijna overal onderverdeeld in 2 rubrieken: de onafhankelijken en afhankelijken genaamd.

Tot de onafhankelijken werden gerekend zelfstandig werkenden, tot de afhankelijken de echte arbeiders. De tweede hoofdgroep — overige beroepen — omvat meer de maatschappelijke diensten, zooals b.v. ambtenaren en militairen.

We zullen thans eerst de beide cartogrammen der hoofdgroepen nagaan (cartogram 216 en 217).

Achttienhoven-Zuid en Oud-Wulven vertoonen bij de eerste groep de hoogste percentages. Voor een groot deel is dit te wijten aan de kleine aantallen en aan het ontbreken van eigen industrie.

Hoograven, Tuindorp en Steinenburg overtreffen nog Nw. Zuilen, terwijl verder alleen Oudenrijn en De Meern meer dan 20% vertoonen. In al deze met name genoemde gebieden is dus meer dan $\frac{1}{4}$ van het aantal gezinshoofden in secundaire productie en distributie in Utrecht werkzaam.

De „overige beroepen” vertoonen een iets ander beeld. Afgezien van wijk D van Vleuten (3 in totaal), spannen de gebieden met pseudo-forensen de kroon, Hoograven zelfs met bijna 90%. Ook in deze groep blijkt in Nw. Zuilen de afhankelijkheid van Utrecht minder te zijn dan in de betrokken gebieden van Maartensdijk en Jutphaas. Voor De Bilt, De Meern, Bunnik, Bilthoven en Maartensdijk-wijk II zijn de percentages aanmerkelijk hooger dan voor de secundaire productie en distributie. Een verschil, dat nog

geaccentueerd wordt, indien we deze laatste groep nog splitsen en de inkomens in de beschouwing betrekken.

De „onafhankelijke” groep in secundaire productie en distributie (cartogr. 218) vertoont alleen in Tuindorp (43%) en Steinenburg (41,2%) hooge percentages. Overal elders waar deze splitsing gemaakt is, komt het percentage niet boven de 18% uit. Bij de „afhankelijke” groep (cartogram 219) volgt op Tuindorp onmiddellijk Hoograven met 56,6%, een bijzonder hoog percentage, wanneer we bedenken hoeveel industriële bedrijven toch ook in Jutphaas gevestigd zijn.

Stellen we naast deze onderscheiding naar de positie in het bedrijfsleven die naar het inkomen, dan moet hier nogmaals de aandacht gevestigd worden op het feit, dat deze gegevens betreffende het inkomen door eigen enquête zijn verkregen. In het algemeen is men bij sociale enquêtes geneigd *te lage* inkomens op te geven. Naarmate het inkomen hooger gelegen is, spreekt deze tendenz zich sterker uit, hoewel toch ook in Hoograven de opgaven ons reeds aan den lagen kant voorkomen.

Hoewel derhalve het verkregen algemeene niveau der inkomens lager ligt dan in werkelijkheid het geval zal zijn, mag men aannemen, dat de verhoudingen der verschillende binnen de groep zelve juist zijn. Deze komen dan ook zeer duidelijk in de cartogrammen 220 en 221 tot uiting. De hoogere inkomens blijken slechts in enkele wijken geconcentreerd te zijn. De Bilt, M'dijk en Oudenrijn schijnen alleen forensen in de inkomensklassen boven de f 2000 te herbergen.

Door de functie van woonplaats voor Utrechtsche forensen is het karakter der randgemeenten nog slechts ten deele bepaald. Met het oog daarop is voor elke gemeente een grafiek samengesteld, waarop in % is voorgesteld de verhouding van de in Utrecht, van de „Elders” en van de in de woongemeente werkzame gezinshoofden, onderscheiden naar beroep en inkomen.

Voor de gemeente De Bilt valt hieruit het volgende te constateeren (grafiek 222). Van de z.g. afhankelijken werkt ruim 80% in De Bilt zelf en slechts 12% in Utrecht. Van de onafhankelijken werken er, naar mate het inkomen hooger is, meer elders en in Utrecht. Van de hoogste inkomensklasse van f 5000 en hooger werken slechts 17,4% in hun woongemeente, 40% elders en 42% in Utrecht. Bij de overige beroepen doet zich hetzelfde verschijnsel voor, zoodat ook in het totaal blijkt, dat bij stijging van het inkomen hier meer in Utrecht of elders werken en minder in de gemeente zelf. In het algemeen moet dit worden beschouwd als kenmerkend voor de typische forensengemeente met hoofdzakelijk „eigenlijke” forensen.

Een meer abnormaal beeld vertoont de gemeente Maartensdijk (grafiek 223), dank zij de aanwezigheid van Tuindorp met zijn grootte aantal pseudo-forensen van een zeer bepaalde categorie en wel de „Overige Beroepen” met een inkomen van f 2000—f 5000. Hiervan blijkt niet minder dan 84,5% van de heele gemeente in Utrecht werkzaam te zijn en slechts 5% in Maartensdijk zelf. Van deze categorie werkt 28% bij de N.S. in Utrecht. Bij de „onafhankelijken” kan men het forensenverschijnsel weer waarnemen, n.l. de hoogere inkomens werken meer in Utrecht en elders en minder in de woongemeente. Van de arbeiders werkt nog niet de helft in Maartensdijk. Beschouwen we het totaal aantal gezinshoofden, waarvan ongeveer 50% in Utrecht, 16% elders en slechts 34% in Maartensdijk zelf werkt, dan mag deze toestand reeds ongewoon genoemd worden. Abnormaal wordt het, indien we een onderscheid maken naar de inkomens beneden en boven de f 2000. Dan werkt 75% in Utrecht van de groep boven f 2000 en slechts 7,7% in Maartensdijk zelf.

De gemeenten Zuilen (grafiek 224) en Jutphaas (grafiek 225) blijken groote overeenkomst te vertoonen, hoewel de laatstgenoemde door haar grooter oppervlak een zelfstandiger karakter vertoont dan Zuilen, speciaal in de groep der onafhankelijken. In beide gemeenten werkt ongeveer de helft van de daar woonachtige arbeiders in de woongemeente. Het percentage der in Utrecht werkzamen ligt bij Jutphaas iets hooger.

Het moge van belang zijn hiernaast nog even de verhoudingen te vermelden, die in beide gemeenten bestaan ten aanzien van het daar werkzame aantal arbeiders.

Meer dan de helft van de in Zuilen wonende arbeidersbevolking werkt in Zuilen, minder dan de helft der arbeiders in Zuilen werkzaam woont ook in Zuilen. In Jutphaas is deze laatste groep nog kleiner, dank zij het groote percentage in Utrecht woonachtigen. Bij Zuilen is de verhouding tot Utrecht van wonenden en werkenden per 100 gelijk. Door de verschillende herkomst der cijfers doet men beter niet de absolute getallen, maar slechts de betreffende percentages onderling te vergelijken.

Tabel 110.

Woon-werkverhouding van de arbeiders in Zuilen en Jutphaas.

1	2	3	4	5	6	7
in Zuilen	werkzaam	1508	52,4	woonachtig	1077	44
in Utrecht	„	1093	39,1	„	949	39
Elders	„	228	8,5	„	397	17
in Zuilen	woonachtig	2829	100	werkzaam	2423	100
in Jutphaas	werkzaam	384	54,3	woonachtig	187	19
in Utrecht	„	321	39,6	„	612	62
Elders	„	53	6,1	„	189	19
in Jutphaas	woonachtig	758	100	werkzaam	988	100

In bovenstaande tabel 110 zijn n.l. opgenomen de in Zuilen, Utrecht en Jutphaas werkzame arbeiders volgens de opgaven, ons verstrekt door de *voornaamste* industrieële inrichtingen. Deze getallen omvatten derhalve niet alle arbeiders. Bovendien zijn in de tabel opgenomen de aantallen arbeiders woonachtig in Zuilen en Jutphaas, werkend in Zuilen, Jutphaas, Utrecht en elders volgens de gegevens verkregen door de woningtelling. Men mag aannemen, dat hierin, behoudens een marge voor fouten bij de woningtelling, alle arbeiders begrepen zijn. De absolute cijfers en de percentages ten opzichte van het totaal in Zuilen en Jutphaas woonachtige arbeiders, werkend in Zuilen, Jutphaas, Utrecht of elders zijn opgenomen in de kolommen 3 en 4. De cijfers, verkregen uit de opgaven van de voornaamste industrieën, zijn opgenomen in de kolommen 6 en 7. Deze cijfers van de kolommen 6 en 7 hebben betrekking op de in Zuilen en Jutphaas bij de groote industrieën werkzamen, waarvan voor Zuilen 44% in Zuilen woont en 39% in Utrecht. Voor Jutphaas blijken slechts 19% in Jutphaas en 62% in Utrecht te wonen. De percentages elders wonenden zijn in beide gemeenten vrijwel gelijk. Voor de industrieën van Jutphaas kan men dus zeggen, dat Utrecht voor 62% woongemeente is, voor Zuilen is ze dit slechts voor 39%.

Beschouwt men het geheele verband van de in deze tabel uitgedrukte verhoudingen, dan valt niet te ontkennen, dat het geheele beeld wijst op een industrieel concentratiegebied, waar binnen practisch de scheiding tusschen werk- en woongemeente vervallen is.

Keeren we terug tot de grafieken 224 en 225 dan blijkt ook Jutphaas voor $\frac{3}{4}$ op Utrecht te zijn aangewezen en Zuilen voor 63,5%. Opmerkelijk is hier echter, dat juist de lagere inkomens naar verhouding meer in Utrecht werken dan de hoogere. In de totale inkomensverhoudingen blijken in Zuilen de lagere inkomens meer in Utrecht te werken, in Jutphaas de hoogere. De verschillen zijn hier echter niet bijzonder groot.

Stellen we de samenstelling van de Utrechtsche pseudoforensen van Nw.-Zuilen en Hoograven naast elkander, dan blijkt bij Hoograven de groep der overige beroepen procentueel veel belangrijker te zijn dan bij Nw.-Zuilen (zie tabel 111).

Hoograven schijnt, bijzonder in trek te zijn bij militairen (n.l. 41 gezinshoofden) en bij beambten, kleine ambtenaren en arbeiders der N.S. Van de 299 afhankelijken zijn er 126

Tabel 111.

Oneigenlijke forensen werkzaam in Utrecht.					
<i>Hoograven:</i>	Abs.	in %	<i>Nw.-Zuilen</i>	Abs.	in %
Sec. + Distr. Onafh.	26	4,7	Sec. + Distr. Onafh.	70	4,7
„ „ Afh.	299	54,4	„ „ Afh.	1086	72,3
Overige ber.	225	40,9	Overige ber.	346	23,3
Totaal	550	100	Totaal	1502	100

werkzaam bij de spoorwegen; van 225 in de overige beroepen niet minder dan 58 of wel $\frac{1}{4}$.

Ook de gemeente Oudenrijn (grafiek 226) vertoont eenige kenmerken van een forens-gemeente. Bij deze gemeente zijn vooral de hogere inkomens weer meer forens, dit blijkt zoowel uit het totaal, verdeeld over de inkomensklassen, als uit de secundaire productie en distributie. In deze groep zijn van de 20 met een inkomen van meer dan f 2000 slechts 3 in Oudenrijn werkzaam. Toch is van het algemeen totaal slechts 20% in Utrecht werkzaam en 66,5% in de gemeente zelf, dank zij het feit, dat ongeveer $\frac{1}{3}$ van het aantal gezinshoofden in de primaire productie werkzaam is. Laten wij dus behalve de groep beroepsloozen ook de primaire productie buiten beschouwing, dan zou slechts 44,8% in Oudenrijn zelf werkzaam zijn en 32,4% in Utrecht.

Bij de gemeente Vleuten (grafiek 227) zijn de verhoudingen al weer beter. Ruim $\frac{3}{4}$ van het aantal gezinshoofden werkt ook in Vleuten en slechts 11% in Utrecht. Ongeacht de primaire productie werkt nog 63% in de woongemeente, zoodat hier veel minder van forensengemeente gesproken mag worden. Het groote percentage ligt wederom bij de overige beroepen, maar meer bij de lagere inkomens, terwijl van de arbeidersbevolking bijna de helft in Utrecht, Zuilen of elders werkzaam is.

In de totaal cijfers vertoont de gemeente Bunnik (grafiek 228) een percentage in Utrecht werkenden van 16,4%, dat, wanneer we de primaire productie buiten beschouwing laten, zot oploopen tot 20%. Dit is aan twee groepen te danken; in de eerste plaats aan de overige beroepen en in de tweede plaats aan de afhankelijke arbeiders.

Van de 53 gezinshoofden in de overige beroepen werkt meer dan de helft in Bunnik en ruim 37% in Utrecht. In de inkomensklasse beneden f 2000 is dit laatste percentage zelfs 43,2. Deze forensen behooren dus niet bepaald tot de kapitaalkrachtigen, een groot deel zijn militairen en pas in de laatste jaren daar gevestigd. Bij de afhankelijken is het nog erger gesteld. Ook deze groep werkt voor de helft in Bunnik, haar percentage voor elders is echter vrij groot. We hebben hier n.l. te maken met grondwerkers en losse werklieden, waarvan velen werkloos zijn of in de werkverschaffing. De elders werkenden zijn voor een vijfde arbeiders in de werkverschaffing bij Wijk-bij-Duurstede. Een vierde van deze groep van 146 arbeiders is los arbeider en ongeveer 12 van deze ongeschoolde arbeiders waren werkloos.

Aangezien deze groep juist in de laatste jaren sterk is toegenomen, moeten de gemeentelijke financiën niet bepaald gunstig beïnvloed zijn door deze instroomingen, waarvoor ook het in het vorig hoofdstuk gegeven overzicht van den belastingdruk misschien een aanwijzing is.

Ook in de gemeente Achttienhoven behooren de forensen tot de minder kapitaalkrachtige bevolking. Van de secundaire productie- en distributiegroep werkt slechts 28,7% in Achttienhoven en 42,5% in Utrecht. Dit zijn, zooals reeds eerder werd vermeld, hoofdzakelijk kleine neringdoenden: groentehandelaars, olieventers en melkslijters.

Voor de gemeente Houten zijn de aantallen te gering om meer dan één percentage te berekenen. De 4,7 % in Utrecht werkenden bestaan voor de helft uit arbeiders.

Ten slotte is nog een cartogram (229) vervaardigd, waarop is aangegeven, welk percentage van de in iedere wijk woonachtige Utrechtsche forensen behoort tot de inkomensklasse van f 2000—5000. Het vrij hooge percentage voor Wijk H van Houten is slechts te wijten aan het kleine aantal. Overigens wordt hierdoor zeer sprekend het karakter der wijken als forensen-woonplaats onderscheiden naar de inkomensklasse, waartoe deze forensen behooren.

Werkgemeenten van werkende kinderen.

Behalve de gezinshoofden, werden voor 3 gemeenten de werkende kinderen in het onderzoek betrokken en wel voor De Bilt, Zuilen en Jutphaas.

Van de 752 werkende kinderen werkt van de heele gemeente De Bilt 16,6% in Utrecht, in Bilthoven is dit percentage hooger (20,6) dan in De Bilt (15,7), de absolute aantallen zijn echter veel geringer.

In Zuilen zijn deze percentages het hoogst en wel 47,4% in Utrecht werkenden, met een absoluut aantal (789), dat het totaal van De Bilt nog overtreft.

Jutphaas heeft 38% van de werkende kinderen in Utrecht werkzaam, hetgeen hoofdzakelijk te danken is aan Hoograven, waarvoor dit percentage 63 bedraagt, dus nog hooger is gelegen dan in Nw.-Zuilen (49).

Juist voor de jeugdigen biedt de centrumgemeente meer werkgelegenheid dan de randgemeenten.

Werkgemeenten van bij anderen inwonende personen.

Ten slotte mag niet onvermeld blijven, dat van de categorie werkenden, die op kamers wonen (dus in z.g. onderverhuring) in De Bilt, 7,6% in Utrecht werkt en in Zuilen 34,7%. In Utrecht werkende arbeiders blijken dus ook door Zuilensche gezinnen op kamers te worden genomen. Moge het verschijnsel van onderverhuring in de randgemeenten aan personen in Utrecht werkzaam wèl voorkomen, zeer zeker echter niet voor de belangrijke groep studenten die op kamers wonen. In het totaal der randgemeenten bleken in 1936 slechts 6 studenten op kamers te zijn. In de huisvesting van deze categorie schijnt Utrecht nog wel het monopolie te bezitten. Anders is het gesteld met de studenten die nog in het gezinsverband leven. Van deze groep blijken de randgemeenten een groot aantal te bezitten. De nabijheid van de Universiteit schijnt de omgeving van Utrecht speciaal in trek te doen zijn voor gepensioneerden en rustenden met studeerende kinderen. Van 160 studenten woonde in 1936 de familie in de randgemeenten, voornamelijk in De Bilt. In onderstaande tabel 112 is van deze cijfers een overzicht gegeven (bron: Utr. Stud. Alm.).

Tabel 112.
Woonplaats der Utrechtsche studenten.

Categorie	Aantal	%
„Spoorstudent”	926	29,3
In Utr. woonachtig	800	25,3
„ „ op kamers	1267	40,1
In de Rdg. woonachtig	160	5,1
„ „ „ op kamers	6	0,2
Totaal aantal stud.-	3159	100

Herkomst der Utr. forensen.

In de voorgaande beschouwingen is het karakter der verschillende randgemeenten en hare deelen geanalyseerd, speciaal in hoeverre zij woonplaats boden aan elders en in Utrecht werkenden.

Voor de gemeente Utrecht kan het echter van belang zijn te weten, vanwaar het grootste gedeelte van haar forensen afkomstig is, verdeeld over de wijken der rand-

Tabel 113.

Utrechtsche forensen onderscheiden naar woonplaats, beroepsgroep en inkomensklasse.

Werkend in Utrecht	Tot.	Sec. + Distr. Onafh.	Sec. + Distr. Afhank.	Sec. + Distr.	Overige beroepen	- f 2000	f 2000— 5000	+ f 5000
<i>Maartensdijk</i>								
Wijk I	14 0,4	4 1,1	4 0,3	8 0,4	6 0,3	9 0,4	5 0,5	0 0
II	46 1,2	4 1,1	15 0,9	19 0,9	27 1,6	27 1,0	8 0,8	1 1
III	113 3,0	21 5,8	17 1,0	38 1,8	75 4,4	45 1,7	62 6,3	5 5
IV	738 19,6	108 30,1	32 1,8	140 6,7	598 35,2	158 5,9	575 58,8	4 4
Totaal:	913 24,2	137 38,1	69 4,0	206 9,9	707 41,6	239 9,0	652 66,7	10 10
<i>De Bilt</i>								
De Bilt	318 8,4	53 14,7	82 4,8	135 6,5	183 10,7	198 7,4	102 10,4	14 14
Bilthoven	232 6,2	53 14,7	8 0,4	61 2,9	171 10,1	36 1,4	124 12,7	69 69
Totaal:	550 14,6	106 29,4	90 5,2	196 9,4	354 20,8	234 8,8	226 23,1	83 83
<i>Bunnik</i>								
Totaal:	61 1,6	7 1,9	34 2,0	41 1,9	20 1,2	58 2,2	2 0,2	1 1
<i>Houten</i>								
Wijk O	8 0,2	0 0	0 0	8 0,3	0 0	8 0,3	0 0	0 0
H	8 0,2	0 0	0 0	7 0,3	1 0,1	6 0,2	2 0,2	0 0
S	1 0,1	0 0	0 0	1 0,1	0 0	1 0,1	0 0	0 0
G	4 0,1	0 0	0 0	0 0	4 0,2	4 0,1	0 0	0 0
Totaal:	21 0,6	0 0	0 0	16 0,7	5 0,3	19 0,7	2 0,2	0 0
<i>Jutphaas</i>								
Hoograv.	550 14,6	26 7,2	299 17,4	325 15,7	225 13,3	524 19,7	23 2,3	0 0
Dorp	28 0,7	2 0,6	22 1,3	24 1,1	4 0,2	27 1,0	1 0,1	0 0
Totaal:	578 15,3	28 7,8	321 18,7	349 16,8	229 13,5	551 20,7	24 2,4	0 0
<i>Oudenrijn</i>								
Totaal:	37 1,0	0 0	0 0	28 1,3	9 0,5	20 0,7	12 1,2	5 5
<i>Vleuten</i>								
Wijk A	15 0,4	2 0,6	9 0,5	11 0,5	4 0,2	15 0,5	0 0	0 0
B	46 1,2	6 1,7	27 1,6	33 1,6	13 0,8	42 1,6	4 0,4	0 0
C	2 0,1	1 0,3	1 0,1	2 0,1	0 0	2 0,1	0 0	0 0
D	5 0,1	0 0	2 0,1	2 0,1	3 0,2	5 0,2	0 0	0 0
Totaal:	68 1,8	9 2,6	39 2,3	48 2,3	20 1,2	64 2,4	4 0,4	0 0
<i>Zuilen</i>								
Nw.-Zuil.	1502 39,8	70 19,4	1086 63,3	1156 55,7	346 20,4	1437 54,0	62 6,3	1 1
Dorp	17 0,4	2 0,6	7 0,4	9 0,4	8 0,4	14 0,5	3 0,3	0 0
Totaal:	1519 40,2	72 20,0	1093 63,7	1165 56,1	354 20,8	1451 54,5	65 6,6	1 1
<i>Achttienhoven</i>								
Wijk I	3 0,1	0 0	0 0	3 0,1	0 0	3 0,1	0 0	0 0
II	23 0,6	0 0	0 0	23 1,1	0 0	23 0,9	0 0	0 0
Totaal:	26 0,7	0 0	0 0	26 1,2	0 0	26 1,0	0 0	0 0
<i>Randgem.</i>	3773 100	359 100	1716 100	2075 100	1698 100	2662 100	977 100	100 100

gemeenten, de groote beroepscategorieën en de drie inkomensgroepen, om daarna nog apart het onderscheid te maken tusschen eigenlijke en oneigenlijke forensen.

De gemeente Zuilen levert Utrecht 40,2% ; Maartensdijk 24,2% ; Jutphaas 15,3% en De Bilt 14,6%. De aandeelen der overige gemeenten vallen hierbij in het niet. Op de grafiek 230 is aangegeven, hoe deze verdeling in % voor het totaal aantal is, terwijl de absolute getallen in tabel 113 zijn opgenomen.

De hoogste inkomens komen bijna alle uit De Bilt, de middengroep uit Maartensdijk en De Bilt en de laagste groep uit Zuilen en Jutphaas. Hiervoor wordt verwezen naar eenige cirkelcartogrammen (231 t/m 238), waaruit onder meer duidelijk naar voren komt het geweldige aandeel, dat de gebieden met pseudoforensen blijken te bezitten.

We mogen dit overzicht dan ook sluiten met hierop met enkele cijfers een beter licht te werpen.

In het geheele randgebied waren volgens deze telling 3773 gezinshoofden in Utrecht werkzaam, waarvan niet minder dan 2790 of 74% voor rekening kwamen van de drie wijken met de z.g. pseudo-forensen: Nw.-Zuilen, Tuindorp en Hoograven. Het aantal eigenlijke forensen in het gebied van onderzoek bedroeg dus nog geen 1000 gezinshoofden. Aan de hand van dit onderscheid kunnen we den geheelen omvang van het Utrechtsche forensenwezen dan ook het best samenvatten in een overzicht van de verhouding van het aantal forensen tot dat der gezinshoofden in deze gebieden, waarbij bovendien de groep der primaire productie nog eventueel buiten beschouwing gelaten kan worden (tabel 114).

Tabel 114.
Percentage forensen van het totaal aantal gezinshoofden.

Forensen gebieden	Prim. Prod. Groep inbegrepen	Prim. Prod. Groep niet inbegrepen
3 wijken met „oneigenl.” forensen	43,3 %	43,6 %
Overige gebied met „eigenl.” for.	12,9	15,7
9 randgem. met „eig” + „oneig” forensen	26,8	29,8

Wanneer in het overige gebied minstens 12,9% van het totaal aantal gezinshoofden forens blijkt te zijn, moet dit voornamelijk aan de gemeente De Bilt worden toegeschreven. Overigens vertoont de verhouding eigenlijke en oneigenlijke forensen nog eenige verschillen tusschen de verschillende beroepsgroepen. Bij de overige beroepen is 68,9% pseudo-forens, bij de secundaire productie en distributie 78,1%. Dit hoogere percentage blijkt geheel te danken te zijn aan de belangrijke groep arbeiders (afhankelijken), 82,5%, daar de onafhankelijken slechts voor 56,7% tot de pseudo-forensen behooren.

Het komt ons voor met bovengenoemde onderscheiding het forensenwezen in het gebied voldoende geanalyseerd te hebben, vooreerst de verzamelde gegevens dit toelieten. De beperking tot de gezinshoofden maakt de forensen in hun verscheidenheid toch beter vergelijkbaar in hun waarde voor de gemeenschap. Hoewel de bij de woning-enquête in de randgemeenten verkregen gegevens betreffende het inkomen van de gezinshoofden (hoofdbewoner) geacht moeten worden over de geheele lijn waarschijnlijk op een te laag niveau te liggen, zoo blijkt uit de bovenstaande analyse, dat daaronder de differentiatie en het inzicht in den opbouw naar het inkomen van de geheele forensengroep niet geleden heeft. Zoowel de tabellen als de grafieken en cartogrammen geven een beeld, dat niet alleen zeer aannemelijk, maar ook volkomen met de werkelijkheid in overeenstemming geacht mag worden te zijn.

C. Vestiging na 1930 in de randgemeenten.

Bij de gezinstelling is ten slotte ook opgenomen, wanneer de gezinshoofden zich in de

Tabel 115.

Vestiging van gezinshoofden in de randgemeenten na 1930 (absolute aantallen).

Gemeenten	Totaal aantal gezinshoofden	Aantal gezinshoofden dat zich na 1930 vestigde, onderscheiden naar beroepen					Totaal
		Primaire productie	Sec. prod. en distributie onafhankelijk	Sec. prod. en distributie afhankelijk	Overige beroepen	Zonder beroep	
<i>Maartensdijk</i>							
wijk I	445	29	40	22	36	49	176
„ II	436	19	29	19	37	30	134
„ III	305	15	37	17	89	37	195
„ IV	1.224	2	251	46	709	212	1.220
Totaal	2.410	65	357	104	871	328	1.725
<i>De Bilt</i>							
De Bilt	1.974	20	140	139	220	175	694
Bilthoven	1.559	8	203	61	292	257	821
Totaal	3.533	28	343	200	512	432	1.515
<i>Jutphaas</i>							
Hoograven	1.049	8	117	398	244	65	832
Dorp	578	22	22	50	14	1	109
Totaal	1.627	30	139	448	258	66	941
<i>Zuilen</i>							
Nieuw-Zuilen	4.168	9	275	1.760	378	293	2.715
Dorp	231	11	9	28	20	4	72
Totaal	4.399	20	284	1.788	398	297	2.787
<i>Oudenrijn</i>							
Totaal	225	23	48		16	18	105
<i>Bunnik</i>							
Totaal	482	12	35	49	33	40	169
<i>Houten</i>							
wijk G	88	5	2		1	—	8
„ H	283	13	21		6	7	47
„ O	87	20	9		3	1	33
„ S	46	5	1		—	1	7
Totaal	504	43	33		10	9	95
<i>Vleuten</i>							
Totaal	728	51	37	70	35	37	230
<i>Achttienhoven</i>							
wijk I	80	9	6		1	—	16
„ II	94	8	22		1	1	32
Totaal	174	17	28		2	1	48
Totaal	14.082	289	3.963		2.135	1.228	7.615
Hoograven, Nieuw-Zuilen en Tuindorp	6.441	19	643	2.204	1.331	570	4.767
Overig gedeelte v/d randgemeenten	7.641	270	1.116		804	658	2.848

Tabel 116.

Vestiging van gezinshoofden in de randgemeenten na 1930 (in procenten).

Gemeenten	Aantal gezinshoofden dat zich na 1930 heeft gevestigd, uitgedrukt in het totaal aantal gezinshoofden	Aantal gezinshoofden dat zich na 1930 vestigde, onderscheiden naar beroep					Aantal gezinshoofden, dat zich na 1930 vestigde, onderscheiden naar inkomen.				Totaal aantal geïmmigreerde gezinshoofden, onderscheiden naar herkomst.		
		Primaire productie	Sec. prod. en distributie onafhankelijke	Sec. prod. en distributie afhankelijk	Overige beroepen	Zonder beroep	f 2.000	f 2.000— f 5.000	f 5.000	Van Utrecht	Van elders		
											Steden	Platteland	
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12		
<i>Maartensdijk</i>	%	%	%	%	%	%	%	%	%	%	%		
wijk I	39	16,4	22,7	12,5	20,4	27,8	80,9	17,3	1,8				
" II	31	14,2	21,6	14,1	27,6	22,3	82,4	15,8	1,8				
" III	64	7,7	18,9	8,7	45,6	18,9	58,3	38,5	3,2				
" IV	98	0,1	20,5	3,7	58,1	17,3	27,3	71,9	0,8				
Totaal	71	3,7	20,7	6,0	50,5	19,0	39,9	58,9	1,2				
<i>De Bilt</i>													
De Bilt	36	2,9	20,2	20,0	31,8	25,2	70,2	26,7	3,1	37,4	22,9	34,6	
Bilthoven	53	1,0	24,7	7,4	35,6	31,3	38,7	45,7	15,6	29,2	37,9	25,9	
Totaal	43	1,8	22,6	13,2	33,8	28,5	53,1	37,0	9,9	33,3	30,4	30,3	
<i>Jutphaas</i>													
Hoograven	79	0,9	14,1	47,8	29,3	7,8	95,2	4,7	0,1				
Dorp	19	20,1	20,1	45,8	12,8	0,9	88,1	11,0	0,9				
Totaal	58	3,2	14,8	47,6	27,4	7,0	94,4	5,4	0,2				
<i>Zuilen</i>													
Nieuw-Zuilen	65	0,3	10,1	64,8	13,9	10,8	97,1	2,8	0,1	53,2	24,9	19,2	
Dorp	31	15,3	12,5	38,9	27,8	5,5	84,7	11,1	4,2	24,7	12,1	60,4	
Totaal	63	0,7	10,2	64,2	14,3	10,7	96,7	3,1	0,2	52,0	24,4	21,0	
<i>Oudenrijn</i>													
Totaal	47	21,9	45,7	15,2	17,1	63,9	28,5	7,6					
<i>Bunnik</i>													
Totaal	35	7,1	20,7	29,0	19,5	23,6	93,4	6,0	0,6	28,0	72,0		
<i>Houten</i>													
wijk G	9	62,5	25	12,5	—								
" H	17	27,6	44,7	12,8	14,9								
" O	38	60,6	27,3	9,1	3,0								
" S	15	71,4	14,3	—	14,3								
Totaal	19	45,3	34,7	10,5	9,5								
<i>Vleuten</i>													
Totaal	32	22,1	16,1	30,4	15,2	16,1	95,6	4,4	—				
<i>Achttienhoven</i>													
wijk I	20	56,3	37,5	6,3	—					2,5	97,5		
" II	34	25	68,6	3,1	3,1					27,8	72,2		
Totaal	28	35,4	58,3	4,2	2,1					16,1	83,9		
Totaal	54	3,8	52	28	16,1								
Hoograven, Nieuw-Zuilen en Tuindorp	74	0,4	13,5	46,2	27,9	12							
Overig gedeelte v/d randgemeenten	37	9,5	39,2	28,2	23,1								

verschillende gemeenten en wijken hebben gevestigd. Daar voor het onderzoek de vestiging van na 1930 verreweg het belangrijkste is, worden in de vorenstaande tabellen (nos. 115 en 116) voornamelijk cijfers, die daarop betrekking hebben, gegeven.

De eerste kolom van tabel 116 geeft het percentage aan, welk gedeelte van de gezinshoofden in elke gemeente zich er na 1930 vestigde. Op grond hiervan kan geconstateerd worden dat voor de randgemeenten tezamen geldt, dat 54% van de gezinshoofden er eerst na 1930 is verschenen. Maken wij de onderscheiding: Hoograven, Nieuw-Zuilen, Tuindorp — het overige gedeelte van de randgemeenten —, dan blijkt dat de vestiging na 1930 procentsgewijze bij de eerste groep tweemaal zoo groot is geweest als bij de tweede. Beschouwen wij de randgemeenten afzonderlijk, dan zijn het de wijken Tuindorp, Hoograven, Nieuw-Zuilen, wijk III van Maartensdijk en Bilthoven (of als wij gemeenten nemen: Maartensdijk, Zuilen en Jutphaas), waar het percentage van de vestiging na 1930 boven de 50 ligt. Bij de behandeling van de werkgemeenten is reeds duidelijk geworden, dat deze vestiging niet te danken is aan een evenredige toename van de werkgelegenheid in die gemeenten, daar een aanzienlijk gedeelte van de gezinshoofden, in Utrecht werkzaam, er de voorkeur aan geeft buiten te wonen (zie Bilthoven en wijk III van Maartensdijk) of door den vorm der concentratie gedwongen was zich buiten de gemeentegrenzen van Utrecht te vestigen (zie Tuindorp, Hoograven en Nieuw-Zuilen).

In Oudenrijn is de vestiging na 1930 vrij groot geweest, n.l. 47% van de gezinshoofden. In de plattelandsgemeenten ligt dit percentage tusschen 35% (Bunnik) en 19% (Houten); dit geldt eveneens voor Jutphaas Dorp en Zuilen Dorp.

De kolommen 2 t/m 6 van tabel 116 geven de verhouding aan van de beroepen, die de na 1930 geïmmigreerde gezinshoofden beoefenen. De percentages werden berekend uit de absolute getallen van tabel 115, welke met het oog op de gemakkelijker onderlinge vergelijkbaarheid der wijken en gemeenten ook in de tekst werd opgenomen. Bezien wij eerst welk aandeel de gezinshoofden, die zich met de primaire productie bezig houden, in de vestiging na 1930 in de randgemeenten hebben gehad, dan kan opgemerkt worden, dat dit aandeel slechts 3,8% is geweest. In Houten, Achttienhoven en Vleuten is uit den aard der zaak de vestiging van boeren, kweekers en landarbeiders procentsgewijze het grootst geweest; opvallend is het in dit opzicht lage cijfer voor Bunnik (7,1%). Voor Oudenrijn, Jutphaas Dorp, Zuilen Dorp, de wijken I, II en III van Maartensdijk ligt het percentage boven het gemiddelde van de randgemeenten als geheel.

In de secundaire productie en distributie vond 52% van de gezinshoofden, die na 1930 in de randgemeenten immigreerden, hun bestaan. Het zijn uitsluitend Zuilen en Jutphaas, die dit hoge cijfer veroorzaken. Bij de secundaire productie en distributie is de onderscheiding gemaakt tusschen onafhankelijke en afhankelijke positie. Bij Zuilen en Jutphaas overweegt de laatste categorie in de vestiging na 1930 in sterke mate, terwijl het tegengestelde het geval is bij de gemeenten De Bilt (vooral bij Bilthoven) en Maartensdijk.

De gezinshoofden, die in de overige beroepen werkzaam zijn, zijn het sterkst vertegenwoordigd in Maartensdijk, waar zij 50,5% van de immigratie na 1930 uitmaken; voor Tuindorp alleen is het cijfer 58,1%. Hierop volgt de gemeente De Bilt met 33,8%, Hoograven met 29,3% en Zuilen Dorp met 27,8%. De overige gemeenten en wijken hebben in dit opzicht een vestiging gehad, waarvan het aandeel in de totale vestiging na 1930 ver beneden het gemiddelde van 28% ligt. Bij de overige beroepen is het verschijnsel: wonen in de randgemeenten en werken in Utrecht, het meest sprekend.

De categorie „beroepslooze gezinshoofden” heeft van de vestiging na 1930 16,1% voor haar rekening genomen. Bij de splitsing van de randgemeenten in Hoograven, Nieuw-Zuilen en Tuindorp tegenover de rest, blijkt uit de dan verkregen resp. percentages (n.l. 12% en 23,1%), de grootere aantrekkingskracht van het „restgedeelte” voor renteniers, etc. Dat Bilthoven procentsgewijze het hoogste cijfer bezit, is voor de hand liggend. Dit laatste kan niet gezegd worden van de concentratie van beroepsloozen in wijk I van

Maartensdijk. In de Bilt, Bunnik, de wijken II, III en IV van Maartensdijk en in Oudenrijn is het aandeel van deze vestiging ook boven het gemiddelde geweest. Verder kan nog opgemerkt worden, dat in Jutphaas en Zuilen zoowel in absolute cijfers (zie tabel 115) als procentgewijze de nieuwe wijken Hoograven en Nieuw-Zuilen verreweg de meeste beroepsloozen huisvesten. Ten slotte valt nog op het zeer lage percentage van Achttienhoven.

Behalve naar de beroepen zijn in tabel 116 de na 1930 geïmmigreerde gezinshoofden voor de meeste gemeenten ook nog onderscheiden naar hun inkomen. Bij Zuilen, Jutphaas, Vleuten, Bunnik en de wijken I en II van Maartensdijk hebben meer dan 80% van de gezinshoofden, die zich er na 1930 vestigden, een inkomen dat beneden de f 2.000 per jaar ligt. Voor de inkomensklasse van f 2.000—f 5.000 per jaar is Tuindorp de karakteristieke wijk (71,9% van de na 1930 gevestigde gezinshoofden); hierna volgen Bilthoven (45,7%), wijk III van Maartensdijk (38,5%), Oudenrijn (28,5%) en De Bilt (26,7%). Bij de inkomens van meer dan f 5.000 per jaar spant natuurlijk Bilthoven de kroon (15,6% van de na 1930 gevestigde gezinshoofden). Op de tweede plaats staat Oudenrijn met 7,6%.

In de kolommen 10, 11 en 12 van tabel 116 is voor de gemeenten De Bilt, Zuilen, Bunnik en Oudenrijn nog opgenomen de herkomst voor het totale aantal geïmmigreerde gezinshoofden (dus niet alleen voor na 1930). Hier is vooral van belang het aandeel dat Utrecht geleverd heeft; voor de categorieën overige beroepen en zonder beroep is nog afzonderlijk nagegaan, hoeveel gezinshoofden uit Utrecht afkomstig zijn (zie onderstaande tabel no. 117).

Tabel 117.
Gezinshoofden afkomstig uit Utrecht.

Gemeenten	Gezinshoofden zonder beroep		Gezinshoofden werkzaam in de overige beroepen		
	Totale aantal	Afkomstig uit Utrecht	Totale aantal	Afkomstig uit Utrecht	
Gemeente De Bilt		%			%
De Bilt	399	174 43,6	478	155	32,4
Bilthoven	484	165 34,1	529	129	24,4
Totaal	883	339 38,3	1.007	284	28,2
Gemeente Zuilen					
Nieuw-Zuilen	521	321 61,6	486	242	49,8
Dorp	36	13 36,1	34	4	11,8
Totaal	557	334 59,8	520	246	47,3
Gemeente Bunnik					
Totaal	53	20 37,7	109	26	23,9
Gemeente Achttienhoven					
Wijk I	5	— —	15	—	
„ II	3	2	5	2	
Totaal.	8	2	20	2	

In Nieuw-Zuilen is *meer dan de helft* van de gezinshoofden afkomstig uit Utrecht (53,2%). Speciaal voor de Utrechtsche beroepsloozen schijnt het een groote aantrekkingskracht te bezitten.

Voor de gemeente De Bilt geldt volgens tabel 116 (kolom 10) dat 33,3% van haar gezinshoofden uit Utrecht gekomen zijn; het percentage voor Bilthoven is niet zoo groot als voor De Bilt (resp. 29,9% en 37,4%). Terwijl de beroepsloozen, die zich vanuit Utrecht in Nieuw-Zuilen vestigen vnl. kleine renteniers, gepensioneerde lagere ambtenaren, etc. zullen zijn, is Bilthoven daarentegen vooral bij de meer gegoeden in trek.

Ook voor Bunnik geldt weer, dat bij de gezinshoofden die van Utrechtsche origine zijn (n.l. 28% van het totale aantal gezinshoofden), vooral de groep zonder beroep goed vertegenwoordigd is (n.l. 37,7% van de uit Utrecht afkomstige gezinshoofden). Bij Achttienhoven is het eigenlijk voornamelijk wijk II, die voor vestiging vanuit Utrecht gekozen wordt; het karakter van deze vestiging werd reeds besproken.

Het is juist de vestiging van de groote groep beroepsloozen, die hier als aanvulling moet beschouwd worden van het onderzoek naar de forensenbeweging in ons gebied van onderzoek, daar deze categorie steeds in de vertrekcijfers van Utrecht een belangrijk percentage inneemt en bij een analyse van het forensenwezen uiteraard geheel buiten beschouwing moet blijven. De percentages voor de uit Utrecht afkomstige gezinshoofden zonder beroep zijn zonder uitzondering veel hooger dan die voor het totaal aantal uit Utrecht afkomstigen. Een bewijs, dat juist voor deze categorie Utrecht als bron van herkomst is aan te merken.

Relatief is dus de functie der randgemeenten vaak nog meer die van vestigingsplaats der in Utrecht gearbeid hebbenden, dan die der in Utrecht werkenden. De percentages van forensen en van uit Utrecht afkomstige beroepsloozen zijn vaak aanmerkelijk veel grooter, zoodat ons deze conclusie wel gerechtvaardigd voorkomt.

BESLUIT.

Zoals reeds in de inleiding van dit rapport werd gezegd, was het niet de bedoeling conclusies te geven en aan de hand van het verzamelde materiaal richtlijnen voor de toekomst op te stellen. Slechts werd getracht een benadering van den feitelijken toestand te geven op een wijze, die tot grondslag kan dienen voor verdere maatregelen van de overheid.

Ook bij de samenstelling van dit hoofdstuk heeft geen andere gedachte voorgezetten, dan zoo duidelijk mogelijk in cijfers en op cartogrammen weer te geven de functie van de verschillende deelen van het gebied van onderzoek, voor zoover ons het materiaal hiervoor ter beschikking stond. Steeds is gewerkt met groote categorieën en algemeene begrippen, opdat niet door de details het algemeene inzicht zou worden bemoeilijkt. Voor *speciale* maatregelen van de overheid zal steeds detailonderzoek noodig blijven.

De wijze, waarop in ons gebied van onderzoek de verschillende levensfuncties zich hebben ontwikkeld, kan niet anders genoemd worden dan „streek-urbanisatie.” De problemen, die dit verschijnsel te voorschijn roept, zijn zoo onderling verbonden en ineen gevlochten, dat men met gedecentraliseerde overheidsbemoeiingen slechts wanorde tot stand kan brengen.

Moge dit hoofdstuk bijdragen tot de overtuiging, dat de problemen, die voortvloeien uit de z.g. streek-urbanisatie, alleen *centraal* tot een oplossing gebracht kunnen worden.

Als „preliminary survey” moge dit hoofdstuk dan ook deze noodwendigheid hebben aangetoond.

Model van de te!-formulieren gebezigd bij de woningtelling in de randgemeenten.

Gemeente..... Wijk.....

Verzameling van gegevens betreffende de bevolking en haar huisvesting
van de Randgemeenten van Utrecht.

I. *Bebouwing.*

A. *Bewoonde woningen.*

1e.	Plaats van 't perceel:	straat	no.
	{	Woonhuis	{ Huurwoning Huurprijs: p/w. p/j. Eigend. v. Bew. Gesch. Huurwaarde (Pers. Bel.)
		Bedrijfswoning	{ Huurwoning Huurprijs: Eigend. v. Bew. Gesch. Huurw.

Aard van 't bedrijf:

3e. Ouderdom van de woning (bouwjaar):

B. *Leegstaande woningen.*

1e.	Plaats van 't perceel:	straat	no.
	{	Woonhuis	{ Te huur: Huurprijs: Te koop: Koopsom:
2e.		Bedrijfswoning	{ Te huur of te Koop: Huurprijs: Te huur of te Koop: Koopsom: Te koop: Koopsom: Te huur of te Koop:

Aard van 't mogel. bedrijf:

3e. Ouderdom van de woning (bouwjaar):

4e. Hoe lang staat de woning leeg:

C. *Perceelen, waarin bedrijf, doch geen woning.*

1e.	Plaats van het perceel:	straat	no.
2e.	Leegstaand of in bedrijf:		
3e.	Aard van het bedrijf:		
4e.	Aantal arbeiders:		
5e.	Jaar van vestiging:		

II. *Bewoning.*A. *Enkel- of Hoofdbewoning:*

1e. Naam van Gezinshoofd:

2e. Beroep:

3e. Werkgemeente:

4e. Inkomensklasse: minder dan

f 800.—

f 800.— — f 1500.—

f 1500.— — f 3000.—

f 2000.— — f 3000.—

f 3000.— — f 5000.—

f 3000.— — f 5000.—

meer dan f 10.000.—

5e. Gezinssamenstelling: M V Kinderen jonger dan 15 j.

„ ouder „ „ „

Inw. naaste fam:

Inw. diensters.:

6e. Hoe lang in de Gemeente woonachtig:

B. *Samenwoning door onderverhuuring:*

1e. Onderverhuurd aan alleenstaande personen.

samen voor f p.w./p.m.

2e. Onderverhuurd aan gezin(nen)

voor f p.w./p.m.

I. a. Naam v. Gezinshoofd:

b. Beroep:

c. Werkgemeente:

d. Inkomensklasse: minder dan

f 800.—

f 800.— — f 1500.—

f 1500.— — f 3000.—

f 2000.— — f 3000.—

e. Gezinssamenstelling ... M ... V ... Kinderen jonger dan 15 j.

... „ ouder dan 15 j.

inw. fam.

f. Hoe lang in de Gem. woonachtig:

II. a. Naam v. Gezinshoofd:

b. Beroep:

c. Werkgemeente:

d. Inkomensklasse: minder dan

f 800.—

f 800.— — f 1500.—

f 1500.— — f 3000.—

f 2000.— — f 3000.—

e. Gezinssamenstelling ... M ... V ... Kinderen jonger dan 15 j.

... „ ouder dan 15 j.

inw. fam.

f. Hoe lang in de Gem. woonachtig:

HOOFDSTUK V.

RAPPORT BETREFFENDE DE WERKLOOSHEID TE UTRECHT

Het Probleem.

Het werkloosheidsvraagstuk kan van verschillende zijden bestudeerd worden. In het algemeen is dit vraagstuk behandeld door economen, die dit probleem uit de aard der zaak economisch hebben trachten te benaderen. De sociale geografie daarentegen gaat uit van het sociale feit, dat een nuchter werkloozencijfer beteekent, dat een groep menschen gestooten is uit die sociale binding van mensch tot mensch, die door den arbeid, door het produktieproces wordt gevormd. Gaat het in de economie om het economisch begrip arbeid, bij studies als deze valt den nadruk op het sociaal bindende van den arbeid, om de menschen dus, die onderling als subjecten door het welvaartsstreven gebonden zijn. Het gaat om de beteekenis, welke de werkloosheid heeft, voor de groep, die krachtens den vorm van het welvaartsstreven, het produktieproces, door wat voor oorzaken dan ook, niet in staat is deze menschen aan het produktieproces te binden en van de arbeidskracht van deze menschen gebruik te maken.

Het zijn niet alleen de uitgestooten werkkrachten, die getroffen worden. Deze arbeidskrachten zijn niet geïsoleerd. Zij zijn verbonden met anderen door het gezinsverband. Het gaat voor de gemeenschap dan ook niet uitsluitend om het aantal werkloozen, doch ook om de gezinnen, om het aantal direct en indirect getroffen.

De vorm en de aard van de groep van uitgestooten arbeidskrachten hangt samen met de sociaal-economische structuur van de groep. Er bestaat altijd, krachtens het feit, dat de groep zijn produktieproces organiseert, een direct verband tusschen de structuur van de groep en het produktieproces. Beide structuren zijn onafscheidelijk verbonden. Het is derhalve onjuist te spreken over „sociale” en „economische” structuur. Het één is niet los te maken van het ander. Er is één „sociaal-economische structuur”. En deze structuur is ook bepalend voor den aard en het karakter van de door werkloosheid getroffen groep.

De sociaal-geografische beschouwing zal de werkloosheid steeds zien in verband met het door de groep georganiseerde produktieproces. Zooals ieder gebied een eigen karakter vertoont tengevolge van de functie, die het vervult in het geheel, zoo heeft ook de werkloosheid in ieder gebied een eigen karakter.

Bij dit onderzoek stonden de volgende punten voor oogen:

— het analyseeren van de werkloosheid in verband met de sociaal-economische structuur van het gebied, d.w.z. —

— het vaststellen van de feitelijke beteekenis (leeftijdsverhoudingen) en omvang van de werkloosheid,

— de invloed na te gaan van de migratie op het werkloosheidscijfer,

— de samenstelling van de door werkloosheid getroffen groep volgens bedrijven waarin gewerkt werd, en volgens beroepen,

— het benaderen van de oorzaken, waarom de bedrijven de arbeidskrachten moesten uitstooten.

De gemeenschap heeft belang bij een nauwkeurige kennis van de werkloosheid in een bepaald gebied. Het gaat bij de gemeenschap om het treffen van maatregelen om òf de

oorzaken geheel of gedeeltelijk weg te nemen, of de gevolgen op zoo juist mogelijke wijze te verzachten. Hiervoor is noodig een grondige kennis van het bedrijfsleven, een grondige kennis van de factoren, die de werkloosheid beïnvloeden. De gemeenschap dient b.v. te weten of de mogelijkheid bestaat, dat de bedrijven die de arbeidskrachten uitstootten bij „opleving” in staat zullen zijn de werklooze arbeiders weer op te nemen, of dat hier juist geen gewone „conjunctureele” factoren een rol spelen en veeleer sprake is van een reeks regionale en interregionale factoren, waarop tot nu toe bij de bestudeering van dit vraagstuk weinig acht is geslagen. Wat zijn de factoren, die de werkloosheid beïnvloeden? Het zullen ten deele internationale factoren zijn, die moeilijk te beheerschen zijn, doch er zullen ook interregionale en regionale factoren zijn, waarop de gemeenschap wel haar invloed kan doen gelden.

Dit onderzoek is een poging te komen, tot een dieper inzicht in het probleem van de werkloosheid van gemeenten Utrecht en Zuilen.

Getracht is tewerk te gaan volgens een analyse gelijk hier boven is geschetst. Dit was echter niet mogelijk door het ontbreken van gegevens omtrent de bedrijven. Deze analyse is dus onvolledig. Een volledige analyse eischt een meer gedetailleerde kennis omtrent de structuur van Utrecht dan waarover kon worden beschikt. Een dergelijke kennis (zij het niet geheel volkomen) kan worden verkregen door een anderen vorm van documentatie, zooals dat in één der volgende hoofdstukken zal worden geschetst.

In dit rapport zal een meer beperkte analyse worden gegeven. Een analyse die zich bezig zal houden met den omvang, ontwikkeling en beteekenis van de werkloosheid. Echter zal het niet mogelijk zijn — men make zich hierover geen illusies — te treden in de oorzaken. Slechts zal getracht worden aan de hand van het beschikbare materiaal op enkele belangrijke verschijnselen te wijzen en hieraan verschillende vragen vast te knoopen.

De gegevens over het Werkloosheidsprobleem aanwezig op de Arbeidsbeurs)*

Het is mede voor de juiste probleemstelling gewenscht een kort overzicht te geven van de gegevens waarover de Arbeidsbeurs beschikt. In de eerste plaats dient opgemerkt te worden, dat de Arbeidsbeurs de functie vervult van Bemiddelingsbureau voor den Arbeid en niet die van een statistisch registratiekantoor. Dat wil niet zeggen, dat het één het ander uitsluit. Integendeel. Voor een juist inzicht in de verhoudingen op de Arbeidsmarkt, direct samenhangend met de sociaal-economische structuur, is noodig een goed gedifferentieerde sociaal-economische documentatie. Alleen een dergelijke documentatie schept de mogelijkheid op de juiste wijze de functie van arbeidsbemiddeling te vervullen. Door deze documentatie zal het mogelijk zijn de veranderingen waar te nemen in de structuur van het bedrijfsleven, die de oorzaken zijn van de optredende werkloosheid en de nieuwe werkgelegenheid. Noodzakelijk is deze documentatie ook om de overheid in staat te stellen bij optredende werkloosheid de noodige maatregelen te treffen om of de werkloosheid op afdoende wijze te bestrijden, hierbij rekening houdend met de regionale differentiatie van het productieproces, of indien dit niet mogelijk is b.v. bij overheersching van internationale factoren op zoo rationeel mogelijke wijze de gevolgen te verzachten.

Aan welke eischen moet deze documentatie voldoen?

De voornaamste eisch is deze, dat de documentatie niet eenzijdig mag zijn. Bedoeld wordt dit: er moet niet alleen aandacht geschonken worden aan de werkloosheid, er dient eveneens acht geslagen te worden op de werkgelegenheid. Waar zijn echter de gegevens over de werkgelegenheid te vinden? Deze gegevens staan der overheid, die de laatste jaren steeds meer bij de economisch verhoudingen betrokken wordt, niet ten dienste. Het ont-

*) Bij dit hoofdstuk behooren de bijlagen I tot en met IV.

breken van een dergelijke documentatie is een beletsel om een goed inzicht te krijgen in de structuur van de werkgelegenheid.

Al zou het mogelijk zijn een momentopname omtrent de werkgelegenheid op te nemen, moeilijker zal het eerst zijn gegevens te verkrijgen omtrent de vele bedrijfsfactoren, die het verloop van deze werkgelegenheid bepalen. En juist deze factoren zijn van zoo groote beteekenis, b.v. t.o.v. de migratie. Een groote rouleering in een bepaald bedrijf kan de immigratie van een bepaald genre arbeiders in een streek sterk doen toenemen. Ook van de gegevens betreffende den invloed van mechanisatie en rationalisatie is weinig bekend.

Anders is het gesteld met de documentatie van de werkloosheid. Hoewel de documentatie nog lang niet volledig is heeft men hier een begin gemaakt met een registratie, die voor sociaal-economische analyses uitermate belangrijk *kan* zijn. *Kan* zijn, omdat deze documentatie noodzakelijk moet worden aangevuld met de boven bedoelde documentatie van de werkgelegenheid.

Hoe staat het nu met de registratie van de werkloosheid?

De volgende gegevens worden op de standkaart van ieder ingeschrevene vermeld:
naam en adres.

geboortedatum en geboortjaar.

geboorteplaats.

burgerlijke staat.

kerkgenootschap.

opleiding.

diploma's.

gezochte betrekking.

vorige betrekking.

duur daarvan.

wanneer (te) verlaten.

waarom.

verdiend loon.

verlangd loon.

beroepsgroep.

datum van inschrijving.

vervaldatum.

Eveneens is van iedere ingeschrevene een mapje (het z.g. zakje) aanwezig, waarin de getuigschriften worden bewaard. Op dit zakje worden tevens de data vermeld, gedurende welke de betrokken persoon was ingeschreven als werkzoekende of als werklooze.

Deze wijze van registreeren is te Utrecht en te Zuilen gebruikelijk. Hierop zal nog nader worden ingegaan.

Wat is de waarde van deze gegevens voor dit onderzoek? Eenige gegevens als kerkgenootschap, diploma's hebben voor deze analyse geen beteekenis. Eén belangrijk gegeven kon echter niet worden gebruikt en dat is: vorige betrekking. Het belangrijke is niet alleen het vroegere beroep, doch welk bedrijf heeft den werknemer uitgestooten. In het algemeen is annex het vorige beroep, de firma, waar het laatst gewerkt werd, vermeld. Dat is echter voor een behoorlijke documentatie onduidelijk. Men versta dit goed — voor het geroutineerde personeel aan de Arbeidsbeurs, voor de directe praktijk, is deze wijze van registratie voldoende. Echter voor het gebruik van deze gegevens voor de sociale documentatie, wat een belangrijke nieuwe functie voor een moderne Arbeidsbeurs kan zijn, is deze wijze van registratie niet voldoende.

Dit hangt weer direct samen met de wijze waarop de gegevens door de Arbeidsbeurs verwerkt worden. Deze wijze van verwerking is voorgeschreven door den Rijksdienst der Werkloosheidsverzekering en Arbeidsbemiddeling (Alfabetische lijst van Beroepen enz., 1934) ¹⁾.

¹⁾ Zie bijlage I.

De grondslag van de statistiek wordt gevormd door de indeeling in 28 Beroepsklassen (ook genoemd beroepsgroepen). Een zelfde beroep kan echter in verschillende bedrijven worden uitgeoefend. B.v. een timmerman in de „nieuwbouw” en een timmerman in een meubelfabriek. Volgens de toelichting in genoemde lijst gegeven, worden beide ondergebracht in dezelfde beroepsklasse of groep, in dit geval in groep 4, die der „Bouwbedrijven enz.”. Dit zal spoedig tot verwarring aanleiding kunnen geven. Men dient immers goed op de hoogte te zijn van deze wijze van verwerken om het verband te kunnen construeeren tusschen de werkloosheid en den toestand in de nijverheid. En ook dan is het nog moeilijk. Hoeveel % van de werklooze timmerlieden zijn werkloos geworden door den toestand in de bouwnijverheid? Iets wat toch zeer belangrijk is. Daar komt bij, dat b.v. een scheepstimmerman ondergebracht is in klasse 11 „metaalnijverheid, scheeps- en rijkbouw”. Een inconsequentie dus.

Ook geeft het moeilijkheden bepaalde beroepen onder te brengen. Dit is b.v. het geval met het beroep pianostemmer, hetwelk ondergebracht wordt in klasse 11, de metaalnijverheid enz.

Het statistisch grondmateriaal van de Arbeidsbeurs is niet voldoende een inzicht te geven in het bedrijfsleven. Hoe kunnen deze moeilijkheden worden opgelost? Door op een andere wijze het grondmateriaal samen te stellen, met het oog op de statistiek. Een wijze, die analoog is aan den opzet van de bedrijfsstatistiek zooals deze is verschenen als onderdeel van de 11e tienjaarlijksche volkstelling van 31 December 1930. Deze vindt zijn grondslag niet in het beroep, doch in het bedrijf. De benaming van deze bedrijfsklassen verschilt vrijwel niet van de benaming van de beroepsklassen van de Arbeidsbeurs. Deze indeeling is nog in een ander opzicht belangrijk, daar hier tevens ingedeeld wordt volgens de beroepen. En wel in de eerste plaats door onderscheid tusschen personen wel en niet tot het eigenlijke bedrijf behoorend. In de tweede plaats door in de groep van personen tot het eigenlijke bedrijf behoorend onderscheid te maken volgens de plaats, die deze in het bedrijfsleven innemen.

Zou deze wijze van materiaal verzamelen in overeenstemming te brengen zijn met de functie van de Arbeidsbeurs? Ongetwijfeld. En hier wordt nu teruggesproken op de „vorige betrekking” waarover zoo even gesproken werd. Een kleine aanvulling maakt het begrip „vorige betrekking” voor de sociale documentatie duidelijker en wel door niet uit te gaan van beroepsklassen, doch van bedrijfsklassen en dan in plaats van vorige betrekking te zetten „bedrijf waar gewerkt werd”. Dit kan dan worden aangeduid met een enkel cijfer ontleend aan het overzicht van de laatste tienjaarlijksche volkstelling (afd. bedrijven). Bv. iemand die in een chemigrafische inrichting heeft gewerkt en tot het eigenlijke bedrijf behoorde met III, 4, d.w.z. behoorend tot klasse III (Boek- en steendrukkerijen enz.) 4e groep (chemigrafische inrichtingen). Misschien zou het ook mogelijk zijn met een letter de bedrijfsgrootte aan te geven. Wel is waar is het moeilijk een behoorlijke norm aan te geven voor het klassificeeren volgens bedrijfsgrootte, wellicht, dat met een indeeling in groot- en kleinbedrijven volgens het geïnvesteerde kapitaal, zooals dit geschiedt door de Kamer van Koophandel en Fabrieken een goed resultaat is te bereiken.

Het vermelden van de firmaam, wat voor de praktijk van de Arbeidsbemiddeling van groot belang is kan natuurlijk gehandhaafd blijven.

Ook voor personen niet tot het eigenlijke bedrijf behoorend is het van belang te weten door welke bedrijven zij uitgestooten zijn. Op de kaarten van deze personen kan een gelijksoortige aanteekening worden gemaakt.

Het voordeel is dus, dat door deze wijze van administratie het grondmateriaal op twee manieren geordend kan worden:

- 1e. Volgens de beroepen.
- 2e. Volgens de arbeidskrachten uitstootende bedrijven.

²⁾ Zie de bijlagen II, III en IV.

Dit laatste is voor een bestudeering van het werkloosheidsprobleem van zeer groote beteekenis. Het wordt dan mogelijk onmiddellijk de veranderingen in de sociaal-economische structuur waar te nemen en wellicht de oorzaken te benaderen.

Met volledige handhaving van het huidige registratiesysteem is het dus mogelijk een inzicht te krijgen in de vraag, welke bedrijven het aantal arbeidskrachten verminderen of doen rouleren.

De best mogelijke administratie zou die zijn, waarbij voor ieder bedrijf wordt aangegevend welke arbeiders worden uitgestooten, indien zij zich tenminste aan de Arbeidsbeurs aanmelden, en welke arbeiders er door bemiddeling van de Arbeidsbeurs te werk worden gesteld. Helaas gaat echter niet iedere aanstelling van arbeiders over de Arbeidsbeurs, zoodat een volledig inzicht in de ontwikkeling van de werkgelegenheid niet te verkrijgen is. Zou het misschien mogelijk zijn door samenwerking met de Arbeidsinspectie deze zijde van de documentatie te vervolmaken?

Het gegeven op de standkaart „waarom” (nl. waarom de betrekking verlaten is) heeft voor dit onderzoek weinig beteekenis. De waarde van het door den patroon aan de Arbeidsbeurs afgegeven getuigschrift is voor dit onderzoek betrekkelijk, daar niet altijd de geprecieeerde reden zal worden opgegeven. Noodig is te weten, doch het is ook voor de Arbeidsbeurs moeilijk hier achter te komen, of het ontslag zijn oorzaak vindt in rationalisatie, migratie van de industrie naar een andere plaats, bepaalde bedrijfsveranderingen en dgl. Wanneer er bv. achter het woord „waarom” staat „slapte”, dan zegt dat niets. Integendeel. Men is geneigd, dan de vraag te stellen wat voor slapte, wat voor oorzaken zijn er. En waarom is wel deze arbeider ontslagen en niet een ander.

Dit gegeven is dus moeilijk te gebruiken.

Hoe worden de gegevens op de Arbeidsbeurs verwerkt? Zooals uit het bovenstaande duidelijk zal zijn wordt het grondmateriaal geordend volgens de beroepen.

Aan de Arbeidsbeurs is op deze grondslag het volgende verwerkte materiaal te vinden:

- 1e. Weekcijfers.
- 2e. Maandcijfers, benevens de mutatie in de werkloosheid in de beroepen.
- 3e. Drie maandelijksche cijfers voor den leeftijdsopbouw.

Wat is de waarde van deze gegevens?

De weekcijfers omvatten zoowel werkloozen als werkzoekenden. Zelfs dubbelingeschrevenen (d.w.z. zij, die aan meer dan één afdeling als werkzoekend staan ingeschreven) zijn in dit cijfer verwerkt. Als werkloosheidscijfer is het weekcijfer dus geen volkomen index. Ook voor het verloop van de werkloosheid is deze index niet te gebruiken.

Hetzelfde bezwaar geldt voor de maandcijfers, die voor de mutatie opgeteekend worden.

Ook de drie-maandelijksche cijfers, over den leeftijdsopbouw zijn niet geheel zuiver. Hoewel hier de werkzoekenden verwijderd zijn, zijn de dubbelingeschrevenen dit niet.

Men kan tegen de beschouwing over het weekcijfer inbrengen, dat het aantal werkloozen grooter is dan het totaal aantal geregistreerden en dat dit aantal overeen zal stemmen met het totale cijfer, bestaande uit werkloozen, werkzoekenden en dubbelingeschrevenen. Dit aan te nemen is niet juist, want over het aantal *niet* geregistreerde werkloozen is niets bekend.

Een ander bezwaar is, dat bij het inschrijven van de werkloozen geen onderscheid gemaakt wordt tusschen hen, die reeds een plaats in het produktieproces hebben bezet en hen, die voor het eerst een plaats in het bedrijfsleven zoeken. Zijn laatstgenoemden wel als werkloos te beschouwen? Volgens onze opvatting is een werklooze iemand, die uit het produktieproces is gestooten. Dit is iets anders, als wanneer iemand nog zijn plaats moet zoeken. Uit de standkaart kan wel worden opgemaakt of de ingeschrevene reeds gewerkt heeft of niet, doch wellicht is het voor het opmaken van de statistiek gewenscht voor bedoelde personen een kaart van andere kleur in te voeren. Het zal dan mogelijk zijn, in de statistische gegevens, die de Arbeidsbeurs verstrekt onderscheid te maken tusschen:

- a. de eigenlijke werklozen-de uit het productieproces gestootenen.
- b. zij, die nog niet in het productieproces een plaats hebben gevonden.

Met deze cijfers zal het mogelijk zijn na te gaan op welke wijze de groep genoemd in b in het produktieproces wordt opgenomen. Zal dit in de baisse periode al of niet met bijzondere moeilijkheden gepaard gaan?

In sterke mate geldt dit bezwaar bij de registratie van werklooze vrouwelijke arbeidskrachten. Wanneer is een vrouw werkloos? In den zin van de zoo juist gegeven omschrijving, wanneer zij gewerkt hebbend uit het produktieproces gestooten is. Ook dit onderscheid wordt in de statistiek van de Arbeidsbeurs t.a.v. vrouwen niet gemaakt. Dit is te betreuren, daar in de depressie periode het aantal werkzoekende vrouwen sterker zal stijgen door de toename van de werkloosheid van de mannen.

Wil men dan ook een index voor het verloop van de werkloosheid, zoo zal men zich dienen te bepalen tot het geven van de werkelijke werklooze mannen boven de 18 jaar. De andere cijfers zijn te onvolkomen.

Tot slot nog een opmerking over de migratie. Hierover is op de Arbeidsbeurs geen gegeven bekend. Zou het echter niet mogelijk zijn, om in samenwerking met het bevolkingsregister en door het invoeren van eenzelfde administratie over het geheele land in deze problemen meer inzicht te verschaffen?

Gevolgte Werkwijze.

Voor het op juiste wijze interpreteren van de verzamelde gegevens is noodig te weten op welke wijze het materiaal verzameld en verwerkt werd.

Overgenomen werden de gegevens van de ingeschrevenen, die op 20 September 1937 werkloos waren. Dit geschiedde bij alle afdelingen aan de Arbeidsbeurs uitgezonderd de Vrouwenafdeeling. Van de standkaarten werden de volgende gegevens overgenomen: naam, adres, geboortedatum, geboortjaar, geboorteplaats, datum van laatste inschrijving, kerkgenootschap, burgerlijke staat, gezochte betrekking en gemeente waar het laatst gewerkt werd.

Betreffende de ingeschrevenen beneden den 18-jarigen leeftijd werden de gegevens overgenomen per 29 September 1937.

Dit werk werd verricht door hoofdarbeiders in werkverschaffing.

Hierna werden de ingevulde statistiekaarten¹⁾ alfabetisch gerangschikt om aan de hand van het Bevolkingsregister verder te worden bijgewerkt voor wat betrof de volgende gegevens: de laatste vestigingsdatum in Utrecht, de laatste vertrekgemeente, aantal thuis zijnde kinderen geboren vóór en ná 1 Januari 1923, burgerlijke staat op tijdstip van vestiging en zoo noodig de datum van huwelijksluiting in Utrecht.

In verband met het Persoonskaartenstelsel kon niet voor alle kaarten de laatste vertrekgemeente en vestigingsdatum gevonden worden. Het bleek noodzakelijk deze kaarten bij te werken aan de hand van de oude gezinskaarten, die ten deele bewaard worden op het Bevolkingsbureau en ten deele in het Nieuwe Archief. Ook dit werk geschiedde in werkverschaffing.

De kaarten van hen, die van buiten Utrecht gekomen zijn, werden daarna op de Arbeidsbeurs verder ingevuld voor wat betreft de inschrijvingsdatum als werkzoekende, die direct volgde op den datum van vestiging. Deze werkzaamheden werden door studenten verricht.

Daar het mogelijk is zich aan de Arbeidsbeurs aan meer dan één afdeeling als werkzoekende te laten inschrijven werd van de dubbelingeschrevenen slechts één kaart bewerkt²⁾. Enkele kaarten van personen niet in de gemeente woonachtig werden niet verwerkt, even-

¹⁾ Zie bijlage V.

²⁾ Verwijderd werden hierdoor 177 kaarten.

min als de weinige kaarten van de personen, die in het bevolkingsregister niet te vinden waren.

Ter bewerking bleven nu over, na uitschakeling van de kaarten der vrouwen:

Ingeschreven aan de afd. Metaalbewerking —

Bankwerkers	177	
Loodgieters	48	
Monteurs	146	
Vormers	28	
Verdere ingeschrevenen aan de Metaalafdeeling	500	
		899

Ingeschrevenen aan de afd. Bouwvakken —

Behangers en stoffeerdere	125	
Grondwerkers	352	
Metselaars	210	
Opperlieden	247	
Schilders	280	
Stucadoors	146	
Timmerlieden	471	
Meubelmakers en machinale houtbewerkers	161	
Verdere ingeschrevenen aan de Bouwvakafdeeling	300	
		2292

Ingeschrevenen aan de afd. Algemeene Bemiddeling —

Sjouwers	1203	
Fabrieksarbeiders	906	
Sigarenmakers en tabaksbewerkers	247	
Schoenmakers	76	
Land- en Boerenarbeiders	37	
Chauffeurs	413	
Broodbakkers, slagere en kruideniersbediende	242	
Loopknechten, expeditieknechten en magazijnbediende	577	
Verdere ingeschrevenen aan de afdeeling Algemeene Bemiddeling	440	
		4141

Ingeschrevenen aan de afd. Handels- en Kantoorpersoneel —

Kantoorpersoneel	352	
Reizigers	187	
Verdere ingeschrevenen aan de afdeeling Hand- en Kant. pers.	139	
		678

Ingeschrevenen aan de afd. Kleeding- en Drukkersbedrijf —

Kleedingbedrijf	259	
Drukkersbedrijf	244	
		503

Ingeschrevenen aan de afd. Hotelpersoneel —

Hotelpersoneel	280	
Huispersoneel	36	
Verdere ingeschrevenen aan de afdeeling Hotelpersoneel	200	
		516

Totaal aantal werklooze mannen boven de 18 jaar

9029

Volstaan moest worden met een indeeling voornamelijk ontleend aan de Beroepsindeeling van de Arbeidsbeurs.

De Metaalafdeeling bestaat echter uit een dergelijke verscheidenheid van beroepen, dat slechts enkele van deze beroepen afzonderlijk zijn vermeld. De aandacht zij er op gevestigd, dat bij de Metaalafdeeling zijn ondergebracht beroepsgroep 11 (uitgezonderd de rijtuig- en carosseriemakers), technisch personeel, lakspuiters, modelmakers en tandtechnici. De afdeeling Bouwvakken is gesplitst naar beroepen als grondwerkers enz. (zie boven). De niet afzonderlijk vermelde beroepen (enkele bouwvakberoepen, benevens de beroepen in de glas- en aardewerkindustrie) zijn tot één groep samengevat.

In de afdeeling Algemeene Bemiddeling waren groote groepen als de sjouwers en de fabrieksarbeiders ondergebracht, beide de groep van de ongeschoolde arbeiders uitmakende. Doch ook hier moesten verschillende dwergberoepen worden samengevat.

De groep van agrarische werkers is beperkt tot de land- en boerenarbeiders. Niet in deze groep zijn dus opgenomen bloemisten, tuindersknechten en tuinlieden. Deze beroepen zijn nauw verbonden met de stedelijke bevolking, zij behooren veeleer tot de secundaire groep, dan tot de primaire groep.

Bij kantoorpersoneel werden ondergebracht beroepen als kantoorbedienden, schrijvers, correspondenten en boekhouders.

Onder reizigers werden begrepen zowel reizigers als handelsvertegenwoordigers en handelsagenten.

Zij, die in het drukkersbedrijf werkzaam zijn geweest, zooals typografen en boekbinders, zijn tot de groep „drukkersbedrijf” vereenigd.

De verwerking van dit statistische materiaal, wat in werkverschaffing door hoofd- arbeiders en door eenige studenten werd verricht, geschiedde volgens het onderstaande werkschema —

1. het ordenen van het materiaal naar geboorteplaatsen en naar beroep.
2. het ordenen van het materiaal volgens leeftijd en duur van de laatste werkloosheid. Ter vereenvoudiging werd uitgegaan van het geboortejaar en niet van den leeftijd.
3. het ordenen naar leeftijd en burgerlijke staat per beroep.
4. het ordenen van de statistiekkaarten van de gehuwden naar het aantal der thuiszijnde kinderen.
5. het ordenen van de statistiekkaarten van de immigranten naar leeftijd en jaar van vestiging in Utrecht.
6. het ordenen van de statistiekkaarten van degenen, die nà 1 Januari 1921 in Utrecht zijn gekomen en op dien datum de 21-jarige leeftijd bereikt hadden, naar den tijdsduur, die verliep tusschen datum en jaar van vestiging en datum en jaar van de daarop gevolgde inschrijving aan de Arbeidsbeurs.
7. het opnemen van de vertrekgemeenten per jaar van de immigranten, die nà 1 Januari 1921 in Utrecht gekomen zijn en op dit tijdstip den 21-jarigen leeftijd hadden bereikt.

De gegevens over de als werkzoekenden ingeschreven jonge mannen (t/m 17 jaar) werden alleen verwerkt naar de geboorteplaatsen en de inschrijvingsduur aan de Arbeidsbeurs. In de hierboven gespecificeerde beroepen zijn de gegevens niet opgenomen.

De Structuur van de Werkloosheid.

(Bijlagen VI t/m XXI; Grafieken A. t/m O.).

Reeds eenige malen is er op gewezen, dat door het ontbreken van volledige gegevens omtrent de sociaal-economische structuur van Utrecht het niet wel mogelijk is een gedetailleerde analyse te geven. Volstaan zal moeten worden met een beschouwing aan de hand van het verzamelde materiaal.

Van zeer groot belang is het vraagstuk van den *leeftijdsopbouw* van de uit het

productieproces gestootenen en wel in het bijzonder van de werkloozen met een inschrijvingsduur langer dan 1 jaar. Welke leeftijdsklassen zijn het die getroffen zijn? Uit de gegevens blijkt, dat alle leeftijden door de werkloosheid worden getroffen. Het is niet wel mogelijk, na te gaan of bepaalde leeftijdsklassen in meerdere of mindere mate worden getroffen¹⁾. Ook niet door uit te gaan van de driemaandelijkse cijfers van de Arbeidsbeurs. De groepeerings volgens de leeftijdsklassen verschilt van die welke gevolgd is door het Gem. Statistisch Bureau.

Wel is aan de hand van gegevens van de Arbeidsbeurs mogelijk na te gaan de uitwerking van de geringe opleving op de verhoudingen tusschen de leeftijden in de groep werkloozen. Hoewel in deze cijfers ook de dubbelingeschrevenen verwerkt zijn wordt aangenomen, dat deze op de onderlinge leeftijdsverhoudingen van weinig of geen invloed zullen zijn. Vergeleken wordt de stand op 1 October 1936 met die op 1 October 1937. De verschillen worden uitgedrukt in den stand van de werkloosheid op 1 October 1936.

Leeftijds klassen	Aantal ingeschreven werkloozen vol- gens de Arbeidsbeurs.				Afname van de van de werkloos- heid sedert 1-1-'37		Leeftijds- opbouw van de afname sedert 1-1-36 in %	Opmerkingen.		
	1 Oct. 1936		1 Oct. 1937		absolute cijfers. ^{b)}	procent cijfers.				
	absolute cijfers.	procent cijfers.	absolute cijfers.	procent cijfers. ^{a)}						
18-24	1739	16,49 %	1341	14,53 %	-	- 398	- 22,31 %	- 30,22 %		
25-30	2092	19,85 %	1741	18,88 %	-	- 351	- 16,78 %	- 26,65 %		
31-40	2820	26,75 %	2523	27,34 %	+	- 297	- 10,53 %	- 22,55 %		
41-50	1717	16,28 %	1591	17,24 %	+	- 126	- 7,33 %	- 9,75 %		
51-60	1388	13,16 %	1287	13,95 %	+	- 101	- 7,28 %	- 7,67 %		
61-65	506	4,80 %	525	5,68 %	+	+	19	+ 3,77 %	!	toename!
66 en ouder	282	2,67 %	219	2,37 %	+	-	63	- 22,34 %	!	- 4,75 %
	10544	100, — %	9227	100, — %		-	1317	- 12,49 %		- 100, — %

¹⁾ De toe- of afname van het procentuele aandeel van een leeftijdsklasse in het totaal.

²⁾ Het minteeken geeft de afname, het plusteeken de toename aan.

Het merkwaardige is nu, dat twee leeftijdsklassen een grooter aandeel in den achteruitgang hebben, dan de overige groepen. Het zijn de uiterste leeftijdsklassen. De klasse van 18—24 jaar nam in de periode van 1 October 1936 tot 1 October 1937 met ruim 22% af evenals de klasse ouder dan 65 jaar. Het is de vraag, of dit laatste getal aanvaard mag worden. Is deze achteruitgang te danken aan de opname van deze menschen in het bedrijfsleven? Gegevens hieromtrent zijn er niet, doch het is zeer onwaarschijnlijk, gezien het feit, dat de klasse van 61—65 zelfs een absolute toename toont. Ook is het niet uitsluitend te verklaren door het hogere sterftecijfer in deze leeftijdsklassen. Dit is ongeveer 6%. Daar de toename van het aantal werkloozen in de leeftijdsklasse van 61—65 jaar geen rol speelt, zoodat voor deze klasse aangenomen mag worden, dat bedrijfsfactoren hier de oorzaak zijn, moet de afname van het procentuele aandeel van de oudste leeftijdsklasse in de totale werkloosheid worden toegeschreven aan het zich minder laten inschrijven van deze ouderen.

Het blijkt, dat juist de klassen van de jongeren deel hebben aan den achteruitgang van het aantal werkloozen. De oudere groepen hebben met het klimmen der jaren een geringer aandeel in de opleving. Het aandeel van de leeftijdsklassen van 31—40 jaar en ouder is geringer dan de gemiddelde afname om ten slotte om te slaan in een toename.

²⁾ Niet bekend is n.l. het aantal werkenden in het productieproces.

De leeftijdsverhoudingen van de werkloozen zijn sterk gewijzigd. De beide klassen van de jongeren hebben een geringer aandeel in den opbouw. De klassen van de ouderen, hebben uitgezonderd de klasse van de oudsten, een grooter aandeel.

De cijfers betreffende den opbouw van de „afname” zijn hiervan een bevestiging. (Onder „afname” wordt verstaan het verschil van bezetting der leeftijdsklassen op 1-X-36 en op 1-X-37).

De beide klassen van de jongeren samen op 1 October 1936 36,24% van het totaal uitmakende, hebben een veel grooter aandeel in de „afname” nl. 56,87%. Voor de klassen 31 t/m 65 jaar daarentegen zijn deze cijfers resp. 60,99% en 38,35%.

De beteekenis van de gegevens is deze, dat er klaarblijkelijk deelen van het bedrijfsleven zijn, die in sterkere mate jongeren als arbeidskrachten in het bedrijfsleven opnemen, de ouderen echter in geringer mate absorbeeren en zelfs uitstooten. Het spreekt vanzelf, dat dit gezien van uit het standpunt van de gemeenschap uitermate nadeelig is.

Dreigt hier niet een tendens, dat door het toenemen van bepaalde bedrijven deze cijfers in de toekomst ongunstiger zullen worden? Dit zou het leggen van nieuwe lasten op de gemeenschap tot gevolg hebben. Het is gewenscht, dat dit probleem door de gemeenschap wordt bestudeerd, om zoo noodig maatregelen te kunnen treffen. In dit hoofdstuk zal zoover als mogelijk is gepoogd worden een dieper inzicht in deze problemen te verschaffen.

Is er sprake van een gestadige rouleering van de groep werkloozen, dan zou veel van het ernstige karakter van het werkloosheidsvraagstuk weggenomen worden. Dit is echter niet het geval. Zoo kan gewezen worden op de geringe mutatie (*duur* der werkloosheid) onder de werkloozen ouder dan 18 jaar¹⁾. Deze mutatie welke uit twee componenten bestaat nl. nieuwe inschrijvingen en afschrijvingen uitgedrukt in het standcijfer aan het begin van de maand, is in het algemeen gering. Wordt dit cijfer gezien in het verband met de gegevens betreffende de inschrijvingsduur, welke voor dit rapport zijn verzameld, dan blijkt, dat van een geregelde rouleering geen sprake is. Integendeel, er is slechts een betrekkelijk kleine groep welk gestadig rouleert²⁾. Immers $\pm 52\%$ van de werkloozen geboren vóór 1-1-1916 is korter dan 1 jaar werkloos (ingeschreven). Bijna de helft van de werkloozen behoort tot hen, die het beste genoemd kunnen worden: de onafgebroken langdurige werkloozen. Dat wil niet zeggen, dat de kortere duur van de inschrijving wijst op een gunstige verhouding t.o.v. werkgelegenheid. Integendeel. In deze groep zullen waarschijnlijk verschillenden zijn, die korten tijd in het productieproces zijn opgenomen om daarna weer te worden uitgestooten.

De cijfers, die betrekking hebben op den duur van langer dan 1 jaar geven dus het minimum van de langdurige werkloosheid weer.

De cijfers betreffende deze langdurige werkloosheid zijn een bevestiging van hetgeen boven aangetoond is omtrent het verband tusschen leeftijd en duur van de werkloosheid. Ook hier zijn de klassen van de ouderen in sterkere mate getroffen door de werkloosheid, dan de klassen van de jongeren.

Deze cijfers bevestigen de meening, dat de leeftijdsklassen van de werkloozen ouder dan 30 jaar het zwaarst worden getroffen: niet alleen door de werkloosheid van korten duur, maar evenzeer door de langdurige werkloosheid (aangezien hier gebezigd is de inschrijvingsduur, wordt bedoeld de onafgebroken langdurige werkloosheid). De werkloozen geboren voor 1-1-06 hebben een grooter aandeel in de onafgebroken langdurige werkloosheid dan in de totale werkloosheid. Het procentueele aandeel van deze langdurige werkloozen op de totale groep van ouderen is dan ook hooger dan het gemiddelde aandeel. Dat dit voor de oudste leeftijdsklasse ook geldt maakt de opname van deze groep in het bedrijfsleven, zooals uit de vorige cijfers zou kunnen worden afgeleid, denkbeeldig. T.a.v. de werkloozen geboren na 1-1-06 is het aspect gunstiger.

¹⁾ Zie bijlage XXI.

²⁾ Zooals zal blijken speelt de leeftijd hierbij een rol.

De leeftijdsklassen van de geboren en tusschen 06 en 11 vertoont een iets gunstiger aspect dan de oudere klassen, doch uit de cijfers blijkt de geleidelijke overgang, met andere woorden, er is geen scherp gemarkeerd verschil tusschen deze en de oudere klassen. Feitelijk wordt, gezien het beeld van het geheel, de toestand eerst betrekkelijk gunstig voor de leeftijdsklassen van 1911 tot 1916. Toch stemt ook hier het beeld tot pessimisme. Ruim 28% van de ingeschrevenen van deze klasse behoort tot de langdurige werklozen.

Leeftijdsklassen volgens de geboortejaren	Aandeel van de leeft. klassen in de onafgebr. langd. werkl.	Aandeel van de langd. werkl. in de totale werkloosheid v/d eigen leeftijdsklasse.
voor 1-1-76	10,33%	72,00%
1-1-76 tot 1-1-81	8,86%	65,33%
1-1-81 tot 1-1-86	8,38%	56,15%
1-1-86 tot 1-1-91	8,42%	54,54%
1-1-91 tot 1-1-96	9,73%	53,60%
1-1-96 tot 1-1-01	13,77%	56,88%
1-1-01 tot 1-1-06	16,05%	52,91%
1-1-06 tot 1-1-11	14,93%	44,37%
1-1-11 tot 1-1-16	8,43%	28,60%
na 1-1-16	1,10%	8,32%
Totaal	100,00%	48,32%
Onder langdurige werkloosheid wordt verstaan de werkloosheidsduur langer dan 1 jaar.		

De jeugdwerkloosheid (beneden 21 jaar), vertoont zooals nader zal worden uiteengezet een beter aspect. Natuurlijk dient er rekening mee te worden gehouden, dat een deel van de jongeren nog niet deel neemt aan het productieproces.

Boven werd reeds terloops gewezen op den duur van de werkloosheid in verband met de mutatie. Ook werd er op gewezen, dat de hier gegeven cijfers een minimum weergeven. Indien b.v. iemand gedurende een reeks van jaren 1 mnd. per jaar werkt, dient hij gerekend te worden tot de langdurige werklozen. Om dit te bepalen, is het materiaal ervoor wel aanwezig aan de Arbeidsbeurs, doch er kon voor deze zoo gewenschte werkzaamheid niet worden beschikt over de noodige werkkrachten. Ook t.a.v. de langdurige werkloosheid speelt de leeftijd een rol, zooals uit de cijfers van bijlage VIII, die geen nadere toelichting behoeven, blijkt.

Opgemerkt hierbij moet nog worden, dat de overheid in de laatste jaren verschillende groote werken deed uitvoeren in werkverschaffing. (De aanleg van het Amsterdam-Rijnkanaal is hiervan een der voorbeelden). De tewerkstelling van werkkrachten bij deze werken geschiedde op bijzondere voorwaarden. Een daarvan is, dat de werkkrachten als regel niet langer dan 8 weken mogen arbeiden en daarna voor eenigen of meer geruimen tijd weer voor anderen moeten plaats maken. Door deze maatregel wordt een zekere rouleering verkregen van den arbeid onder de groep der ongeschoolden en gedeeltelijk onder de groep grondwerkers en voor eenige andere werkkrachten. De betrokken werkkrachten worden, gelet op den bijzonderen aard der tewerkstelling, gedurende hun plaatsing in de werkverschaffing niet afgevoerd als werklozen uit de Administratie der Arbeidsbeurs. Bij verwerking van de hier vermelde gegevens is dan ook geen rekening gehouden met de tijdvakken, die werkkrachten in werkverschaffing werkzaam waren.

Op de vraag, hoe deze langdurige werkloosheid ontstaan is, kan helaas geen antwoord worden gegeven. Dit hangt immers volkomen af van de vraag in hoeverre de sociaal-economische structuur van Utrecht gewijzigd is en zich nog zal wijzigen.

Voor al in het jaar 1932 is de werkloosheid in Utrecht met sprongen omhooggegaan. In 1931 was er reeds een geleidelijke toename. (Zie bijlage IX). Toch is het opvallend, dat een kwantitatief vrij belangrijke werkloosheid voorkomt met een duur van 6—7 jaar en

meer. Is dit conjunktuurwerkloosheid of hebben hier andere oorzaken gewerkt? Deze vraag geldt echter ook voor de werkloosheid korter dan 6—7 jaar.

Hoe ernstig Utrecht getroffen is blijkt wel uit de cijfers betreffende de langdurige werkloosheid. Bijna de helft is langer dan 1 jaar werkloos. De 1—2 jarige werkloozen hebben op de totale werkloosheid een aandeel van slechts 14,28%, doch ongeveer 34% is langer dan 2 jaar zonder werk. Men beseffe goed, wat dit beteekent voor een groep menschen in de productieve leeftijdsklassen, die een gezin te onderhouden hebben. Het overgrootste deel van deze werklozen is gehuwd, het zijn dus niet uitsluitend de uit het produktie proces gestootenen die getroffen worden, het zijn mede hun gezinnen. Wat zullen de gevolgen zijn van deze langdurige werkloosheid? Over de gevolgen is heel weinig bekend. Wel zijn er onderzoekingen ingesteld naar den voedingstoestand, doch aan de sociale gevolgen is nog niet de aandacht besteed, die zij ongetwijfeld verdienen. Zullen b.v. de kinderen van deze langdurige werklozen een plaats krijgen in het productieproces en hoe? Is de achterstand, die zij naar alle waarschijnlijkheid bij de opleiding hebben, niet nadeelig voor het verkrijgen van een plaats in het produktieproces? Wat zal de invloed op het gezinsleven zijn? Zal dit er niet in hooge mate onder lijden? Wat b.v. de invloed van de langdurige werkloosheid en de dreiging ervan op het geboortecijfer? Aan den anderen kant staat de gemeenschap voor wie deze werkloosheid een ontzaggelijk zware last beteekent. De vraag rijst, of gezien vanuit het standpunt van de gemeenschap deze niet nauwlettend acht zal hebben te slaan op de ontwikkeling van het bedrijfsleven. Niet alleen door deze ontwikkeling economisch te bezien, maar juist en vooral door deze ontwikkeling sociaal te bezien. Dit is door zich af te vragen, wat de gevolgen zullen zijn t.a.v. het bevorderen van de vestiging van een bepaalde industrie voor de structuur van de groep. Neemt een dgl. bedrijf alleen jongeren op, om ze bv. op 30-jarigen leeftijd weer uit te stooten en wanneer deze uitgestootenen niet weer in het productieproces opgenomen worden beteekent dit, dat er zware lasten op de gemeenschap gelegd worden. Daarom is het voor de gemeenschap noodzakelijk te weten van welke bedrijven zij de vestiging bevordert.

Men bedenke, dat de lasten die het gevolg zijn van deze langdurige werkloosheid gedragen moeten worden door de nog werkenden.

Ongeschoolde Arbeiders.

Onder de ongeschoolde arbeiders worden verstaan de sjouwers en de fabrieksarbeiders. Het is voor Utrecht een kwantitatief zeer belangrijke groep, welke ruim 23% van het totaal aantal werklozen op 20 September 1937 omvat. Deze groepen zijn voor het werkloosheids-cijfer van Utrecht steeds van groote beteekenis geweest, zooals uit de onderstaande cijfers blijkt.

begin Jan. '35	1215	sjouwers	848	fabr. arb.	dit is 21% van het totaal
begin Jun. '35	1164	id.	858	id.	22%
begin Jan. '36	1387	id.	966	id.	20%
begin Jun. '36	1348	id.	942	id.	22%
begin Jan. '37	1351	id.	1005	id.	21%
begin Jun. '37	1216	id.	941	id.	24%

Het opvallende is het constante van de werkloosheid van deze groep. Dit is in overeenstemming met de gegevens van de mutatie¹⁾ — de rouleering is gering, geringer dan die van de totale werkloosheid. — Ook de duur van de werkloosheid staat hiermede in verband. Het aantal langdurige werklozen in deze groepen omvat ongeveer 60% van het totaal aantal ongeschoolde werklozen. (Zie grafieken D. en E.). Zij zijn dus veel ernstiger getroffen dan de overige werklozen; (dit wordt bevestigd door de cijfers vermeld in bijlage XVII).

¹⁾ Zie bijlage XXI.

Hetgeen hier vast te stellen is, is dit, dat het juist deze ongeschoolden zijn, die in het algemeen door de langdurige werkloosheid worden getroffen. Ook de leeftijd speelt een rol, wat blijkt uit de berekende cijfers vermeld in bijlage XVIII. Opvallend is, dat in de categorie der fabrieksarbeiders, waar de jongere groepen een groot aandeel nemen in de totale groep, het ouder worden eerder van invloed is op de wederopname in het bedrijfsleven, dan bij de sjouwers. Het is mogelijk, dat de wijze van groepeeren hier een rol speelt, toch kan desondanks deze tendens niet worden ontkend.

De leeftijdsopbouw van beide groepen is verschillend. Grafiek K geeft den leeftijdsopbouw van de sjouwers aan, v. d. fabrieksarbeiders is geen grafiek bijgevoegd. Klaarblijkelijk, gezien het feit dat er ook fabrieksjongens zijn, wenden de jongeren zich eerder tot het fabriekswerk, dan tot het sjouwwerk. Hierbij dient natuurlijk acht te worden geslagen op de mogelijkheden als deze, dat wie in zijn jeugd loopjongen is geweest, in zekeren zin op later leeftijd gedwongen zal zijn dit beroep te continueren als sjouwer. De term sjouwer is dan ook moeilijk te omschrijven. Waar ligt de grens tusschen een expeditieknecht, loopjongen, ev. magazijnknecht en sjouwer? Deze terminologie is in zekeren zin subjectief, d.w.z. de Arbeidsbeurs zal in dit geval inschrijven volgens het beroep, dat de werkzoekenden opgeven.

Wat de onmiddellijke oorzaken betreft, hierover kan niets worden gezegd. Een splitting volgens de bedrijven waar zij het laatst gewerkt hebben stuitte op moeilijkheden, omdat het niet mogelijk is te weten of bv. door doorgezette mechanisatie van het bedrijf deze ongeschoolden uitgestooten werden.

Door de publicatie van een in 1932 ingesteld onderzoek door het Gem. Statistisch Bureau is het mogelijk een vergelijking te maken met de toestand op 14 Juni 1932. Het blijkt, dat ook toen de langdurige werkloosheid een rol speelde. 11% van de sjouwers waren langer dan 1 jaar werkoos, 4% zelfs langer dan 2 jaar. Dit lijkt vrij gunstig, doch de aandacht zij er op gevestigd, dat in 1932 de crisis in Utrecht zijn invloed doet gelden. Zij die toen langer dan 2 jaar werkloos waren, waren dit dus geworden vóór de crisis. Het is natuurlijk mogelijk, dat deze ingeschrevenen een enkele maal gewerkt hebben, doch dit doet aan het karakter van de werkloosheid niets af. Hiertegenover staat, dat onder de ingeschrevenen van korten duur er zijn, die zooals boven reeds is betoogd tot de langdurige werkloozen gerekend kunnen worden.

Het beeld van de fabrieksarbeiders is iets gunstiger: genoemde cijfers zijn hier resp. 9% en 2%.

Sigarenmakers en tabaksbewerders.

Deze groep wordt beschouwd, niet omdat zij kwantitatief van zoo'n groote beteekenis is, doch omdat het werkloosheidscijfer van deze groep waarschijnlijk sterk beïnvloed wordt door regionale factoren.

In de eerste plaats zij er op gewezen, dat deze groep vrijwel uitsluitend ouderen omvat. Slechts enkele werkloozen zijn jonger dan 30 jaar. In het begin is reeds betoogd, dat t.a.v. de werkgelegenheid geen gegevens voorhanden zijn, zoodat er geen antwoord kan worden gegeven op verschillende vragen, die bij de beschouwing van de cijfers opkomen. (Grafiek L.). Zijn de jongeren werkzaam in het bedrijf en de ouderen dus uitgestooten? Of zijn er geen jongeren meer als sigarenmakers werkzaam, doch is door wijziging van het bedrijf dit beroep aan het verdwijnen? Dat deze tak van nijverheid sterker getroffen is dan de andere takken van nijverheid blijkt wel uit de cijfers van de langdurige werkloosheid en de mutatiecijfers.

67% is langer dan 1 jaar werkloos, dit is dus meer dan het aantal langdurige werkloozen op het totaal cijfer, wat 48% bedraagt. Worden de mutatiecijfers van de sigarenmakers vergeleken met die van het totaal aantal werkloozen ouder dan 18 jaar ¹⁾, dan

¹⁾ Zie bijlage XXI.

blijkt, dat er vrijwel geen doorstroming in deze groep plaats heeft. Het is dus een groep, die vrijwel geheel stagneert. Wat is de oorzaak hiervan? Veranderingen in het bedrijf, verdwijnen van bedrijven — b.v. het verplaatsen van bedrijven naar andere gebieden? Door welke oorzaken kwam deze verplaatsing tot stand?

Volstaan moet worden met het aanwijzen van de problemen. Er kan dan ook niet genoeg de aandacht op worden gevestigd, dat het van het grootste belang is voor de gemeenschap zich geregeld op de hoogte te houden van de tendenzen, die zich in het sociaal-economisch leven voordoen. Het gaat bij deze sigarenmakers om een kleine groep, doch het is de vraag of deze menschen weer opgenomen worden in het produktieproces. De gemeenschap stelt zich natuurlijk de vraag hoe de oplossing van dit probleem te vinden. Een probleem, dat geldt voor de geheele groep, daar er volgens de cijfers berekend in bijlage XIX geen strikt verband bestaat tusschen leeftijd en langdurige werkloosheid.

Wat dient nu te geschieden t.a.v. van deze groep in de volproduktieve leeftijdsklassen? De maatregelen dienen genomen te worden aan de hand van een diepgaande analyse van het bedrijfsleven, van de elementen dus zooals deze hierboven werden geschetst.

Bij een dergelijke analyse zal ook rekening gehouden dienen te worden met de migratoire factoren zoowel van bedrijf als van de arbeiders daarin werkzaam. Blijkens de gegevens omtrent de migratie speelt de immigratie een geringe rol bij de werkloosheid, doch wat wel een rol zou kunnen spelen is misschien, dat er te weinig of geen emigratie optreedt. Het zou na verdere analyse b.v. noodzakelijk kunnen blijken tot bevorderen van emigratie van werkkrachten over te gaan. Doch ook dit dient met de noodige voorzichtigheid te geschieden. Bij de bestudeering van deze emigratie zal ook aandacht moeten worden gewijd aan de nog werkenden. Het gaat er immers om wie zullen moeten emigreren en hiertoe is o.m. noodzakelijk inzicht te krijgen in de gezinsverhoudingen.

Eenige beroepen in de bouwvakken ²⁾.

Volstaan zal worden met het maken van enkele opmerkingen.

Bij het beschouwen van de bijlagen betrekking hebbend op den leeftijd en den duur van de werkloosheid valt het op, dat vergeleken met de totale werkloosheid het beeld van de bouwvakken iets gunstiger is. Dit volgt ook uit de cijfers betreffende de mutatie. Uit den aard der zaak zal dit zijn verklaring moeten vinden in den aard der beroepen. Immers de bouwvakarbeiders zijn ook werkzaam bij het herstellen van bouwwerken. Dit zal op het beeld van den duur van de werkloosheid een eenigszins gunstigen invloed hebben. Wellicht dat dit van beteekenis is voor het behoud van de vakbekwaamheid. Een gunstige invloed zal ook worden uitgeoefend door de uitvoering van bouwwerken in Utrecht.

De mutaties in deze beroepen zijn vrij gunstig. Er is verschil van beroep tot beroep, doch vergeleken met b.v. de ongeschoolde arbeiders is het beeld niet zoo somber. Ook de langdurige werkloosheid heeft een minder ernstig karakter.

Opvallend is de groote mutatie in de groep van de stucadoors. Deze sterk schommelende mutatie is grooter dan de gemiddelde mutatie over alle werkloozen (zie bijlage XXI). Dit houdt wellicht verband met den aard der werkgelegenheid.

Ook in de bouwvakberoepen worden de oudere leeftijdsklassen in het algemeen sterker getroffen door de werkloosheid van langen duur dan de jongere leeftijdsklassen. Met dit verschil echter t.a.v. de ongeschoolde arbeiders, dat in bepaalde gevallen ook de ouderen vrijwel gelijke kansen hebben als de jongeren. Zoo b.v. voor de opperlieden, waar de langdurige werkloosheid vrijwel proportioneel verdeeld is over de leeftijdsklassen. Bij de metselaars valt het op, dat de klassen van de geborenen tusschen 1886 en 1896 minder getroffen zijn, doch hier moet rekening worden gehouden met den geringen omvang van de groep. Hetzelfde geldt voor de grondwerkers (Grafiek A.), terwijl bij de timmerlieden (Grafiek N), alleen de beide oudste leeftijdsklassen meer dan evenredig door de langdurige werkloosheid getroffen zijn.

²⁾ Zie bijlage XX.

Ook door vergelijking met de cijfers van 1932 van de boven genoemde publicatie blijkt het verschil met de ongeschoolde arbeiders. De langdurige werkloosheid beteekende in 1932 weinig.

De andere beroepen zullen niet uitvoerig worden besproken. Volstaan wordt met enkele opmerkingen.

De metaalberoepen zijn ten deele minder ernstig, ten deele even ernstig getroffen door de langdurige werkloosheid als de andere beroepen. Dit is eveneens het geval met de beroepen, die aan de Arbeidsbeurs ingeschreven staan aan de afdeling „Algemeene Bemiddeling”. Zoo toont de groep expeditieknechten enz. hetzelfde beeld als de ongeschoolde arbeiders. Dit geldt eveneens voor de chauffeurs.

De aandacht wordt vooral nog gevestigd op de groep van de kantoorbedienden (Grafiek B.) waar de sterke bezetting van de jeugdklassen opvallend is. In de jongste klasse speelt de langdurige werkloosheid geen rol, wat echter wel het geval is in de klasse van de geboren en tusschen 1911 en 1916.

Wat is de oorzaak van de sterke bezetting van de jeugdklassen? Speelt hier de overbezetting een rol? Op deze vragen kan geen antwoord worden gegeven. Dat de bedrijven de jongeren zouden uitstooten ten gunste van de ouderen is hier niet waarschijnlijk. Het te groote aanbod van kantoorpersoneel kan ten deele als een crisisverschijnsel worden beschouwd. Er zullen personen zijn, die trachten een betrekking te vinden als kantoorbediende desnoods buiten hun eigenlijke beroep. Doch hiermede kan de groote bezetting van de jeugdklassen niet worden verklaard.

Poging tot berekening van het deel van de Utrechtsche Bevolking, hetwelk door werkloosheid, hetzij direct, hetzij indirect is getroffen.

Bij deze berekening is uitgegaan van het aantal mannelijke werklozen, zooals dat door het onderzoek is vastgesteld. Omtrent dit aantal wordt verwezen, naar hetgeen hierover vroeger is gezegd. Uitgegaan is nu van het aantal mannelijke werklozen en hun gezinsleden. Onderscheiden worden twee hoofdgroepen van de door werkloosheid getroffen en:

A. de direct getroffen en:

1. de werklooze gezinshoofden.
2. de echtgenooten van deze gezinshoofden.
3. de kinderen van deze gezinshoofden, welke geboren zijn na 1 Januari 1923, die dus nog niet in staat zijn aan het produktieproces deel te nemen.
4. de kinderen geboren vóór 1 Januari 1923, welke om wat voor reden dan ook nog niet geacht kunnen worden aan het produktieproces deel te hebben genomen, dus nog niet als werkloos mogen worden beschouwd, doch veeleer als kinderen nog niet geschikt deel te nemen aan het produktieproces en hierdoor evenals de kinderen bedoeld onder punt 2, economisch en sociaal afhankelijk zijn van de ouders.
5. de door het werklooze gezinshoofd als behoeftige familieleden ondersteunde personen.

B. de indirect getroffen en:

1. de kinderen die deelnemen aan het produktieproces en door het feit, dat zij mede het gezinsinkomen vormen, een deel van hun individueele inkomen hebben af te staan aan het werklooze gezinshoofd. Men bedenke echter dat deze groep uit twee moeilijk te onderscheiden deelen bestaat nl. die kinderen die een inkomen inbrengen, dat hen wél in staat stelt een eigen gezin te stichten, en die kinderen, die een inkomen inbrengen, dat hen niet in staat kan stellen een eigen gezin te stichten, kinderen dus die in tegenstelling tot de kinderen genoemd onder A4, wel deel nemen aan het produktieproces, doch in economisch en sociaal opzicht nog steeds van de ouders afhankelijk zijn.

De ongehuwde mannelijke werklozen dienen gerekend te worden tot de direct getroffen en.

Hoe staat het nu met de gegevens om de genoemde berekening volgens bovengemeld schema uit te voeren?

Geen moeilijkheden leveren de groepen A1, A2 en A3 op. Deze gegevens zijn uit het ingestelde onderzoek bekend. Dit is helaas niet het geval met de groepen aangeduid in A4, A5 en B1. Bekend is het totaal aantal thuis zijnde kinderen geboren vóór 1 Januari 1923. Doch niet bekend is, hoeveel kinderen hiervan niet aan het produktieproces deelnemen, dus in volstrekten zin economisch en sociaal afhankelijk zijn van de ouders. Evenmin is bekend hoeveel kinderen wel deel nemen aan het produktieproces doch evenzeer afhankelijk zijn van de sociale eenheid, het gezin. Belangrijk om zijn sociaal-ethische gevolgen: waar ten tijde van de werkloosheid van den vader de afhankelijkheid van het kind van de ouders feitelijk wordt omgezet in een afhankelijkheid van de ouders van het nog niet volproductieve kind.

Belangrijk zijn echter de gevolgen voor de in sociaal en economisch opzicht onafhankelijke thuiszijnde kinderen, op wie bij werkloosheid een groot deel der gevolgen wordt afgewenteld. Dit moet immers van invloed zijn op de eenheid en samenhang van het gezin. Indien men de gevolgen van de werkloosheid wenscht te bestrijden is het ten eerste gewenscht, dat aan deze sociaal-ethische factoren, dus aan de omstandigheden, waarin kinderen op jeugdige leeftijd hun ouders moeten ondersteunen, de noodige aandacht wordt gewijd.

Hoe groot is nu deze groep? Aangezien de eenig mogelijke werkmethode om de grootte te bepalen, n.l. tellen, niet gevolgd is, is dit aantal niet juist op te geven. Wel is echter bekend het aantal kinderen geboren vóór 1 Januari 1923. Dit aantal is zooals boven bleek in twee deelen te splitsen — direct en indirect getroffenen (A4 en B1). Het aantal behoeftige familieleden, die door het thans werklooze gezinshoofd ondersteund werden is met geen enkel getal weer te geven (A5). De volgende sommeering is nu mogelijk:

A. de direct getroffenen —

ongehuwde mannen boven de 18 jaar	2515
gehuwde mannen (ev. gehuwd geweest)	6514
echtgenooten	6194
kinderen bedoeld in A3	10531

25754¹⁾)

B. de indirect getroffenen —

de kinderen bedoeld in B1, benevens de direct getroffenen bedoeld in A4	4621
---	------

Totaal A en B 30375

Het beeld is hiermede echter nog niet volledig. Er ontbreken twee groepen: de jeugdige werkloozen, jonger dan 18 jaar en de werklooze vrouwen. Voor een deel zullen de jeugdwerkloozen (mannen) reeds in B1 en A4 verwerkt zijn. Hetzelfde zal trouwens ook het geval zijn met de werklooze ongehuwde mannen boven de 18 jaar. Toch zullen de cijfers hierdoor in principe weinig veranderen. Immers mochten er jeugdige werkloozen zijn, die reeds ondergebracht zijn in de groep „kinderen” dan staat hier wederom tegenover, dat niet alle jeugdige werkloozen zich aan de Arbeidsbeurs melden.

Moeilijker is het bepalen van het aantal werklooze vrouwen. Wat is een werklooze vrouw? Vrouwen van werkloozen melden zich dikwijls aan de Arbeidsbeurs om in aanmerking te komen voor een bijverdienste. Trouwens ook vrouwen van werkende arbeiders. Zijn deze als werkloos te beschouwen? In zeker opzicht niet. De meesten dezer vrouwen zullen zich uit noodzaak laten inschrijven. Ten aanzien van de meisjes, die in deze groep zijn ondergebracht geldt het zelfde als bij de werkloosheid van de jonge mannen, n.l. dat het juiste aantal niet bekend is.

¹⁾ Zie bijlagen XXII, XXIII en XXIV.

Het aantal jeugdige mannelijke werklozen bedraagt circa 500, het aantal werkloze vrouwen circa 900. Is het eerste cijfer waarschijnlijk acceptabel, de juistheid van het laatste cijfer is in twijfel te trekken. Doch waarschijnlijk wordt, dat het totaal aantal direct en indirect getroffen 30.000 bedraagt. Het getal is door de onvolledigheid van de werkloosheidscijfers ongetwijfeld het minimum.

Wordt dit cijfer uitgedrukt in het zielen aantal van de Utrechtsche bevolking op 1 Januari 1937 ¹⁾, dan is dit 18,54%. Bijna 1/5 deel van de stedelijke bevolking wordt hetzij direct, hetzij indirect getroffen door de werkloosheid.

Dank zij de gegevens vermeld in het „Statistisch Zakboekje der Gemeente Utrecht” is het mogelijk het werkloosheidspercentage van de mannen te benaderen. Hierbij wordt vergeleken de werkloozengroep, die op 1 Januari 1937 ouder dan 21 jaar was, met de overeenkomstige bevolkingsgroep (mannen van 21 jaar tot en met 64 jaar). Het blijkt, dat het aanzienlijke percentage van 19,56% van deze groep werkloos is. Een getal, dat nog gedrukt wordt door het feit, dat alle Utrechtsche mannen tusschen 21 en 65 jaar in de berekening zijn betrokken. Zuiverder zou geweest zijn alleen de werkzame mannen op het aantal werklozen in de overeenkomstige leeftijdsgroepen te betrekken. Deze gegevens waren echter niet ter beschikking.

Wordt het aantal werkdagen per jaar op 300 gesteld, dan beteekent het werkloosheidspercentage, dat wanneer de werkloosheid over alle mannen tusschen 21 en 65 jaar verdeeld zou worden, iedere werkbare man 58,68 dagen per jaar werkloos zou zijn. Dus ongeveer twee maanden.

(Aangenomen is, dat het hier berekende percentage overeenstemt met het jaargemiddelde. Waarschijnlijk zal dit er niet veel van afwijken).

Wordt het aantal werkloze mannen, dat op 1 Januari 1937 den leeftijd van 21 jaar nog niet bereikt had uitgedrukt in de overeenkomstige groep mannen, dan wordt een percentage van 10,7% gevonden. Dit is een te gunstig percentage. Immers een groot deel van deze jongens drukt nog niet op de Arbeidsmarkt. Het gegeven omtrent het aantal jongeren, die nog de verschillende scholen bezoeken is niet bekend. Wel het aantal jonge mannen op de middelbare onderwijsinstellingen, gymnasia en lycea. Dit is totaal 1869 (1936). Hiervan gaat iets af, daar er hier jongeren bij zijn beneden 14 jaar. Niet gepubliceerd zijn echter de leerlingenaantallen van de andere onderwijsinstellingen. Ongetwijfeld is een schatting van ongeveer 1200 jonge mannen nabij de waarheid. Van het aantal jonge mannen tusschen 14 en 21 jaar gaat dan 3000 af. Het percentage jeugdige werklozen stijgt hierdoor tot ruim 15%. Aangezien het aantal jeugdige werklozen niet precies bekend is en vermeerderd zal moeten worden, valt aan te nemen, dat het werkloosheidspercentage van deze jeugdige werklozen weinig verschilt van dat van de oudere werklozen.

De Jeugdwerkloosheid.

Een aparte bespreking verdient het vraagstuk van de jeugdwerkloosheid. Het is van belang na te gaan in hoeverre hier van een ernstig vraagstuk sprake is. Is het zoo, dat groote groepen jongeren in het bedrijfsleven geen plaats vinden? Dat er ook onder de jeugd sprake is van een langdurige werkloosheid? Het bekende materiaal heeft alleen betrekking op de jonge ingeschrevenen aan de Arbeidsbeurs. Deze groep is te splitsen in hen, die nog niet gewerkt hebben en in hen, die reeds wel gewerkt hebben. Uit de inschrijvingskaarten kan weliswaar worden opgemaakt wie een vorige betrekking hebben gehad, de vraag is echter, zijn deze gegevens volledig? Het feit, dat beide hier onderscheiden groepen op een inschrijvingskaart van de zelfde kleur zijn vermeld, is niet bevordelijk voor het maken van een dergelijke onderscheiding in de statistische cijfers, welke door de Arbeidsbeurs verstrekt worden. Er is ook een groep jonge werklozen, die niet ingeschreven is aan de Arbeidsbeurs. De grootte van deze groep is niet bekend. Zal het probleem voor deze

¹⁾ Zie bijlagen XXV.

groep een ander aspect hebben als voor de ingeschrevenen aan de Arbeidsbeurs? Dat is niet aan te nemen. Het zal zoo zijn, dat het aspect van de werkloosheid van de ingeschrevenen aan de Arbeidsbeurs niet verschilt van dat der werkzoekende jongeren die niet ingeschreven zijn.

Hoe stond het op 29 September 1937 met den duur van de inschrijving onder de mannen jonger dan 18 jaar? Hoe onder de jongeren tusschen 18 en 21 jaar? Ter verduidelijking worden hier eenige cijfers gegeven:

Duur van de laatste inschrijving.								
	korter dan 1 maand	1—2 mnd.	2—4 mnd.	4—6 mnd.	½—1 jaar	1—2 jaar	2 jaar en langer.	Totaal.
17 jaar en jonger	291 (58%)	81 (16%)	71 (14%)	25 (5%)	33 (6%)	3 — 1 1%		505 (100%)
Ouder dan 17 j., doch geb. na 1-1-'16	207 (36%)	102 (18%)	106 (18%)	49 (9%)	65 (11%)	35 (6%)	13 (2%)	577 (100%)
Ouderen geb. vóór 1-1916.	1124 (44%)	677 (8%)	953 (11%)	481 (6%)	910 (11%)	1254 (14%)	3053 (36%)	8452 (100%)

Bij beschouwing van deze cijfers blijken spoedig de groote verschillen tusschen de werkloosheid van de ouderen en die van de jongeren. De verdeling van de ingeschrevenen over de perioden van inschrijvingsduur blijkt voor de jongeren veel gunstiger te zijn. Vooral wat de jongeren beneden de 18 jaar betreft. Alhoewel deze jongeren slechts 3 jaar ingeschreven kunnen worden is het toch opvallend, dat slechts 1% langer dan 1 jaar ingeschreven is, 6% vallen in den tijdsduur van 6—12 mnd. Deze groep is nader aan de Arbeidsbeurs onderzocht. Het bleek, dat het hier exceptioneele gevallen betrof, bv. enkelen, die gedurende de inschrijving nog op school waren.

Geconcludeerd kan worden, dat de langste duur van de inschrijving één is van 6—12 maanden. Langer dan 1 jaar komt niet dan sporadisch voor, bij nadere analyse in het geheel niet (zie boven). Ook de voor deze jongeren langdurige werkloosheid van 6—12 maanden omvat slechts 6% van de ingeschrevenen van deze groep. Het grootste deel is korter dan 1 maand werkloos (58%). Slechts 12% is langer dan 4 maanden werkloos. Vergelijk dit met de ouderen, waar dit 67% is.

Hier tegen kan worden aangevoerd, dat dit opgaat voor 29 September 1937, aan het einde van de baisse, doch niet voor de baisseperiode zelf zou gelden. Inderdaad zijn geen gegevens voorhanden om dit te bewijzen. Althans geen directe. Toch is het mogelijk door een indirecte methode te onderzoeken hoe het in de baissejaren gesteld was met de werkloosheid van jongeren beneden 18 jaar. Uit de beschouwingen over de werkloosheid der ouderen viel op te maken, dat beroepen met een groote langdurige werkloosheid gekenmerkt werden door een geringe rouleering in de werkloozengroep. Deze afgeleide tendens kan nu worden omgekeerd: is de rouleering in een groep gering, dan bestaat de mogelijkheid, dat er een belangrijke langdurige werkloosheid is. Is de rouleering daarentegen aanzienlijk, dan valt er uit af te leiden, dat de kans op een langdurige werkloosheid gering is. Worden nu aan de hand van de bijgevoegde grafiek N de rouleeringscijfers van de ouderen (boven 18 jaar) en de jongeren (beneden 18 jaar) met elkander vergeleken, dan blijkt het treffende verschil. De groep van de ouderen is gekenmerkt door een langdurige werkloosheid, 48% is langer dan 1 jaar ingeschreven. Het gevolg is dan ook een geringe rouleering. De groep van de jongeren daarentegen heeft een rouleering, die zeker 3 maal zoo groot is. Worden nu de procentueele cijfers van de maandelijksche nieuwe inschrijvingen en afschrijvingen sinds 1-1-'35 met elkander vergeleken, dan blijkt, dat er wel is waar momenten zijn van afnemende rouleering, doch dat de rouleering steeds boven de 30% blijft, terwijl het rouleeringspercentage bij de ouderen steeds schommelt om 15%. Wel moet

er rekening mee worden gehouden, dat het overbrengen van kaarten naar de afdeling van de ouderen (bij het bereiken van de 18-jarige leeftijd) van invloed is op de rouleering, dit is echter niet van een zoodanigen invloed, dat er principieel iets aan verandert.

Gezien de hierboven besproken cijfers, is dus niet aan te nemen, althans op grond van het hier beschikbare materiaal, dat het aspect van het jeugdvragestuk in de baisseperiode anders was, dan aan het einde van de baisse.

De jongeren worden klaarblijkelijk gemakkelijk door het bedrijfsleven geabsorbeerd. Voor één ding zij nogmaals gewaarschuwd, de onderscheiding die in dit rapport gemaakt is tusschen hen, die uit het bedrijfsleven gestooten zijn en hen, die nog een plaats moeten zoeken, kon ook hier in verband met het materiaal niet worden doorgevoerd.

De cijfers van de jongeren tusschen 18 en 21 jaar vertoonen een afwijkend aspect. Een aspect, dat herinnert aan dat van de werkloosheid van de ouderen. Toch is het voor hen gunstiger, dan voor de ouderen, wat blijkt uit het hier boven gegeven overzicht betreffende den inschrijvingsduur. Ook hier mag dus geconcludeerd worden, dat ook voor jongere groep de toestand veel gunstiger is dan voor de ouderen groep.

Uit alles blijkt, dat de jongeren in sterkere mate dan de ouderen in het bedrijfsleven worden opgenomen. Niet de jongeren vormen dus het werkloosheidsprobleem, doch de ouderen.

De migratie.

(Zie bijlagen XXVII, XXVIII, XXIX +/m XXXV b).

Het probleem van de migratie is een van de gewichtigste problemen van de arbeidsmarkt. De migratie is van groote beteekenis in het spel van vraag en aanbod bij de arbeidsbemiddeling. Het is echter onjuist dit vraagstuk alleen van economische zijde te bezien. Juist de migratie wordt immers zeer sterk door sociale elementen beïnvloed. In welke omstandigheden maakt de arbeider zich van zijn milieu los? Deze vraag is niet alleen gerechtvaardigd t.a.v. de plattelandsbewoners. Wel kan worden aangenomen, dat de agrarische bevolking door de relatie met de bodem sterker aan een bepaalde streek gebonden is dan de stedelijke. Toch moet de gebondenheid van de stedelijke arbeider aan zijn milieu niet worden onderschat. Ook de stedelijke arbeider is door vele banden aan zijn milieu gebonden — waarover nog weinig bekend is — die een belangrijke rem kunnen zijn bij de migratie. Vooral de leeftijd en de burgerlijke staat kunnen van invloed zijn. Hoewel de waarde van het hier gegeven cijfer niet mag worden overdreven, is het opvallend, dat waar de oudste leeftijdsklasse ongeveer 7% van het totaal aantal werklozen uitmaakt, van de immigranten die tusschen 1-I-1931 en 20-IX-1937 in Utrecht gekomen zijn er 3% tot deze leeftijdsklasse behooren. De leeftijdsklasse van de geboren en tusschen 1901 en 1906 daarentegen maakt van de totale groep werklozen ruim 14% uit, van de immigranten in de bovengenoemde tijdsperiode ruim 18%.

De migratie staat in direct verband met het produktieproces, met de sociaal-economische structuur van de groep. Daar de migratie een direct gevolg is van de relatie tusschen gebieden en dus tusschen verschillende sociaal-economische structuren is het niet mogelijk een helder inzicht in de migratievraagstukken te krijgen zonder een grondige kennis van deze structuren. Een analyse van een bepaald gebied geeft een eenzijdig inzicht. Niet alleen de aantrekkingskracht van een gebied speelt een rol. Belangrijker is wellicht de afstootende kracht van bepaalde gebieden. Tegenover de vraag waarom een arbeider naar de stad trekt staat de vraag, waarom hij uit een bepaald gebied wegtrekt. Welke zijn deze krachten? Met de huidige documentatie is ook dit vraagstuk niet op te lossen. Ongetwijfeld zal ook de tegenstelling stad-platteland, een gevolg van het georganiseerde produktieproces van groote beteekenis zijn en voor het werkloosheidsvraagstuk en voor de migratie.

Dat het hier geen vraagstuk betreft van eenzijdig regionalen aard, maar een vraagstuk dat zijn oorsprong vindt in de geheele sociaal-economische structuur van ons land, zij er terloops de aandacht op gevestigd.

Volstaan zal worden met het maken van eenige opmerkingen naar aanleiding van de gevonden cijfers met betrekking tot de werkloosheid op 20-IX-1937.

A. De immigratie in de laatste jaren.

Van de op 20 September '37 als werkloos geregistreerden is 53,41% blijvend in Utrecht gevestigd geweest, 64½% is in Utrecht geboren. Een deel van de in Utrecht geboren en is dus vertrokken en weer teruggekomen. De gegevens hierover zijn verzameld: van publicatie is afgezien daar dit geen nieuwe gezichtspunten opleverde.

46,59% is dus als immigrant te beschouwen. Een belangrijk getal. Zoolang het bedrijfsleven in staat is de immigranten op te nemen schept de immigratie geen problemen. Anders wordt het echter wanneer dit niet het geval is.

Uit de cijfers die betrekking hebben op de immigratie (bijlagen XXXVIII of XXXIX) blijkt, dat deze spronggewijze is toegenomen, indien 1928 met 1929 wordt vergeleken. De immigratie is het grootst in 1931. Neemt dan iets af, doch blijft op een peil hooger dan dat van 1929. Het schijnt, dat het hier een crisisverschijnsel betreft. In Utrecht begon de crisis feitelijk in 1932. Voor andere gebieden in ons land valt dit tijdstip eerder. In deze streken zullen waarschijnlijk arbeidskrachten zijn uitgestooten; hier tegenover staat dan de betrekkelijke aantrekkingskracht van Utrecht. Dit is ook in overeenstemming met het feit, dat wanneer de crisis in 1932 zich in Utrecht doet gevoelen het aantal immigranten ook daalt. De verklaring zal gezocht moeten worden in de verminderde aantrekkingskracht van de stad, niet in de verminderde afstootende kracht van de andere gebieden.

Het hier beschreven verschijnsel geldt niet alleen voor de geheele groep werklozen, doch ook voor de afzonderlijke beroepen.

Aan de cijfers mag natuurlijk geen absolute waarde worden gehecht en wel om deze reden, dat van degenen die geïmmigreerd zijn een deel weer geëmigreerd is. Doch ondanks deze restrictie blijkt de boven geconstateerde tendens duidelijk: in de baisse neemt het aantal immigranten toe. Dit is van beteekenis voor het werkloosheidscijfer. Wordt het aantal werklozen op 20 September 1937 op 100 gesteld, dan is het aantal werklozen, dat geïmmigreerd is na 1 Januari 1931 bijna 18%. Het werkloosheidscijfer wordt daardoor verhoogd. Het is dus waarschijnlijk, dat de daling van het werkloosheidscijfer achter zal blijven bij die van het Rijk, tenzij het bedrijfsleven in Utrecht vroeger zou opleven, wat gezien de structuur niet waarschijnlijk is. Dat de emigratie hier tegen zou kunnen opwegen is evenmin waarschijnlijk.

B. Immigratie en werkloosheid.

Er doet zich met betrekking tot de immigratie in de depressie een opvallend verschijnsel voor: de duur van de periode gelegen tusschen datum en jaar van vestiging en datum en jaar van inschrijving aan de Arbeidsbeurs wordt korter in de depressie. De analyse van dit verschijnsel geschiedde alleen voor de werklozen, die op den datum van vestiging 21 jaar waren. Niet geheel juist is dus aangenomen, dat zij geïmmigreerd zijn hetzij als gezinshoofden, hetzij als zelfstandige alleenstaande personen.

Ook is aangenomen, dat de inschrijving aan de Arbeidsbeurs beteekende dat de ingeschrevenen werkloos waren. Ook deze fout zal gering zijn. Het blijkt nu, dat wanneer de perioden 1925 t/m 1929 en 1931 t/m 1935 ¹⁾ worden vergeleken, in de laatst genoemde periode bijna tweemaal zooveel immigranten (van de huidige groep werklozen) in de stad zijn gekomen als in de eerste periode. Het blijkt verder, dat deze verdubbeling niet over alle tijdsperioden (tijdsafstanden korter dan 1 maand, 1—2 maanden enz.) optreedt. Juist de aantallen immigranten, die korten tijd na de vestiging in Utrecht zich hebben aangemeld (perioden korter dan 1 maand, 1—2 maanden, 2—4 maanden) zijn meer dan verdubbeld. Voor de periode korter dan 1 maand is het zelfs het viervoud. (Zie bijlage XXIX).

Wat zijn de oorzaken hiervan?

De volgende oorzaken zouden een rol kunnen spelen.

a. De werklozen zijn naar de stad gekomen terwille van den steun. Zekerheid bestaat

¹⁾ Resp. als „hause” en als „baisse” periode.

te dien aanzien niet. Eerst na 1 jaar valt men onder de steunregeling. Wel moet volgens de Armenwet worden gesteund. Deze steun is echter lager dan de bovengenoemde, doch veelal hooger dan in tal van vertrekgemeenten. De opvatting, dat het verschijnsel voor een belangrijk deel een gevolg is van het verschil in steunnormen, wordt in hooge mate versterkt door de in Hfst. III verkregen uitkomsten.

Of dit de hoofdoorzaak is valt niet met zekerheid te zeggen. Een antwoord zou gevonden moeten worden of door enquête of door een vergelijkend onderzoek met andere steden.

b. Het hangt af van het beroep. Dit is niet mogelijk. In alle beroepen komt het verschijnsel voor (zie bijlagen XXX e.v.), al verschilt het soms in intensiteit. Een bijzonder beroepsverschijnsel zal het dus niet zijn.

c. Deze veronderstelling is mogelijk: men werkte in de stad; werkloosheid dreigde en de werknemer verhuisde naar de stad. Dit kan een mogelijkheid zijn, doch spreekt het feit dat het voorkomt in alle beroepen hier niet tegen? Genoemde veronderstelling wordt er niet waarschijnlijk door gemaakt. Het kan voor bepaalde beroepen gelden bv. voor de bouwvakken, doch zeker niet voor alle beroepen.

d. Terwille van de eventuele werkgelegenheid bij opleving? Niet waarschijnlijk. Utrecht is immers geen uitgesproken werkstad.

Een antwoord op de vraag naar de oorzaak van dit verschijnsel is niet te geven, daarvoor zijn te weinig gegevens bekend.

Wel mag als gevolg van dit verschijnsel worden aangenomen, dat Utrecht een reservoir van arbeidskrachten is geworden.

C. De afkomst van de immigranten.

De gegevens omtrent de afkomst zijn per jaar verzameld vanaf 1 Januari 1921 voor de immigranten, die op het oogenblik van vestiging 21 jaar waren.

De conclusie kan kort zijn: de immigranten zijn overal vandaan gekomen, zowel uit groote als uit kleine plaatsen; een bepaald afstootingsgebied is niet aan te wijzen. Hoogstens negatief. Uit de provincies Limburg en Zeeland komen vrijwel geen immigranten. Uit Noord-Brabant wel uit de steden, niet zoozeer van het platteland. Deze laatste opmerking geldt ook voor de drie Noordelijke provincies en voor Overijssel.

De omgeving van Utrecht speelt wel een rol in de immigratie, doch deze rol moet niet overschat worden. Uit den aard der zaak was niet na te gaan wie van de immigranten uit landelijke milieus gekomen zijn.

Vermeld zijn alleen de vertrekgemeenten van de immigranten, die in het crisisjaar 1935 zijn binnengekomen.

De werkloosheid in de gemeente Zuilen.

T.a.v. de gemeente Zuilen zal volstaan worden met het maken van enkele opmerkingen, daar in het algemeen verwezen kan worden naar hetgeen over de werkloosheid in Utrecht is gezegd.

De sociaal-economische structuur van Zuilen verschilt van die van Utrecht, daar Zuilen vrijwel geheel afhankelijk is van de bedrijvigheid in de metaalindustrie. Dit blijkt ook uit de grafische voorstelling geteekend aan de hand van de wekelijksche werkloosheidscijfers van de Zuilensche Arbeidsbeurs (deze cijfers hebben alleen betrekking op werklozen). Men ziet den steilen val van het werkloosheidscijfer der metaalbewerkeren sinds zomer 1936. Ook door vergelijking van de curven van de totale werkloosheid en die van de metaalbewerkeren blijkt de beteekenis van de metaalbewerking voor Zuilen. (Grafiek O).

Indien een gemeente steunt op een bepaalde nijverheid, zoo brengt dit een zeker risico mee, daar de gemeente dan op één kurk drijft.

Verder is voor Zuilen van beteekenis, dat een groot deel van de arbeiders in Zuilen woonachtig is, doch elders werkt. Dit beteekent dus dat deze bij werkloosheid ten laste

van de gemeente Zuilen komen. (Van de werklooze bouwvakarbeiders had de helft het laatst in Zuilen gewerkt).

Zooals bekend, is Zuilen een jonge industriegemeente. Het gevolg hiervan is, dat er geen kern afkomstig is uit het oude Zuilen. Wel is er een belangrijk contingent afkomstig uit Utrecht ¹⁾. Zuilen vormt feitelijk een deel van Utrecht, zij het met een eigen sociaal-economische structuur. De immigratie heeft vooral plaats gevonden na 1925 ²⁾. Ook hier valt het onderscheid te maken tusschen de haussejaren en de baissejaren. In 1929 loopt de immigratie klaarblijkelijk op, bereikt in 1930 haar hoogtepunt en daalt dan geleidelijk. De immigratie vanuit Utrecht loopt hiermee vrijwel parallel. Dit is opvallend. Veeleer zou men, daar het hier in zekere zin een binnen-stedelijke migratie betreft, een verloop verwachten gelijk aan het verloop in de voorgaande jaren. Dit maakt de verklaring van de migratie in de baisse zoo moeilijk, te meer daar de tijdsafstand tusschen datum en jaar van vestiging en datum en jaar van inschrijving aan de Arbeidsbeurs ook voor de Zuilensche werkloozen, die in de baissejaren binnen zijn gekomen verkort. Dit geldt zoowel voor de immigranten afkomstig uit Utrecht, als voor de immigranten afkomstig uit andere vertrekgemeenten.

Het was voor Zuilen mogelijk eenige jaren met elkander te vergelijken voor wat betreft de geheele migratie van de metaalbewerkers en de bouwvakarbeiders ³⁾.

Vergeleken werden de eerste halfjaren van 1929, 1933 en 1937.

Het resultaat is opvallend:

metaalbewerkers-vestigingsoverschot in 1929 en 1937, vertrekoverschot in 1933.

bouwvakarbeiders-vestigingsoverschot in 1929, doch in 1933 en 1937 een zeer gering vestigingsoverschot, dat wanneer de gezinsleden er bij betrokken worden overgaat in een vertrekoverschot.

Men zij echter voorzichtig met het trekken van conclusies, daar de getallen klein zijn.

Ook blijkt, dat in 1933 de beide groepen een beweeglijkheid vertoonen, geringer dan die in 1929 en 1937. De overige groepen immigranten hebben een geheel eigen tendens. Voor de totale groep immigranten handhaaft immers ook 1933 haar vestigingsoverschot. De migratie (immigratie en emigratie) is in 1933 zelfs grooter dan in 1929 ⁴⁾.

Dat in 1937 een vestigingsoverschot optreedt in de metaalgroep zal komen door de meerdere werkgelegenheid t.o.v. 1933. Alom uit den lande werden b.v. lasschers betrokken voor de oplevende metaalindustrie.

Worden de cijfers van de immigranten van de op 21 Augustus j.l. ingeschreven staande werkloozen hiernaast gesteld, dan blijkt, dat deze metaalarbeiders niet deel nemen aan de algemeene migratiebeweging. Zij vertoonen in tegenstelling tot de overige beroepen geen buitengewone immigratie in Zuilen in de baisse. Evenmin is dit feitelijk het geval met de bouwvakarbeiders ⁵⁾.

Vastgesteld kan dus worden, dat wat betreft de „overige beroepen” de immigratie hetzelfde karakter vertoont als in Utrecht, doch wat betreft de metaalarbeiders (en in mindere sterke mate geldt dit eveneens voor de bouwvakarbeiders) deze in de minder goede jaren een vertrekoverschot vertoonen, dat eerst bij meerdere werkgelegenheid omslaat in een vestigings-overschot.

¹⁾ Zie bijlage XXXVII.

²⁾ Zie bijlagen XXXVIII en XXX XV.

³⁾ Zie bijlage XXX Va.

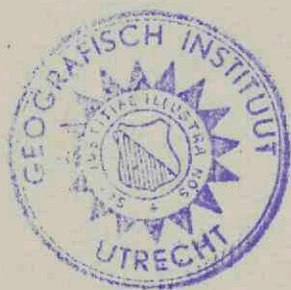
⁴⁾ Zie bijlagen XXXXVb.

⁵⁾ Zie bijlagen XXXIX en XXXX.

SAMENVATTING.

Op de volgende punten zij de aandacht gevestigd:

- I. Het is voor de gemeenschap noodzakelijk de werkloosheid niet alleen als een economisch probleem te bezien, als een probleem dus dat bv. betrekking heeft op de rentabiliteit van kapitaal en arbeid, doch vooral als een sociaal probleem, waarbij de mensch gezien wordt als subject van het produktieproces.
 - II. Voor deze probleemstelling is een andere sociaal-economische documentatie, dan de huidige, noodzakelijk. Eenerzijds zal deze gericht moeten zijn op de werkgelegenheid, op de nog werkende arbeiders, dus op de sociaal-economische structuur, anderzijds op de registratie van de werkloosheid, die altijd een karakter zal hebben overeenkomstig de structuur van het produktieproces.
 - III. Van de werkloosheid is nog weinig bekend. Tengevolge van het feit, dat niet alle werklozen zijn ingeschreven aan de Arbeidsbeurs en voorts omdat van de werkenden nog minder bekend is.
 - IV. Uit de verzamelde gegevens blijkt het waarschijnlijk te zijn, dat de ouderen moeilijker hun plaats in het bedrijfsleven heroveren dan de jongeren. Uit hoofde hiervan zij de aandacht van de gemeenschap er op gevestigd, dat het nadeelig is industrieën aan te trekken, die b.v. arbeiders op 30-jarigen leeftijd uitstooten, indien er geen gelegenheid is deze arbeiders in andere takken van nijverheid te absorberen.
 - V. De langdurige werkloosheid is en wordt een ernstig probleem. Het is bij gebrek aan gegevens niet mogelijk na te gaan wat hier de oorzaken zijn. Betreft het hier conjunctureele oorzaken, of spelen regionale tendensen een rol?
 - VI. Uit berekening blijkt, dat ongeveer $\frac{1}{5}$ van de Utrechtsche bevolking direct of indirect door de werkloosheid is getroffen. Deze berekening geeft het minimum weer. Men mag niet uitsluitend afgaan op het aantal werklozen; de werklozen dienen gezien te worden in het sociale milieu waarin zij leven, het gezin. Ook de andere gezinsleden zijn uit dien hoofde door de werkloosheid getroffen.
 - VII. Zoolang er geen goede sociaal-economische documentatie is, zal het niet mogelijk zijn een inzicht te geven in de onmiddellijke oorzaken van de werkloosheid (bv. de sigarenindustrie).
 - VIII. Hoewel de mogelijkheid bestaat, dat de conclusie gewijzigd zou kunnen worden, indien men over meer materiaal beschikt, blijkt uit de hier verzamelde gegevens, dat niet de jongeren, doch de ouderen het ernstigst getroffen zijn.
 - IX. Noodzakelijk is het een onderscheid te maken tusschen:
 - a. de uit het produktieproces gestootenen en b. zij, die zich voor het eerst op de arbeidsmarkt melden.
 - X. Gedurende de depressie is een sterkere immigratie van werknemers in de stad waar te nemen. Dit beteekent, daar er geen vermeerderde emigratie tegenover staat, dat een daling van het werkloosheidscijfer noodzakelijk moet achter blijven bij die van het Rijk.
 - XI. Het tijdsverschil tusschen datum en jaar van vestiging in Utrecht en datum en jaar van inschrijving aan de Utrechtsche Arbeidsbeurs wordt in de depressie kleiner.
 - XII. Er is geen bepaald beperkt gebied in Nederland aan te wijzen, waar vandaan de immigranten afkomstig zijn.
Utrecht betreft zijn arbeiders niet alleen van het omliggende platteland.
-

Universiteit Utrecht
BIBLIOTHEEK OENINGH OTHOF

